

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2024 (№6/2)

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayman baslap shuga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки, Психологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences, Psychological sciences

№6/2

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq instituti hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: QODIROV Q. – NMPI rektori
Bas redaktor: PAZÍLOV A.**

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

ps.i.d., prof. **Abdirasulov R.** (Jizzax);
ps.i.k., prof. **Elmuratova A.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Galiullina G.R.** (Rossiya);
p.i.d., prof. **Xodjaniyazov S.** (Urgench);
p.i.k., doc. **Jumabaev N.** (Nókis);
p.i.d., doc. **Jumasheva G.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Ibragimov Yu.** (Nókis);
f-m.i.f.d. (PhD), doc. **Kalxanov P.** (Nókis);
f.i.k., prof. **Kochanov Q.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), doc. **Qodirov Q.A.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Qarlıbaeva G.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), doc. **Qurambaeva G.** (Toshkent);
f.i.d. (DSc), prof. **Qurbaniyazov G.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Qurbaniyazova Z.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Makovchuk A.V.** (Minsk);
p.i.k., doc. **Mamırbaeva D.** (Nókis);

f.i.f.d., prof. **Moon Hee Cho** (AQSh);
f.i.d., aǵa il.xız. **Najimov P.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Nauruzbaeva A.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Nurjanov P.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Pazılov A.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Pazılova M.** (Nókis);
f.i.b.f.d., prof. **Pedakar P.** (Turkiya);
f.i.d. (DSc), doc. **Pirniyazova A.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Salqınbay A.** (Almata);
p.i.k., doc. **Tajieva A.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Tlegenov A.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Utebaev T.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Vaxobov A.** (Tashkent);
p.i.k., doc. **Yakovlena E.A.** (Minsk);
p.i.d., prof. **Yusupov Q.** (Nókis);

**Q.Biysenbaev – juwaph xatker
Z.Xodjekeeva – korrektor
N.Allamuratova – operator**

Juwaph redaktorlar:
f.i.d. (DSc), doc. **S.Matyakupov – ózbek tili boyınsha**
f.i.d. (DSc), doc. **G.Kdirbaeva – rus hám inglís**
tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

Jámiyetlik máslahátshiler:

p.i.d. (DSc), doc. **Abilova G.** (Nókis);
b.i.d., prof. **Reimov P.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), doc. **Qazaqbaev S.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Keruenov T.** (Nókis);
b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), doc. **Matjanov N.** (Nókis);
ps.i.d. (DSc), prof. **Utebergenov M.** (Nókis);

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jilda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tórende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

BAS MAQALA

**ӘЖИНИАЗ АТЫНДАҒЫ НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
90 ЖЫЛЫҒЫНА АРНАҰЛЫ ШЫҒЫШ СӨЙЛЕҰ**

**Қәлибек Камалов – Мәмлекетлик хәм жәмийетлик гәйраткер,
«Мийнет қахарманы», «Эл-юрт хурмати» ордениниң ийеси**

Хәр бир халықтың, елдиң өсип раўажланыўы ушын биринши гезекте сол халықтың ишинен шыққан саўатлы, билимге қанық кадрлары болыўы керек. Себеби, хәр бир мәмлекеттиң келешекте раўажланыўы, тәбийғый байлықларын инсан ийгилигине пайдаланыўы, халықтың материаллық жағдайының көтерилиўи ушын сол елдиң интеллектуаллық күшлериниң керек екенлиги – хәммеге мәлим.

Илим раўажланбай – ел раўажланбайды. Қарақалпақ халқы көшпели халық болғанлықтан, оқыў, билимли болыўға ўақтыңды жағдайы болмады. Бердақ бабамыз айтқандай:

Қарақалпақ халқы бүлип,
Қоңсы еллери күлип,
Биразлары жолда өлип,
Жүз жыл қоныс басқан емес.

Солдай болса да, халқымыз өзиниң даналығын көтериў жолында бираз жетискенликке ийе болған. Бурын жазыў-сызыў болмаса да, қарақалпақ халқы көп дәстанлар дәреткен. 100 ден зият томлық фольклорға ийе болған. Халқымыздың дәреткен нақыл-мақаллары турмыстан алынып, олар философиялық мазмунға ийе болған.

Мен 2 блокнотты толтыратуғын қарақалпақ халқының нақыл-мақалларын, Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлими Гуманитар институтына жазып тапсырдым. Ол нақыл-мақаллар келешек тарийх китабында жазылыўы керек.

Бизиң ата-бабаларымыз буннан көп жыллар бурын генетика илимин қоллап-қуўатлап, бир урыўдың баласы сол урыўдың қызына үйлениўди қадаған етип, «нызам»ды да дәреткен. Бул факт Муратбай Нысановтың «Қарақалпақлар тарийхы» китабында жазылған.

Жуўмақластырып айтқанда, бурын жоқары оқыў орынлары болмаса да қарақалпақ халқы сезгир, турмысты терең түсинген.

Халықлар қатарынан орын ийелеген

1924-жылы Қарақалпақстан өз алдына автоном область болып, илим-билимге жол ашты. Ел басшылары биринши гезекте Төрткүлде, Шымбайда, Хожелиде педучилище, Төрткүлде аўыл хожалығы техникумы менен медицина училищесин ашыўға еристи.

Төрткүлдеги аўыл хожалығы техникумын биринши болып питкерген Пиржан аға Сейтов көп жыл ел басқарды. Медучилищени питкерген – кейин САГУди питкерген Оразымбет аға Қалмуратов, Рейпназар Аметович Бабаназаров – Денсаўлықты сақлаў министри болып иследи.

Сол жыллары «Қарақалпақстан ушын жоқары мағлыўматлы кадрлар керек», - деген мақсетте 1934-жылы Төрткүлде Муғаллимлер таярлаў институты ашылған. Бул институт «Қарлығаш» сыпатында елимизде жоқары билим алыўшы кадрлар таярлаўды тәмийн ете баслаған.

Муғаллимлер таярлаў институтында қарақалпақ тили хәм әдебияты, физика-математика факультет

терлері ашылған. Институтты бириншилерден болып питкерген Плис Нурпейсов 1938-жылы Тахтакөпирдеги В.И.Ленин атындағы мектепте физика-математика муғаллими болып бизлерди оқытты. 1941-жылы Ұатандарлық урысқа қатнасып, лётчик болып, урыста ерлик көрсеткени ушын «СССР Қахарманы» деген атаққа ийе болды. Ал, Хожабек Сейтов бизлерге қарақалпақ тили хәм әдебияты пәнинен сабақ берди (Кейин ала Қарақалпақстан Жазыўшылар союзының баслығы).

1942-жылы Төрткүлди дегиш алып, қала суў астына кетиў қәўпине байланыслы Муғаллимлер таярлаў институты Шымбай педучилищесиниң жайына көшип келди. Сол жылы (1942-жылы) мен Тахтакөпир районындағы В.И.Ленин атындағы мектептиң 9-класын хәмме сабақтан «айрықша» бақаларға ийе болып, Шымбайдағы Муғаллимлер таярлаў институтының 1-курсына оқыўға түстим. Бирақ, турмыс жағдайына байланыслы оқыўды даўам етиўге мүмкиншилик болмады.

1944-жылы 8-августтағы хуқиметтиң қарары менен институт Нөкис қаласына көшип келди хәм Қарақалпақстан мәмлекетлик пединституты болып жұмыс баслады. Ол Қарақалпақстанға көп кадрлар таярлап бериўши илим «ошағына» айланды.

Сол жыллары бизиң халқымыз арасынан өсип шыққан саўатлы муғаллимлер пайда болды. Москвада оқып билим алған Жүмек Асқарович Орынбаев – педагогика илимлериниң докторы, Нағмет Асқарович Орынбаев – рус тилин толық билетуғын – рус филологиясы бойынша илим докторы. Ташкентте Низами институтын питкерген Турдымурат аға Бекимбетов, Айтжан Есемуратов хәм тағы басқа өз халқымыздан өсип шыққан муғаллимлер толысып көбейе баслады.

Пединститутты питкерген жетик саўатлы азаматлар Қарақалпақстанда миллий раўажланыўда жетик саўатлы кадрлар болып қәлиплесип, раўажланыўға өзлериниң азаматлық үлесин қосты. Олар Қарақалпақстанда халық хожалығының хәмме тараўында ислеп, елимиздиң жаңа түске ениўине, экономикалық-социаллық раўажланыўына, елимиздиң жаңаланыўына азаматлық үлеслерин қосты.

Пединститутты питкергенлерден Қурбанбай Абдиров, Толыбай Щербек, Ниязбек Қойлыбаев, Султамурат Қаниязов, Алибек Казбеков, Камал Рзаев, Қайыпберген Юсупов хәм т.б. азаматлар қарақалпақ елиниң экономикалық раўажланыўына азаматлық үлесин қосып, ел басқарыў исинде үлкен табысларға ийе болды.

Пединститутты питкерген Хожамберген Ембергенов, Бердибай Қурбанов хәм мен – үшеўимиз мийнет қахарманы деген атаққа ийе болдық. Ал, А.Өтениязов, Ғ.Хожаниязов, Вера Пак, И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов Өзбекстан Қахарманы деген атаққа ийе болды.

Пединститутты питкерген көп азаматларға үлкен илимий атақлар берилди. М.Нурмухаммедов, С.Камалов, Ж.Базарбаев, Х.Хамидов, А.Бахиев,

А.Дәўлетовлар академик деген үлкен атаққа ийе болды.

Пединститутты питкерип, философия илимлериниң кандидаты, профессор Тәжен Изимбетов көп жыллар пединституттың ректоры болып, Қарақалпақстанда илимди раўажландырыўға үлкен үлес қосты. Ал, Ибрайым Юсупов, Төлепберген Қайыпбергенов, Муратбай Нызановлар – әдебиет жұлдызына айланды.

Пединститутты питкерген жоқары мағлыўматқа ийе болған азаматлар республиканың хәмме халық хожалығы ислерине қатнасып, елимиздиң экономикасы, социаллық раўажланыўына азаматлық үлес қосып, бурын артта қалған қарақалпақ елиниң экономикалық-социаллық раўажланыўын тәмийн етти – десек ҳақыйкатлық болады.

Өзбек халқы, әсиресе, оның әдил, ақыллы басшысы Шараф Рашидовтың аталық ғамқорлығы нәтийжесинде бурын қалақ ел-халық хожалығының хәмме тараўларын кескин раўажландырып, 1960-1980-жыллар ишинде Өзбекстан областьлары ишинде алдыңғы орынға ийе болды.

Пахташылықта бурын хәр гектарынан арқа районларда 7-11 центнер, кубла районларда 15-17 центнерден зүрәет алынып, оған жумсалған қәрежет өзін-өзи қаплай алмай, халық айлық алыў мүмкиншилигине ийе емес еди. Дийқан, мийнеткеш халық айлықсыз, өзиниң меншигине дән егип, мал сақлап – соның есабынан күн көрип жасар еди. Ал, 1970-1980-жылларда Қарақалпақстанда қалақлықтан шығып, бурынғы 160-170 мың тонна пахта зүрәети орнына 440-450 мың тонна пахта жетистирди. Солай етип, халқымыздың күн көриси өзгерип, тамағы тойып, үсти-басы өзгерип, кийимге ийе болып, турмысы жақсыланды.

Салы өними хәр жылы 352 тоннаға жетти. Тахиаташ ГРЭСи қурылды. Тахиаташ плотинасының қурылыўы нәтийжесинде аржақ-бержақ болып жасаған халық көпир арқалы тутасты.

Капитал қурылысқа да көп дыққат аўдарылды, Қарақалпақстан үлкен қурылыс майданына айланды. Егер 1955-60-жыллары капитал қурылысына жылына 25 миллион рубль жумсалса, 1980-жылларға келип жылына 850-900 миллион рубль жумсалыўға ийе болды. Бурынғы 2 қурылыс трести орнына 18 қурылыс трести шөлкемлестирилип, қурылысшылар саны 50 мың адамға жетти. Халқымыз толығы менен электр жақтысына ийе болды, 98% газлести. Сол жыллары 3059 мың километр асфальт жол, Қарақалпақстан ишинде 262 километр темир жол қурылды. Көп турақ жайлар, мектеп, больница, мәдениет орайлары қурылды.

Бурын қалақ ел өзиниң қахарманлық мийнети менен қәдин тиклеп, раўажланған еллер қатарына кирип барды.

Жуўмақластырып айтқанда, Қарақалпақстан Өзбекстан менен бирге 1970-80-жылларға келип жаңаланған, раўажланған елге айланып, дүнья цивилизациясына қарай исенимли қәдем таслады.

Қарақалпақстанда университеттиң ашылыўы

Нөкисте университет ашыў исине 1968-жылы А.Н.Косыгин менен ушырасып, усы мәселени қойдым. Ол келисим берди. Хәр бир елдиң комплекс раўажланыўы интеллектуаллық илимге ийе кадрларды таярлаў, жер асты, жер үсти кәнлерди ашыў – қысқасы хәр тәреплеме раўажланыўға кадр таярлаў.

Мен, сол ўақыттағы пединститут ректоры Тәжен Изимбетов пенен Москваға барып, жоқары хәм орта арнаўлы билимлендириў министри В.П.Елютинниң қабыллаўында 13 мәртебе болдық. Ол университет ашыўға келисим бермеди (7 мәрте мақуланбады).

Биз қатнаўды даўам етип, 8-мәртебесинде университет ашыўға келисим алдық. ЦК КПССтиң илим бойынша бөлим баслығы С.П.Трапезниковке де кирип, усы мәселени қойдық. КПСС Орайлық комитети секретары М.А.Сусловқа, А.П.Кириленкоға және де хәмме ЦК сийсий бюро ағзаларына кирип, университет ашыў мәселесин қойдық.

Көп есиклерди тоздырдық. Ең ақырында 1974-жыл февраль айында ЦК КПССтиң секретариатының қарары менен Нөкисте университет (пединститут базасында) ашыў қарары қабыл етилди.

Университет оқыў орайын 8 айда қурып питкердик. Мен 3 ай жумыстан қол үзбей, «пураб» болып, ең сулыў университет оқыў корпусын қурдық. Университет ашылыўына Шараф Рашидов хәм де басқа да хәкимет ағзалары қатнасты.

Университетте инженер, агроном, гидротехник, экономист, юрист, журналистика хәм талап болып атырған маманлық бойынша факультет аштық. Қарақалпақстан халық хожалығының хәмме тараўы бойынша жоқары мағлыўматлы кадр таярлаўға мүмкиншилик туўды.

Қулласы, Бердақ атындағы Нөкис университети арқалы Қарақалпақстанда хәмме тараў бойынша жоқары мағлыўматқа ийе кәнигелер таярлаўға жол ашылды. Хәзир бул университетте 28 мың студент оқыйды. Үлкен илим хәм билим орайына айланған.

1990-жылы Нөкис пединститут қайта ашылды. Оған Әжинияз бабамыздың аты қойылды. Биринши ректор болып академик Ж.Базарбаев сайланды. Хәзир Нөкис пединституты үлкен илим орайына айланды. Онда жаслар қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен хәм рус тиллеринде оқыйды. Онда 11 факультет, 2 бөлим, 32 кафедра, 16 мың студент оқыйды. Пединститутта 575 оқытыўшы (27 илим докторы, 207 илим кандидаты) жумыс ислейди.

Пединститут жоқары дәрежели илимге ийе муғаллимлер коллективин таярлап береді. Олар орта мектептерде муғаллимлик етип, жасларға жетик тәрбия береді. Быйыл Нөкис пединституты Президентимиздиң ғамқорлығы арқасында таза заманагәй хәм жүдә сулыў оқыў орнына ийе болды.

Хәзир Қарақалпақстанда 100 ден аслам илим докторы, 400-450 жетик илим кандидаты бар. Бул үлкен армия Қарақалпақстанға талантлы кадрлар таярлап береді. Бирақ геология тараўы бойынша илим докторлары аз. Қарақалпақстанда Үстиртте газ, нефть, дуз байлығы, Қаратаўда титаномагнетит (темир) металл байлығы бар. Жамансайда алтын, гранит, мрамор, цемент ислеўге шийки байлықлар көп. Оларды өзлестирип, халық байлығына айландырыўға маман кәнигелер керек.

Өзбекстан Республикасы Президенти, алым, инженер, жетик саўатлы басшы Шавкат Миромонович 7-8 жыл ишинде жоқары оқыў орнының санын 3 есеге көбейтип, келешекке исенимли қәдем таслады.

Хәзир хұрметли Президентимиздиң аталық ғамқорлығы нәтийжесинде Қарақалпақстанда 13 жоқары оқыў орны ашылды. Шымбай, Хожели, Елликқала районларында жоқары оқыў орынлары-

ның филиаллары бой тикледи. Жоқары оқыу орындарының пайда болуы – бул келешекке исенимли қадам таслау, елимизде интеллектуаль, жетик сауатлы кадрлар таярлау – келешекке исенимли қадам – деген сөз.

Илим рауажланса, ол елдің уллы бийбаха байлығы.

Илим рауажланбай, ел рауажланбайды, - деген сөз бул хақыйқатлық.

Илайым, қудайым Өзбекстан, Қарақалпақстан елине АллаТааланың нуры жауып, еллеримиз үлкен бахытқа, байлыққа ийе болғай.

Мен 1945-47-жыллары Муғаллимлер таярлау институтын питкерип, Сталинлик стипендия алдым. Комсомол комитети секретары болып сайландым. 1955-жылы пединституттың тарийх факультетин экстерно «айрықша» диплом менен тамамладым.

Менің жаслығым 1941-45-урис жылларында өтті. Ол жыллары ашлық, халқымыздың турмысы жүдә төмен болды. Усы жыллардың қыйыншылығы тезирек ақыл жыйнауға, ержетуіге жетекледи.

Мен 1947-жылы Обком комсомолдың кадр бойынша, ал 1949-жылы I секретары болып иследим. 1951-жылы Қарақалпақстан Министрлер Кеңесинің орынбасары, 1943-жылы Нөкис горисполкомының баслығы, кейин Коммунал хожалығы министри, 2,5 жыл автомобиль транспорты тас жоллар министри, 1958-жылы Куйбишев райкомының биринши секретары болып иследим. Хожалық органдарында ислеп көп тәжирийбеге ийе болдым.

Тәғдирдің жолламасы менен 25 жыл (шерек эсир) Қарақалпақстан елине биринши басшы болып иследим. Ол жыллары Қарақалпақстан хожалықтың хэмме тарауы бойынша ең қалақ ел еди. Өзбек халқының атасы Шараф Рашидовтың қоллап-қуатлауы хэм көп мийнети, республика халқының қахарманлық мийнети нәтийжесинде 1970-жылларға келип Қарақалпақстан қәддин тиклеп, экономиканың рауажланыуы бойынша ең алдыңғы регионлар дәрежесине көтерилди. Ол жеңислер хаққында «Ел хызметинде» деген китапты жазып, халқыма инәм еттим.

Хәзир мен 99 жасқа келдим. Хәр күни 30-35 бет китап оқыйман. «Аргументы и факты» деген газетаны толығы менен оқыйман. Солай етип, дүнья цивилизация жолына қанықпан.

Бизде айырым илим докторы болған азаматлар илимнің «шоққысына» шықтым деп китап, газета оқымайды. Илим күн сайын, ай сайын, жыл сайын таза идеялар менен рауажланып атыр. Китап, газета оқымаған, илимин жетилистирип бармаған профессорлар «қалақ» болып қалады. Китап оқыу – жаңаланыу, дүньяның рауажланыуына аяқ қосып баруы деген сөз.

Маған бирге ислескен ел азаматлары хаққында кинофильмге интервью берің деп, өзлери ямаса баллары өтиниш етеди. Мен олардың тилегине бола 24 кинофильмге интервью бердим. Солай етип,

дүньядан көз жумғанлардың рууҳын шад еттим, тирилерге қанат байладым.

Тарийх хәр бир халықтың паспорты. Бизде жазылған тарийх шала, болжау. Бизиң ата-бабаларымыз кимлер, қай жерден шыққан, көшпели болып жасап күн көриуі қалай болды? Жууап жоқ.

Қарақалпақлар революцияға шекем 0,2% сауатлы болған дейди. Булардың хэммеси болжау, өтирик. Мен тарийхшы сыпатында «Қарақалпақ халқының тарийхы хаққында жаңа дереклер» деген китапша жаздым. Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлими гуманитар институты соңғы 10-15 жыл ишинде хеш тарийхый мийнет жазған жоқ. Олар халық алдында қарыздар болып, шөгип қалды.

Мен Москва, Санкт-Петербург, Кисловодск, Қазан, Уфа, Астана, Ташкент, Хорезмнен жыйнап, гуманитар институты китапханасына 700 китап тапсырдым. Алты томлық Қарақалпақстан тарийхын жазуға мәсләхәт бердим.

Бул жоқарыдағы пикирлерди айтыудағы мақсет сизлер педагогика орайы, билип қойсын, қәлесе тарийх жазуға көмеклессин деген мақсетте айтып отырман.

Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты елимизде туңғыш жоқары билим орайы. Бул институт қарақалпақ елинің жаңаланыуына, мәдений рауажланыуына, халқымыз илимий дәрежесиниң өсиуіне кадрлар таярлап, тени-тайы жоқ үлкен үлес қосты. Сауатсыз, шала сауатлы елдің, халықтың илимин жоқарылатып, басқа халықлар сыяқлы илимий өсип-өниуіне кең жол ашып берди. Сонлықтан, бул институт Қарақалпақстан тарийхында алтын сыя менен жазып, халқымыздың хұрмет-иззетине миясар.

«Илим – ақыл шырағы» дейди дана халқымыз. Сол ақыл шырағы, елдің жетик сауатлы болуы, илимпаз, илим докторлары, биринши академиклерди таярлап берген мақтауға ылайықлы – усы институттың коллективи. Усындай мийнет еткен институт коллективи алдында «бас ийип», мың-мың рахметлер айтыуға мәжбүрмиз.

Усы жылы ногада пединститут коллективине, оның ақыллы, дана илимпазларына, халқымызды «жарық дүньяға» шығарып, сауатлы, билимли елге айландырып келген, хәзирде усы бағдарда ийманлы ислерди әмелге асырып атырған коллектив ағзаларына рахмет айтып, олардың уллы хызметлери алдында бас ийемиз.

Бизиң ушын аса қәдирдан устазларымызға мың-мың рахметлер айтып, хэмме коллектив ағзаларына, кеули ашық жас студентлерине узақ өмир, бекем денсаулық, гөзлеген мақсетине жетип, ел балаларын сауатлы азаматлар етип тәрбиялап, Қарақалпақстан илим гигантын көкке көтериуіге табыслар тилеймиз.

«Устазы зордың билими зор» дейди дана халқымыз.

Сизлерге талмас ғайрат, бекем қуат тилеп, сөзимди жақсы «нота»да тамамлайман. Ең жақсы тилеклер менен.

PEDAGOGIKA ILIMLARI

Pedagogika teoriyasi hám tariyxı

MEDIA KONTENT VA UNING TALABALARDA TARIXIY
TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

D.J.Abdreimova – stajyor o‘qituvchi

B.T.Tolepov – tadqiqotchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: media, kontent, media kontent, talabalar, tafakkur, tarixiy tafakkur, rivojlantirish.**Ключевые слова:** медиа, контент, медиа контент, студенты, мышление, историческое мышление, развитие.**Key words:** media, content, media content, students, cognition, historical thinking, development.

Global axborotlashuv katta hajmdagi media maydonining yuzaga kelishini ta’minlanadi. Zamonaviy sharoitda axborot texnologiyalari, gadjetlarning takomillashuvi, ko‘plab ijtimoiy munosabatlarning evolyutsion tarzda raqamlashtirish jarayoniga o‘tkazilayotgani, ijtimoiy tarmoqlar sonining o‘sishi va ular tomonidan tarqatilayotgan axborotlar ko‘lamining ortib borishi har bir shaxsni mediakontent foydalanuvchisiga aylantirmoqda. Mazkur holat tabiiy ravishda bolalar va yoshlar, xususan, talabalarda media savodxonligi, media madaniyatni rivojlantirishni dolzarb ijtimoiy-pedagogik vazifalardan biri sifatida kun tartibiga qo‘ymoqda.

Mediakontent foydalanuvchilar: bolalar, yoshlar, kattalar hamda keksalar sanaladi. Tabiiyki, media auditoriyaning yosh va psixologik jihatdan turlicha bo‘lishi ayrim kontentlarning ma’lum turdagi yosh toifasiga to‘g‘ri kelmaydi. Biroq ular tajribasizligi va quvsvizligi bois duch kelgan mediakontent bilan tanishadi. Natijada mediakontent orqali uzatilayotgan axborot foydalanuvchining ruhiy holati, dunyoqarashiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Qolaversa, tobora avj olayotgan axborot xuruji sababli hali dunyoqarashi to‘liq shakllanmagan, hayotiy tajribasi kam bo‘lgan bolalar hamda yoshlarning ongiga buzg‘unchi, milliy qadriyatlariga zid bo‘lgan, ba’zan tajovuzkor g‘oyalarni singdiradi.

Dastlab “media kontentning o‘zi nima?” degan savolga javob topib olish talab qilinadi. Terminologik nuqtayi nazardan “media kontent” tushunchasi ikkita mustaqil atamandan birligi (media+kontent)dan hosil bo‘ladi. Lug‘aviy jihatdan “media” (lot. “medium” – o‘rtada turuvchi) atamasi matn, ovoz (audio) va vizual – grafik, video, animatsiyaga asoslangan xilma-xil mavzulardagi turli ma’lumotlar jamlanmasini yoritishga xizmat qiladi.

“Kontent” atamasini ingliz tilidan tarjima qilinganda “mazmun” [5] degan ma’noni anglatsa, nazariy jihatdan “matn, grafika, ovozli axborot va hokazolardan iborat muayyan sayt, shuningdek, gazeta, jurnal hamda boshqa materiallarning axborotli mazmuni” [1]ni ifodalaydi. Tushunchani izohlashga nisbatan ikki xil yondashuv mavjud. Birinchi guruh vakillari u faqatgina elektron resurslar orqali taqdim qilinadigan axborotlarga tegishli ekanini ta’kidlasalar, ikkinchi guruhga mansub tadqiqotchilar esa, elektron yoki bosma shaklda bo‘lishidan qat’iy nazar har qanday shakldagi axborotlarni o‘zida qamrab olishiga e’tiborni qaratadi. Jumladan, kontent – qandaydir elektron resursda taqdim qilingan barcha axborotlarning jamlanmasi [7]; internet resursda ko‘ngilochar, o‘quv, ma’lumotnoma xarakteridagi, ilmiy-ommabop va madaniy-estetik, badiiy qadriyatlar yorituvchi axborotlar bo‘lib, ularni bayoniy va interfaol axborotlar kabi guruhlariga ajratish mumkin [4:152-167]; web-texnologiyalar va axborot-kommunikativ tarmoqlar orqali beriladigan ma’lumotlar [6:33]; texnologiyalar va internet orqali keng tarqatilgan va umumlashtirilgan ma’lumot [4]; audiovizual mahsulot [2].

I.YU.Kushelevning e’tirofiga ko‘ra, nazariy jihatdan axborot bilan to‘yintirilgan barcha qandaydir elektron resurs (sayt, elektron jurnal, forum va shu kabilar) yoki an’anaviy – bosma shakldagi manbalar (gazeta, jurnal, kitob, ilmiy ishlar va boshqalar) tushuniladi. Axborot bilan to‘yintirilgan har qanday manba: matnlar, jadvallar, tasvirlar, videolar to‘plami va boshqalar kontent deb yuritiladi. Xususan, maqola ham kontent sanaladi [5].

N.Muratova kontent “o‘z-o‘zini ifoda etish, tarqatish, marketing va yoki nashr etish uchun nutq, yozuv yoki har xil san’at turlari kabi biror-bir vosita orqali ifodalanishi kerak bo‘lgan axborot mahsuloti” [8] ekaniga urg‘u beradi.

Yoshlar, xususan, talabalarning mediakontentdan faol, doimiy foydalanuvchilar auditoriyasini tashkil qiladi. Mediakontentlar mazmuni, yo‘nalishi, klassifikatsion belgilari, maqsadi, ijtimoiy ta’siriga ko‘ra turlicha bo‘ladi. Internet media olamining mavjud texnologik potentsiali har qanday mazmun va saviyadagi axborotlarni tezkor tarqatishga imkon beradi. G‘oyalar kurashi avj olgan mavjud sharoitda bunday qulaylik shaxs, xususan, yoshlar ongini egallamoqchi bo‘lgan yot kuchlarni faollashtiradi. Natijada milliy-ijtimoiy, siyosiy va madaniy qarashlar, milliy qonunchilik me’yorlariga zid bo‘lgan g‘oyalar yoshlar keng ko‘lamda targ‘ib qilinadi. G‘oyaviy xurujdan iborat xatti-harakatlar ayirmachilik, diniy, ekstremistik, shovinistik g‘oyalar targ‘ibotini olib boruvchi, shaxs ongini manipulyatsiya qilishni maqsad qilgan oqim yoki guruhlar tomonidagina emas, balki yirik, nufuzli media vositalari tomonidan ham tarqatilishi mumkin. Bu esa talabalarning yot, buzg‘unchi g‘oyalar ta’siriga tushib qolish xavfi kuchli ekanini anglash mumkin. Shu sababli ularda mediakontentdan maqsadli, samarali, unumli foydalanish kompetentsiyalarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Ayni o‘rinda shuni alohida ta’kidlash joizki, barcha mediakontent ham birdek xavfli, zarurli, buzg‘unchi, yot g‘oyalarga asoslanmaydi. Shunday mediakontentlar mavjudki, ular ixtioslashtirilgan bo‘lib, ular yordamida ijtimoiy subyekt o‘zini qiziqtirgan yo‘nalish, soha va hatto masala bo‘yicha ma’lumotlarga ega bo‘la oladi. Har qanday holatda ham ayni vaqtda kunda yosh avlod tarbiyasiga mas’ul organlar, qolaversa, jamiyat oldida yoshlarda mediakontentdan maqsadli, samarali, unumli foydalanish kompetentsiyalarini shakllantirish, rivojlantirishdan iborat dolzarb ijtimoiy-pedagogik vazifa turibdi.

Iqtisodiy jihatdan rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasi ularning bolalar va yoshlar o‘rtasida raqamli yoki media savodxonlik, madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi maxsus o‘quv fanlariga egaligini ko‘rsatmoqda. Xususan, Finlandiya maktablarida “Media diplom” nomli maxsus o‘quv fani mavjud bo‘lib, ushbu fan bilan boshqa o‘quv fanlari o‘rtasidagi o‘zaro integratsiya asosida o‘quvchilarda mediakontentdan samarali, maqsadli foydalanish kompetentsiyalari rivojlantiriladi. Majburiy fanlar qatoridan o‘rin olgan “Media diplom” fanini o‘qitish jarayonida o‘quvchilar media vositalari orqali uzatilayotgan kontentni jamoaviy, guruhli va individual holda tahliliy,

tanqidiy o'rganish qobiliyati – kompetensiyasini o'zlashtiradi.

Ma'lumki, axborotlar tizimli ravishda izchil, uzluksiz o'zlashtirilsagina bilimga aylanadi, aksincha holatda esa ular shunchaki shaxsning ortiqcha zo'riqishiga sabab bo'luvchi ma'lumotlarga bo'lib qolaveradi. Shu sababli, birinchidan, ayni vaqtda talabalar uchun ularni qiziqtiradigan, ikkinchidan, ularning bo'lajak ixtisosliklari, xususan, tarixiy faktlarga oid axborotlarni o'zida jamlagan mediakontentlar jamlanmasini yaratish, ular to'g'risida kichik byulletenlarni shakllantirish, jamlanmadan samarali, maqsadli foydalanishga oid metodik tavsiyalarni ishlab chiqish talab qilinadi.

Tadqiqot mavzusi sifatida tanlangan muammoning xorijiy va mahalliy sharoitda o'rganilishiga qaratilgan kontent-tahlil natijalariga ko'ra aytish mumkinki, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda yoshlar, xususan, talabalarga mediakontent – media mahsulotlar bilan ishlashga oid amaliy ko'rsatma, metodik tavsiyalar hatto majburiy xarakterdagi maxsus o'quv fani doirasida berib beriladi.

O'zbekiston ham integrallashuv va global axborotlashuv jarayonining elementiga aylanib ulurgani holda mahalliy sharoitda hozirga qadar yoshlar, xususan, talabalarni mediakontent bilan ishlashning pedagogik-psixologik jihatlarini, ta'sirchan omillari, samarali metod, vosita, texnologiya hamda metodikalari bilan tanishtiruvchi manbalar deyarli mavjud emas. Mavjud manbalar (M.Q.Quronov, R.I.Ro'ziyeva, N.R.Rustamova va boshqalar) tomonidan media muhit, uning zamonaviy shaxs kamolotidagi o'rni, media mahsulotlarning turlari, ta'lim muassasalarida media muhitini yaratish omillariga oid nazariy ma'lumotlar yoritilgan [9:235-238; 10:131]. Bu holat tadqiqot muammosining amaliy jihatdan yechim topishiga asosiy urg'uni berish zarurligini ko'rsatadi.

OTMning tarix fakulteti jamoalari tomonidan muassasa talabalarida tarixiy mavzulardagi media kontentlar bilan ishlash, jumladan, tarixiy voqea, hodisa mohiyatini yorituvchi ma'lumotlarni tanqidiy, tahliliy o'rganish kompetensiyalarini rivojlantirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitni yaratish va ulardan samarali foydalanish vazifasining ijobiy hal qilinishiga erishish maqsadga muvofiqdir. Binobarin, shundagina bo'lajak tarixchilarning nafaqat davr talabini anglashlariga erishiladi, balki ijtimoiy ehtiyojni o'z vaqtida anglay oladigan, uni qondirish yo'lidagi amaliy harakatlarni to'g'ri rejalashtira va tashkil qila oladigan mutaxassislarni yetishtirishga muvaffaq bo'linadi.

OTMda tarix fanlari bo'yicha tashkil qilinadigan o'quv mashg'ulotlarida mediakontentlardan foydalanish quyidagi ta'limiy imkoniyatlarni yaratadi: mavzular bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlarga ega bo'linadi; seminar va amaliy mashg'ulotlarda tarixiy mavzulardagi mediakontentlarga tayangan holda munozara, muhokamalar tashkil qilinadi; talabalar mediakontentlar bilan tanishar ekan, ularda tahlil, qiyosiy hamda tanqidiy tahlil qobiliyati rivojlanadi; ularda mediakontent asosida tarixiy jarayon va

voqealiklar bo'yicha mustaqil fikrni bildirish qobiliyati shakllanadi.

Shu sababli jamiyatning mavjud ijtimoiy-pedagogik ehtiyojidan kelib chiqqan holda OTMning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatida talabalarni ijtimoiy, jumladan, tarixiy mavzulardagi mediakontentlar bilan ishlashga yo'naltirishga alohida e'tibor qaratilishi zarur. Ana shu maqsadga yo'naltirilgan OTMda pedagogik faoliyat fanlararo integratsiyaga tayangan holda ijtimoiy fanlarni o'qitish yoki darsdan keyingi jarayonda talabalar-yoshlarda ular uchun qiziqarli yoki tegishli ixtisosliklar bo'yicha yaratilgan mediakontent bilan ishlash kompetensiyalarini rivojlantirishga e'tibor qaratish zarur.

Dastlabki o'rganish natijalarining ko'rsatishicha, talabalar tarixiy mavzularni yorituvchi media kontentlar katalogiga ega emas; ularning tarixiy mavzularga oid media kontentlar bilan tanishishi tasofidiy (stixiyali) bo'lib, tizimli, izchil amalga oshirilmaydi; aksariyat talabalar media kontent bilan tanishish jarayonida tarixiy bilimlarini boyitish maqsadini ko'zlamaydi.

Mediakontent asosida talabalar tarixiy tafakkurini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat o'z mohiyatiga ko'ra quyidagi ikki yo'nalishda tashkil qilinadi:

1-yo'nalish: talabalarning qiziqish va ma'naviy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tarixiy mavzulardagi mediakontentlar asosida maxsus jamlanmani yaratish orqali rahbariy (metodik) ko'rsatmalarni tayyorlash;

2-yo'nalish: maxsus jamlanmaga tayanib, talabalarda mediakontentlar bilan ishlash kompetensiyalarini rivojlantirish.

Belgilangan pedagogik faoliyatning har bir yo'nalishi jarayonga majmuaviy yondashishni, puxta asoslangan strategiyani ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Xulosa. Demak, xulosa qilib aytganda mediakontent global axborotlashuv sharoitida tezkor uzatiladigan axborot bo'lib, shaxsning uni olishga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Biroq media maydonda axborotlarning haddan tashqari ko'pligi va shaxsning ulardan maqsadli, samarali foydalana olmasligi, zarur, foydali axborotlarni tizimlashtirish tajribasiga ega emasligi tufayli ushbu mahsulot ko'p holatlarda behuda o'zlashtiriladi. Ba'zan o'zlashtirilgan axborotlar orasida g'oyaviy jihatdan yot, buzg'unchi, ijtimoiy subyektlar, xususan, yoshlarini manipulyatsiya qilishga qaratilgan ma'lumotlar ham bo'lib, ular shaxsning hayoti, sog'ligi va xavfsizligiga tahdid soladi. Shu sababli yoshlar, jumladan, talabalarda ular uchun foydali, muhim, zarur bo'lgan mediakontentdan foydalanish kompetensiyasini rivojlantirish OTM oldida turgan muhim ijtimoiy-pedagogik, shu bilan birga ta'limiy xarakterdagi vazifalardan biri sanaladi. OTMning tarix fakultetlarida ta'lim jarayonida tegishli soha va yo'nalish bo'yicha berilgan mediakontentlar bilan tanishish, ularning mazmunini tahliliy, qiyosiy va tanqidiy o'rganish talabalarda tarixiy tafakkurni samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Адамсов В. Медиа контент – что это и как я до этого докатился // <https://vk.com/@vitalyadamsov-media-kontent-cto-eto-i-kak-ya-do-etogo-dokatilsya>.
2. Аудиовизуальные медиа в условиях трансформации социо-культурной среды. // Мат.междунар. науч.-практ. конф. (5 апрель 2019 г.). Редкол.: О.М.Самусевич (отв. ред.); под общ. ред. В. Г.Булацкого. – Минск: БГУ, 2019. – С. 186.
3. Губанова А.Ю. Медиа контент для детей как элемент образовательного процесса // Ж. Медиаобразование. – М.: 2017. - № 2. – С. 152-167.
4. Ковалева Е.А. Трансформация медиаконтента как инструмента коммуникационной стратегии // <https://scilead.ru/article/2553-transformatsiya-mediakontenta-kak-instrumenta>.
5. Кушелев И.Ю. Технологии создания и обработки цифрового медиа контента. современные стандарты 3D-видеоконтента // <https://network-journal.mpei.ac.ru/cgi-bin/main.pl?l=ru&n=23&pa=10&ar=4>.
6. Лободенко Л.К. Медиа контент интернет-СМИ в информационно-коммуникативной системе региона // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. – Челябинск: 2015. Т. 12. - № 2. – С. 33.
7. Медиа контент: что это такое и какие виды существуют // https://www.alkosto.ru/blog/mediakontent-cto-eto-takoe-i-kakie-vidyi-sushhestvuyut/?utm_referrer=https://AFF.www.google.com.
8. Хидирова Б. Миллий контент: у ўзи нима, қандай зарурати бор? // <https://yuz.uz/news/milliy-kontent-u-oz-i-nima-qanday-zarurati-bor>.

9. Rustamova N. Media education is the success of the intellectual development of the young generation // Scientific Book of Kiev National University. – Kiev: 2013. - № 44. – pp. 235-238.

10. Rustamova N. Media ta'lim va media madaniyat (umumiy o'rta ta'lim muassasalari misolida). –T.: Turon zamin ziyo, 2016. 131-b.

РЕЗЮМЕ. Zamonaviy sharoitda axborot ijtimoiy munosabatlarni tashkil qilish, kundalik yoki kasbiy faoliyatni amalga oshirish, mahsulot realizatsiyasini ta'minlash, shaxsiy va kasbiy rivojlanishda ahamiyatli bo'lgan omillardan biriga aylandi. Bugungi kunda har bir shaxs mediakontent foydalanuvchisi ekani nazarda tutilsa, bu masala yanada dolzarblik kasb etadi. Maqola mediakontent mohiyatini yoritish va uning talabalarda tarixiy tafakkurni rivojlantirishdagi ahamiyatini baholashga qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В современных условиях информация стала одним из важных факторов организации общественных отношений, выполнения повседневной или профессиональной деятельности, обеспечения реализации продукции, личностного и профессионального развития. Учитывая, что сегодня каждый человек является пользователем медиаконтента, данный вопрос становится более актуальным. Целью статьи является освещение сущностью медиаконтента и оценка значения его в развитии исторического мышления у студентов.

SUMMARY. In modern conditions, information has become one of the important factors in organizing public relations, performing everyday or professional activities, ensuring the sale of products, personal and professional development. Considering that today every person is a user of media content, this issue becomes more relevant. The purpose of the article is to highlight the essence of media content and assess its significance in the development of historical thinking of students.

СПЕЦИФИКА РЕКЛАМЫ И РЕКЛАМНОГО СЛОГАНА

М.О.Аметова – старший преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: реклама, маркетинг, шпор, матн, хусусиятлар, ахборот, оғзаки қисм, тузилма.

Ключевые слова: реклама, маркетинг, слоган, текст, особенности, информация, невербальная часть, структура.

Key words: advertisement, marketing, slogan, text, features, information, nonverbal part, structure.

Введение. Сегодня, в 21 веке, мы уже, кажется, привыкли ежедневному потоку информации. Эта глобальная информатизация происходит на фоне изменений нравственных и социальных ценностей, возникновения нового образа и формы жизни. В условиях глобальной информатизации, реклама является неотъемлемой частью торговли, бизнеса, сферы услуг. Наука рекламы тем и особенна, что не существует как такового единого подхода, чтобы трактовать те или иные понятия. Слово «реклама» встречается в нашей жизни часто, а за рекламой стоит огромная проделанная работа, люди, деньги и время. Хорошо это или плохо, ныне без рекламы не обойтись.

Реклама — это целенаправленное распространение информации, история которой уходит далеко за множество столетий и возникла вместе с развитием торговли и письменности. Большой скачок развития объявления получили вместе с прогрессом науки, техники и СМИ в XX веке.

Анализ литературы. Проблеме рекламы и рекламного слогана обращается немалое количество учёных. Среди них особо можно выделить таких учёных как Ф.Котлер, Д.В.Беклешов, К.Г.Воронов, У.Уэллс, Дж.Бернетт, С.Мориарти, Ахманова О., Морозова И. и др., на научные труды которых мы опираемся. Их исследования посвящены определению терминов, выявлению особенностей структуры, свойств и компонентов рекламных заголовков, изучены выразительные средства и эмоционально-экспрессивные функции рекламных текстов.

Методология исследования. В статье рассмотрены особенности рекламы и рекламного слогана. Даётся определение данным ключевым понятиям, а также указаны особенности структуры рекламного слогана. На базе конкретных примеров изучены функциональный характер рекламных текстов.

Анализ и результаты исследования. Термин «реклама» этимологически восходит к латинскому слову «*reclamare*» – «громко кричать» или «извещать» – так на базарах и площадях Древней Греции и Древнего Рима более 2000 лет тому назад громко выкрикивались и расхваливались различные товары. Реклама в английском языке обозначается термином «*advertising*», что в переводе с английского означает уведомление и истолковывается как привлечение внимания потребителя к продукту (товару, услуге) и распространение советов, призывов, предложений, рекомендаций приобрести данный товар или услугу. Существует большое количество различных определений рекламы. Рассмотрим некоторые из них.

Известный маркетолог Филипп Котлер дает следующее определение: «Реклама – любая платная форма неличного представления и продвижения идей, товаров и услуг конкретного заказчика» [2:699].

Авторы вышедшей в 1968 г. книги «Реклама в торговле» Д.В.Беклешов и К.Г.Воронов так определяют рекламу: «Реклама – это печатное, рукописное, устное или графическое уведомление о лице, товаре, услугах или общественном движении, открыто исходящее от рекламодателя и оплаченное им с целью увеличения сбыта, расширения клиентуры, получения голосов или публичного одобрения».

Авторы книги «Реклама: принципы и практика» У.Уэллс, Дж.Бернет, С.Мориарти дают такое определение: «Реклама – оплаченная не персонализированная коммуникация, осуществляемая идентифицированным спонсором и использующая средства массовой информации с целью склонить к чему-то аудиторию или повлиять на нее» [5:32].

Структура рекламного текста:

Исследования в области рекламы показывают, что, казалось бы, в рекламе главным остается изображение, это дизайнерский подход, однако, справедливо будет считать, что наряду со значимостью и необходимостью применения изображений в рекламе, равноправно весомую роль играет и текстовая часть рекламы, без которой и визуальное составляющее потеряло бы полностью смысла. Собственно, как и всякий текст, текст рекламы нужно строить согласно некоторым закономерностям. Структура рекламного текста вбирает в себя 4 части:

1. Слоган
2. Заголовок
3. Основной рекламный текст
4. Эхо-фраза.

Учитывая во внимание своеобразность рекламируемого товара или услуг в рекламу будут включены эти элементы, и как правило, не все. Следом мы сочли необходимым рассмотреть каждый из этих элементов по отдельности. **Слоган** – это лаконично сформулированное высказывание, которое описывает главную мысль сообщения в фокусе рекламной кампании.

Своими корнями понятие «слоган» (*sluagh-ghairm*) уходит к галльскому происхождению, откуда и было заимствовано в русский язык с обозначением «боевой клич». И вправду, слоган призван, во-первых завоевать внимание, а потом и предпочтения потребителя.

Имеются следующие критерии по рекламному слогану:

- 1) выражение главной мысли сообщения рекламы;

- 2) высокая читаемость и запоминаемость;
- 3) лаконичность;
- 4) меткость и выразительность;
- 5) уникальное торговое предложение (УТП) в слогане;

6) упоминание имени бренда.

Каковы свойства слогана?

Обычно реклама базируется на единстве имени бренда, слогана и логотипа. Слоган выполняет функцию так называемого резюме и обычно размещается в конце рекламы. Вместе с тем, слоган может существовать сам по себе, и узнают его вкупе с логотипом и именем бренда.

Заголовок – самое главное звено рекламы. Заголовок является ядром рекламы, так как в нем заключается обоснование. О важности заголовка свидетельствует также тот факт, что около 80 % читателей просматривают лишь заголовок, при этом, не обращая внимания на весь рекламный текст. Итак, с помощью заголовка можно достичь интереса и внимания целевой аудитории, следовательно, и продажи товара (услуги).

Несомненно, оригинальность заголовка является залогом завоевания внимания потребителя, в заголовке должна содержаться вся актуальная информация, чтобы зацепить аудиторию.

Виды заголовков. Заголовки классифицируются по двум группам: прямого и косвенного действия.

1. Заголовки **прямого действия** характеризуются информативностью. Сюда можем отнести, например, рекламный заголовок Orbit: «Ешь, пей, жуй Orbit». Заголовки прямого действия бывают направлены на целевую аудиторию. Впрочем, если они непримечательны, читатель вряд ли будет вдумываться о рекламном тексте. Подобные заголовки отражают преимущества товара и содержат в себе так называемое рекламное обещание.

2. **Косвенным заголовкам** свойственны более низкая избирательность и информативность, однако эффектом ничем не уступают. Они обычно состояются в провокационном, интригующем или двусмысленном ключе, и всё это делается ради того, чтобы завлечь читателя, вызывая в нем любопытство.

Основной рекламный текст (ОРТ) предоставляет потребителю важную, исчерпывающую и обоснованную информацию о товаре: что представляет собой продукт, чем он будет полезен, где его можно купить, сколько он стоит. В ОРТ не должно быть ничего лишнего.

Главная идея рекламы лучше акцептируется при условиях её четкой формулировки в начале или в конце композиции. Это вполне объяснимо с психологической точки зрения, это связано с памятью. Хорошо остается в памяти то, что в начале или в конце текста рекламы. Мы считаем, что проблема рекламного слогана ещё недостаточно изучена. Большая часть всех видов реклам совокуплены в телевидении. Это и демонстрация новых товаров, моды, технологий приготовления различных блюд, иллюстрации работ бытовой техники, автомобилей, музыкальных инструментов, реклама работ эстрадных групп, спектаклей. Наибольшая аудитория слушателей закреплена за телевидением.

Хотим рассмотреть, как строится рекламный слоган, и постараемся обосновать его воздействие на сознание людей.

Неотъемлемым компонентом любой рекламы, её идейным зерном является не что иное, как слоган – короткое самостоятельное рекламное сообщение, которое хорошо запоминается и в яркой, образной форме передает основную идею рекламной кампании и объясняет зрителям основное предложение [1:234]. Слоган обуславливает обособить фирменный знак среди его конкурентов и обеспечивает полноту разряда реклам-

ных мероприятий. Исходное значение слова - «боевой клич» - очень метко раскрывает сущность рекламы: завоевать внимание покупателя и превзойти конкурентов. Слоган предназначен на то, чтобы создать у покупателя позитивные представления касаясь имиджа компании, продукции или услуги так, чтобы этот покупатель стал впоследствии постоянным клиентом. Как приобретается товар? Для начала покупатель имеет представления о нём, а слоган служит именно затем, чтобы покупатель конкретно знал, чем же товар лучше или качественнее других. Раз уж речь идёт о слогане, важно отметить тот факт, что он напрямую оказывает влияние на сознание аудитории и на то, как рекламная информация, вообще, воспринимается. Слоган можно считать за особое «зеркало» культуры, которое объективно выражает фон общения социума. Кажется, слоган в качестве общественного явления тем и своеобразен. Неоспоримо лишь то, что слоган подстраивается под интересы потребителя, то есть слоган должен быть понятным и близким той группе, к которой обращается.

Первый опыт применения слоганов относится к 29 мая 1886 г., это связано с появлением в газете «Atlanta Journal» рекламы известного напитка Coca-Cola, названный вкусным и освежающим – образ, утвердивший престижный статус напитка и по сей день. Так как слоган формулируется в виде краткого предложения или словосочетания, передающего главную идею рекламы, с точки зрения художественности слоган должен быть запоминающимся, ярким высказыванием, чтобы она внедрялась в повседневную жизнь людей, однако объект рекламы не остается на сторонке. Все самые известные рекламы тому живой пример. Чтобы реализовать подобное, разработаны большое количество техник и приемов. Выполняя подытоживающую функцию, слоган, обычно, располагается, в конце рекламы и в одном ряду с именем производителя и бренда. Слогану присуще суммирующий характер, ибо всё показанное или сказанное находят заключение в слогане. Он является опознавательным знаком и соединяет все отдельные части рекламного сообщения. Как отмечает И. Морозова, слоган – основная из постоянных констант рекламного сообщения (имя рекламодателя или рекламируемого бренда, фирменный знак, музыка) с эффектом узнавания; это концентрированное выражение содержания рекламной компании, включающее в себя «как можно больше значимых рекламных единиц, чтобы как можно более полно отразить все потребительски важные сведения» [4:56]. Мало слов – много информации! Вот главный критерий слогана. Краткость и афористичность являются его визитной карточкой. Основными значимыми единицами слогана являются уникальное торговое предложение и имя бренда. А к дополнительным единицам рекламной информации мы относим товарную категорию, которая включает в себя товар, целевую аудиторию, формальные особенности товара (цвет, форма), производителя товара (фирма, страна).

Выводы. В условиях развития жизни в настоящее время, реклама всё чаще меняет свой формат и становится многогранной. Неимоверный темп развития технологии и коммуникации во всем мире, реклама продолжает предоставляться нам различными способами. Большая конкуренция, всё новые требования времени и многое другое заставляют тех, кто работает над рекламой, упорно трудиться при создании такого социально и экономически значимого средства. Рекламное дело развивается с такими темпами, принимаемая вызовы торговли и бизнеса разных масштабов. Руководствуясь всё уникальными и креативными идеями, создаются различные подходы при реализации продажи с пункта производства до кассы с помощью эффективной и своеобразной рекламы. Наряду с этим,

статья также рассматривает особенности рекламного слогана. На примерах сделана попытка дать общую характеристику рекламному слогану и выделить его особенности. Слоган, как и все другие детали рекламы,

играет колоссальную роль в эффективности рекламы. Очень важно воздействие рекламы на внимание покупателей и потребителей.

Литература

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: «Наука», 1966. –С. 378.
2. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент: Пер. с англ. – СПб.: -Питер: 2000. –С. 896.
3. Льюис Д. Нейромаркетинг в действии. Как проникнуть в мозг покупателя. –М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015. –С. 274.
4. Морозова И. Слогая слоганы. –М.: 1998. –С. 148.
5. Уэллс У. Реклама: принципы и практика: Пер. с англ. / У. Уэллс, Дж. Бернет, С. Мориарти. – СПб.: -Питер: 2001. –С. 736.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада реклама, реклама шиори ва уларнинг хусусиятларини таъкидлаш масаласини кўриб чиқишга бағишланган. Рекламага кенг таъриф берилган. Мақолада рекламанинг ўзига хос хусусиятларини, реклама матнининг ижодий жиҳатини ўйғунлаштиришга ҳаракат қилинади, реклама шиорининг тили ва таркибий қисмларига, эътибор берилди, бу рекламанинг ифодалигини ва ўзига хослигига сезаларли таъсир қилади. Ҳар хил реклама турлари ва уларнинг хусусиятлари қисқача умумлаштирилади. Рекламани лойihalаш ва яратиш асослари унинг самарадорлигини назарда тутди ва ушбу мақолада реклама бизнесининг самарадорлигини ошириш омиллари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящается рассмотрению вопроса рекламы, рекламного слогана и выделению их особенностей. Приводится широкое определение рекламы. В статье делается попытка совокупить специфические черты рекламы, творческий аспект рекламного текста, уделяется внимание языку и компонентам рекламного слогана, которые существенно влияют на выразительность и оригинальность рекламы. Кратко суммируются различные виды рекламы и их особенности. Основы разработки и создания рекламы предполагают её эффективность, и в этой статье упоминаются факторы эффективности рекламного дела.

SUMMARY. This article is devoted to the consideration of the issue of advertising, advertising slogan and highlighting their features. A broad definition of advertising is given. The article attempts to combine the specific features of advertising, the creative aspect of the advertising text, pays attention to the language and components of the advertising slogan, which significantly affect the expressiveness and originality of advertising. The various types of advertising and their features are briefly summarized. The basics of designing and creating advertising assume its effectiveness, and this article mentions the factors for the effectiveness of the advertising business. Since advertising includes not only information, but also a creative approach, it is important to consider all aspects of this issue.

PEDAGOGIK DIZAYN MODELLARI O'QITUVCHINING INNOVATSION PEDAGOGIK FAOLIYATINING TARKIBIY QISMI SIFATIDA

R.K.Atamuratov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Tayanch so'zlar: pedagogik dizayn, pedagogik dizayn modellari, ADDIE modeli, SAM modeli, ALD modeli, Backward modeli.

Ключевые слова: педагогический дизайн, модели педагогического дизайна, модель ADDIE, модель SAM, модель ALD, модель Backward.

Key words: instructional design, instructional design models, ADDIE model, SAM model, ALD model, Backward model.

Dunyoda ta'lim jarayonini takomillashtirish tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan va hayotga tadbiiq qilinayotgan g'oyalari, yangilanishlar hamda islohotlar ta'lim tizimida tub burilish jarayonini boshlab berdi. Ta'lim sifatini oshirish har bir davlat taraqqiyotining yagona to'g'ri yo'li ekanini, ushbu sohada boshlangan islohotlarni davom ettirishimiz, ta'lim yoshlarning zamonaviy, raqobatdosh kasblarni egallashi uchun muvaffaqiyat kaliti ekanligi, har qanday ta'limiy yuqori natijaga yo'naltirilgan bo'lishiga erishish lozim. Bu, o'z navbatida, ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ularning didaktik asoslarini o'rganib, innovatsion usullarni to'g'ri tanlash, ta'lim oluvchilarning ijodiy qobiliyatini, kreativ va kognitiv fikrlashini inobatga olgan holda pedagogik dizayn model-laridan samarali foydalanish yordamida takomillashtirish va amaliyotga joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Raqamli texnologiyalar kun sayin rivojlanib borayotgan raqamli transformatsiya davrida ta'lim sohasining o'quv jarayonini pedagogik loyihalashtirish, ta'limiy ko'nikmalarni shakllantirish, raqamli texnologiyalar yordamida ta'lim berish tajribasini yaxshilash, innovatsion pedagogik yondashuv va gibrid ta'lim metodlaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu sababdan, o'qitish jarayonini tashkil etish, shu jumladan, o'quv materiallarini bayon etishni takomillashtirish tamoyillariga ma'lum o'zgartirishlar kiritish zarur bo'ladi. Bunda ta'lim jarayoniga pedagogik dizayn modellarini joriy etish va ulardan foydalanish maqsadga erishishdagi eng samarali yo'llardan biri hisoblanadi.

Ta'lim jarayoni kontekstida pedagogik dizayn tushunchasi so'nggi vaqtlarda ko'p tilga olinmoqda. Bu atama ingliz tilidan olingan bo'lib "Instructional design" "Pedagogik dizayn" yoki "pedagogik loyihalash" degan ma'noni bildiradi.

Pedagogik dizayn (ID – *Instructional Design*) - bu o'quv maqsadlari va ehtiyojlarini tahlil qilish, o'quv faoliyati, materiallar va baholash strategiyalarini tizimli ishlab chiqish hamda ta'lim oluvchilarning belgilangan ta'lim natijalariga erishishini ta'minlash jarayoni.

Ko'pchilik tadqiqotchilar bu tushunchani yangi muhitda ishlashni davom ettirish uchun muhim ko'nikmalar, onlayn ta'limni tashkil etish bo'yicha harakatlar to'plami deb tushinishsa [4], ba'zilar esa kasbiv vetuklikka erishish va daromadlarini oshirish imkoniyati [2], ta'lim muhitini o'rganadigan va eng ko'p uchraydigan holatlar uchun umumiy qoidalarni ishlab chiqishga qaratilgan ilmiy soha [5], ta'lim mazmuni va strategiyalarini ishlab chiqish hamda samaradorligini oshirish vositasi [3], shuningdek, pedagogik tizimni qurish, muammolarni tahlil qilish deb bilishadi.

Ussainova va Bashkin tadqiqotlarida "Pedagogik dizayn - texnologiya va ta'limning birlashuvi bo'lib, ta'lim beruvchining eng katta vazifasi bu ikki tushuncha o'rtasida "ko'priki"ni qura olishdir" [1] deb ta'rif bergan.

Ilmiy adabiyotlar tahlil qilish orqali pedagogik dizaynga o'z mualliflik ta'rifimizni beradigan bo'lsak "Pedagogik dizayn bu samarali o'rganishga yordam beradigan o'quv materiallari va tajribalarini loyihalashning tizimli va ijodiy jarayonidir".

Pedagogik dizaynni loyihalashtirishda ta'lim beruvchi biror-bir grafik muharrirlarda ishlay olish ko'nikmasiga (chizish, bo'yash yoki tahrirlash) ega bo'lishlari shart emas. O'z faoliyati bilan ta'lim oluvchilarni ta'lim jarayoniga jalb qilish, o'quv materialni aniq va malakali taqdim etishi, shuningdek, ularning faoliyati samaradorligini baholash kerak bo'ladi. Buning uchun pedagog-dizayner, odatda, quyidagi muammolarni hal qiladi:

1. Maqsadli auditoriya ehtiyojlarini aniqlashtiradi. Bunda axborotga bo'lgan ehtiyoj va idrok eta olish

xususiyatlarini inobatga olgan holda materiallarni tahlil qiladi va tizimlashtiradi hamda kutilayotgan natijalar bilan bog'liq bo'lishini nazorat qiladi.

2. Ta'lim (yoki kurs) maqsadlarini belgilaydi va ularni aniq maqsadlar orqali rivojlantiradi.

3. Tomoshabinlar va maqsadlarga mos keladigan o'quv materiallarini tanlaydi / tuzadi va ularni eng samarali taqdimot uchun loyihalashtiradi.

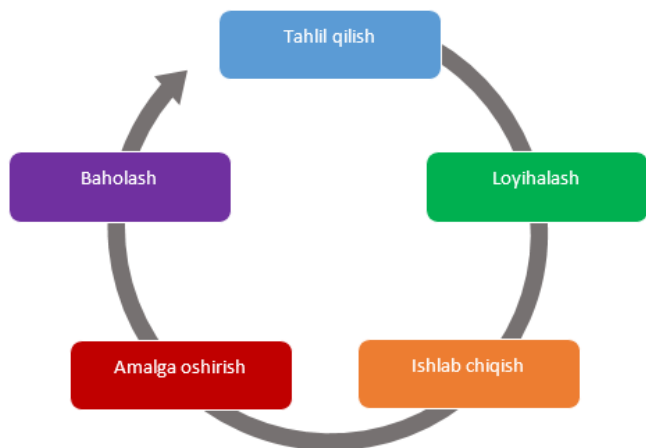
4. Natijalarni baholash tizimini ishlab chiqadi.

Pedagogik dizayn ilmiy yo'nalish va amaliy intizom sifatida doimiy ravishda yangi ishlanmalar bilan yangilanadi. Ular tahlil qilinadi, tizimlashtiriladi va tayyor modellarga jamlanadi. Pedagogik dizayn modellari, ayniqsa raqamli ta'lim muhiti kontekstida samarali ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda nazorat qiluvchi muhim asoslardir. Ushbu modellar samarali, ta'sirchan o'quv kontent tuzishga yordam berish bilan birga, talabalarning motivlarini oshiradi, ta'lim tajribasining mazmunli va individual ehtiyojlarga mos kelishini ta'minlaydi.

Keling, ulardan eng mashhurlarini ko'rib chiqaylik.

ADDIE modeli. ADDIE besh bosqichli jarayon bo'lib, samarali o'quv materialini yaratish bo'yicha ko'rsatmalar beradi. Bu Analysis (tahlil qilish), Design (loyihalash), Development (ishlab chiqish), Implementation (amalga oshirish) va Evaluation (baholash) degan ma'noni anglatadi. Bu model ko'proq mehnat talab qiladigan jarayon bo'lishiga qaramay, natijasi birinchi marotaba bajarishda ko'rinadigan to'g'ri ketma-ket bosqichli sikll jarayondir. ADDIE modeli ta'lim va o'quv dasturlarini yaratish jarayonini boshqarish uchun foydalaniladigan tizimli pedagogik dizayn asosidir. Bu takrorlanuvchi jarayon o'quvchilar ehtiyojlarini tahlil qilishdan boshlanadi, so'ngra o'quv yondashuvini loyihalash, mazmunni ishlab chiqish, yechimni amalga oshirish va uning samaradorligini baholashdan iborat bo'ladi. ADDIE modeli o'quv tajribalarini yaratishni shu tarzda tuzib, o'quv dasturlari samarali, haqiqiy hamda ta'lim muassasi va ta'lim oluvchilar maqsadlariga mos kelishini ta'minlaydi.

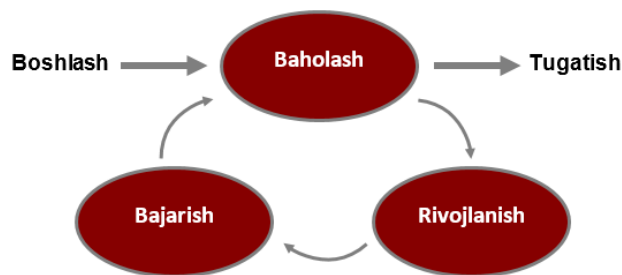
Bu model bo'yicha sodda misol keltiradigan bo'lsak, tasavvur qiling, siz bino qurmoqchisiz. **Tahlil** bosqichida siz qanday bino qurish kerakligini va uni barpo etishda qanday materiallar kerakligini aniqlaysiz. **Loyihalash** bosqichida siz chizmalar yaratasiz va xonalar soni hamda joylashuvining tartibini rejalashtirasiz. **Ishlab chiqish** qurilish jarayoni boshlanganida, **amalga oshirish** esa yangi uyingizga birinchi marta eshikni ochganingiz, va nihoyat, **baholash** bosqichida siz uyda yashayotganingizda va biror narsani sozlash yoki qo'shish vaqti kelganiga qaror qilganingizga o'xshatish mumkin (1-rasm).

1-rasm. ADDIE pedagogik dizayn modelining tarkibiy tuzilmasi

SAM modeli. SAM (Successive Approximation Model) - ketma-ket yaqinlashish modeli foydalanuvchilarni bitta mukammal yechimga bog'lanib qolmasdan ko'proq fikr-mulohaza yuritish va tezkor tuzatishlar kiritishga undaydi. Bu model murakkab obyektlarni oddiyroq, ammo o'xshash narsalar bilan almashtirish orqali miqdoriy va sifat xususiyatlarini o'rganish usuli hamdir. Yaqinlashish deganda, murakkab nazariy materialni maqsadli auditoriyaning amaliy ehtiyojlari va imkoniyatlariga mos keladigan qilib soddalashtirish tushuniladi. ADDIE modeli ketma-ket bosqichli jarayonlar orqali tashkil etilsa, SAM modeli esa buning aksi, ya'ni rivojlanish davriy bo'ladi. SAM modeli uch bosqichdan iborat iterative (takrorlanuvchi) sikllarni o'z ichiga oladi: *tahlil, dizayn va rivojlanish*.

Pedagog zaruriy bilimlar to'plami asosida o'quv kurs prototipini yaratadi va uni darhol sinovdan o'tkazadi. Har bir yangi o'quv guruhi (sinf yoki kurs) o'quv kursni tugatgandan so'ng aniqlangan kamchiliklarga tuzatishlar kiritadi. Natijada maqsadli auditoriya ehtiyojlariga eng mos keladigan kontentga tez muddatda erishish imkonini beradi. Iterativ rivojlanish uch bosqichli takroriy tsikllar orqali amalga oshiriladi. Bular: *rivojlanish; bajarish va baholash*. Iterativ rivojlanishning ushbu kichik bosqichida aqliy hujum va qo'shimcha dizayn uchun boshlang'ich bosqichga qaytish mumkin. Kurs maqbul darajaga yetganda, alfa va beta versiyalari ishga tushiriladi. Barcha versiyalar yuqori darajada baholansa, jarayon to'liq yakunlanadi (2-rasm).

2-rasm. SAM pedagogik dizayn modelining tarkibiy tuzilmasi

Bu model bo'yicha sodda misol keltiradigan bo'lsak, bu model yangi taom tayyorlash jarayoniga o'xshaydi. **Tayyorgarlik** bosqichida kerakli mahsulotlar tanlanadi. **Loyihalash** bosqichida bu turli xil ta'm kombinatsiyalari bilan tajriba o'tkazish tushuniladi. **Iterativ rivojlanish** bosqichida taomni qayta tayyorlash, taom retseptni yaxshilash uchun bir qator sinovlar o'tkazish va oldingi xatolar yo'l qo'ymaslik. So'nggi bosqich **harakat xaritasida** boshqalar mustaqil taom tayyorlashda foydalana olishi uchun mukammal retsept yoziladi.

ALD modeli. ALD modeli (Agile Learning Design) moslashuvchan ta'lim dizayni hisoblanib, raqamli ta'lim uchun samarali natijani kafolatlaydigan har bir dars rejasi uchun moslashuvchan bo'ladi. Bu modelning maqsadi moslashuvchan tamoyillarni joriy etish natijasi sifatida ta'lim oluvchilarni o'quv jarayonida samarali faolligini tashkil etish orqali va yanada jozibali, natijaviy ta'lim modelini qurishdir.

Agile so'zi inglizcha so'zlar lug'atida (epchil, moslashuvchan) bo'lishiga qaramay qisqartma so'z hisoblanadi. To'liq holatda esa:

Align – maqsadni aniqlash va unga kirishish;

Get set – jarayon uchun kerakli rejani tuzish;

Iterate – rejaga muvofiq maqsadga erishish uchun takroriy amalga oshirish;

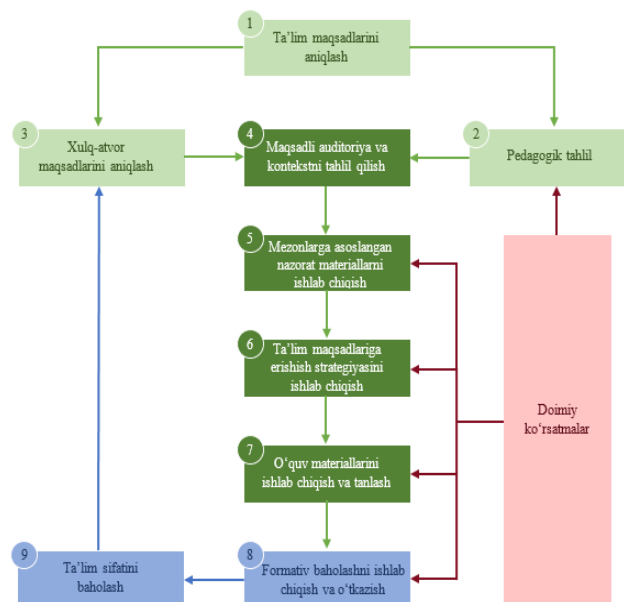
Leverage – takror amalga oshirishlardan kerakli ma'lumotlarni olish;

Evaluate – har bir takronni yaxshilash uchun oldingi ma'lumotlarni tahlil qilish va loyihaga singdirish.

Backward modeli. Backward modeli ta'lim dasturini oxiridan ortga qarab loyihalashni o'z ichiga oladi. Yuqorida keltirilgan pedagogik dizayn modellarida dastlab tahlil boshqichidan boshlab to natijalarni baholash boshqichida yakun topar edi. Bu safar teskari harakat ya'ni, ta'lim oluvchi kursni yakunlagandan so'ng erishishi kerak bo'lgan asosiy natijalarni birinchi shakllantiriladi. Bu natijalarga erishish uchun mezonlar (baholash vositalari ishlab chiqiladi) aniqlanadi. Faraz qilaylik, darsning mazmuni bilamiz. Biz kutilayotgan natijalarni va ularni qanday baholasdan kelib chiqib ularga erishish uchun kerakli materialni tanlashimizni osonlashtiradi. Ushbu model amaliyotga yo'naltirilgan va juda uzoq bo'lmagan kurslar uchun maqbul hisoblanadi. Bu ta'lim beruvchiga nazariy materialni ortiqcha yuklamaslikka va ta'lim oluvchilarning faqat aniq natijalarga erishish uchun zarur bo'lgan bilimlarni berishiga ko'maklashadi.

Dik va Keri modeli. Dik va Keri modeli (tizimli yondashuv modeli sifatida ham tanilgan) reduksionistik (tushuntirishga urinishda duch keladigan qiyinchilik) yondashuvdan foydalanadi. Bu turdagi yondashuvlar butun tizimni batafsil tushunish uchun katta g'oyalar yoki jarayonlarni kichik qismlarga ajratib o'rganish tushuniladi. Sodda qilib aytganda, tizimli yondashuv tarkibidagi har bir muhim komponentning yakuniy natijaga qanday hissa qo'shishini aniqlashga uriniladi.

Ushbu falsafa natijasida tizimli yondashuv modeli samarali ta'lim tashabbuslarini rejalashtirish va rivojlantirish uchun to'qqiz bosqichli jarayonlarni taklif etadi. Ba'zi olimlar ADDIE tizimli yondashuv modelini kengaytirilgan nusxasi sifatida ko'rishadi. Shuningdek, bu pedagogik dizayn modeli ADDIE modelidan ko'ra ko'proq ko'rsatmalarni doimiy ravishda qayta ko'rib chiqish orqali iterativ rivojlanishga asoslanadi (3-rasm).

3-rasm. Dik va Kerin pedagogik dizayn modeli

Bundan tashqari, Robert Gagne modeli, Merrill modeli, Blum taksonomiyasi, Minimalizm, Kemp, SMART, Morrison va Ross modeli, Tezkor prototiplash va epatik pedagogik dizayn modellari mavjud bo'lib, raqamli o'quv jarayonini loyihalash uchun foydalanib kelinmoqda.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik dizayn modellari elektron ta'limning yuragi va miyasidir. Bu muvaffaqiyatli, qiziqarli va elektron ta'lim tajribasining tashabbuskor harakatlantiruvchi kuchidir. Pedagog dizaynerlar nafaqat bilimlarni yetkazib beradigan, balki, metodik dizayn (loyihalash) jarayoniga rioya qilish orqali ta'lim oluvchilarni ilhomlantiradigan va qiziqishini kuchaytiradigan muvaffaqiyatli elektron ta'lim resurslarini yaratishi mumkin. Texnologiya taraqqiyoti sari Ta'lim dizayni raqamli asrda ta'lim va ta'lim kelajagini shakllantirishda birinchi o'rinda turadi. Elektron ta'lim kompaniyalarini ko'rib chiqayotganda, Ta'lim dizaynining rolini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Bu elektron ta'lim bo'yicha bo'lib, uni har qanday eLearninging muhim tarkibiy qismiga aylantiradi.

Adabiyotlar

1. Ussainova G. & Kazarenkov V. (2023). Pedagogical Design: Concept, Principles, Models. *Математиканы физиканы және информатиканы оқытудың өзекті мәселелері*, 2(2), 9–15. <https://doi.org/10.52081/mpimet.2023.v02.i2.012>
2. Khaldi M. (2024). Choosing Pedagogical Models for a Learning Activity. In *Advances in educational technologies and instructional design book series* (pp. 99–140). <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-1206-3.ch004>
3. Shkil O. (2023). Pedagogical Design In Professional Training Of Designers. *Научное Мнение*, 1–2, 123–127. https://doi.org/10.25807/22224378_2023_1-2_123
4. Erradi O., Barhone, J. E., & Khaldi, M. (2024). Main Models of Design and Pedagogical Scenarisation for Online Adult Training Courses. In *Advances in educational technologies and instructional design book series* (pp. 228–244). <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-1206-3.ch010>
5. Гришаева А.В. (2024). PEDAGOGICAL DESIGN AS A WAY TO ENHANCE THE LEARNING PROCESS. *Pedagogical Review*, 2(54), 113–121. <https://doi.org/10.23951/2307-6127-2024-2-113-121>
6. Çalışkan İ. (2014). A Case Study about Using Instructional Design Models in Science Education. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116, 394–396. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.228>
7. Khodabandelou R. & Samah S. a. A. (2012). Instructional Design Models for Online Instruction: From the Perspective of Iranian Higher Education. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 67, 545–552. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.11.359>
8. Dick W., Carey L. & Carey J.O. (2015). *The Systematic Design of Instruction* (8th ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson.

РЕЗЮМЕ. Maqolada raqamli ta'limni tashkil etishda foydalaniladigan "Pedagogik dizayn" tushunchasi tahlil qilinadi. Shuningdek, bu atamaga berilgan ta'riflar farqlanadi va uning modellari haqida so'z yuritiladi. O'qituvchining innovatsion pedagogik faoliyatida qo'llash bo'yicha tavsiyalar beriladi.

РЕЗЮМЕ. Статья анализирует концепцию "Педагогического дизайна", используемую в организации цифрового образования. Также даны различные определения этого термина, и его модели объясняются. Предоставлены рекомендации по проектированию образовательного процесса в инновационной педагогической деятельности учителя.

SUMMARY. The article analyzes the concept of "Instructional design" used in the organization of digital education. Also, the definitions given to this term are differentiated and its models are explained. Recommendations are provided on the design of the educational process in innovative pedagogical activity of the teacher.

TEMURBEKLAR MAKTABI SIFATINI OSHIRISH VA BOSHQARISH TIZIMI MODELINI TAKOMILLASHTIRISH

A.E.Bekturdiyev – *assistent o'qituvchi*

K.J.Baxitjanova – *talaba*

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Tayanch soʻzlar: sifat, sifat kafolati, ta'lim, ta'lim sifatini boshqarish, menejmenti, model, monitoring.

Ключевые слова: качество, обеспечение качества, образование, управление качеством образования, менеджмент, модель, мониторинг.

Key words: quality, quality assurance, education, quality of education management, management, model, monitoring.

Davlatning ta'lim sohasidagi yetakchi maqsadi - shaxs, fuqarolik jamiyati va davlat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda fundamental bilimlardan va o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdan yaratilgan yuqori sifatli ta'limga erishishdir. Umuman olganda, o'quv jarayonining xavfsizligi va o'quvchilarning sog'lig'ini saqlash, ularning kasbiy darajadagi ta'lim xodimlarining doimiy rivojlanishi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimining rivojlanishi ta'lim tizimi faoliyat ko'rsatishning yangi shakl va uslublarini ishlab chiqish, turli tipdagi maktablar va ta'lim dasturlarini ko'paytirish bilan belgilanadi. Jamiyat taraqqiyoti ta'lim rivojiga bog'liq. Ta'lim rivojlanishi boshqaruv jarayonlari orqali boshqarilsa va takomillashtirilsagina samarali bo'ladi. Ta'lim - bu bizning kelajagimiz, deb aytishning o'zi kifoya emas, bu - jamiyat taraqqiyotini barcha yo'nalishlarda jadallashtirishni ta'minlaydigan bilimlar ishlab chiqarish [1].

Ta'lim sifatini boshqarishni ko'rib chiqishda quyidagilar zarur:

- bir qator asosiy tushunchalarni ko'rib chiqing: sifat, sifatni ta'minlash, ta'lim, ta'lim sifatini boshqarish, sifatni oshirish, monitoring, pedagogik monitoring;

- ta'lim muassasasida ta'lim sifatini boshqarishning asosiy bosqichlarini ajratib ko'rsatish;

- umumiy ta'lim tashkilotining ta'lim sifatini boshqarish tizimi modelining ahamiyatini aniqlash.

- umumta'lim muassasasida ta'lim sifatini ta'minlash va boshqarish tizimining faoliyatini tahlil qilish.

Ta'lim sifati bilan bog'liq masalalarni o'rganishda bir qator asosiy tushunchalarga tayanish kerak: sifat, sifatni ta'minlash, ta'lim, ta'lim sifatini boshqarish, sifatni oshirish, monitoring. Sifat - obyektning belgilangan va kutilgan ehtiyojlarni qondirish qobiliyati bilan bog'liq bo'lgan xususiyatlar to'plami. Sifatni ta'minlash - rejalashtirilgan va amalga oshirilgan, doimiy nazorat ostida bo'lgan va sifat talablarining bajarilishiga ishonch hosil qilish uchun zarur bo'lgan tadbirlar [2].

Ta'lim - bu shaxsni maqsadli ijtimoiylashtirish tizimi bo'lib, u o'quvchilarning madaniy namunalar va qadriyatlarini o'zlashtirishini, tizimlashtirilgan bilim va ko'nikmalarga, shuningdek, atrofdagi dunyoga hissiy munosabat tajribasiga asoslangan o'z "men"ni shakllantirishni ta'minlaydi. Ta'lim sifatini boshqarish - ta'lim sifatini ta'minlash, takomillashtirish, monitoring qilish va baholashga qaratilgan strategik va tezkor choratadbirlarning tizimli ravishda amalga oshirilgan tizimi. Sifatni oshirish - ta'lim faoliyatining mavjud parametrlarini ta'lim sifati sohasidagi davlat siyosatida belgilangan maqsad va vazifalarga yaqinlashtirish jarayonlari va natijalari. Monitoring (lotincha monitor - eslatuvchi, ogohlantiruvchi; inglizcha monitoring - monitoring, tracking) - diagnostika va nazorat qilish maqsadidagi yangi, zamonaviy monitoring vositasi bo'lib, butun ta'lim jarayoniga butunlay boshqa nuqtai nazardan qarash imkonini beradi. Ta'lim sifatini boshqarish ta'limni boshqarish tizimining umumiy tarkibiga kiritilgan. Shu bilan birga, muhim jihat shundaki, sifat menejmenti hech qanday tarzda o'rnatilgan va samarali chiziqli boshqaruv tuzilmasini buzmaydi, bu yerda menejning roli asosiy rollardan biridir [3].

O'z navbatida, ta'lim sifatini boshqarishning joriy etilishi boshqaruv funktsionalligini - rahbar, ta'lim muassasalari xodimlari va manfaatdor jamoatchilik vakillari

o'rtasidagi aloqalarni tartibga solishni jiddiy ravishda oshiradi. Amaliyotlar ketma-ketligi, operatsiyalarning o'zi, usullari, individual texnikasi va harakatlari batafsil tavsiflangan qoidalar ta'lim sifatini ta'minlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi, chunki ular ko'p jihatdan boshqaruv qarorlarining samarali bajarilishini kafolatlaydi.

Rivojlangan Yevropa mamlakatlarida (jumladan, Rossiya va MDH mamlakatlarida) ta'lim sifatini boshqarish tizimini qo'llash bo'yicha amaliy tajriba ta'lim muassasasida boshqaruvning asosiy bosqichlarini aniqlash imkonini beradi:

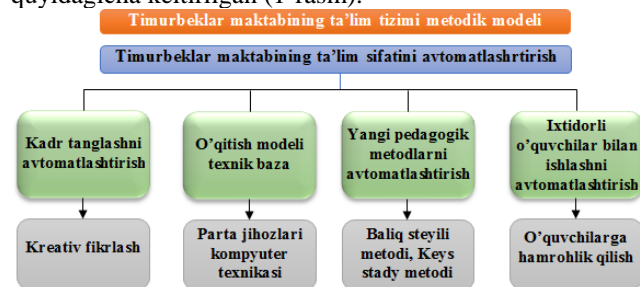
- Maktab ta'limi sifatini boshqarish tizimlarini loyihalash (SQEMS) va ta'lim sifatini boshqarishni rejalashtirish (loyiha rejasi) - talab qilinadigan sifatga erishish uchun tadbirlarni amalga oshirishda normativ, tashkiliy, uslubiy va instrumental asoslarni rejalashtirish va shakllantirish [4].

- Maktab ta'limi sifatini nazorat qilish tizimlarini sozlash (SQEMS) va ta'lim sifatini nazorat qilish (loyiha rejasi) - talab qilinadigan sifatga erishish uchun yordamni amalga oshirishni normativ, tashkiliy, uslubiy va instrumental asoslarni tuzatish va tartibga solish.

- Jarayonni monitoring qilish va tuzatish (Nazorat + Ta'sir = Natija) - bu erishilgan sifat darajasini ma'lum bir daraja bilan baholash va taqqoslash, barcha manfaatdor tomonlarga fikr bildirish, faoliyat va boshqaruv tizimiga tuzatishlar kiritish jarayoni.

- Natija - berilgan topshiriqlarning bajarilishini nazorat qilish va olingan ishlarni baholash orqali baholashni olish jarayoni.

Ta'lim sifatini boshqarish o'zaro bog'liq elementlardan tashkil topgan jarayon bo'lib, ular ham ta'lim sifatini boshqarish bosqichlari hisoblanadi. Ushbu elementlar asosida ta'lim muassasasi tizimining metodik modeli quyidagicha keltirilgan (1-rasm).

1-rasm. Ta'lim muassasasi tizimini metodik modeli

- **Kadr tanglashni avtomatlashtirish** - Kreativ fikrlash, yangi xodimni qidirish zarurligini asoslash, talablar ro'yxatini (tajriba, ko'nikma, yosh, litsenziya) tuzish, bo'sh ish o'rinlarini to'ldirish vaqtini aniqlash va bo'sh ish o'rnini internetda e'lon qilish, ishga qabul qilish agentligiga murojaat qilish, xodimlarning shaxsiy aloqalaridan foydalanish, ommaviy axborot vositalarida e'lon yuborish va hk.

- **O'qitish modeli texnik baza** - Moddiy-texnika bazasini yaxshilash (Parta jihozlari kompyuter texnikasi).

- **Yangi pedagogik metodlarni avtomatlashtirish** - Ta'lim sohasi ijtimoiy-madaniy sohaga tegishli bo'lib, u avtomatlashtirish jarayonlariga alohida xususiyatlarni yuklaydi masalan, Baliq steyili metodi, Keys stady metodi, Muammali vaziyat metodi, Klaster, Texnologiyalar-keys metodlarida turlisha avtomatlashtirishni ko'rishimiz mumkin.

- **Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashni avtomatlashtirish** - iqtidorli o'quvchilar va iqtidorli yoshlar bilan ishlash davlatning ta'lim siyosatida ustuvor o'rinni egallaydi, shuning uchun davlatning vazifasi iqtidorlilarni qo'llab-quvvatlashdir va o'quvchilarga hamrohlik qilish.

Sifat menejmenti tizimlarini joriy etish bo'yicha zamonaviy ishlanmalarda umumiy sifat menejmenti tamoyillari asos sifatida qo'llaniladi:

- Ta'lim sifatini oshirish jarayonlarini doimiy maqsad - ehtiyojlarni qondirish, raqobatbardoshlik, rivojlanishga aylantirish.

- Boshqaruv uslubini o'zgartirish, har qanday vaziyatda ham "qo'lga kiritgan yutuqlari bilan dam olish" yoki "taslim bo'lish" emas, balki ta'lim muassasasining barcha tizimlari va jarayonlari sifatini doimiy ravishda yaxshilash zarur.

- Ta'lim sifatini doimiy va uzluksiz oshirish, ta'lim tizimini takomillashtirish, rejalashtirish, ta'lim jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni tezkorlik bilan hal etish.

- Tashkilot xodimlari yagona jamoa sifatida harakat qilishlari kerak. Faqat bu holatda doimiy sifat kafolati talabini qondirish mumkin.

- Muayyan muassasaga mansubligi bilan faxrlanish imkoniyatini yarating.

- Ta'lim va o'z-o'zini takomillashtirishni rag'batlantirish.

Kasbiy mukammallik cho'qqisiga mustaqil ko'tarilish va martaba pog'onasida ko'tarilish mutaxassislarining malakasi bilan belgilanishi kerak.

- Har bir jamoa a'zosini ta'lim muassasasini o'zgartirish ishlariga jalb qilish.

Rahbariyatning sifatga erishish jarayoniga ishonchi muvaffaqiyatning asosiy shartlaridan biridir. Rahbariyat harakat qilishi va sifatni yaxshilash jarayonlarini e'lon qilish bilan cheklanmasligi kerak. E.Demingom tomonidan birinchi bo'lib taklif qilingan ushbu tamoyillar quyidagi shartlar asosida amalga oshiriladi: [5]

- tashkilotning inson resurslarini rivojlantirishni boshqarish;

- menejer va unga bo'ysunuvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni boshqarish;

- turli bo'limlar o'rtasidagi munosabatlarni boshqarish;

- xodimlarning motivatsion manfaatlarini boshqarish.

Bundan tashqari, sifat menejmenti tizimi zamonaviy ta'lim muassasasi uchun quyidagilar zarur:

- federal davlat ta'lim standartlari talablariga erishishda o'quv jarayonining samaradorligini oshirish;

- muassasada ijodiy va faol muhitni rivojlantirish, uning xodimlarining kasbiy faoliyatini oshirish;

- umumta'lim muassasasida umumiy boshqaruv tizimini takomillashtirish;

- o'quv jarayonini moliyaviy, resurs va kadrlar bilan ta'minlashni optimallashtirish;

- ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini oshirish; ta'lim faoliyati uchun zamonaviy xavfsiz sharoitlar yaratish;

- ta'lim muassasalarini boshqarishda jamoatchilikning keng ishtirokini ta'minlash.

Umumta'lim tashkilotida ta'lim sifatini boshqarish tizimining yuqorida aytib o'tilgan ehtiyojlariga muvofiq, modelning asosiy maqsadi ta'lim sifatini baholash uchun

Adabiyotlar

1. Seitnazarov K. K., Turemuratova B. K., Aytanov A. K. Stages and Methods of Data Collection for Developing an Artificial Intelligence Model for Recognizing Letters of the Karakalpak Sign Language //2024 IEEE 25th International Conference of Young Professionals in Electron Devices and Materials (EDM). – IEEE, 2024. – С. 2530-2534.

2. Сеитназаров К.К., Туремуратова Б.К. Разница между глубоким и машинным обучением. // Periodica Journal of Modern Philosophy, Social, 2022

3. Murphy, Kevin P. Machine learning: a probabilistic perspective. MIT press, 2012.

4. Сеитназаров К.К., Туремуратова Б.К. Применение технологии искусственного интеллекта в системе дистанционного образования // Новости образования: исследование в XXI веке, 2022.

5. Deming W. E. (1986). The new economics for industry, education, government / W.E.Deming. – Cambridge, MA : MIT Center for Advanced Engineering Study.

maktab tizimining modeli haqida ishonchli ma'lumotlarni olish, tahlil qilish va tarqatishdir. Ta'lim sifati bir nechta tarkibiy qismlarni o'z ichiga olishi mumkin: [6]

- Tarkib komponenti bir nechta bosqichlarni o'z ichiga oladi;

- ta'lim sifati haqida tasavvurni shakllantirish;

- ta'lim sifatini baholashning uslubiy yondashuvlari;

- ta'lim sifatini tahlil qilish;

- maqsad, vazifalar va yo'nalishlarni belgilash;

- ta'lim sifatini baholash uchun maktab tizimi dasturini ishlab chiqish.

Boshqaruv komponentiga quyidagilar kiradi:

- Ijtimoiy boshqaruv tizimi; uslubiy faoliyat tizimi;

- ijtimoiy-psixologik, tarbiyaviy faoliyat tizimi;

- nazorat, baholash va ekspert faoliyati tizimi.

Ta'lim sifatini baholash bo'yicha Temurbeklar maktab tizimining faoliyat komponenti ko'rsatkichlar tizimi, diagnostika texnikasi, nazorat va o'lchov materiallari majmuasi asosida shakllantiriladi, ular yordamida monitoring tizimi ishlaydi.

Monitoring axborot texnologiyalaridan foydalangan holda, shuningdek, an'anaviy ma'lumotlarni yig'ish (so'rovnomalar, so'rovlar va boshqalar) orqali amalga oshirilishi mumkin. Ta'lim sifatini ta'minlash va boshqarishning tashkiliy shartlari quyidagicha: [7]

- ta'lim muassasasini boshqarishning dasturiy-maqsadli va loyihaviy usullarini yaxshi biladigan ma'muriy guruhning mavjudligi;

- o'z-o'zini rivojlantirish, mehnat sharoitlarini va uning natijalarini yaxshilash uchun ichki ehtiyojga ega bo'lgan yuqori malakali professor-o'qituvchilar tarkibining mavjudligi;

- ta'lim jarayonini zamonaviy ta'lim standartlariga javob beradigan darajada tashkil etish imkonini beruvchi moddiy-texnikaviy, ilmiy va uslubiy ta'minotning mavjudligi;

- o'quv jarayonida davlat ta'lim standartlarini bajarish imkonini beruvchi o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy majmualardan foydalanish;

- umumiy ta'lim muassasasida ta'lim sifatini monitoring qilish tizimining mavjudligi.

Ta'lim sifatini boshqarish modeli umumiy ta'lim muassasasida ta'lim sifatini baholash tartibini yaratishi kerak. Modelning ma'nosi deganda, sifat menejmenti nuqtayi nazaridan, ta'lim muassasasida ta'lim sifatini boshqarishga qo'yiladigan talablar tizimi sifatida umumiy ta'lim muassasasi faoliyatining asosiy tarkibiy qismlarini tavsiflovchi mezonlar va ularning tarkibiy elementlari tushuniladi: boshqaruvning yetakchi roli; siyosat va strategiya; xodimlarni boshqarish; resurslar va hamkorlar; jarayonni boshqarish: UCO tizimini ishlab chiqish va boshqalar. Model ta'lim sifatini boshqarish vositasidir. Ta'lim muassasasida ta'lim sifatini baholash tizimi ta'lim resurslarini, o'quv jarayonini, ta'lim natijalarini baholashni va ularning sifatiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashni ta'inlaydigan tashkiliy va funksional tuzilmalar majmuini ifodalaydi [8].

Xulosa qilib aytganda, Temurbeklar maktabining ta'lim sifatini boshqarish o'zaro bog'liq elementlardan tashkil topgan jarayon bo'lib, ular ham ta'lim sifatini boshqarish bosqichlari hisoblanadi. Sifat menejmenti tizimlarini joriy etish bo'yicha zamonaviy ishlanmalarda umumiy sifat menejmenti tamoyillari ko'rib chiqildi.

6. Сеитназаров К.К., Мухиятдинов Н.С., Урынбаева М.М. / Искусственный интеллект и его применение во время урока информатики. / O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. –Tashkent: 2023. –С.1426-1429.

7. Seytnazarov K.K. Informatika fanini oqitishda samarali metodlarni tanlab olish va qarorlar qabul qilish dasturiy taminotini qayta ishlab chiqish. / Fizika, matematika va informatika ilmiy-uslubiy jurnal. –Toshkent: C.88-98.

8. Усманов Р.Н., Кучкоров Т.А., Сеитназаров К.К. / Комплексное исследование и оценка состояния экологически напряжённых территорий в условиях разнородной информации. / Пятая Международная научно-практическая конференция «BIG DATA and Advanced Analytics. BIG DATA и анализ высокого уровня», Минск, Республика Беларусь. 2019. -С.122-132.

REZYUME. Ushbu maqolada ta'lim sifatini boshqarishga ta'sir qiluvchi bir qator masalalar ko'rib chiqiladi va mavzuning asosiy tushunchalariga ta'riflar beriladi. Shu bilan birga ta'lim muassasasida ta'lim sifatini boshqarishning asosiy bosqichlari ko'rib chiqish va umumiy ta'lim tashkilotining ta'lim sifatini boshqarish tizimi modelining ahamiyati aniqlanadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрен ряд вопросов, влияющих на управление качеством образования, и определены основные понятия предмета. При этом рассмотрены основные этапы управления качеством образования в образовательном учреждении и определено значение модели системы управления качеством образования общеобразовательной организации.

SUMMARY. this article examines a number of issues that affect the management of the quality of education and defines the basic concepts of the subject. At the same time, the main stages of education quality management in an educational institution are considered and the significance of the model is determined in the education quality management system of a general education organization.

JISMONIY MASHQLARDA ENERGIYA SARFLARINING TAHLILI

G'.N.Ernazarov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Farg'ona filiali

Tayanch so'zlar: jismoniy mashqlar, sarflanayotgan energiya, energiya quvvati, statiki, dinamiklik, yoshi, jins, kuch-davomlilik, kuch-tezlik, muskulning qisqarishi.

Ключевые слова: физические упражнения, затраченная энергия, энергоёмкость, статика, динамика, возраст, пол, сила-продолжительность, сила-скорость, мышечное сокращение.

Key words: Physical exercise, expended energy, energy intensity, statics, dynamics, age, gender, strength-duration, strength-speed, muscle contraction.

Mavzuning dolzarbligi: Hozirgi kunda inson kundalik hayotida har xil harakatlarni bajaradi. Fiziologik nuqtayi nazaridan ma'lum bir maqsadi amalga oshirish uchun yo'naltirilgan harakatlar majmuini mashq deb ataladi. Musobaqalar davrida bajariladigan mashqlar iloji boricha yuqori natijaga erishishga mo'ljallanadi (sakrash, yugurish, suzish va boshqalar). Kundalik xayotda uchraydigan jismoniy mashqlar, sport mashqlari xilma xil bo'lishiga qaramasdan ularni turlash zarur. Jismoniy mashqlarni fiziologiya yo'lida turlash ularni amalga oshirishda qatnashayotgan faol muskullarning hajmiga, muskullarni qisqarish turiga, muskul qisqarishini kuchi va quvvatiga qarab amalga oshiriladi

Muskulning dinamik qisqarish kuchi uning qisqarish tezligiga teskari proporsionaldir. Muskulning qisqarishi qancha tez bo'lsa shuncha kuch oz ko'rinadi yoki muskul qisqarishiga qarshilik qancha ko'p bo'lsa tezlik shuncha past bo'ladi va kuchi shuncha ko'p namoyon bo'ladi. Kuch va tezlikni o'zaro munosabati muskul qisqarishining quvvatini belgilaydi. qisqarishlar quvvati qancha katta bo'lsa shu ishning davomlilikigi shuncha qisqa bo'ladi. Muskullar qisqarishining kuchi va quvvatiga va bajariladigan ishlarni davomlilikiga qarab jismoniy mashqlarni uch guruxga bo'linadi; "kuchli", "tezlik-kuchli" va "chidamlilik" mashqlari. "Kuchli" yoki katta kuch sarflab amalga oshirilaligan mashqlarni bajarishda ishtirok etayotgan muskul guruxlari maksimal yoki maksimalga yaqin zo'riqishlari mumkin. Bu mashqlarda «kuch» ularni bajarishdagi asosiy omil xisoblanadi [1:75; 2:68].

"Tezlik-kuchli" yoki quvvatli mashqlar dinamik mashqlar xisoblanadi. Ularni bajarishda asosiy muskullar bir vaqtning o'zida nisbatan katta kuch va tezlik bilan qisqaradi. Bunday mashqlar 3-5 sekunddan 1-2 minutga davom etadi. Tezlik va kuch hisobiga bajariladigan mashqlarda "quvvat" asosiy ahamiyatga ega. "Chidamlilik" mashqlari deganda ularni bajarishda ishtirok etayotgan yetakchi muskullar uncha katta bo'lmagan kuch va tezlikda qisqaradilar. Shu tartibda uzoq muddat ya'ni bir necha minutdan bir necha soatlargacha ishlashlari mumkin [3:74].

Jismoniy mashqlarni energiya quvvatiga qarab yengil, o'rta, og'ir va o'ta og'ir mashqlarga bo'linadi. Energiya quvvatiga qarab jismoniy mashqlarni farqlaganda bir qator omillarga e'tibor berish kerak. Jumladan ishini statik yoki dinamikligiga, ishtirok etayotgan faol muskul massasining hajmiga, tananing kattaligiga, og'irligiga, yoshiga, jinsga, jismoniy chiniqqanligiga va tashqi muhit sharoitlariga. Masalan 1,2 kkal/min energiya sarfi bilan organizm lokal ish bajarsa uning davomlilikigi bir necha sekund bo'ladi. Agar

shu sarf bilan regional ish bajarilsa, ish o'rtacha og'irlikda bo'lib bir qancha o'n minutlar davom etishi mumkin. Shu energiya sarfi global ish juda yengil hisoblanadi va kun bo'yi bemalol bajarilishi mumkin [4:92; 5:75].

Tahlil va natijalar, aniq jismoniy yuklamani bajarish uchun organizmni fiziologik va psixo-fiziologik reaksiyalarni ta'minlashga qaratilgan harakatlari fiziologik quvvatini yoki fiziologik yuklamani belgilaydi. Fiziologik yuklama va ishini og'irligi bir biriga yaqin termin yoki atamalar hisoblanadi. Jismoniy yuklama bilan fiziologik yuklamani quvvati orasida to'g'ri chiziqli munosabat mavjud. Masalan, yugurish tezligi qancha yuqori bo'lsa fiziologik yuklama shuncha yuqori bo'ladi. Shuni aytish lozimki bir hil jismoniy yuklamaga turli hil odamlar har hil fiziologik javob qaytaradilar. Masalan, yoshiga, chiniqqanligiga va turli hil muxit sharoitlariga qarab javob reaksiyalari har hil bo'ladi. Shu sababli sport mashqlarini turlashda ko'proq mashqning fiziologik quvvati yoki fiziologik yuklamasi ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Ma'lum bir mashqni qancha ko'p vaqt bajara olish ko'rsatkichi ham asosiy ko'rsatkichlaridan hisoblanadi. Unga ko'ra V.S.Farfel fiziologik quvvatiga qarab jismoniy mashqlarni to'rtga bo'ladi.

1. Maksimal quvvatli – mashq bajarish vaqti 20-sekundgacha.

2. Submaksimal quvvatli- 20-sekunddan 3-5 minutgacha.

3. Katta quvvatli- 3-5 minutdan 30-40 minutgacha.

4. O'rtacha quvvatli – 40 minutdan ko'p davom etadi.

Fiziologik quvvatni ta'riflashda fiziologik reaksiyalarni qanchalik darajada o'zgarishiga e'tibor beriladi. Ma'lum bir jismoniy yuklamaga beriladigan fiziologik javob reaksiyalarining ko'rinishi va kattaligi organizmning yetakchi fiziologik tizimlarini funksional imkoniyatlaridan kelib chiqadi. Ya'ni bir xil fizik yuklama turli odamlarga turlicha ta'sir etadi. Siklik mashqlarni turlaganda ularni energiya manbayiga qarab anaerob va aerob mashqlarga bo'linadi. Har xil siklik mashqlarni bajarganda anaerob va aerob yo'l bilan energiya hosil bo'lishi turli nisbatda bo'ladi. Anaerob va aerob yo'l bilan energiya hosil qilish uchta tizimdan iborat bo'ladi. **1. Alaktat yoki fosfogen. 2. Laktat yoki glikolitik. 3. Aerob yoki kislorodli,** bu uchala tizimlarni ishlash chegaralari biri ikkinchisikinini qoplab ketadi. Anaerob va aerob energiya tizimlarini shu mashqlarni bajarishdagi ulushiga qarab siklik mashqlarni anaerob va aerob mashqlarga bo'linadi.

Maksimal anaerob quvvatli ishini bajarayotgan muskullarni energiya bilan ta'minlanishi asosan anaerob

yo'l bilan amalga oshiriladi. Umumiy energiya sarfining 90-100% anaerob yo'l bilan ta'minlanadi. Bu ish asosan fosforli birikmalarni (AUF, KF) parchalanishi va qisman laktat yoki glikolitik yo'l bilan energiya oladi. Eng katta quvvatli anaerob ish vaqtida yetuk sportchilar 120 kkal/min energiya sarflaydi. (qisqa masofaga yugurish, qisqa masofaga suzish, qisqa masofaga velosiped haydash). Maksimal anaerob quvvatli mashqlar uzoq davom etmaganligi tufayli qon aylanish va nafas tizimlari faoliyati o'zini yuqori darajasiga ko'tarilmaydi.

Maksimal oldi anaerob quvvatli mashqlarni bajarilganda sarflanayotgan energiyaning 75-85% fosfor organik birikmalarni va glyukozani sut kislotasigacha parchalanishi yo'li bilan hosil qilinadi. Yetuk sportchilar bunday mashqlarni bajarilganda minutiga 50-100 kkalgacha energiya sarflaydi. Bunday mashqlarning davomlilikigi 20 sekunddan 50 sekundgacha bo'ladi (200 metrgacha yugurish, 100 metrga suzish, 500 metrga konkida uchish maksimal oldi anaerob quvvatli mashqlar xisoblanadi.).

Submaksimal anaerob quvvatli ishni bajarayotgan muskullarda energiya xosil qilishni 60-70% anaerob, ya'ni sut kislotasi xosil bo'lishi xisobiga bo'ladi. Lekin aerob tizim xam energiya xosil bo'lishiga sezilarli xissa qo'shadi. Bunday ishlar yoki mashqlar 1-2 minut davom etadi. Masalan, 800 metrga yugurish, 200 metrga suzish, 1000 va 1500 metrga konkida uchish. Sportchilar bunday mashqlarni bajarayotganda o'rtacha minutiga 40 kkalgacha energiya sarflaydi. Kislorod ta'minlovchi tizim ko'rsatkichlari maksimumga yaqin bo'ladi [6:11].

Maksimal aerob quvvatli mashqlarni bajarilganda sportchining masofadagi kislorod iste'moli shaxsiy kislorodning maksimal istemolining 95-100% ni tashkil qiladi. Energiya xosil bo'lishini 60-70% kislorod ishtirokida bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, 30-40% energiya anaerob tizim xisobiga ta'minlamoqda. Mashqlar 3-10 minutgacha davom etishi mumkin.

Maksimal oldi aerob quvvatli mashqlar bajarilganda sportchining masofadagi kislorod iste'moli shaxsiy kislorodni maksimal istemolining 85-95% ni tashkil qiladi. Sarflanayotgan energiyaning 90% oksidlanish yo'li bilan hosil qilinadi. Oksidlanuvchi modda sifatida uglevodlar ishlatiladi, nafas koeffitsiyenti 1,0 ga teng bo'ladi. Asosan muskullardagi glikogen va qisman qondagi qand parchalanadi. Mashqlar 30 minutgacha davom etishi mumkin. Bunday mashqlarga 5000-10000 metrga yugurish, 1500 metrga suzish, 10000 metrga konkida uchish kiradi.

Adabiyotlar

1. Ernazarov G.N. The level of preparation of players depends on maximum oxygen consumption. *American Journal of Pedagogical and Educational Research*, 8, 68-75. 2023.
2. Эрнazarов F.H. Талабалар жисмоний маданияти кадрятларини ўрганиш. //Фан-Спортга. 2020. №. 3. -С. 66-68.
3. Ernazarov G.N. Attitude of a modern student to a walky lifestyle. *Stress*, 269(S 43), 74. 2020.
4. Эрнazarов F. 2023. Талабалари жисмоний сифатларини кўрсаткичи. *Евразийский журнал академических исследований*, 3(1 Part 5), 85-92.
5. Эрнazarов Г.Н. 2021. Педагогическая валеология в учебном процессе системы высшего образования. *ББК 75.1 А-43 Ответственный редактор*, 344.
6. Неъматович Э.Ф. 2020. Обоснование метрологической доступности контрольных тестов по физической подготовленности. *Педагогика ва психологияда инновациялар*, 11(3).
7. Ernazarov G., & Mavlonova S. 2023. Indicators of speed physical quality of students. *Science and innovation*, 2(B1), 177-183.

REZYUME. Maqolada sportchilarning kundalik hayotida har xil harakatlarni bajarishi, jismoniy mashqlarni amalga oshirilganda sarflanayotgan energiya miqdorini aniqlashda ikkita ko'rsatkichga e'tibor beriladi ya'ni, energiya quvvatiga, umumiy energiya sarflangan energiya miqdori tushunilishi va jismoniy mashqlarni energiya quvvatiga qarab yengil, o'рта, og'ir va o'ta og'ir mashqlarga bo'linadi.

РЕЗЮМЕ. В статье спортсмены выполняют различные действия в повседневной жизни, и при определении количества энергии, затрачиваемой при физических упражнениях, внимание уделяется двум показателям: энергоёмкости, пониманию количества затрачиваемой энергии в общей энергии и классификации физических упражнений. По энергоёмкости упражнения легкие, средние, делятся на тяжелые и сверхтяжелые упражнения.

SUMMARY. In the article, athletes perform various activities in daily life, and when determining the amount of energy expended during physical exercise, attention is paid to two indicators: energy intensity, understanding the amount of energy expended in total energy and the classification of physical exercises. According to energy intensity, exercises are light, medium, and divided into heavy and super-heavy exercises.

Submaksimal aerob quvvatli mashqlarni bajarayotganda sportchining masofadagi kislorod iste'moli shaxsiy kislorodning maksimal istemolini 70-80% ni tashkil qiladi. Mashqlarni bajarish uchun xosil qilinayotgan energiyaning 90% dan ortig'ini oksidlanish, ya'ni aerob yo'l bilan hosil qilinadi. Oksidlanuvchi moddalarning ko'p qismi uglevodlarga, ozrogi yog'larga to'g'ri keladi. Nafas koeffitsiyenti taxminan 0,85-0,90 ga teng bo'ladi. Bu gurux mashqlarga marafoncha yugurish, 30 km ga yugurish, sportcha 20 km yurishlarni kiritish mumkin. Mashqlar 120 mingacha davom etishi mumkin.

O'rta aerob quvvatli mashqlar bajarilganda sportchining masofadagi kislorod iste'moli shaxsiy kislorodni maksimal istemolining 55-65% ni tashkil kilib, barcha sarflanayotgan energiya aerob yo'l bilan hosil qilinadi. Asosiy energiya manbasi bo'lib ishlayotgan muskullardagi yoglar hisoblanadi. Nafas koeffitsiyenti 0,8 ga yaqin bo'ladi. Bunday mashqlarga 50 kmgacha sportcha yurish, 50 km va undan ortik masofaga chang'ida yurishni olish mumkin. Yurak, nafas tizimlarining ko'rsatkichlari o'zining maksimumini 60-75% darajasidan ortmaydi.

Kichik aerob quvvatli jismoniy mashqlarni bajarilganda sportchining masofadagi kislorod iste'moli shaxsiy kislorodni maksimal istemolining 50% va undan ham ozroq darajasida ketadi. Sarflanayotgan barcha energiya aerob yo'l bilan hosil qilinadi. Asosiy oksidlanuvchi modda yoglar xisoblanadi. Bunday mashqlarga oddiy yurish mashqlarini ko'rsatishimiz mumkin.

Asiklik mashqlar- portlovchi mashqlarga sakrash va uloqtirish mashqlari kiradi. Sakrash mashqlariga uzunlikka, balandlikka, uch qadamlab, langar bilan, chapng'ida, trampilidan suvga sakrash hamda gimnastika va akrobatikadagi sakrashlar kiritiladi. Uloqtirishga diska, nayza, molotni uloqtirish, yadro uloqtirish hamda og'ir atletikadagi siltab ko'tarishlar kiradi. Bunday mashqlarni alohida xususiyati shundan iboratki, ularni bajarishda bir marta yoki bir necha marta qisqa muddatli katta quvvatli kuchlanish sodir etiladi [7:183].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, sportchilarning kundalik hayotida bajaradigan har xil harakatlarni bajarishi hamda jismoniy mashqlarni va jismoniy harakatlarni amalga oshirganda sarflaydigan energiya miqdorini aniqlashni ikki ko'rsatkichga bo'lish mumkin. Ya'ni, energiya quvvatiga, umumiy energiya sarflangan energiya miqdori tushunilishi va jismoniy mashqlarga e'tibor beriladi, yengil, o'рта, og'ir va o'ta og'ir mashqlarga bo'linishi ko'rsatilgan.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR DAVRIDA O'QITUVCHINING KASBIY RIVOJLANISHI

O.M.Gilishtaganova – doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: raqamli texnologiyalar, oʻqituvchi, kasbiy rivojlanish, pedagogik faoliyat, qoʻllab-quvvatlash, diagnostik, oʻqitish va rivojlantirish.

Ключевые слова: цифровые технологии, учитель, профессиональное развитие, педагогическая деятельность, поддержка, диагностика, обучение и развитие.

Key words: digital technologies, teacher, professional development, pedagogical activity, support, diagnostics, training and development.

Raqamli texnologiyalar tariximizdagi har qanday innovatsiyaga qaraganda tezroq rivojlandi. Bor-yoʻgʻi yigirma yil ichida rivojlanayotgan dunyo aholisining qariyb 50 foizini qamrab oldi va jamiyatlarni oʻzgartirdi. Raqamli texnologiyalar moliya, savdo va davlat xizmatlaridan foydalanishni kuchaytirish orqali tizimli ekvalayzer sifatida namoyon boʻldi [4:222-232].

Oʻzbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil 29-apreldagi “Oʻzbekiston Respublikasi xalq taʼlimi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi PF-5712-sonli Farmoniga binoan Oʻzbekiston Respublikasida umumiy oʻrta va maktabdan tashqari taʼlimni tizimli isloh qilishning ustuvor yoʻnalishlarini belgilash, oʻsib kelayotgan yosh avlodni maʼnaviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga koʻtarish, oʻquv-tarbiya jarayoniga taʼlimning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish kabi chora-tadbirlar egallangan [2].

Taʼlim sifati va samaradorligiga qoʻyilayotgan talablar professional taʼlim tizimi rahbar va pedagog kadrlari malakasini oshirishning mazmunini, shakllari va metodlarini ana shu talablarga mos ravishda takomillashtirib borishni taqozo etadi. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 6 sentyabrda “Professional taʼlim tizimini yanada takomillashtirishga doir qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida”gi PF-5812-son Farmonida professional taʼlim dasturlari YUNESKO tashkiloti tomonidan qabul qilingan. Taʼlimning xalqaro standart tasniflagichi (MSKO) darajalari bilan uygʻunlashmaganligi, oʻquv jarayoniga Oʻzbekistonning Milliy kvalifikatsiya tizimi toʻlaonli joriy etilmaganligi tayyorlanayotgan kadrlarning mehnat bozorida munosib oʻrin egallashlariga toʻsqinlik qilayotganligi taʼkidlangan [1].

Keyingi bir necha yillar davomida barcha sohalarda professional hayot sezilarli darajada koʻp oʻzgarishlar roʻy bermoqda. Raqamli muhit faoliyatga oʻtishning mazmuni va amalga oshirish usullarini tubdan oʻzgartirishni talab qiladi. Bu albattda, kasbiy tarafdin oʻqituvchining kasbiy faoliyatiga ham tegishlidir.

Koʻpincha oʻqituvchilarda metodik yani uslubiy tarafdin yordamga muhtojlik sezadilar va ularda har doim oʻqitish, raqamli muhitda yoki masofaviy texnologiyalardan foydalangan holda taʼlim faoliyatini tashkil etish boʻyicha savollar paydo boʻladi. Bizning fikrimizcha bu muammolar, ancha jiddiy boʻlib, uning asosida oʻqituvchi oʻz faoliyati doirasida yaxlit gʻoyaning, masofaviy texnologiyalardan foydalangan holda ishlashning yoʻqligi yaqqol koʻrinadi, va bu raqamli muhitda ishlashga ommaviy oʻtish sharoitida aniq namoyon boʻladi.

Yuqorida keltirilgan muammoni muhokama qilishdan oldin, biz "oʻqituvchining kasbiy rivojlanishi" va "kasbiy rivojlanishda oʻqituvchini qoʻllab-quvvatlash"ning asosiy tushunchalarini aniqlab olishimiz lozim. Ushbu tushunchalar turli muassasalarda qanday atalishini emas, balki ularni tizimli yondashuv nuqtai nazaridan aniqlab, tahlil qilib chiqsak. Biz oʻqituvchining kasbiy rivojlanishini pedagogik faoliyatning ajralmas tuzilishini tashkil etuvchi shaxsiy fazilatlar va vakolatlar majmuasini sifat jihatidan oʻzgartirish jarayoni deb bilamiz.

Biz oʻqituvchini malakasini oshirishni qoʻllab-quvvatlashni, oʻqituvchiga uning vakolatlarini doirasidan kelib chiqib yonaltirishga, shu jumladan oʻqituvchilar uchun tashkiliy, diagnostik, oʻqitish va rivojlantirish faoli-

yati tizimini oʻz ichiga olgan, oʻz-oʻzini rivojlantirish mexanizmlarini ishga tushiradigan va oʻz resurslarini faollashtirishga qaratilgan nodirektiv yordamni aniqlashimiz zarur. Qoʻllab-quvvatlash jarayonining oʻziga xos xususiyati shundaki, uni amalga oshirishda shaxsning yaʼni oʻqituvchining salohiyati takomillashadi va u oʻz kasbiy faoliyatni muammolarini hal qilishda tajribaga ega boʻladi.

Pedagogik faoliyatni tizimli yondashuv nuqtai nazaridan umumiy maqsadga yoʻnaltiradigan oʻzaro bir biri bilan uzviy bogʻliq tarkibiy va funktsional qismlardan tashkil topgan pedagogik tizim sifatida yondashuvni N.V.Kuzminaning asarlari asosida oʻqituvchining faoliyati toʻgʻrisida gʻoyani oʻrganib chiqish maqsadga muvofiq.

N.V.Kuzminaning fikricha, strukturaviy birliklar, pedagogik tizimning asosiy belgilari boʻlib, funktsional komponentlar ularning oʻzaro bogʻliqligini taʼminlaydi va uning boshqa tizimlardan farqini koʻrsatadi. Pedagogik tizimning tarkibiy qismlariga maqsadlar, taʼlim mazmuni (mualliflar talqini), pedagogik aloqa vositalari, pedagogik jarayonning etakchi subyektlari - oʻqituvchilar va talabalar, sifatini baholash mezonlari, shuningdek keyingi taʼlim tizimi kiradi. Shunday qilib, dastlab pedagogik faoliyat "oʻtmish - hozirgi - kelajak" nuqtai nazaridan koʻrib chiqiladi. Ushbu yondashuvdagi faoliyatning hozirgi holati aslida uning oʻtmishini ham, kelajagini ham oʻz ichiga oladi. Hozirgi vaqtda oʻtmish faoliyatni amalga oshirishning oʻzlashtirilgan vositalari bilan ifodalanadi, kelajak tizimning kelajagi haqidagi maqsad va gʻoyalar bilan belgilanadi.

Funktsional komponentlar pedagogik tizimning harakatini taʼminlaydi. Funktsional dizayn, konstruktiv, kommunikativ, gnostik, tashkiliy, baholash, bashoratli kabi tarkibiy qismlarni oʻz ichiga oladi. Pedagogik tizimning har bir tarkibiy komponenti funktsional komponentga mos keladi.

Pedagogik faoliyat haqida yaxlit tushunchaga ega boʻlgan holda, raqamli muhitda oʻqitishga oʻtish davrida oʻqituvchi faoliyati bilan nimalar sodir boʻlishligi va oʻqituvchining kasbiy rivojlanishini qoʻllab-quvvatlash qanday tashkil etilishi kerakligi haqidagi savolga javob izlab koʻrsak?

Birinchiidan, muvaffaqiyatsizlik pedagogik faoliyatning tarkibiy qismini beradi. Bu baʼzi bir hollarda ilgari mavjud boʻlgan taʼlim tizimining bevosita raqamli muhitga oʻtishida namoyon boʻladi. "Rivojlanish bosqichi" sxemasiga koʻra, hozirgi kunni chetlab oʻtib, oʻtmishdan kelajakka "otish" sodir boʻladi. Shu sababli, bazi hollarda talim tizimini yuqori sifatli prognozlash yuz bermadi va natijada keyingi taʼlim tizimini qayta loyihalash amalga oshirilmadi.

Shuning uchun ham darsni avvalgidek oʻtkazishga urinishlar bolar edi, talabalar ham klassik variantda uy vazifalarini bajarishlari zarur bolib qolardi, oʻqituvchi esa mavjud internetning yaxshi tezligi bilan oʻquv materialini real vaqt rejimida yetkazishga harakat qilardi. Bunday vaziyatda oʻqituvchining kasbiy rivojlanishida qoʻllab-quvvatlashi "favqulodda, tezkor uslubiy yordam"ni va usullar, texnikalar, oʻqitish vositalarini taklif qiladi. Bu oqituvchi uchun yangi vaziyatga tezda moslashishga va professional muammolarni hal qilishga imkon beradi.

Oʻqitishni raqamli taʼlim muhitiga oʻtkazishda pedagogik faoliyatning gnostik (tadqiqot) komponenti amalda yoʻqolgan. Gnostik funktsiya qachon muvaffaqiyatli amalga oshiriladi, agar oʻqituvchi oʻzining pedagogik mahoratini oshirish uchun yuqori motivatsiyaga ega boʻlsa, tadqiqot qobiliyatlari va refleks qobiliyatiga ega boʻlsagina

amalgada oshadi. (**Gnostik komponent** - bu o'qituvchi kasbiy faoliyatining asosini tashkil etuvchi bilim va ko'nikmalar tizimi, shuningdek, uning samaradorligiga ta'sir qiluvchi kognitiv faoliyatidir).

Uzluksiz pedagogik ta'limning muammosini hal qilish sohasidagi nazariy va amaliy tajribaga ijobiy baho berib, hozirda shakllangan tuzilmaviy-mazmunli va protsessual tarkibiy qismlar pedagog kasbiy faoliyatining tabiatiga mos kelmasligini ta'kidlash lozim. Professional ta'lim tizimi rahbar va pedagogik kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirishning amaldagi tizimi zamonaviy talablarga to'liq javob bermaydi. O'quv-tarbiya jarayonini yuqori ilmiy-uslubiy darajada ta'minlash, malakaviy talablar,

o'quv rejaları va dasturlari asosida kasbiy va pedagogik mahoratni doimiy ravishda rivojlantirishga ko'maklashish uchun zarur bo'lgan kasbiy bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni yangilab borish malaka oshirish kurslarining asosiy maqsadi hisoblanadi [3:237].

Xulosa. O'qituvchilarni bunday qo'llab-quvvatlashning mazmuni va usullari, yangi sharoitlarda bo'lajak faoliyatga tayyorlanishini ta'minlash va kasbiy kamchiliklarni bartaraf etish maqsadli amalga oshirilishi kerak. Raqamli muhitda professional o'qituvchi faoliyatidagi o'zgarishlar yaxlit ko'rinishini hisobga olgan holda uning yondashuvlari bilan rejalashtirilgan, strategik harakati bo'lishi lozim.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 сентябрдаги ПФ-5812-сон “Профессионал таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир кўшимча чора тadbirlar tўғрисида”ги Фармони.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-son “O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida” to'g'risidagi Farmoni. <https://lex.uz/docs/4312785>.
3. Karimov K.A. Raqamli transformatsiya sharoitida professional ta'lim tizimi rahbar va pedagog kadrlari malakasini oshirishning innovatsion axborot-didaktik shakllari “Ilg'or xorijiy tajribalar asosida bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik strategiyalari: muammolar va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2024. 237-b.
4. Fayziyeva M. Raqamli transformatsiya sharoitida umumta'lim maktabi o'qituvchilarining kasbiy salohiyatlarini oshirishini tashkil etish muammolari May 2023 Общество и инновации 4(3/S):222-232 DOI:10.47689/2181-1415-vol4-iss3/S-pp222-232.
5. Караханова Г.А. Формирование деонтологической культуры учителя в системе непрерывного профессионального образования. 13 00 08 - теория и методика профессионального образования. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. –Москва: 2007. 16-19.

REZYUME. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar davrida o'qituvchining kasbiy rivojlanishi, ta'lim sifati va samaradorligiga qo'yilayotgan talablar, raqamli muhit faoliyatga o'tishning mazmuni va amalga oshirish usullari, «o'qituvchining kasbiy rivojlanishi» va «kasbiy rivojlanishda o'qituvchini qo'llab-quvvatlash»ning asosiy tushunchalari tahlil qilingan. Shuningdek, o'qituvchini malakasini oshirishni qo'llab-quvvatlash va o'qitishni raqamli ta'lim muhitiga o'tkazishdagi bir qancha imkoniyatlar yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется профессиональное развитие учителя в эпоху цифровых технологий, требования к качеству и эффективности образования, содержание и способы реализации перехода цифровой среды к деятельности, Основные понятия «профессиональное развитие учителя» и «поддержка учителя в профессиональном развитии». Он также охватывает несколько возможностей для поддержки профессионального развития учителей и перевода обучения в цифровую образовательную среду.

SUMMARY. This article analyzes the professional development of a teacher in the digital age, the requirements for the quality and effectiveness of education, the content and ways to implement the transition of the digital environment to activity, the basic concepts of «professional development of a teacher» and «teacher support in professional development». It also covers several opportunities to support the professional development of teachers and the transfer of learning to a digital educational environment.

PEDAGOG KADRLAR KASBIY KOMPETENTLIGINI UZLUKSIZ RIVOJLANTIRISH MUAMMOSI

N.Q.Haqnazarova – *mustaqil izlanuvchi*

R.B.Mannopova – *tayanch doktorant*

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta'lim tizimi kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti

S.T.Mashrapova – *direktor*

324-sonli eksperimental davlat maktabgacha ta'lim tashkiloti

Tayanch so'zlar: kompetensiya, pedagog, kasbiy kompetentlik, zamonaviy konsepsiyalar.

Ключевые слова: компетентность, педагог, профессиональная компетентность, современные концепции.

Key words: competence, teacher, professional competence, modern concepts.

Hozirgi kunda zamonaviy pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish orqali ularning kasbiy mahoratini oshirish va takomillashtirishning ilg'or jarayonini ta'minlash mutlaqo zarur bo'lib, bu jarayon uzluksiz va iloji boricha samarali o'tishi kerak. Shu munosabat bilan turli olimlarning bu boradagi qarashlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Xususan, U.Sh. Begimkulov, T.T. Shoymardonov, Sh.M. Adashboyev va boshqalarning nuqtayi nazariga ko'ra, uzluksiz ta'lim zamonaviy konsepsiyalarining pedagoglarning kasbiy kompetentligini butun hayoti davomida rivojlantirish jarayoni sifatida namoyon bo'lishi, birinchi navbatda, inson faoliyatining tez o'zgaruvchan sharoitlariga, jamiyatning jadal rivojlanishiga, kasbiy sohada va kundalik amaliyotda muhim bo'lgan bilim, ko'nikma, qobiliyat va shaxsiy fazilatlarining asosiy qismini doimiy yangilanishi tufayli uzluksiz malakani oshirish va tez-tez qayta tayyorlash zaruriyatiga javob berishning belgilangan namunasi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, pedagog, hatto minimal ish tajribasiga ega bo'lsa ham, ma'lum bir kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar to'plamiga ega ekanligini, shaxsiy va motivatsion xususiyatlarning ma'lum bir tegishli darajasini shakllantirganligini shubhasiz deb hisoblash maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, ta'lim tizimiga

qo'yiladigan ijtimoiy talablarning doimiy o'zgarishi, ta'lim vositalarini yangilash, uni doimiy texnologiyalashtirish, shuningdek, ta'lim oluvchilarning ehtiyojlari va qiziqishlari sharoitida kasbiy kompetentlikning yuqoridagi tarkibiy qismlari doimiy rivojlanishga muhtojdir [1:79].

Ya.U. Ismadiyrovning ta'kidlashicha, zamonaviy sharoitda pedagoglarning kasbiy kompetentligining uzluksiz rivojlanishi, shu jumladan oliy ta'limdan keyingi ta'lim jarayonida amalga oshiriladi. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'limdan keyingi pedagogik ta'lim tizimini asosiy tamoyillarini asoslash jarayoni uning tarixiga emas, balki uni tashkil etishning nazariy-metodologik asoslariga bag'ishlangan maxsus fundamental tadqiqotlar juda kam sonli ekanligi bilan murakkablashadi. Oliy ta'limdan keyingi pedagogik ta'lim sharoitida konsepsiyadan ko'ra kengroq tushuncha sifatida konseptual yondashuvlar haqida gapirish maqsadga muvofiqdir. Bu jihatdan oliy ta'limdan keyingi ta'limga kompleks konseptual yondashuv alohida e'tiborga loyiqdir. U tarixan shakllangan bilimlarni yaratish deb ataladigan tushunchaning paydo bo'lishiga olib kelgan malakaviy yondashuvdan uzoqlashishni taklif qiladi. Buning o'rniga uzluksiz ta'limni ikki bosqichli jarayon sifatida ko'rib chiqish taklif etilib, bu oliy ta'lim muassasasida ta'lim olishi paytida birlamchi tayyorgarlik

doirasida sodir bo'luvchi pedagog shaxsini shakllantirish jarayoni va oliy ta'limdan keyingi ta'lim orqali shaxsning ko'p qirrali rivojlanishi jarayonidir. Ushbu talqin ostida oliy ta'lim muassasasida o'qitish pedagogning kasbiy madaniyatini shakllantirishda namoyon bo'lsa, oliy ta'limdan keyingi ta'lim uning kasbiy va umumiy madaniyatini boyitish jarayonida namoyon bo'ladi. Aynan shu qarash bilan oliy ta'limdan keyingi ta'lim o'zining sifatli mazmuniga ega bo'ladi va faqat kasbiy takomillashtirish bilan cheklanmasdan, shaxsni takomillashtirish bilan chambarchas bog'liq holda va pedagogning kasbiy kompetentligini uzluksiz rivojlantirishning umumiy tuzilishiga organik ravishda mos keladi [2:68].

A.A. Pecherkina o'z tadqiqotlarida oliy ta'limdan keyingi ta'limni gumanistik yo'naltirishning ahamiyati haqidagi g'oyalarni kuzatishni amalga oshiradi. Olimning ta'kidlashicha, bu pedagogning o'zining axloqiy va madaniy o'sishi, uning aynan shaxsiy darajada ta'lim va tarbiyaning murakkab muammolarini hal qilishga tayyorligi uchun vazifalar belgilaydi. Shu munosabat bilan, oliy ta'limdan keyingi keyingi ta'lim nafaqat pedagog tomonidan olingan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni umumlashtirish, ularni har bir inson uchun kasbiy kompetentlik tizimiga aylantirish tizimi sifatida, balki kelajakda shaxsiy rivojlanish, kasbiy shakllanishda yordam berish muhiti sifatida namoyon bo'ladi, bu esa pedagogning kasbiy bilimlarining dolzarbligini ta'minlaydi. Tadqiqotchilar tomonidan oliy ta'limdan keyingi ta'lim mutaxassisning ijtimoiy ehtiyojlariga muvofiq jamiyat rivojlanishining obyektiv ehtiyoji sifatida shaxslar o'rtasida ijtimoiy tajribani doimiy ravishda shakllantirishning maqsadli, maxsus tashkil etilgan va boshqariladigan tizimi sifatida belgilanadi [3:196].

Tadqiqotchi L.R.Djurayevaning fikriga ko'ra, oliy ta'limdan keyingi pedagogik ta'lim tizimini nazariy va uslubiy ta'minlashning muhim muammosi uning asosiy funksiyalarini aniqlashdir. Bugungi kunda ushbu masalaga turli xil yondashuvlarga qaramay, olimlar ularning umumiy obyektivligi va yaqinligini ta'kidlashadi. Ushbu holat muallifga oliy ta'limdan keyingi pedagogik ta'lim tizimining quyidagi asosiy funksiyalarini belgilashga imkon berdi:

ta'limiy-axborot funksiyasi – bu allaqachon shakllangan bilim, ko'nikma va malakalar tizimini kengaytirish, pedagog tomonidan turli sohaviy ma'lumotlarni olish hamda uning hozirgi va kelajakdagi kasbiy faoliyati, kasbiy kompetentligi uchun muhim bo'lgan muqaddam egallangan bilimlarini yangilashga qaratilgan ta'lim;

interfaol funksiya – bag'rikenglik, ta'lim jarayoni subyekti va obyekti o'rtasidagi o'zaro hurmat, xushmuomalalik, sezgirlik, hamkorlik qilishga tayyorlik kabi kasbiy fazilatlarini rivojlantirish va mustahkamlashga ko'maklashishdan iborat bo'lib, bu pedagogning rolini o'zgartirib, uni avtoritar kuzatuvchi emas, balki maslahatchi, konsultantga aylantiradi;

adaptiv-prognostik funksiya – pedagogning ijtimoiy-siyosiy, madaniy, texnik, ta'lim sohalarida doimiy ravishda ro'y berayotgan tezkor o'zgarishlarga moslashishini ta'minlash, oliy ta'limdan keyingi pedagogik ta'limning ilg'or tabiati zarurligini dolzarblashtiradi, mutaxassisga o'z kelajagiga ma'lum bir tarzda ta'sir o'tkazish imkoniyatini beradi;

rivojlantiruvchi-rag'batlantiruvchi funksiya – bu pedagog shaxsining, uning kasbiy-axloqiy va madaniy salohiyatining har tomonlama uyg'un rivojlanishini amalga

oshirish, uning uzluksiz kasbiy o'sishining asosi bo'lgan o'z-o'zini rivojlantirish faoliyatini rag'batlantirish;

diagnostik-tadqiqot funksiyasi eksperimental ishlarni tashkil etish, yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish samaradorligini tekshirish, tizimdagi kamchiliklarni va ularni hal qilishning samarali usullarini aniqlash;

tashkiliy funksiya – oliy ta'limdan keyingi ta'lim sohasining turli muassasalarida o'qiydigan pedagoglarni tanlash, ularni o'qitish uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlash, uning muddati va shakllarini belgilash, tegishli malaka hujjatlarini taqdim etish uchun javobgarlik [4:87].

N.M. Voskresenskayaning ta'kidlashiga ko'ra, bugungi kunda Buyuk Britaniya pedagog kadrlarining uzluksiz pedagogik ta'limi xizmatlar bozori sezilarli darajada kengaydi: konsultatsiya byuroolari, tadqiqot tashkilotlari, imtihon kengashlari, muzeylar, teatrlar, galereyalar, uyushmalarni qamrab olgan. Buyuk Britaniyada pedagoglarni uzluksiz o'qitish uchun eng ilg'or texnologiya masofaviy ta'lim hisoblanadi. Ushbu mamlakatda masofaviy ta'lim metodikasi kompyuter axborot manbalari, elektron kutubxonalar, video va audio kutubxonalar, darsliklar va boshqalarni o'z ichiga olgan ta'lim-axborot muhitini yaratishni nazarda tutadi. Bunday tizimning ajralmas qismi zamonaviy telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lgan ta'lim oluvchilar va o'qituvchilardir. Shu bilan birga, Buyuk Britaniyada pedagoglarning universitetdan keyingi kasbiy shakllanishining uch fazali tizim alohida e'tiborga loyiqdir. Xususan, birinchi yil ishlaydigan pedagog kadrlar uchun ta'lim muassasasi yuklamani kamaytiradi va davlat tomonidan ajratiladigan qo'shimcha mablag'larni taqdim etadi. Ishning ikkinchi yilida faoliyatni boshlagan pedagog professional portfolioni qanday olib borishni o'rganadi va bir qator uslubiy va tashkiliy-pedagogik tadbirlarda qatnashadi. Agar pedagog 2-3-yil ishlagan bo'lsa, davlat tomonidan ajratiladigan qo'shimcha mablag'lar miqdori ortadi. Kasbiy o'sish va kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning uchinchi bosqichi tajribali pedagog unvoni bo'lib, bunday unvonga ega pedagog yangi ish boshlagan mutaxassislar uchun namuna bo'lib xizmat qiladigan, mahorat darslarini o'tkazadigan, mahalliy ta'limni boshqarish organlari ishida qatnashadigan, yangi o'quv materiallarini ishlab chiqadigan va nashr etadigan mustaqil amaliyotchi hisoblanadi [5:93].

Xulosa. Pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini uzluksiz rivojlantirish hozirgi kun ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Pedagoglarning kasbiy kompetentligi ularning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda rivojlantirilishi zarur. Bu esa ta'lim shakli, mazmuni va muddatida erkinlik beruvchi differensial yondashuvni talab qiladi. Zamonaviy pedagogning kasbiy kompetentligi uning faqat nazariy tayyorgarligi emas, balki amaliy yechim topish qobiliyati, o'ziga xos ijodkorlikka intilishi va yetuk axloqiy-ruhiy fazilatlarini bilan ham chambarchas bog'liq. Pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish nafaqat ta'lim sifati, balki jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida qaralishi kerak. Uzluksiz ta'lim va yangi texnologiyalardan foydalanish orqali pedagoglar o'z kasbiy faoliyatida samarali va innovatsion yondashuvlarni qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. Ta'lim jarayonini takomillashtirish uchun ushbu jarayonga har tomonlama ilmiy-uslubiy yondoshish zarur. Yuqoridagi natijalar pedagog kadrlarning uzluksiz kasbiy rivojlanishiga yo'naltirilgan yangi yondashuvlarni shakllantirish va amalga oshirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Бегимкулов У.Ш., Шоймардонов Т.Т., Адашбоев Ш.М. и др. Инновационная основа развития системы повышения квалификации педагогических кадров высших образовательных учреждений. // International Scientific Conference "Society, integration, education": Материалы Международной научно-практической конференции. – Резенке, 2015. - С. 78- 90.
2. Исмадияров Я.У. Качество образования и компетенции. // Международная конференция «Педагогика сотрудничества в системе непрерывного образования». –Ташкент: 2016. - С. 64-65.

3. Печеркина А.А. Развитие профессиональной компетентности педагога: теория и практика: Монография: Урал. гос. пед. ун-т. - Екатеринбург: 2011. –С. 233.

4. Djurayeva L.R. Bo'lajak o'qituvchilarda raqamli kompetensiyani rivojlantirishda tanqidiy fikrlashning o'ziga xos xususiyatlari. // Science and innovation. №10. 2023. 85-89-b.

5. Воскресенская Н.М. Великобритания: стратегические направления развития образования. // Педагогика. 2006. № 4. - С. 91-98.

REZYUME. Maqolada pedagoglarning kasbiy kompetentligini uzluksiz rivojlantirish orqali ularning kasbiy mahoratini oshirish va takomillashtirishni ta'minlash borasida olimlarning qarashlari o'rganilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются взгляды ученых на обеспечение повышения и совершенствования профессионального мастерства педагогов через постоянное развитие их профессиональной компетентности.

SUMMARY. The article examines the views of scientists on ensuring the improvement and perfection of teachers' professional skills through the continuous development of their professional competence.

BOLAJAQ FIZIKA OQITUVSHILARININ METODIKALIQ TAYARLIGIN JETILISTIRIV FAKTORLARI

M.I.Isakova – tayanish doktorant

Ajiniyaz atundagi Nokis mamleketlik pedagogikalq instituti

Tayanch so'zlar: PISA xalqaro baholash dasturi, OTM ta'lim jarayoni, fizika, bo'lajak fizika o'qituvchisining metodik tayyorgarligi, keys-stady, innovatsiya, interaktiv o'qitish, tabiiy-ilmiy savodxonlik.

Ключевые слова: международная программа оценивания PISA, образовательный процесс ВУЗ, физика, методическая подготовка будущего учителя физики, keys-stady, инновация, интерактивное образование, естественнонаучная грамотность,

Key words: PISA international assessment program, educational process university, physics, methodological training of a future physics teacher, keys-stady, innovation, interactive education, natural-scientific literacy.

Kirisiv. Dúnya jámiyetiniń jedel rawajlanıwı bárshe tarawlarda innovacion jantasıwın talap etedi. Rawajlangan mámleketlerde “tálim” turaqlı rawajlanıwdı támiyinleytuǵın tiykarǵı faktor sıpatında táriyplenip, xalıq aralıq shólkemler hám de dúnyanıń kópshilik mámleketleri tárepinen 2030-jılǵa shekem belgilengen jańa tálim konsepciyasında “bilim alıwshılardı ómirge tayarlaw, bilim beriw sıpatın bahalaw procesin hám quralların jetilistiriw, erisilgen nátiyjelerdi anıqlaw imkanın beriwshi mexanizmlerdi ámeliyatqa engiziw” aktual wazıypa sıpatında belgilendi[1]. Bilim beriwdiń fundamental buwını, ulıwma orta bilim beriw sıpatın bahalawǵa qaratılǵan xalıq aralıq izertlew bahalaw dástúrleri PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS belgilengen dáwirlik tiykarında mámleketlerdiń bilimlendiriwdegi jeti-skenlikleriniń ózgeris dinamikasınıń gúzetiw, mashqalalardı anıqlaw hám olardı joq etiw konsepciyaların islep shıǵıw imkánin beredi. Búgingi kún mektep oqıwshılarınıń óz bilimlerin kerekli jaǵdaylarda qollanıw, pánler shegarasınan shıǵıp pikirlew hám biytanıw jaǵdaylarda kreativ jantasqan halda mashqalalardıń ilimiy-ámeliy sheshimlerin tabıwǵa úyretiw, xabarlar aǵımı menen islew, kritikalıq pikirler, turaqlı ráwishte úyreniw hám rawajlanıw, óziniń jeke hám jámiyetlik qádiriyatlarınan kelip shıǵıp, professional jolin hám turmıslıq kórsetpelerin tańlaw imkánıyatına iye bolıwın támiyinlewi lazım. Joqarıdaǵı talaplardıń bilimlendiriw sisteması ushın júdá áhmiyetli ekenligin, kópshilik shet el mámleketlerdegi syaqlı ilim-pán tarawları rawajlanıwın bahalaw hám monitoring qılıw tiykarında bilimlendiriw sıpatın asırıwǵa qaratılǵan eń aldi tájiriybelerdi tarawǵa engiziw kerekligin ańlatadı. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń “Xalıq bilimlendiriw sistemasında bilimlendiriw sıpatın bahalaw tarawındaǵı xalıq aralıq izertlewlerdi shólkemlestiriw shara-ilajları haqqında”ǵı 2018-jıl 8-dekabrdegi 997-sanlı qararına kóre, ulıwma bilim beriw mektep oqıwshılarınıń ózlestiriw kórsetkishlerin qadaǵalaw hám bahalawdı xalıq aralıq dástúrler tiykarında ámelge asırıw, bilimlendiriw sıpatın bahalaw boyınsha xalıq aralıq izertlewlerde qatnasıw wazıypaları belgilendi hámde 2022-jıldı PISA xalıq aralıq dástúrlerinde mámleketimiz birinshi márte qatnası [2]. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 29-apreldaǵı “Ózbekstan Respublikası Xalıq tálimi sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw konsepciyasını tastıyıqlaw haqqında”ǵı PP-5712-sanlı Pármanına kóre, 2030-jılǵa kelip PISA (Programme for International Student Assessment) Xalıq aralıq kólemde oqıwshılardı bahalaw dástúri reytińgi boyınsha dúnyanıń birinshi 30 jetekshi mámleketi qatarına kiriwine erisiw wazıypası belgilep berildi [1].

Bul wazıypalardıń orınlanıwında bolajaq oqıwshılardı tayarlawshi joqarı oqıw orınlarınıń tutqan ornı úlken. Joqarı

oqıw ornı sistemasın jetilistiriw, bilim beriw sistemasın jaqsılawdı támiyinlewdе materiallıq faktorlar menen bir qatarda talabalardıń metodikalıq tayarlıǵın rawajlandırıw dárejesi de úlken áhmiyetke iye. Joqarı bilimlendiriw mákemelerinde talabalardıń metodikalıq tayarlıǵın jetilistiriw boyınsha tiyisli jantasıwları anıqlaw maqsetinde talabalarǵa tálim-tárbiya beriwde bir neshe dástúrlerdı analiz qılıp, usılar tiykarında házirgi kúнге shekem qollanıw kiyatırǵan metodikalıq iskerliklerge ayrıqsha toqtalıp ótemiz.

Bilimlendiriw sistemasın jaqsılaw hám nátiyjeligin asırıwda bolajaq oqıwshılardı oqıwshılardıń intellektual rawajlanıwında metodikalıq tayarlıǵın jetilistiriw máselesi úlken áhmiyetke iye. Oqıwshılardıń intellektual rawajlanıwında bolsa xalıq aralıq bahalaw baǵdarlamalarınń tutqan ornı júdá úlken bolıp esaplanadı. Búgingi kúnde innovacion xabar texnologiyaların tálim processine integratsiya qılıwǵa qızıǵıw arıw barmaqta. Tálim procesinde zamanagóy axborot texnologiyaların qollaw, oqıwshılardıń úyrenip atırǵan bilimlerin ózleri izlep tabıw, ózbetinshe orınlap úyreniw, juwmaq shıǵarıw hám analiz qılıw imkánıyatların beredi.

Tema boyınsha ilimiy ádebiyatlardıń qısqaşa analizi. Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde fizikanı oqıtıwdaǵı eń áhmiyetli maqsetlerinen biri bul – oqıwshılar fizikalıq bilimlerin jaqın keleshekte ámeliyatta qollawǵa itibardı qaratıw menen ólshenedi. Sol tiykarında, izertlewshi I.I.Vologinaniń orta bilim beriw mekteplerinde fizikanı oqıtıwdıń zamanagóy texnologiyaları boyınsha izertlewde orta mektepte fizika oqıtıw procesin shólkemlestiriw ózgeshelikleri, elektron tálim mákemeleri kompleksinen paydalanıwdıń abzallıqları hám fizikanı oqıtıwdıń oqıw texnologiyasına mısallar keltirip ótilgen [3]. Fizik alım M.Djo'rayev tárepinen usınıs etilgen “Fizika o'qitish metodikasi” atlı oqıw qollanbada joqarı oqıw orınlarında fizika pánin oqıtıw metodikasınıń ulıwmalıq máseleleri, onıń predmeti hám metodları, mazmunı hám wazıypaları keń jarıtılǵan. Sonıń menen birge, ulıwma fizika kursı boyınsha talabalardıń oqıw jumsların shólkemlestiriw, teoriyalıq hám metodikalıq tayarlıǵın jetilistiriw máseleleri boyınsha tolıq bayan etilgen [4]. Pedagogika ilimleri doktori G.E.Karlıbaeva hám N.S.Matjanovlar tárepinen jazılǵan “Fizika hám astronomiya oqıtıw metodikasi” atlı oqıw qollanbada fizika hám astronomiya oqıtıw metodikasi pániniń maqseti, wazıypaları, pániniń júzege keliw hám rawajlanıw tariyxı, fizikanı oqıtıwdıń innovaciyalıq usılları, fizikanıń basqa pánler menen óz ara baylanısı, fizikadan máseleler sheshiw usılları h.t.b.máseleler boyınsha maǵlıwmatlar bayan etilgen [5]. Bunnan basqa, G.E.Karlıbaevanıń “Bo'lajak fizika o'qituvchilarining

metodik tayyorgarlıgını takomillashtırish” temasındaǵı ilimiy jumısında joqarı oqıw orınlarında bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń metodikalıq tayarlıǵın jetilistiriwdiń ilimiy-teoriyalıq tiykarları, didaktikalıq hám pedagogikalıq ózgeshelikleri hám bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń metodikalıq tayarlıǵın jetilisirowdiń metodikası haqqında izertlewler alıp barılǵan [6].

Joqarıda keltirilgen ilimiy-izertlewlerde bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń metodikalıq tayarlıǵınıń mazmunı, innovacion pedagogikalıq texnologiyalardıń áhmiyeti, kásiplik xızmetke tayarlawshı basqıshları fizika pánine sáykes ulıwmalastırılǵan hám keheytilgen empirik túsiniqler menen, metodikalıq tayarlıqtıń shólkemlesiriwshi pedagogikalıq processleri sisteması komponentleri integraciyalasıw tiykarında jetilistirilgen. Biraq, izertlewde PISA xalıq aralıq baǵdarlamalar boyınsha bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń bilimlerin asırıwǵa, yaǵnıy oqıw procesinde innovaciyalıq texnologiyalardı qollaw arqalı bilimlerin elede jetilitiriw haqqında maǵlıwmatlar keltirilmegeń.

Izertlewdiń maqseti. bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń oqıw procesinde innovacion pedagogikalıq texnologiyalardı qollaw tiykarında xalıq aralıq baǵdarlamalar boyınsha bilimlerin asırıwdıń metodikalıq usınısların islep shıǵıwdan ibarat.

Izertlewdiń obyektı. Bul jumıstıń obyektı sıpatında fizika tálim baǵdarında bilim alıp atırǵan bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń oqıw procesi alınǵan.

Izertlewdiń ilimiy jańalıǵı sıpatında bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń oqıw procesinde innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardı qollaw tiykarında xalıq aralıq baǵdarlamalar boyınsha bilimlerin asırıw kózde tutılǵan.

Izertlew metodologiyası. Házirgi waqıtta bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń metodikalıq tayarlıǵın jetilistiriwde, oqıw procesinde zamanagóy pedagogikalıq hám xabar-kommunikaciya texnologiyalarınan óz ornında paydalanıw menen bir qatarında xalıq aralıq bahalaw dástúrleri menende úzliksiz baylanıslı. Bul, ásirese, fizika pánin oqıtıw procesinde innovacion jantasıw sıpatında xalıq aralıq bahalaw dástúri tiykarında oqıtıwǵa tiykarlanǵan metodikanıń jańa forma hám qurallarınan paydalanıwda óz kórinisin tappaqta. Búgingi kún bolajaq fizika oqıtıwshılarına tek ǵana tayyar bilimlerdi berip ǵana qalmaq, olarǵa elektron-axborot resurslarınan paydalanıwdı hám xalıq aralıq bahalaw baǵdarlamaları tiykarında oqıwshılar sawadxanlıǵın bahalawǵa úyretiw eń áhmiyetli máselelerden esaplanadı.

Álbette, hár qanday oqıtıw procesiniń nátiyjesi, onıń qanday metodlar tiykarında rejelestirilwine tikkeley baylanıslı. Sonnan kelip shıǵıp, sońǵı jıllarda joqarı pedagogikalıq bilimlendiriw tarawında oqıtıw procesinde mashqalalı oqıtıwǵa kópshilik oqıtıwshılar unamalı pikir bildirmekte. Bul biykarǵa emes. Sebebi, sabaqtıń mashqalalı ótiiliwi, oqıwshı hám talabalardı túrli dáliller jıyındısı menen ǵana qurallandırmastan, bálkim olardıń sanasın, pikirlewin, qábiletleriniń joqarı dárejede rawajlanıwın támiyinleydi.

Oqıw procesinde “mashqala” degen sóz, oqıwshı hám talabalarǵa tanıs bolmaǵan teoriyalıq hám ámeliy sorawlardıń qoyılıwı menen ańlatıladı. Bunday máselelerdiń sheshiliwi belgili algoritmge tuwrı kelmeydi. Olardı sheshiw oqıwshı hám talabalardan jańa sheshiw jolların, bul processte ózbetinshelikti hám ózgeshe jantasıwdı talap etedi. Sonıń ushın mashqalalı oqıtıw waqtında olardıń iskerligi hámme waqıt dóretiwshilik ruwxında bolıwı kerek[4].

Mashqalalı oqıtıwdıń nátiyjeli texnologiyalarınan biri keys-stady metodu. Keys-stady metodınıń áhmiyeti sonnan ibarat, “bilim alıwshılardıń real turmıshlıq jadaylardı túsiniw usınıs etiledi, onıń sıpatlaması bir waqtıń ózinde qandaydur ámeliy mashqalalardı sáwlelendiredi, bálkim bul

mashqalanı sheshiwde ózlestiriwi kerek bolǵan belgili bir bilimler toplamında aktuallastradı”. “Keys degende qandaydır obyekt yaki hádiyse menen baylanısta bolǵan hám anıq pánler tarawındaǵı bilimlerdi qollaw hám payda bolatuǵın mashqalanı sheshiw jollarınıń zárúrligi bolǵan anıq mashqalalı jaǵday sıpatlaması túsiniledi. Keystıń mazmunı tálimniń anıq zárúrligine sáykes halda dúziledi” [7].

Keys metodu tálim alıwshılardıń analizlik hám bahalaw qábiletlerin rawajlandırıw, túrli maǵlıwmat derekleri menen islew tájiriyesin ózlestiriwge járdem beredi. Sonında ayıp ótiw kerek, jaǵdaylardı analiz qılıw procesinde baylanıs tek ǵana oqıtıwshı hám tınlawshı ortasındaǵı xabar óz ara tásir menen shegaralanbaydı. Ol jaǵdaylardı analiz qılıwdı sezim hám aqlıy quramlıq bóleklerinde óz ishine aladı [8].

Analiz hám nátiyjeler. Dástúriy sabaq temaǵa kirisiw, ashıp beriw, túsindiriw, bekkemlew hám juwmaqlaw basqıshlarınan ibarat. Lekin, dástúriy klass bólmesinde oqıtıwshı taxtanıń aldında turadı hám oqıwshılardı lekciyalar oqıyadı. Biraq, bul oqıwshılardıń qızıǵıwın asırıwdıń nátiyjeli usılı emes. Házirgi dawırde bul usıl derlik nátiyje bermey qoydı.

Dástúriy emes yaǵnıy interaktiv tálim ataması 2012-jılda keń kólemede tálim procesine kirgenen beri globalasıp barmaqta. Kóplegen oqıtıwshılar bul strategiyanı paydalanıp atır hám unamalı nátiyjelerge erispekte. Bul usılda oqıtılǵan klastaǵı oqıwshılar óz qábiletleri tezliginde islewleri múmkin hám óz teńlesleri menen klasta bolǵanında jánede interaktiv hám mazmunlı tárizde sabaqqa qatnasıwları múmkin.

Innovaciya (ing. Innovation – jańalıq kiritiw; lat. Inovatis, in «ishinde», novus «jańa» - jańalaw, jańa, ózgartiriw) – 1) anıq xızmet túrin jańalaw procesindegi jańa waqıya hám hádiyseler. 2) ilimiy izertlewler yaki oylap tabılıwlar nátiyjesinde jaratılǵan hám ámelde bar bolǵan analogdan ústin bolǵan obyekt túsiniledi.

Interaktiv oqıtıw – bul 1) dialoglıq oqıtıw bolıp, bul processte bilim beriwshi menen bilim alıwshınıń, bilim alıwshılar menen kompyuterdiń óz ara birge islesiw shólkemlestiriledi; biliw xızmetin arnawlı shólkemlestiriw forması bolıp, bunda oqıw procesi sonday ótedi, bárshe oqıwshılardı biliw xızmetine iytermeleydi; 3) birge islesiw hám dialog ornata alıw qábileti. Yaǵnıy interaktiv tálim – bul birinshi nábette dialoglı tálim bolıp esaplanadı [9].

Joqarıda ayıp ótilgen keys-stady metodına PISA xalıq aralıq bahalaw baǵdarlamasındaǵı tábiyiy-ilimiy sawadxanlıqqa tiyisli bolǵan sorawlardan keltirip ótemiz.

1-tapsırma. Eki úy biykesi kir juwıwǵa tayarlıq kórdi. Birinshisi suwdı 60 °C qa shekem qızdırdı hám kirdi jibitti. Ekinshisi suwdı 5 minut qaynattı, keyin 60 °C qa shekem suwıttı hám sonnan keyin ǵana kir jıwıwdı basladı.

Soraw: Kim kirdi jaqsıraq juwıwı múmkin? Bunı qanday ápiwayı tájiriye menen dálillew hám túsindiriw kerek?

2-tapsırma. Dasturxanǵa kungebaǵar mayı tógilip ketti. Daǵdı dárhal ketiriwge waqtıńız bolmadı. 10 kúnnen soń dasturxandaǵı daǵ toq sarı reńge aylandı. Onı benzın menen tazalaǵa urınıw nátiyjesiz boldı. Qońsıńız

dasturxandı Quyashqa bir neshe saat asıp qoyıwıńızdı másláhat etti. Haqıyqatında daǵlar joǵaldı.

Soraw: Nege benzin dasturxandı daǵdı ketirmedi? Ne ushın qońsıńızdıń másláhátı unamlı nátiyje berdi?

Kórinip turǵanıday bul sorawlarǵa juwap beriwde tek ǵana fizika pánindegi bilimlerdi emes ximiya, biologiya pánlerindeki túsiniklerdi yadqa túsiriwde talap etpekte. Demek, bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń metodikalıq tayarlıǵı ústinde islew procesinde talabalarǵa tek ǵana ilimiy bilimler beriw menen sheklenip qalmastan, úyrenilip atırǵan predmetti basqa predmetler menen baylanıslı halda oqıtıw, úyrenilgen bilimlerdi ámeliy processte qollay alıw kónlikpe hám tájiriybelerinińde qalıplestirilip barılıwına ayrıqsha áhmiyet beriw lazı.

Tiykarınan, Sh.S.Abduraimov óz ilimiy jumıslarında sonday pikirlerdi keltiredi: “Integraciya, pánler aralıq baylanıs, óz ara baylanıs, úzliksizlik sıyaqlı túsinikler pedagogikada keń qollanılsa da, biraq kóplegen oqıtıwshılar olardı derlik birdey túsinik dep oılaydı. Negizinde, bul terminler mániisi tárepinen bir-birinen parıq qıladı. Sońǵı waqıtlarda predmetler aralıq baylanıs hám integraciya múnásibetlerin analiz etiw barısında jańa kóz qarasar kelip

shıǵıp atır. Pedagog kadrlardı tayarlaw hám pánler integraciyasın ámelge asırıwda ulıwma kásiplik hám qánigelik pánler blokınan orın alǵan pánlerdiń úlesi ayrıqsha áhmiyetke iye. Bolajaq oqıtıwshılardıń pánler integraciyası boyınsha ózlestiretuǵın teoriyalıq bilimlerin, pánler aralıq baylanısların ámelge asırıw kónlikpelerin usı pánlerdi úyreniw procesinde iyelep baradı”[10].

Jummaq.

- Bolajaq fizika oqıtıwshıları hár bir sabaq procesi ushın aldın ala tayarlanıp, yaǵnıy waqtın durıs bólistirip joybarlap barıwı, metodikalıq tayarlıǵın jetilistiriwde úyrenilip atırǵan predmetti basqa predmetler menen baylanıslı halda oqıtıw, úyrenilgen bilimlerdi ámeliy processte qollay alıw kónlikpe hám tájiriybelerinińde qalıplestirilip barılıwına ayrıqsha áhmiyet beriw;

- tek ǵana tayar bilimlerdi berip ǵana qalmaq, olarǵa elektron-axborot resurslarınan paydalanıwı hám xalıq aralıq bahalaw baǵdarlamaları tiykarında oqıtıwshılar sawadxanlıǵın bahalawǵa úyretiw;

- oqıw procesinde jańa pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıwǵa úyretiw sabaq nátiyjeliliginiń tiykarǵı faktorlarınan biri bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 29-apreldegi “Ózbekstan Respublikası Xalıq tálimi sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw konsepciyasınıń tasdıqlaw haqqında”ǵı PP-5712-sanlı Pármanı.
2. Ózbekstan Respublikası Ministrlar Kabinetiniń “Xalıq bilimlendiriw sistemasında bilimlendiriw sistemasın bahalaw tarawındaǵı xalıq aralıq izertlewlerdi shólkemlestiriw shara-ilajları haqqında”ǵı 2018-jıl 8-dekabrdegi 997-sanlı qararı.
3. Вологина И.И. Современные педагогические технологии обучения физике в средней школе // Приоритетные научные направления: от теории к практике. 2014. №9. (дата обращения 21.08.2023).
4. Djorayev M. “Fizika o‘qitish metodikasi” (Umumiy masalalar). –Toshkent: “Abu Matbuot-Konsalt” 2015.
5. Karlibaeva G.E., Matjanov N.S. “Fizika hám astronomiya oqıtıw metodikasi” oqıw qollanba. –Tashkent: “Fan va texnologiya” 2017.
6. Karlibaeva G.E. “Bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirish” ped.pán.dok... (DSc). ...diss. – Nókis: 2019.
7. Turmanov Q.A. Keys dars samaradorligini oshirish uslubi sifatida. // “Tabiiy va aniq fanlarni o‘qitishda innovacion yondashuvga asoslangan ta‘lim” atamasındaǵı ilimiy-ámeliy konferenciya materialları. – Samarqand: 2018.
8. Turmanov Q.A. “Malaka oshirish jarayonida informatika o‘qituvchilarining testologik kompetenligini rivojlantirish texnologiyasi” fil.pán.dok... (Phd). ...diss. – Nókis: 2024.
9. Musurmanova O. hám basqalar “Pedagogik atamalar lug‘ati”. – T.: “TURON-IQBOL”, 2019.
10. Abduraimov Sh.S. “Kasb ta‘limi o‘qituvchilarini tayyorlash sifatini ta‘minlashda tarmoqlararo amaliy integratsiya”/ Monografiya. – Toshkent: «Navro‘z», 2014.

REZYUME. Bu maqolada PISA xalqaro baholash dasturi bo‘yicha bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining bilimlarini oshirishga, ya‘ni o‘quv jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali ularning metodik tayyorgarligini takomillashtirish faktorlari haqida ma‘lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена информация о факторах улучшения знаний будущих учителей физики, то есть улучшения их методической подготовки за счет использования технологий в образовательном процессе по международной программе оценки PISA.

SUMMARY. This article provides information on the factors of improving the knowledge of future physics teachers, that is, improving their methodological training through the use of innovative technologies in the educational process according to the international assessment PISA.

TALABALARDA KREATIVLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

G.A.Joldasova – assistent o‘qituvchi

Nukus innovatsion instituti

Tayanch so‘zlar: kreativlik, ijodiy faoliyat, amaliy kreativ fikrlash ko‘nikmalari, xalqaro standartlar, kreativ sifatlari.

Ключевые слова: креативность, творческая деятельность, практические навыки креативного мышления, международные стандарты, творческие качества.

Key words: creativity, creative activity, practical skills of creative thinking, international standards, creative qualities.

Jahondagi globallashev va ta‘limning integratsiyalashuvi jarayonlarida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbga tayyorgarligini rivojlantirish masalasi dolzarb vazifalardan biri sifatida belgilanmoqda. O‘zbekistonda ta‘lim tizimini sifat darajasini oshirish, xalqaro standartlar asosida malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, har bir oliy ta‘lim muassasasida o‘quv jarayoniga xalqaro ta‘lim standartlariga asoslangan ilg‘or pedagogik texnologiyalar, o‘quv dasturlari va o‘quv-uslubiy materiallarini keng joriy qilish, talabalar, ilmiy-pedagog kadrlarni zamonaviy kasbiy bilimlari va kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari ta‘lim tizimini tubdan takomillashtirishning asosiy vazifalari sifatida belgilandi [1]. Bugungi kunda jahonda ta‘limga kreativ yondashuv asosida bitiruvchilarning raqobatbardoshligini oshirish, pedagog kadrlarning kreativ sifatlari rivojlan-

tirish orqali ijodiy ta‘lim jarayonini loyhalashtirishning zamonaviy metodik ta‘minotini yaratish, talabalarda kasbiy faoliyat sohalariga yo‘naltirilgan kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish, shuningdek oliy ta‘limning ta‘lim sifatini ta‘minlash jarayonidagi ijtimoiy rolini oshirish masalalari dolzarb yo‘nalishlardan biri sifatida tadqiq etilmoqda. Pedagog olimlardan O.Musurmonova, N.Egamberdiyeva, E.Yuzlikayeva, Sh.Sharipov, Sh.Shodmonovalarning ilmiy izlanishlarida talabalarda kreativlik sifatlari rivojlantirishning bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy-innovatsion tayyorgarligini shakllantirishdagi o‘ziga xos jihatlari, kreativlik sifatlari rivojlantirishga ta‘sir etuvchi ijtimoiy omillar, shaxsning faolligi, shuningdek, talabalarda tanqidiy, kreativ tafakkurni shakllantirish yo‘llari va shakllari, mavjud pedagogik shart-sharoitlari, didaktik ta‘minoti, shuningdek pedagogik kreativlik mazmuni yoritib berilgan.

So'nggi yillarda yetakchi xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimida o'quvchi va talabalarda kreativlik sifatlarini shakllantirish masalasiga alohida, jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Buni Bronson, Merriyman (2010 y.), Ken Robinson (2007 y.), Fisher, Frey (2008 y.), Begetto, Kaufman (2013 y.), Ali (2011 y.), Treffinger (2008 y.) va b. tomonidan olib borilgan ko'plab tadqiqotlar, ularning natijalarini ko'rish mumkin [2]. Patti Drapeau nuqtai nazariga ko'ra kreativ fikrlash, eng avvalo, muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash sanaladi. Har tomonlama fikrlash talabalardan o'quv topshirig'i, masalasi va vazifalarini bajarishda ko'plab g'oyalarga tayanishni talab etadi. Mushohada yuritishda masala yuzasidan bir va ko'p tomonlama fikrlashdan birini inkor etib bo'lmaydi. Binobarin, bir va har tomonlama fikrlash kreativlikni shakllantirishda birdek ahamiyat kasb etadi. Patti Drapeau "Agarchi o'zingizni kreativ emasman deb hisoblasangizda, hozirdanoq kreativ tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan darslarni tashkil eta boshlashingizni maslahat beraman. Aslida, gap sizning ijodkor va kreativ bo'lganingiz yoki bo'lmaganingizda emas, balki darslarni kreativlik ruhidagi tashkil etishingiz va yangi g'oyalarni amalda sinashga intilishingizdadir", - deb ta'kidlaydi. Ken Robinsonning fikriga ko'ra, "kreativlik - o'z qiymatiga ega original g'oyalarni majmui" sanaladi.

Talaba shaxsining mutaxassis sifatida kasbiy kamol topishi, rivojlanishi o'z mohiyatiga ko'ra tizimli ijodiy jarayon tarzida namoyon bo'ladi. Ijodkor shaxsning shakllanishi va rivojlanishi uning ichki va tashqi olami o'zgarishining o'zaro mos kelishi, ijtimoiy-itstisodiy shart-sharoitlar samda inson ontogenezi - tuzilishidan boshlab to umrining oxiriga qadar uzluksizlik, vorisiylikni taqozo etadigan faoliyat mazmuniga bog'liq. Ma'lumki, kasbiy tajriba bilim, ko'nikma va malakalarning integratsiyasi sifatida aks etadi. Kreativlik (lot., ing. «create» - yaratish, «creative» yaratuvchi, ijodkor) - individning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorligini tavsiflovchi xamda mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati ma'nosini ifodalaydi. Ijodkor shaxsning shakllanishini shaxsning o'zaro mos tarzda bajarilgan ijodiy faoliyat va ijodiy maxsulotlarni yaratish borasidagi rivojlanishi sifatida belgilash mumkin. Ushbu jarayonning sur'ati va qamrovi biologik va ijtimoiy omillar, shaxsning faolligi va kreativ sifatleri, shuningdek, mavjud shart-sharoit, xayotiy muxim va kasbiy shartlangan xodisalarga bog'liq. Zamonaviy sharoitda pedagogning kreativlik sifatlariga ega bo'lishi taqozo etiladi. Pedagogning kreativlik sifatlariga ega bo'lish uning shaxsiy qobiliyatlari, tabiiy va ijtimoiy quvvatini, kasbiy faoliyatni sifatli, samarali tashkil etishga yo'naltiradi. Oliy ta'lim tizimida o'qish faoliyatida bo'lgan talabalar kreativlik sifatlariga ega bo'lishlari uchun ularda o'quv va tarbiya jarayonlarida an'anaviy yondashishdan farqli yangi g'oyalarni xaqida fikr yuritishi, o'ziga xoslik, tashabbuskorlik talab etiladi. Odatda pedagoglarning kreativlik qobiliyatiga ega bo'lishlari pedagogik muammolarni xal qilishga intilish, ilmiy-tadqiqot ishlari yoki ilmiy loyihalarni amalga oshirish va o'zaro ijodiy xamkorlikka erishishlari orqali ta'minlanadi.

Kreativ fikrlash har bir ijtimoiy sohada yaqqol aks etishi mumkin. O'qituvchining ijodkorligi esa u tomonidan tashkil etilgan kasbiy faoliyatni tashkil etishga ijodiy (kreativ) yondashuvda aks etadi. So'nggi yillarda ushbu holat "pedagogik kreativlik" tushunchasi bilan ifodalanmoqda.

"Kreativ pedagogika" quyidagi ikki holatni kafolatlay olishi zarur:

1) o'qituvchilar tomonidan o'quv fanlarini past o'zlashtirayotgan va ularni o'rganishni zerikarli deb hisoblayotgan talabalar e'tiborlarini fan asoslarini o'zlashtirishga jalb etish;

2) o'qituvchilarga talabalarda kreativ fikrlash va ijodiy faoliyat natijalarini rag'batlantirishga xizmat qiladigan strategiya va vositalarni tavsiya etish qilish orqali auditoriyada ulardan samarali foydalanishlari uchun imkoniyat yaratish [3].

Pedagogning kreativlik sifatlariga ega bo'lmashligi tufayli talabalar ham qiziqarli va ajoyib g'oyalarga ega bo'lsalar-da, biroq, ularni ifodalashda sustkashlikka yo'l qo'yadi. Buning sababli ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan metodlar talabalarda erkin, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilmasligi bilan belgilanadi. Muallif tomonidan tavsiya qilingan vosita va strategiyalar talabalarda kreativlikni rivojlantirishda o'qituvchilar uchun qo'l keladi hamda talabalarda o'quv fanlarini o'rganishga bo'lgan qiziqish, intilishni rivojlantiradi. **Kasbiy faoliyatda pedagogning kreativligi turli shakllarda namoyon bo'ladi. Ular quyidagilardir:**

1. Pedagog tomonidan ushbu shakllarda kasbiy faoliyatning samarali tashkil etilishi uning kreativligi qay darajaa ekanligiga bog'liq bo'ladi.

2. Kreativ pedagogikaning maqsadi, vazifalari, obyekt va predmeti. Ko'z oldingizga ta'lim jarayonini yuksak mahorat bilan boshqarayotgan, uni o'ziga xos va qiziqarli tarzda jo'shqinlik, zavqu shavq bilan tashkil etayotgan o'qituvchini keltiring [4].

U, garchi, o'zini kreativ shaxs yoki ijodkor deb bilmasada, biroq, kreativlikni namoyon etuvchi ta'lim jarayonini tashkil etayotganidan, unga imkon beradigan metod, usullarni qo'llayotganligidan o'zi ham mamnun, qolaversa, talabalarining minnatdor bo'lishlariga erishmoqda. O'qituvchi ta'lim jarayonida kreativ metod, usullardan qancha ko'p foydalansa, o'ziga va o'zining ijodiy, kreativ imkoniyatlariga nisbatan ishonchi shuncha ortadi. Pedagoglar tomonidan kreativlik sifat va ko'nikmalarining o'zlashtirilishida fan sifatida "Kreativ pedagogika" muhim o'rin tutadi. Har qanday fan kabi "Kreativ pedagogika" o'quv predmeti ham aniq maqsadni ko'zlaydi.

"Kreativ pedagogika" fanining maqsadi shaxsni kreativ o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishdan iborat "Kreativ pedagogika muayyan vazifalarni bajaradi. Ular quyidagilardan iborat:

➤ ta'lim mazmuni, o'quv rejaları va dasturlarini saralash;

➤ o'quv moduli (fani) ni o'qitishning taktika va strategiyalarini belgilash;

➤ mos psixologik-pedagogik tashxis vositalarini tanlash;

➤ ta'lim oluvchilarning kreativ rivojlanishini bashoratlash;

➤ kreativ shaxsni shakllantirishning boshqaruv tizimini ishlab chiqish.

Ma'lumki, har bir fan o'zining tadqiqot obyekt va predmetiga ega bo'ladi. "Kreativ pedagogika" ham o'z obyekt va predmetiga ega.

Ular: **Obyekti** - Barcha yosh bosqichlari kreativ shaxsni kasbiy shakllantirish va rivojlantirish jarayoni

Predmeti - Kreativ shaxsni kasbiy shakllantirish va rivojlantirish metodologiyasi, ustuvor tamoyillari, yetakchi g'oyalari, muhim yo'nalishlari, asosiy bosqichlari va b.

Oliy ta'lim muassasalari talabalarida kreativ tafakkurni shakllantirish jarayonida quyidagi holatlar so'z yuritilayotgan jarayonda samaradorlikka erishishni kafolatlaydi:

- oliy ta'lim muassasalari talabalarida kreativ tafakkurni shakllantirishga alohida e'tibor qaratish;

- oliy ta'lim muassasalari talabalarida kreativ tafakkurni shakllantirishning nazariy asoslarini ishlab chiqish;

- oliy ta'lim muassasalari talabalarida kreativ tafakkurni shakllantirishga xizmat qiluvchi mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish chora- tadbirlarini belgilash;

- talabalarining kreativ tafakkurini shakllantirishga yordam beruvchi shakl, metod va vositalar tizimini asoslash;

- mazkur jarayonda fanlararo aloqadorlikni ta'minlash;
 - talabalar tomonidan o'zlashtirilgan nazariy-pedagogik bilimlarning amaliyotga tadbiriq etishga imkon beruvchi shart-sharoitlarni yaratish [5].

Kreativ pedagogikaning tarkibiy tuzilmasi va asosiy kategoriyalari. Har qanday fan singari "Kreativ pedagogika" fani ham o'zining tarkibiy tuzilmasiga ega. Ushbu fan quyidagi tarkibiy tuzilmaga ega:

- kreativ ta'lim asoslari: maqsadi, vazifalari, obyekti, predmeti, subyektlari, mazmuni, metodologiyasi, shakllari, metodlari, vositalari, metodikasi va texnologiyalari;

- malakali karlarni tayyorlash va ular tomonidan kasbiy faoliyatni tashkil etish jarayonida yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda kreativ shaxsni shakllantirish bosqichlari.

Kreativ pedagogikaning umumiy mohiyati uning konseptual holatlarini ifodalovchi bir qator tushunchalar asosida ochib beriladi. Ular quyidagilardan iborat:

Ijodkorlik – muayyan yangilikning ahamiyati va foydali ekanligini belgilovchi shaxs faoliyati va uning natijasi. Ijodkor shaxs – ijodiy jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshira oladigan hamda aniq ijodiy natija (mahsulot)larga ega shaxs. Kreativ shaxs – jarayon yoki natija sifatida ijodkorlikni namoyon etuvchi, masalalarni yechishga nostandart usullar bilan yondasha olishga moyil, o'ziga xos harakatlarni tashkil etish, yangiliklarni ilgari surishga, ijodiy mahsulotlarni yaratishga layoqatli va tayyor shaxs. Bunyodkor shaxs – ham jarayon, ham natija sifatida obyektiv ijodkorlikni amalga oshiradigan va talablar darajasida ijodiy mahsulotlarini yarata oladigan shaxs. Kasbiy-ijodiy faoliyat – mutaxassisning kasbiy masalalarni ijodiy hal qilish muvaffaqiyatini tavsiflovchi faoliyati, innovatsion xatti-harakati

Ijodiy topshiriqlar – muammoli vaziyatlarni tizimli tahlil asosida hal qilishga yo'naltirilgan masalalar tizimi.

Kasbiy-ijodiy imkoniyat

- kasbiy kompetensiya, malakaga egalik;

Adabiyotlar

1. Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Monografiya. - T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2013.
2. Xoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. -T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005
3. Mutalipova M.J., Xodjaev B.X. Qiyosiy pedagogika. -T: 2015.
4. Nishonova Z. T. Psixologik xizmat.- Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.
5. Ro'zieva D., Usmonboeva M., Holiqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi. / Met.qo'll. - T.: Nizomiy nomli DTPU, 2013.
6. Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. - T.: OPI, 2003.

REZYUME. Ushbu ilmiy maqolada bo'lajak o'qituvchilarda kreativlik sifatlarini rivojlantirish imkoniyatlari va tarkibiy qismlari haqida batafsil bayon etilgan. Shu bilan birga bo'lajak o'qituvchilarda kreativlik sifatlarini rivojlantirish bosqichlari, omillari ham yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье подробно описаны возможности и составляющие развития творческих качеств у будущих преподавателей. В то же время были освещены этапы и факторы развития творческих способностей будущих учителей.

SUMMARY. This scientific article describes in detail the possibilities and components of the developing of creative qualities in future teachers. At the same time, the stages and factors of the developing of the creative abilities of future teachers were highlighted.

AUTHENTIC VIDEO MATERIALS FOR DEVELOPING LEARNERS' COMMUNICATIVE COMPETENCE

A.T.Joldasbaeva – PhD student

B.A.Arzieva – doctor of Philosophy of pedagogical sciences

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: pedagogika, til, ma'lumot, motivatsiya, material, o'qitish, yondashuv, daraja, lugat.

Ключевые слова: педагогика, язык, информация, мотивация, материал, обучение, подход, уровень, словарь.

Key words: pedagogy, language, information, motivation, materials, teaching, approach, level, vocabulary.

It is widely acknowledged that language provides the means to express any thought through the utilization of a plethora of linguistic tools. The teaching of foreign languages represents a fundamental element of the curriculum in both academic and educational contexts. A variety of pedagogical approaches are employed in the instruction of English, with the utilization of video materials being a particularly prevalent strategy.

The communicative approach has been instrumental in the introduction of the concept of 'authenticity' into foreign language teaching methodology. This is with the objective

➤ kasbiy ijod metodologiyasi asoslarini o'zlashtirganlik;

➤ ijodiy tafakkurning shakllanganlik darajasi;

➤ kasbiy-ijodiy layoqat va shaxsiy sifatlarining rivojlanganligi.

Kasbiy ijodkorlik metodologiyasi – ijodkorlikning jarayon va natija sifatida obyektlar hamda muayyan kasbiy faoliyat turlariga munosabat ko'rinishidagi tuzilishi, mantiqiy tashkil etilishi, metod va vositalari haqidagi ta'limot. Ijodiy tafakkur – tafakkurning ijod jarayonini tashkil etish va ijod natijalari (mahsullari)ni bashoratlashni ifodalovchi turi.

Kreativ qobiliyat – shaxsning ijodiy faoliyatni tashkil etish va uning natijalanganligiga erishishni ta'minlash imkoniyatini belgilovchi individual xususiyati.

Ijodiy qobiliyat – ijodiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish va uning natijalanganligini baholashda namoyon bo'ladigan individual xususiyati O'zini o'zi ijodiy faollashtirish – shaxsning ijodiy faoliyatda o'z imkoniyatlarini to'laqonli namoyon qilishi va rivojlantirishi. Pedagoglarning kasbiy-ijodiy imkoniyati kasbiy masalalarni ijodiy hal qilish va ularning yechimini tegishli darajada baholashda ko'rinadi.

Xulosa: yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa qilish mumkinki, talabalarining pedagogik ehtiyojlari, qiziqishlari, alohida ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlarini tizimli tarzda o'rganish lozim. Shuningdek, talabalarining kreativ qiziqishlari va ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan g'oyalar, konsepsiyalar hamda ilg'or pedagogik tajribalar asosida o'qitish jarayonini tashkil etish kreativlikni rivojlantirishga nisbatan mazmunlifaoliyatli yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi. Talabalarining kreativlik ko'nikmalarini rivojlantirish asosida ulardagi ixtisoslashgan ya'ni pedagogik kreativlik kompetentligini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish, bunda zamonaviy axborotkommunikatsiya texnologiyalari, innovatsion strategiyalar, interfaol ta'lim metodlari va texnologiyalaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq.

of optimizing the learning process and facilitating natural communication. Pedagogy has undergone a significant evolution in its pursuit of effective foreign language teaching methods, drawing upon insights from a range of disciplines, including technology, logic, semiotics and psychology. Authentic materials play a crucial role in language learning by providing learners with real-world language input and cultural context. They offer learners exposure to authentic language use, including natural vocabulary, idiomatic expressions, and cultural nuances, which helps improve comprehension and fluency [1:171].

The use of video in the context of foreign language teaching allows for the consideration of a multitude of sociolinguistic factors, which are represented by visual information and largely determine the nature of speech utterances of communicators. Such factors include, but are not limited to, the social status of the communicators, the nature of their relationships, the spatial and temporal conditions of communication, and so forth.

For this reason, the use of authentic audiovisual forms of teaching represents a new milestone in the history of pedagogy, combining visual and auditory perceptual components in a single, unified approach.

By video material we mean any video production recorded on an electronic medium (or reproduced via the Internet), any video production combining visual and audio sequences, characterized by situational adequacy of linguistic means, naturalness of lexical content and grammatical forms.

There is a huge amount of video materials that can be watched and used in English classes. They can be advertising clips, interviews with famous people, cartoons, plots of world films, fragments of news and television programs. In the scientific and methodological literature there is no strict classification of video materials. However, if we take the technical side as a criterion, we can distinguish the following types:

1. Video recordings, (i.e. material recorded on an information medium);

2. Material that is broadcast directly.

Educational videos are a special type of English learning material. They consist of small episodes and have additional didactic material. According to B.Tomalín, there are two types of educational videos:

1. Direct teaching of the language;

2. Additional source for language teaching.

The first type of teaching material (direct teaching) is characterized by teaching "directly from the screen", where the presenter, playing the role of a teacher, demonstrates sample structures. The teacher's role in this case is to improve the learner's skills and abilities with the help of the teacher's book and other resources.

Videos of the second type (additional source for teaching) contain more cognitive information, showing how the language is used at different levels. They are usually presented in unrelated episodes, taking into account the level of difficulty and language functions [2:63].

Authentic videos offer a greater variety of language and speech samples, including various linguistic differentiations such as regional accents, common and technical vocabulary, and idioms. And they are used in a real context, just as native speakers use them. They provide wide opportunity to master the culture of the foreign language. At the same time, these videos are primarily aimed at learners with a good language background and are not suitable for beginners. For this category of learners, these videos present significant difficulties related to the speed of speech, its individual typological features, dialect peculiarities, background noise, etc.

The methodological features of authentic video materials vary according to the criterion of genre and thematic orientation. In consideration of the aforementioned characteristics, the materials in question can be classified into three distinct categories:

1. Entertainment programs (dramas of all kinds, shows, 'music' videos, sports and entertainment programs, etc.);

2. Fact-based programs (documentary video, television discussions, etc.);

3. "Short programs" lasting from 10 seconds to 10-15 minutes (news, weather forecast, sports results competitions, advertisements, etc.) [3:71-75].

The presentation of video material belonging to any of the aforementioned categories is of considerable value in

the process of teaching foreign languages. The viewing of such videos facilitates the process of auditory-visual synthesis, which entails the simultaneous broadcasting of sound and image. This, in turn, contributes to the development of skills and abilities pertaining to listening comprehension (listening) and stimulates oral and verbal communication among students, which takes the form of expressing one's own opinion, attitude, searching for arguments, and evidence. Empirical evidence suggests that students demonstrate superior information retention when the information is presented in a multimodal format as opposed to a unimodal format.

In order to provide a concise overview of the material presented above, it is necessary to identify six distinct groups of video materials.

The criteria of the first group are the channel through which information is received or perceived:

1) Authentic video materials (visual perception information): table, graph, diagram, map, letter, printed text;

2) Authentic audio materials (auditory information): audio recordings of poems, stories, songs, fairy tales, rhymes, dialogues, excursions, etc., radio broadcasts, audio tracks etc.;

3) Authentic audio-video materials (visual and auditory perception): videotapes or other digital media with recordings of television programs and video materials, films, [4:150].

The criteria of the second group are the type of video material:

1) Authentic (video materials created by native speakers and non-native speakers) intended for educational purposes);

2) Educational (artificially created video materials for solving certain educational tasks);

The criteria of the third group are the nature of the information:

1) Functional materials (everyday use): indexes, diagrams, maps, labels, price tags, programs, posters, instructions, announcements, advertisements, inscriptions, signs (i.e. everything that carries functional information - advertises, explains, instructs, warns);

2) Informative materials: abstracts, syllabuses, recorded foreign language lectures, reports, messages, interviews, tests, diagrams, comments, announcements, surveys;

3) Anthropomical materials (sources of historical information): newspapers, books, visual aids, films, etc. d. [4:150].

The criteria of the fourth group are the presentation:

1) Authentic materials presented using technical teaching tools: video materials (TV shows, programs, computer programs, overhead projectors with diagrams, maps, slides, Internet resources, etc.);

2) Other materials presented without the use of technical training tools;

The criteria of the fifth group are the purpose of use in the teaching process:

1) Materials intended for teaching communication (mainly these are official and informal dialogues): interviews, surveys, telephone conversations, etc.;

2) Materials designed to create background knowledge (sociocultural, linguistic and cultural studies): video materials, newspaper texts, maps, etc.;

The criteria of the sixth group are the role in the training process:

1) Basic materials that can form the core of the educational topics, such as texts;

2) Additional materials: diagrams, graphs, statistics tables, etc.;

3) Related materials that do not require Educational and Methodological Complex and used as applied: audio tracks, texts, newspapers, magazines [4:151].

Video can be a good stimulus for both oral and written statement. Students may be offered the following types of tasks: writing an imaginary biography of one of the characters video episode; presentation of a video episode in the

form of a letter to a friend; compilation sportswriter based on watching news broadcasts and filling out tables and others.

Working with authentic video material is always very a productive and interesting type of work for students, since it involves creative notes are involved, which increases motivation to work in the lesson.

References

1. Gulnara A., Bibisanem A. Methodology of developing writing skill through authentic materials// Eurasian Journal of Academic Research. 2024. T. 4. №5-1. - С. 171-173.

2. Домрачев В.А. Дистанционное обучение на базе электронной почты. Высш. образование в России. Вып.2. М. 1995. -С.17 – 22.

3. Елужина Н.В. Обучение слушанию иноязычной речи. ИЯШ. Вып 5.1996. -С. 71.

4. Сергеева Н.Н., Чикунова А.Е. Аутентичные видеоматериалы как средство развития социокультурной компетенции студентов экономических специальностей. // Педагогическое образование в России. Екатеринбург. Вып.1. 2011.

5. Jordan R.R. English for Academic Purposes: A guide and resource for teachers. Cambridge. 1997.-P. 424.

REZYUME. Ushbu maqolada o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi, o'ziga xos xususiyatlari tizimli va keng qamrovli tarzda yoritilgan. Kommunikativ kompetensiya va chet tilidagi muloqotni autentik materiallar orqali muloqotni muvaffaqiyatli olib borish va rivojlantirishga bog'liq fikr va takliflar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещена коммуникативная компетентность учеников, направленная на совершенствование и развитие, её особенности. Представлены идеи и предложения, связанные с успешным проведением и развитием коммуникативной компетентности и общения на иностранном языке.

SUMMARY. In this article, the communicative competence of pupils aimed at improvement and development, its specific features, is described in a systematic and comprehensive way. Ideas and suggestions related to the successful communication are presented for developing the communicative competence in a foreign language.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИДА КАСБИЙ-ПЕДАГОГИК ХАМКОРЛИККА ТАЙЁРЛАШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

С.С.Махамматова – ўқитувчи

Андижон давлат университети

Таянч сўзлар: фаолият, ҳамкорлик, таълим, метод, қобилият, лаёқат.

Ключевые слова: деятельность, сотрудничество, образование, метод, способности, склонности.

Key words: activity, cooperation, education, method, capabilities, inclinations.

Бўлажак ўқитувчилар педагогик фаолиятида касбий-педагогик ҳамкорликка тайёрлаш тизимининг бой миллий маданий ва тарихий анъаналар, урф-одатлар ҳамда умумбашарий кадрятларга асосланган самарали ташкилий-педагогик механизмларини ишлаб чиқиш, ҳамда миллий таълимида ҳамкорлик тамойилларининг устуворлигини таъминлашга қаратилган илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Албатта, педагогик иш ижтимоий фаолиятнинг алоҳида соҳасидир. Бу ерда билим, малака, касбий маҳоратдан ташқари, ахлоқий меъёрларга риоя қилиш натижасида шаклландиган ўқитувчининг обрў-эътибори ҳам катта рол ўйнайди. Чунки ўқитувчи бошқа мутахассислардан фарқли равишда тирик, онгли, факт ва ҳодисаларга ўзига хос индивидуал муносабатда бўлган одамлар билан ишлайди.

Ўқитувчининг ўқувчилар, ҳамкасблари, ота-оналари орасида обрў-эътибори юқори бўлса, унинг педагогик фаолияти муваффақиятли кечади, дейиш мумкин. Ўқитувчининг обрў-эътибори унинг маънавий ҳолатидир. Таъсир – бу ижтимоий жараёнларнинг бориши таърибасида шахс томонидан қўлга киритилган ахлоқий кадр-қимматга асосланган бошқаларга таъсир қилиш кучи. Педагогик обрў-эътибор ўқитувчининг маънавий-ахлоқий ва психологик-педагогик тайёргарлигига жуда боғлиқ. Унинг даражаси ўқитувчининг билим чуқурлиги, билимдонлиги, маҳорати, ишга ва ҳамкасбларига муносабати, умумий тайёргарлиги, ижтимоий фаолият, ота-оналар билан ишлаш усули, уйда ўзини тутиш ва бошқалар томонидан белгиланади.

Ўқитувчи нуфузи пасайиб, уларга бўлган ишонч пасайиб бораётгани ҳақида аввалги мақолаларимизда тилга олинган муаммолар ҳақида фикр билдирган донишмандлар ва халқ келажагини ўйлайдиган инсонлар шахснинг камол топиши ва шаклланиши бевосита ўқитувчиларнинг ваколатлари билан боғлиқ. Бинобарин, ҳар бир инсон ўқитувчининг жамият тараққиётидаги ўрнини қандай бўлса, шундай қабул қилиши ва унинг обрў-эътиборининг пасайиб бораётган

сабаблари ва уларни бартараф этиш йўллари ҳақида ўйлаши, бу муаммоларни бартараф этишга ҳаракат қилиши керак, деб ҳисоблаймиз.

Кўп йиллар давомида ўқитиш тушунчалари хотирага қаратилган бўлиб, ўқитувчилар бу вазифани педагогик усуллар билан ҳал қилдилар. Билимларни янги авлодга ўтказиш учун мавҳумликдан конкретликка ўтиш йўлидан фойдаланилди. Ҳозирги замонда билимларни ўзлаштиришда конкретдан мавҳумга ўтиш усулига устунлик берилди. Биринчи усул сезгилар орқали идрок этилган билимларни, иккинчи йўл эса тафаккур ва тасаввур филтридан ўтгандан кейин идрок этилган билимларни сақлаб қолиш учун мўлжалланган. Биринчи йўл қўлланилганда ўқувчи фақат билим олади, иккинчи йўл қўлланилганда ўқувчида билимдан фойдаланиш – масалани таҳлил қилиш ва синтез қилиш, вазиятдан чиқиш йўлини топиш, бошқача қилиб айтганда, ҳал қилиш қобилияти пайдо бўлади. Бунинг сабаби, иккинчи усулни ўқув жараёнида қўллашда ўқувчиларнинг ақлий операциялари ривожланади. Кўриб турганингиздек, замонавий тренинг тушунчалари психология ютуқларига таянади. Масаланинг бундай қўйилиши ҳар бир ўқитувчидан ўқувчидан ўзаро ҳамкорлик тизимининг шаклланиши ва ривожланиши механизмларини билишини тақозо этади.

Таълим жараёни замонавий даврда монологик маданиятни диалогик маданият билан алмаштириб, янги мазмун касб этди. Демак, мазкур бобда нафақат бўлажак ўқитувчининг педагогик фаолиятида касбий-педагогик ҳамкорликка тайёрлаш тизими балки бу жараёнда ўқитувчи-шогирд муносабатлари янги босқичга кўтариш муаммолари педагогика фани контекстида кизгин муҳокама қилинади. Шу маънода тадқиқот мавзусига шу йўналишдан ёндашиб, таълимнинг асосий вазифалари, умумий ва махсус мақсад ва вазифаларини илмий тушунтириб беришга ҳаракат қилинади.

Олий таълимни ислоҳ қилиш ва ривожлантиришнинг миссияси ва вазифаларига

этибор қаратиш, тизим ва механизмларни инновацияларни чуқурлаштириш, олий таълимни ислоҳ қилиш ва ривожлантиришнинг эндоген мотивацияси ва ҳаётгиллигини рағбатлантириш, олий таълимнинг юқори сифатли ривожланишини чекловчи асосий муаммоларни ҳал қилишни жадаллаштириш, олий таълимда стратегик истеъдодлар қобилятини ҳар томонлама такомиллаштириш, педагог ходимларни юқори даражадаги ўзига бўлган ишонч ва ўзини-ўзи такомиллаштиришни қўллаб-қувватлаш, мамлакат ва минтақанинг юқори сифатли ривожланиш имкониятларига хизмат қилиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Миллий стратегия ва асосий тармоқларни ривожлантиришнинг долзарб эҳтиёжларига этибор қаратиш ва стратегик танқислик ва ривожланаётган фанлараро соҳаларда юқори даражадаги инновацион истеъдодларни тарбиялаш жараёнини кучайтириш муҳим ҳисобланади. Таянч фанлар бўйича юқори даражадаги истеъдодларни тайёрлашни тизимини янада ривожлантириш, “бир кафедра ва олти институт” фан ва таълим интеграцияси ва ҳамкорликдаги таълим механизмини барпо этиш, асосий фанлар бўйича юқори даражадаги инновацион истеъдодларни мустақил равишда тарбиялаш қобилятини ҳар томонлама такомиллаштириш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бўлажак ўқитувчи – ўз соҳасининг профессионали, ўз фанини севадиган мутахассис бўлишни мақсад қилиб олган фаол таълим субъекти ҳисобланади. У нафақат талабаларга билим бериш, илмий изланиш ва тадқиқот фаолиятига жалб қилиш балки олган билим ва тажрибаларини жамият ҳаётига самарали тадбиқ қилишга ҳам ўргатади. Бўлажак ўқитувчи - таълим жараёнининг фаол ташкилотчисидир.

Бунинг учун аввало, ҳозирги даврда ўқитувчиларнинг обрў-этиборини ошириш йўлида мавжуд муаммоларни ҳал этиш борасида жиддий чора-тадбирлар кўриш вақти келди, деб ўйлаймиз. Ўқитувчининг обрў-этиборини тиклаш бугун жамиятнинг диққат марказида бўлиши, тегишли давлат муассасалари бу борада реал қадамлар ташлаши керак. Бу ҳақда гапирганда, энг аввало, ўқитувчига узок вақт давомида фақат билим етказувчи шахс сифатида қаралганлигини айтиш керак. Айниқса, шўролар давридаги таълим тизимида ўша домлани шогирдларига кўпроқ маълумот бериши учун яхши деганлар. Ўнлаб йиллар давомида ўқитувчилар педагогик жараёни анъанавий ўқитиш усуллари асосида қурдилар ва, албатта, муайян муваффақиятларга эришдилар. Ривожланиш, натижага йўналтирилган кадрлар тайёрлаш, кўникмаларни шакллантиришга этибор берилмаган бўлсада, тан олиш керакки, бир қанча буюк шахслар, олимлар, номлари тарихга кирган минглаб инсонлар ана шу таълим вакилларикидир. Энди вазият бугунлай ўзгарди, замонавий дарсни янги ўқитиш стратегияларини қўлламасдан тасаввур этиб бўлмайди, ўқитувчи йўл кўрсатувчи ролини ўйнайди, ўқувчиларни турли манбалардан мустақил билим олишга йўналтиради, бир сўз билан айтганда, билим олишга ўргатади.

Агар илгари таълим саводсизликка барҳам бериш воситаси, зулматдан чиқиш йўл харитаси деганларидек, эндиликда таълим стратегик фаолият соҳасига, ўқитувчилар тайёрлаш эса мамлакатимизнинг миллий ҳавфсизлиги масаласига айланди. Бинобарин, эски ўқитиш усуллари билан китобдан билим олиб, уни ўқувчиларга ягона ҳақиқий манбаа сифатида етказган ўқитувчи ўрнини қўллаб билим ва манбалардан нимани ва қандай ўрганишни тартибга солувчи ижодкор, йўл-йўриқ кўрсатувчи ўқитувчи эгаллаши керак. Чунки бугунги кунда маълумотлар кўплигида адашиб қолиш ҳавфига дуч келаётган ёшларкидир.

Замонавий таълим стратегиялари ва фаол-интерактив таълим усуллари ўқувчиларнинг ўқув жараёнида янада фаол иштирок этишига, ҳаётий кўникмаларни эгаллашга, мантиқий ва танқидий фикрлашни ривожлантиришга қаратилган. Бундай шароитда ўқувчи шахси ривожланади, ҳар бир ходисага ўз қараши, ёндашуви бўлади, қарор қабул қилишда қийналмайди. Бошқа томондан, ҳозирги замонда педагогик жараёнга ёндашувдаги асосий парадигмалар ўзгарганлиги сабабли, ўқитувчи-шогирд муносабатлари ҳам шунга мос равишда тузатилиши керак. “Педагогик ҳамдардлик – педагогик жараёнда ўқитувчининг у томонидан таълим жараёни иштирокчилари (талаба, ота-оналар, ҳамкасблар, раҳбарлар ва б.)нинг фикрлари, хохиш-истаклари, қизиқишлари, интилишларининг ҳис этилиши, тушунилиши, қабул қилинишини ифодаловчи муносабати”дир [3:50]. Касбий-педагогик ҳамкорлик бу ўқитувчиларни ўз ҳамкасблари билан ишлаш олиши, ёрдам сўраши ва ёрдам беришдан тортинмаслиги, педагогик иш ва ғояларни баҳам кўришга иштиёқли бўлиш, биргаликдаги касбий-педагогик фаолиятда ҳамкорлик қилиш, муҳокама ва таҳлиллар ўтказиш, бир-бирини баҳолай билишкидир. Касбий-педагогик ҳамкорлик ўзига хос педагогик жараён бўлиб педагог ходимлар ўртасида ижобий муносабатларни сақлашга асосланади.

Талабанинг объектдан субъектга ривожланиши унга шахс сифатида муносабатда бўлишни, бутун ўқув жараёнини ўқувчининг мойиллиги ва қизиқишлари, қобилятлари, индивидуал психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуришни талаб қилади. Дарсада индамай юрган, савол берилгандагина жавоб берадиган, ҳеч қандай ташаббус кўрсатмайдиган ўқитувчининг қаршисида бугун бутунлай бошқа одам турибди. Эндиликда ўқувчи ўқитувчи билан ҳамкорлик қилади, ўз фикр ва мулоҳазаларини эркин баён қилади, фикр билдиради, ўзгача ёндашуви кўрсата олади, ҳатто баъзи масалаларда ўқитувчи билан келишмайди.

Ўқитувчи ва шогирд муносабатларини ўрнатишда шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, юқорида айтиб ўтганимиздек, ҳозирги замонда ўқитувчи ягона билим ва маълумот манбаи эмас, ўқувчиларнинг интернет тармоғидан фойдаланишлари, етарлича электрон ресурслар ва бошқа воситалар мавжудликидир. Масалан, талаба исталган вақтда янги маълумотларни олиш имкониятига эга. Афсуски, таъкидлаш керакки, бугунги кунда ҳамма ўқитувчилар ҳам керакли малакага эга эмас, ўқитувчи-шогирд муносабатларини замон талаблари даражасида йўлга қўя олмапти. Бугунги кунда ўқувчиларни шахс сифатида қабул қилмайдиган, улар билан муносабатларини босим ва авторитаризм асосида қурадиган, юриш-туриши намунали бўлмаган ўқитувчилар ҳам учраб турибди [5:229].

Нега ер усти ва ер ости бойликларига эга бўлмаган Финляндияда таълим даражаси юқори эканлиги бизни жуда қизиқтиради. Финляндияда энг нуфузли касб ўқитувчилиқ, олий ўқув юртларига кириш учун энг юқори танлов ўқитувчилиқ малакаси, ўқитувчилар ва таълим менежерлари мамлакатнинг барча минтақаларидаги энг нуфузли кишилар экани ва энг юқори иш ҳақи таълим соҳасида ишлайдиганларга берилади. Дарҳақиқат, Финляндияда мустақилликнинг дастлабки йиллариданок таълим халқ муваффақиятининг энг муҳим омили эканлигини, олий маълумотли ўқитувчилар тайёрлаш, жумладан, магистратура босқичида ўқитувчилар тайёрлаш муҳим шарт эканлигини англаб етдилар.

Финляндияда университет педагогикасини битирганларнинг атиги 12 фоизигина мактабларга ўқитувчи сифатида қабул қилинади. Магистр даражасини олишни хоҳловчилар дастурига

коммуникатив кўникмалар ва таълим технологиялари каби фанлар киритилган. Дарҳақиқат, Финляндияда муваффақиятининг энг муҳим омили эканлигини, олий маълумотли ўқитувчилар тайёрлаш, жумладан, магистратура босқичида ўқитувчилар тайёрлаш муҳим шарт эканлигини англаб етдилар [6:227].

Дунёнинг энг ривожланган давлатларидан бири бўлган Япония Бош вазиридан бу мамлакатда юкори илмий-техника тараққиёти сабаблари ҳақида сўралганда, у шундай жавоб берди: “Биз ўқитувчига Бош вазирнинг маошини бердик. Дипломатик иммунитетга эга килдик, императорга ҳурмат кўрсатдик муносабатда бўлдик ва бунинг натижасида биз юксак тафаккурли, ижодкор авлодни тарбиялашга

эришдик” [7:210].

Дунёда шундай амалиёт ҳам борки, олий ўқув юрларини тугатиб, ўқитувчилик дипломини олганлар кўшимча имтиҳон топшириб, мактабда ишлаш учун лицензия олишлари керак. Бу кириш имтиҳонлари пайтида рассомлик ва журналистика йўналишига эга бўлишни хоҳловчи абитуриентлар учун қобилият имтиҳонлари шаклида ўтказилади. Имтиҳон давомида у кишининг педагогик малакага эгаллиги аниқланади. Бизнингча, ўқитувчилик рассомлик, журналистикадан кўра кўпроқ маҳорат ва истеъдод талаб қилади, жамият учун бошқа касбларга қараганда муҳимроқдир. Шундай экан, жаҳон тажрибасида қўлланилаётган ва ижобий натижа бераётган бундай ёндашувлар мамлакатимизда ҳам қўлланилса, яхши бўларди, деб ўйлаймиз.

Адабиётлар

1. Сейтешев А.П. Пути профессионального становления учащейся молодежи. –М.: «Высшая школа», 1988.
2. Abramova G.S., Stepanovich V.A. Деловые игры: теория и организация. -Ekaterinburg: «Delovaya kniga», 1999. – S. 192.
3. Avdeev V.V. Психотехнология решения проблемных ситуаций. - М.: «Feliks», 1992. – S. 128.
4. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари. / Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. – Тошкент: 2015. 50-б.
5. Василькова Т.А. Социальная педагогика : [Электронный ресурс] : учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальностям "Педагогика и психология", "Социальная педагогика", "Педагогика". Т.А.Василькова, Ю.В.Василькова. - Москва: «КноРус», 2010. –С. 229.
6. Бражник М.О. Система оценивания в школьном образовании Финляндии : диссертация ... кандидата педагогических наук. - Санкт-Петербург: 2009. –С. 207.
7. Марина О.А. Тенденции развития средней школы Японии в современных условиях : диссертация ... кандидата педагогических наук. – Москва: 2003. –С. 210.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бўлажак ўқитувчиларнинг касбий-педагогик ҳамкорликка тайёрлаш тизимини шакллантириш, унинг илмий-амалий диагностика тизимини такомиллаштириш, талабаларда ўзаро ҳамкорлик сифатларини юксалтириш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проводятся научные исследования по формированию системы подготовки будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству, совершенствованию ее научно-практической диагностической системы, совершенствованию качеств взаимного сотрудничества студентов.

SUMMARY. In this article, the psychological scientific analysis of the results are covered of the socio-psychological questionnaire to determine the factors and mechanisms of students' interest, ability, inclination to the profession and their application in practice

TA'LIM JARAYONLARNI KUZATISH VA O'ZLASHTIRISH IMKONINI BERUVCHI TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

J.Matnazarov – mustaqil tadqiqotchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: asosiy kompetensiyalar, narsalar interneti (IoT), ijtimoiy media integratsiyasi, birgalikda o'rganish, shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'llari, sun'iy intellekt.

Ключевые слова: основные компетенции, Интернет вещей (IoT), интеграция социальных сетей, совместное обучение, персонализированные пути обучения, искусственный интеллект.

Key words: core competencies, Internet of Things (IoT), social media integration, collaborative learning, personalized learning pathways, artificial intelligence.

Bugungi kunda hayotimizda AKTning qandaydir ko'rinishini ko'rish uchun o'z uyimiz yoki hatto xonamizdan uzoqqa borishimiz shart emas. Kompyuter, plazma televizor yoki mobil telefon bo'ladimi, ular hayotimizning qaysidir qismida mavjud. Bugungi jamiyatda odamlar AKT iste'molchilari sifatida barcha o'z orzusi – bog'langan hayotini yaxshilash sari intilmoqda.

Bu AKTni aholining ko'pchiligi uchun turmush tarzi tanloviga aylantiradi. Bundan tashqari, ushbu turmush tarzi tanlovi bizning muloqot tarzimizni o'zgartiradi, iste'mol qilish tezligini oshiradi va o'zaro munosabat va ma'lumot to'plash usullarini o'zgartiradi.

AKT bizning hayotimizning ko'p jabhalarini egallab oldi va o'zgartirdi, shuning uchun biz iste'molchilar tomonidan boshqariladigan texnologiya hukmronlik qiladigan muhitda yashayapmiz. Uning mavjudligini qanday qabul qilishimizdan qat'iy nazar, bu bizning hayotimizning muhim qismi ekanligini va u shu yerda qolishini inkor etib bo'lmaydi [1].

Texnologiya yangi muhitlar, yangi istiqbollar va turli xil ta'lim va madaniy usullarni yaratishga yordam berishi mumkinligini hisobga olgan holda, bilim jamiyati texnologiyaning axborot jamiyatiga, aloqa jamiyatiga va tarmoq jamiyatiga qanday ta'sir qilishini aniqlashi kerak.

Ushbu ko'rsatma va o'quv jarayonidan foydalanuvchilarga texnologik vositalardan to'g'ri foydalanishni talab qiladigan ko'nikma, texnika, munosabat

va odatlar to'plamini egallashga imkon beradigan harakatlarni taklif qilinishi kerak.

Biz texnologik o'zgarishlar kun tartibi bo'lgan jamiyatda yashayapmiz. Talabalar texnologiya olamiga sezgir. Shuning uchun o'qituvchilar ushbu texnologiyalardan foydalanish va talabalarni o'z ta'lim jarayonlarida faol ishtirok etishga undaydigan faoliyatni rivojlantirish uchun ularni qo'llash orqali ushbu yangi ichki motivatsiya manbasidan foydalanishlari kerak. Bu o'quv faoliyatining muayyan turlarini targ'ib qilish imkoniyatini oshiradi, fikrlash strategiyalarini ishlab chiqishga imkon beradi va foydalanuvchilarning bir-biri bilan o'zaro munosabatda bo'lishiga imkon beradigan, shuningdek, ularning shaxsiy faollik darajasini rag'batlantiradigan muhim ta'lim turlarini yaratadi.

Texnologiyalardan foydalanish axborotni olish, qayta ishlash, saqlash va tarqatish imkonini beradi va yangi ijtimoiy muammolarga moslasha oladigan shaxslarni o'qitishga imkon beradi.

Yigirma birinchi asrda o'qituvchilarga o'z kasblarini egallashlari uchun zarur bo'lgan asosiy kompetensiyalar quyida keltirilgan:

1. Mavzu kompetensiyasi
2. O'qitish kompetensiyasi
3. Nazariya va amaliyotni uyg'unlashtirish qobiliyati
4. Hamkorlik
5. Sifatni tekshirish

6. Mobillik
7. Yetakchilik
8. Uzluksiz o'rganish [4]

Barqaror rivojlanish ta'limga bog'liq bo'lgan ijtimoiy farovonlikni o'z ichiga oladi. Axborot texnologiyalari umumiy bilimlarni tarqatish uchun paydo bo'ldi va ta'lim islohotlarining asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Mobil qurilmalar, aqlli doskalar, MOOC, planshetlar, noutbuklar, simulyatsiyalar, dinamik vizualizatsiya va virtual laboratoriyalar kabi yangi texnologiyalar yordamida o'qitish vositalarining joriy etilishi maktab va muassasalarda ta'limni o'zgartirdi. Narsalar interneti (IoT) yosh miyalarni tarbiyalashning eng tejamkor usullaridan biri ekanligi isbotlangan. Bu, shuningdek, hamma uchun jahon darajasidagi ta'lim tajribasini integratsiyalashning mustahkam mexanizmidir [2].

Ta'lim texnologiyalari muassasalari doimiy ravishda tegishli ta'lim muassasalariga ega bo'lmagan shaxslar uchun ta'lim olish imkoniyatini kengaytirish uchun yangi yechimlarni yaratishga harakat qilmoqda. Ijtimoiy media o'rganish vositasi sifatida uzoq yo'lni bosib o'tdi. Ko'p sonli o'qituvchilar va talabalar ijtimoiy tarmoqlardan umumiy elektron ta'lim tajribasining muhim elementi sifatida foydalanadilar. Bu bugungi kunda muhim mavzular haqida ma'lumot almashish uchun muhim joy. Ijtimoiy media saytlari istalgan joyda, istalgan vaqtda ma'lumot almashish imkoniyatidan tashqari, ijtimoiy faoliyat va ehtimol yangi ish o'rinlarini yaratish uchun tarmoq imkoniyatlarini yaratishning ajoyib manbaidir [3].

Texnologiyani qachon va qancha ishlatishimiz biz o'rgatadigan fan va yoshga, shuningdek, boshqa omillarga bog'liq. Juda yosh talabalar uchun texnik qurilmalardan foydalanishlari uchun kamroq vaqt tavsiya etiladi va ba'zi fanlar boshqalarga qaraganda ko'proq foydalanishni talab qiladi (informatika, kodlash, ilg'or matematika va boshqalar). Umuman olganda, ekran vaqtining ta'siri haqida Common Sense Media maqolasi "Bolalar uchun ekrandan foydalanish qancha vaqt to'g'ri keladi?" maqolasi foydali boshlang'ich nuqta bo'lishi mumkin [5].

Olimlar odamlarning onlayn ta'lim muhitida qanday munosabatda bo'lishlari va ijtimoiylashuvini o'rganishmoqda. Ular raqamli ta'limda talabalar va o'qituvchilar o'rtasida samarali muloqot va hamkorlikni ta'minlash uchun qo'llaniladigan turli usul va usullarni o'rganmoqda. Ularning maqsadi kiber sotsializatsiya dinamikasini tushunish va virtual sinflarda o'rganish tajribasini oshirish strategiyalarini ishlab chiqishdir. Ushbu tadqiqot onlayn ta'lim sifatini yaxshilash va o'qituvchilarga talabalarni raqamli asrga yaxshiroq tayyorlashga yordam berish imkoniyatiga ega.

Raqamli ta'limda kiber-ijtimoiylashtirish sessiyalarini monitoring qilish va o'zlashtirish.

Ijtimoiy media integratsiyasi: Bu o'rganish tajribasini yaxshilash uchun Facebook, Twitter va Instagram kabi ijtimoiy media platformalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar talabalar o'rtasida hamkorlik va muloqotni osonlashtirish, tengdoshlarining fikr-mulohazalari va qo'llab-quvvatlashlari uchun imkoniyatlar yaratish uchun ijtimoiy mediadan foydalanishlari mumkin.

Birgalikda o'rganish: Bu guruh ishini va talabalar o'rtasida hamkorlikni osonlashtirish uchun texnologik vositalar va platformalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar jamoaviy ish, muloqot va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun hamkorlikda o'rganishdan foydalanishlari mumkin.

Shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'llari: Bu har bir talaba uchun shaxsiy ehtiyojlari va afzalliklaridan kelib chiqqan holda moslashtirilgan o'quv yo'llarini yaratish uchun ma'lumotlar va tahlillardan foydalanishni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar maqsadli aralashuvlar va yordam ko'rsatish hamda talabalarining o'z tezligida rivojlanishiga yordam

berish uchun shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'llaridan foydalanishlari mumkin.

Sun'iy intellekt: Bu texnologiya ma'lumotlarni tahlil qilish va talabalarga moslashtirilgan tavsiyalar va fikr-mulohazalarni taqdim etish uchun mashinani o'rganish algoritmlaridan foydalanadi. O'qituvchilar odatiy vazifalarni avtomatlashtirish, o'rganish tajribasini shaxsiylashtirish va maqsadli aralashuvlar va yordam berish uchun sun'iy intellektdan foydalanishlari mumkin.

Raqamli nishonlar va hisobga olish ma'lumotlari: Bu talabalar yutuqlari va malakalarini tan olish va tasdiqlash uchun raqamli nishonlar va hisobga olish ma'lumotlaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar talabalarni rag'batlantirish, malaka oshirishni rag'batlantirish va ta'lim natijalarini isbotlash uchun raqamli nishonlar va hisobga olish ma'lumotlaridan foydalanishlari mumkin.

Aralash ta'limda kiber ijtimoiylashuvni qo'llashda dastur shuningdek, darslarni kuzatish va o'zlashtirish imkonini beruvchi xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Bunga quyidagilar kiradi:

1. Taraqqiyotni kuzatish: Dasturiy ta'minot o'qituvchilarga talabalarining taraqqiyotini kuzatish va qo'shimcha yordam yoki aralashuvga muhtoj bo'lgan sohalarni aniqlash imkonini beradi.

2. Moslashuvchan ta'lim: Dasturiy ta'minot har bir talabaning o'rganish uslubi va tezligiga moslashish uchun algoritmlardan foydalanadi, shaxsiylashtirilgan ko'rsatmalar va fikr-mulohazalarni taqdim etadi.

3. Gamifikatsiya: Dastur talabalarni rag'batlantirish va o'rganishni yanada qiziqarli qilish uchun nishonlar va peshqadamlar jadvali kabi o'yinlashtirish elementlarini o'z ichiga oladi.

4. Interfaol baholash: Dastur talabalarga materialni o'zlashtirish va uni real ssenariylarda qo'llashga yordam berish uchun viktorina va simulyatsiya kabi interfaol baholashlarni o'z ichiga oladi.

5. Ma'lumotlar tahlili: Dasturiy ta'minot talabalar faoliyati to'g'risida tushuncha berish va o'quv qarorlarini bildirishi mumkin bo'lgan tendensiyalarni aniqlash uchun ma'lumotlar tahlilidan foydalanadi.

Ushbu monitoring va o'zlashtirish xususiyatlarini o'z ichiga olgan dasturiy ta'minot o'qituvchilarga samarali kiber-ijtimoiy ta'lim berish imkonini beradi va talabalar raqamli dunyoda xavfsiz va mas'uliyatli harakat qilish uchun zarur ko'nikma va bilimlarni rivojlantirishlarini ta'minlaydi.

Raqamli ta'limda, darslarni kuzatish va o'zlashtirish imkonini beruvchi texnologiyalar.

O'rganish tahlili: Bu o'quv jarayonini kuzatish va yaxshilash uchun ma'lumotlar va tahlillardan foydalanishni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar talabalarining taraqqiyotini kuzatish, qiyinchilik sohalarni aniqlash va shaxsiy fikr-mulohazalar va yordam berish uchun o'rganish tahlilidan foydalanishlari mumkin.

Moslashuvchan ta'lim: Bu texnologiya har bir talabaning shaxsiy ehtiyojlari va afzalliklaridan kelib chiqqan holda o'rganish tajribasini shaxsiylashtirish uchun algoritmlardan foydalanadi. O'qituvchilar maqsadli aralashuvlar va yordam ko'rsatish va talabalarining o'z tezligida rivojlanishiga yordam berish uchun moslashtirilgan o'quv vositalaridan foydalanishlari mumkin.

Gamifikatsiya: Bu qiziqarli va rag'batlantiruvchi ta'lim tajribasini yaratish uchun o'yin dizayni tamoyillaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar talabalarining faolligini oshirish, hamkorlik va raqobatni rivojlantirish, shuningdek, darhol fikr-mulohaza va mukofotlarni taqdim etish uchun o'yinlardan foydalanishlari mumkin.

Virtual va kengaytirilgan haqiqat: Bu texnologiyalar talabalarga real dunyo ssenariylarini taqlid qiluvchi immersiv va interaktiv o'quv muhitini boshdan kechirish imkonini beradi. O'qituvchilar virtual va kengaytirilgan

haqiqatdan talabalarining faolligini oshirish, tajribaviy o'rganishni rag'batlantirish va kashfiyot va tajribalar uchun imkoniyatlar yaratish uchun foydalanishlari mumkin.

Mobil ta'lim: Bu ta'lim mazmuni va faoliyatini taqdim etish uchun smartfon va planshetlar kabi mobil qurilmalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar mobil ta'limdan istalgan vaqtda va istalgan joyda foydalanish mumkin bo'lgan moslashuvchan va qulay ta'lim imkoniyatlarini ta'minlash uchun foydalanishlari mumkin.

Formativ baholash natijalari aralash ta'limda talabalarining kiber-ijtimoiylashuvining borishi haqida doimiy fikr-mulohazalarni taqdim etishi mumkin. Bu talabalarining onlayn muhitda faolligini va o'zaro munosabatlarini yaxshilash uchun qo'shimcha yordam yoki resurslarga muhtoj bo'lishi mumkin bo'lgan sohalarni aniqlashga yordam beradi. **Summativ baholash natijalari** talabalarining aralash ta'limdagi kiber-ijtimoiylashuvdan qoniqishlari va umumiy ko'rsatkichlari to'g'risida to'liq ma'lumot beradi, kuchli tomonlari va yaxshilanishi kerak bo'lgan sohalarni ko'rsatadi. Ushbu baholash natijalarini tahlil qilish orqali o'qituvchilar va ma'murlar aralash ta'limda talabalarining kiber-ijtimoiylashuv tajribasini oshirish uchun o'quv rejasiga, o'qitish usullariga va yordamchi xizmatlarga tuzatishlar kiritish to'g'risida asosli qarorlar qabul qilishlari mumkin.

Kiber-ijtimoiylashtirish bo'yicha darslarni kuzatish va o'zlashtirish imkonini beruvchi texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari ham, kamchiliklari ham bo'lishi mumkin. Mana ulardan ba'zilari:

Afzalliklari:

1. **Kengaytirilgan kirish va moslashuvchanlik:** Texnologiya ta'lim resurslariga kirishni ta'minlashi va istalgan vaqtda va istalgan joyda o'rganishni osonlashtirishi mumkin, bu esa talabalarga o'z tezligi va qulayligida o'rganish imkonini beradi.

2. **Shaxsiylashtirilgan ta'lim:** Texnologiyani qo'llab-quvvatlaydigan monitoring va o'zlashtirish tizimlari o'quv mazmuni va tezligini individual talabalar ehtiyojlariga moslashtirib, shaxsiylashtirilgan ta'lim tajribasini ta'minlaydi.

3. **Fikr-mulohaza:** Texnologiya real vaqt rejimida fikr-mulohaza yuritish imkonini beradi, talabalarga o'z taraqqiyoti va takomillashgan sohalari haqida zudlik bilan fikr-mulohazalarini olish imkonini beradi, ularning ta'lim natijalarini oshiradi.

4. **Kengaytirilgan faollik:** Interfaol texnologiya platformalari o'rganishni yanada qiziqarli va interaktiv qilishi, talabalarining motivatsiyasini saqlab turishi va ularning faol ishtirokini rag'batlantirishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Alexey Semenov, Moscow Institute of Open Education, Russian Federation. INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN SCHOOLS. A HANDBOOK FOR TEACHERS. UNESCO, 2005. –P. 245.
2. J. Keengwe, M. Bhargava Mobile learning and integration of mobile technologies in education Education and Information Technologies, 19 (4). 2014, -P. 737-746.
3. Haddad W.D., & Draxler A. 2002. The dynamics of technologies for education. Technologies for education potentials, parameters, and prospects, 1, 2-17.
4. <https://rusc.uoc.edu/rusc/ca/index.php/rusc/article/view/v12n2-hepp-prats-holgado/2606.html>
5. <https://www.common sense.org/education/articles/teachers-essential-guide-to-teaching-with-technology>

REZYUME. Maqola talabalar uchun individual ta'lim traektoriyalarini yaratishdagi xavf-xatarlar, asosiy kompetensiyalar, narsalar interneti (IoT), ijtimoiy media integratsiyasi, birgalikda o'rganish, sun'iy intellekt, shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'llari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются риски при создании индивидуальных траекторий обучения для студентов, основные компетенции, Интернет вещей (IoT), интеграция социальных сетей, совместное обучение, искусственный интеллект, персонализированные траектории обучения.

SUMMARY. The article analyzes risks in creating individualized learning trajectories for students, core competencies, Internet of Things (IoT), social media integration, collaborative learning, artificial intelligence, personalized learning paths.

UDK. 372.22:371.03

O'QUVCHILARDA EKOLOGIK XAVFSIZLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA
EKOPEDAGOGIK TASHXISL.A.Muxtarova – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Termiz davlat pedagogika instituti

Tavanch so'zlar: ekologik ta'lim, ekologik madaniyat, ekologik xavfsizlik, atrof-muhit, model, kognitiv komponent, ijodiy-refleksiv, tabiiy fanlar, tabiiy savodxonlik.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическая культура, экологическая безопасность, окружающая среда, модель, познавательный компонент, творчески-рефлексивный, естествознание, естественная грамотность.

Key words: environmental education, environmental culture, environmental safety, environment, model, cognitive component, creative-reflective, natural science, natural literacy.

Kirish. Jahonda o'quvchilarning ekologik savodxonligini rivojlantirish, tabiiy-ilmiy fanlarni o'qitishning integrativ modellarini ta'lim amaliyotiga keng joriy etishga ustuvor ahamiyat qaratilmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining atrof-muhit bo'yicha 2021 yildagi 5-Sammit UNEP (United Nations Of Environment Programme) dasturida: tabiatga bo'lgan ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik beqaror yondashuvlarni o'zgartirmaslik, global ekologik xavflarni yuzaga keltirib, mavjud muammolarni kuchayishiga yangi sabab bo'lishi ta'kidlandi. Xalqaro ta'lim zamonaviy kontseptsiyasida ekologik muammolarni yaxlit ko'ra oluvchi, tahlil etuvchi, immersiv, tizimli va ijodiy fikrlovchi, metakompetentli mutaxassislar tashkil etishi ta'kidlangan. Bu borada, jahondagi "Kelajak dunyo ta'lim federatsiyasi"- "World Futures Studies Federation" dasturida "Environmental Education Link", Londondagi «Education For Our Common Future» barqaror rivojlanishning ta'limiy portali (GDLN) kabilar ekologik ta'limning rivoji uchun samarali xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Atrof-muhit, aholi sog'ligi va genofondiga putur yetkazuvchi ekologik muammolarning oldini olish" [1] dolzarb vazifa sifatida belgilangan. Binobarin, ekologiyani ko'p tarmoqli soha sifatida baholash, ekologiyaning axloqiy mohiyati va zamonaviy mazmuni, innovatsion tafakkur yuritish va yangicha yondashuvlarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish, ekologik ta'lim samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarining jamiyat va inson koevolutsiyasiga doir ilmiy tasavvurlari natijasida fanlararo ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirishga doir o'quv materiallarini tanlash asosida ta'lim sifatini oshirish, o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish muhim. Shu jihatdan ona sayyora muhitini bulg'ayotgan ekologik xavf, "Tabiat-jamiyat-inson" munosabatlarining buzilishi yer yuzidagi barcha xalqlarni bu haqda chuqurroq o'ylashga majbur etmoqda. Xususan, prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning "Avlodlarimiz bizdan keyin ham munosib tabiiy muhitda yashashi kerak. Buning uchun biz tabiatga e'tibor berishimiz, faqat bugunni emas, yaqin va uzoq kelajakni o'ylab ish tutishimiz zarur" [2] – deb aytgan fikrlari yosh avlod ekologik madaniyatini shakllantirishning dolzarbligini asoslaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Dunyo xalqlari taraqqiyotining hozirgi bosqichida insoniyat uchun ekologik xavfsiz makonda yashash masalasi tobora dolzarb muammoga aylanib borayotgan ayni vaqtda ona -zaminimiz muhitini bulg'ayotgan ekologik xavf, "tabiat-jamiyat-inson" munosabatlarining buzilishi barchamizni bu haqda chuqurroq o'ylashga majbur etmoqda.

Jahon ilm-fani integratsiyalashuvi dunyoda ekologik xavfsizlikni barqarorlashtirish borasida tajribalar almashinuvi imkonini bermoqda. Jumladan, John Pezzey inson va atrof-muhit xavfsizligiga izoh berib: "So'nggi yillar ichida atrof-muhit zaxiralarining insoniyat sivilizatsiyasini qo'llab-quvvatlash qobiliyati haqida keng tarqalgan tashvish to'lqini kuzatildi. "Barqaror rivojlanish", "barqaror o'sish" yoki shunchaki "barqarorlik" masalalari global muammoga aylandi. Bu insonning ijtimoiy va atrof-

muhit xulq-atvorini qo'zg'atuvchi ba'zi kuchlar qanchalik chuqur ekanligini ko'rsatadi va bizni uni qanchalik o'zgartirish mumkinligi hamda o'zgarishi kerakligi to'g'risida real qarashga majbur qiladi" deb tashvishlanadi [3:322]. Bu borada ko'plab xorijlik olimlarning qarashlari mavjud bo'lib, xususan, ekologik ta'limning mazmuni va mohiyati, tuzilishi C.S.Haugen, atrof-muhit muhofazasining o'ziga xos jihatlari Hsing Yun, sayyoramizda hayot kurtaklari va uning davomiyligi Bastedo Jamie Shield, Bioreginalizm, madaniyat va ekologiya sohasiga oid global muammolar Brennan Andrew, kontseptual ekologik tadqiqotlar metodologiyasi masalalari R.Harding, tabiiy-ilmiy bilimlar integratsiyasi D.Coste va J.Trimlar tomonidan ilmiy-nazariy jihatdan o'rganilgan.

Tahlil va natijalar. Ekologik xavfsizlik madaniyati o'quvchining hayoti davomida shakllanib, rivojlanib boradigan ekopedagogik faoliyati bo'lib, uni fanlararo aloqadorlik asosida shakllantirishda shaxsiy fazilatlar bilan bir qatorda, hosil bo'lgan ekologik bilim, ko'nikma, malaka va kompetentsiyalar asosiy rol o'ynaydi. Kulturologik-madaniy yondashuv biz tomonimizdan o'quvchining ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirish mexanizmi sifatida qaraladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirishda ekopedagogik tashxis ikki xil yondoshuv asosida qaralishi kerak. Birinchidan, atrof-muhitning insonga qay darajada ta'sir ko'rsa-tishini baholash. Ikkinchidan, o'quvchi tomonidan egallangan fazilat va sifatlarining namoyon qilinishi qay darajada atrof-muhitning o'zgarishiga ta'sir etishini aniqlash.

Motivatsiyali komponentni ishlab chiqishda birinchi navbatda biz o'quvchi shaxsida "xavfsizlik" tushunchasini anglashga nisbatan ehtiyoj va qiziqishni shakllantirish muhim deb topdik. Mazkur komponent o'quvchi faoliyatini rejalashtirish, qunt bilan o'qish, ehtiyoj, qiziq'uvchanlik va shaxsiy munosabatlar, bilim sifatini oshirishda mustaqil o'qish, qadriyatlar va shaxsiy qarashlarni o'z ichiga olib jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarda shakllangan e'tiqodga asoslangan mas'uliyat, burch, vijdonlilik, zo'rvonlik qilmaslik, tabiatning yaxlitligini saqlash, har birimizni tabiatning ajralmas qismi ekanligimizni his qilish, xavf-xatarlardan himoya qilish, atrof-muhitdagi tahdidlardan himoyalash, hayotga muhabbat, kelajak avlodlar uchun tabiatni asrash kabi e'tiqodlarni tarbiyalashga asoslanadi.

Kognitiv (kompetentlikka asoslangan) komponent o'quvchining ekologik mazmundagi o'quv topshiriqlarini anglash, qo'llash va mulohaza yuritish ko'nikma, malaka va kompetentsiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bilishga oid kognitiv sohada o'quvchi o'quv materialini tushunish, yodga olish, xotirlash, tasvirlash hamda hayot bilan bog'lab amaliy misollar keltirish ko'nikmalari o'stiriladi. Qo'llashga oid kognitiv sohada o'quvchilar o'quv materialini taqqoslaydi, tasniflaydi, bog'liqlikni aniqlashtiradi, ma'lumotni talqin qiladi, izohlaydi, tabiiy modellardan samarali foydalanadi. Mulohaza yuritishga oid kognitiv sohada o'quv materialini tahlil qilish, sintezlash, muammoli savollar qo'yish, g'oya va farazlarni ilgari surish, baholash, asoslash, xulosalash, bashoratlash, umumlashtirish, kichik tadqiqotchilik va loyihalash malaka va kompetentsiyalari shakllantiriladi. Bunda o'quvchilar

uchun xavfsiz muhit va yashash sharoitlari mavjudligini ilmiy bilish, favqulodda vaziyatlarda qaror qabul qilishni o'rganishadi.

Modelning kognitiv komponenti uslubiy yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Biz ekologik xavfsizlik madaniyatining quyidagi jihatlarni ajratib ko'rsatdik: aksiologik, kulturologik (madaniy), vaziyat bilan bog'liq muammoli, faoliyatga asoslangan [6]. Mazkur uslubiy yondashuvlarga mos tarzda ekopedagogik ta'lim maqsadi aniqlandi hamda o'quvchi shaxsining ekopedagogik faoliyatidan kelib chiqib aniq vazifalar belgilandi.

Ekologik madaniyat kulturologik (madaniy) yondashuvga ustuvorlik berish asosida shakllantirildi. Mazkur yondashuvda o'quvchilarni tahliliy faoliyatga undovchi o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish, ekopedagogik muammoli vaziyatlarni yaratish, muammoli vaziyatlar yechimini topish hamda ularni hal qilish jarayonida o'quvchi nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikma va malakalarni, asosiy hayotiy kompetentsiyalarni egallashi uchun qulay vaziyatlar vujudga keldi.

Faoliyatga asoslangan yondashuv tajriba-sinov jarayonida tashkil etilgan dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarda yuzaga kelgan o'qitish muammolarini tahlil qilish va bartaraf etishga yo'naltirildi. O'quvchilarda ekologik xavfsizlik nuqtai nazaridan o'quv faoliyatiga yuqori darajada qiziqishni shakllantirish, o'quv topshiriqlarini mustaqil bajarish ko'nikma, malaka va kompetentsiyalar rivojlantirildi.

Kognitiv komponent xavfsiz ekotizimlar, asosan, atrof-muhit holatini tahlil qilish, ularni tartibga solish mexanizmlari, ekologik xavfsizlik muammolarini ilmiy asoslash bo'yicha didaktik materiallar orqali ishlab chiqilgan. Shuningdek, o'quvchilarning mehnat natijalaridan qoniqish, yon-atrofdagilarga hamdardlik, atrof-muhit muhofazasini saqlash va tiklash bo'yicha ijodiy ekologik loyihalarda faol ishtirok etish istagi, hamda ekologik madaniyatni tarbiyalash mazkur mezonning asosiy ko'rsatkichidir. Ushbu mezonning g'oyasi fanlararo o'quv dasturlari asosida o'quvchilarning ekologik bilimlarni izchil va har tomonlama egallashiga qaratilgan.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq xavfsizlik madaniyatini o'quv jarayonida aks ettirish, o'quvchilarda xavfsiz ekologik ko'nikma, malaka va kompetentsiyalarni shakllantirishning muhim jihati – tabiat bilan uyg'unlikda yashash, mavjud ekologik sharoitlarni e'zozlash, tabiiy muhitni muhofaza qilish, to'g'ri ovqatlanish, shaxsiy gigiena qoidalarini o'rganish, sog'lom ekologik xulq-atvor madaniyati "Xavfsiz sog'lom ko'nikmalar" tashnis materialini o'zlashtirish orqali tahlil qilindi.

Amaliy-faoliyatli komponent asosida o'quvchida sog'lom turmush tarziga amal qilish, kundalik tartib, to'g'ri ovqatlanish, shaxsiy gigiena, sog'lom ovqatlanish, zararli odatlarni tark etish kabi fazilatlar va sifatarning namoyon bo'lishi bilan belgilanadi. Mazkur mezon bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchi o'zining bilim darajasini anglagan holda o'z-o'zini baholay oladi, rivojlantiradi, nazorat qiladi, yo'naltiradi. Bu jarayon o'quvchini tabaqaga ajratmaydi, balki o'z bilim darajasini anglashga ko'maklashadi. O'quvchi o'zining kundalik faoliyati davomida sog'lom va xavfsiz ovqatlanish qoidalariga rioya qilishi va sog'lom turmush tarzi uchun shaxsiy javobgarlikni o'z zimmasiga olishi kerak. Bugun har birimiz nafas olayotgan havo, ichayotgan suv, atrof-muhit musaffoligi dunyodagi har bir tirik mavjudotning sog'lom turmush tarzi va yashashiga bog'liq.

Amaliy-faoliyatli komponent asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida amaliy kompetentsiyalar shakllantiriladi. O'quvchi shaxsiy gigienaga rioya qiladi, sog'lom turmush tarziga mos hayot-faoliyatga moslashadi, to'g'ri ovqatlanish, zilzila ro'y berganda to'g'ri harakatlanish qoidalarini amalda ko'rsatadi, o'z yashash joyidagi ob-havoni kuzatadi va undagi o'zgarishlar bo'yicha ma'lumot to'playdi va xulosa qiladi, turli jihozlar (qog'oz va plastik idish) yordamida tovushlarni uzatishni, moddani fizik usulda o'zgartirish va buyumlarning elektrlanishiga doir tajribalar o'tkazadi. Natijada o'quvchi tomonidan ekologik mazmundagi mavzularni o'zlashtirish samaradorligi oshadi.

Qayd qilingan mazkur mezon o'quvchining madaniy qiyofasini ekologik tavsifdagi ong va idrok oqimi vositasida o'z xulq-atvorini nazorat qilish, boshqarish, tarbiyalash, rivojlantirish darajasigacha yetkazadi. Mazkur mezon o'quvchining ekologik bilimlarni egallashdagi tashabbuskorligi, atrof-muhitni asrab-avaylashi, o'qishga qiziqishi, aql-zakovati, ijodkorligi bilan tavsiflanadi.

Xulosa. Bizningcha, hozirgi kunda yoshlarda ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirish to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi tufayli, favqulodda sodir bo'layotgan ekologik hodisalarga insoniyatni qanday yo'l tutishni bilmaslik evaziga, atrof-muhit ekologiyasidagi nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga tegishli xulosalar chiqarishga chorlovchi omillarda ikkilanamiz. Ular odamlarni sergaklantirishi zarur. Buning uchun boshlang'ich sinfda o'quvchilarga ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirishga oid tushunchalarni tarkib toptirish va atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabat masalasi insoniyat hayotining ajralmas bir qismi sifatida azaldan xalqimiz turmush tarziga chuqur singib ketgan.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5863-son farmoni. –Toshkent: 2019-yil 30 oktyabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni. [PF-4947-son 07.02.2017. \(lex.uz\)](#)
3. Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida chiqindilar bilan ishlash tizimini takomillashtirish va hududlardagi ekologik holatni yaxshilash. «Yashil makon» umummilliy loyhasini amalga oshirish bo'yicha 2022 yildagi ustuvor vazifalar yuzasidan videoselektor yig'ilishigi nutqi. / "Xalq so'zi". 3-fevral 2022-vil № 25 (8087)
4. Stewart. Frances 2004. "Development and Security". Centre for Research on Inequality, Human Security, and Ethnicity (CRISE), Working Paper 3, London: University of Oxford.
5. Pezzey John. Sustainability: An Interdisciplinary Guide Environmental The White Horse Press, Cambridge, UK. Values 1.1992: - Pp.321-62.
6. Muxtarova L.A. Boshlang'ich ta'limda ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirishning metodologik asoslari // Наманган давлат университети илмий ахборотномаси илмий-назарий журналі. 2021, № 12. 657-662-b.

РЕЗЮМЕ. Mazkur maqolada xavfsizlik mezonlari asosida ekologik madaniyat samaradorligini tadqiq qilishga nazariy jihatdan yondashish asoslab berilgan. Xususan, har bir o'quvchida ekologik xavfsizlik madaniyatini yuksaltirishning zamonaviy tendentsiyalarini ishlab chiqish, ekologik xavfsizligini ta'minlash usul-vositalarini aniqlash va ularni takomillashtirish bilan bog'liq masalalarga oid fikr-mulohazalar keltirilgan. Zamonaviy ekologik ta'limning yetakchi vazifasi sifatida shaxsni ekologik fikrlashga o'rgatish tizimini yaratish va o'quvchilarga ekopedagogik ta'sir ko'rsatish orqali ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirish komponentlari, mezonlari va ko'rsatkichlari tadqiqot jarayonida aniqlangan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье обоснован теоретический подход к изучению эффективности экологической культуры на основе критериев безопасности. В частности, изложены мнения по вопросам, связанным с развитием современных тенденций повышения культуры экологической безопасности у каждого школьника, выявлением методов обеспечения экологической безопасности и их совершенствованием. В качестве ведущей задачи современного экологического образования в процессе

исследования были определены компоненты, критерии и показатели создания системы обучения детей экологическому мышлению и создания эколого-педагогического воздействия на учащихся.

SUMMARY. This article substantiates a theoretical approach to studying the effectiveness of environmental culture based on safety criteria. In particular, opinions are presented on issues related to the development of modern trends in increasing the culture of environmental safety in every schoolchild, identifying methods for ensuring environmental safety and their improvement. As the leading task of modern environmental education, the research process identified the components, criteria and indicators for creating a system for teaching children environmental thinking and creating an environmental and pedagogical impact on students.

PEDAGOGIKA FANINING TA'LIM MAZMUNI VA ASOSIY YO'NALISHLARI

Sh.N.Mustafayev – pedagogika fanlari doktori

Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: modernizatsiya, pedagogik amaliyot, pedagogik mahorat, pedagogik muhandislik, pedagogik texnologiya, pedagogik qonuniyatlar, bilim, ko'nikma, qobiliyat, kompetentsiya, pedotsentrik, sotsiotsentrik, ta'lim turi, ta'lim ma'nosi.

Ключевые слова: модернизация, педагогическая практика, педагогическое мастерство, педагогическое проектирование, педагогическая технология, педагогические закономерности, знания, навыки, способности, компетенции, педоцентрический, социоцентрический, вид образования, смысл образования.

Key words: modernization, pedagogical practice, pedagogical skills, pedagogical engineering, pedagogical technology, pedagogical principles, knowledge, skill, ability, competence, pedocentric, sociocentric, type of education, meaning of education.

Kirish. Bugun jahonda ro'yi berayotgan shiddatli globallashuv jarayonida aynan pedagogika fanining ahamiyati juda oshib bormoqda. Globallashuv, modernizatsiya bugungi hayotimizga yangi tushunchalarni, texnologiyalarni olib kirish bilan birgalikda jarayonlar yangilanib, keskin zamonaviylashuv davom etmoqda.

Keyingi yillarda mamlakatimizda olib borilayotgan ma'muriy islohotlar doirasida oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar, maktabgacha va maktab ta'limi sohasida davlat boshqaruvi tizimi takomillashtirildi, ushbu sohadagi bir qator respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatining ustuvor yo'nalishlari belgilab berildi.

O'zbekistonda so'nggi yillar davomida Harakatlar strategiyasi va uning mantiqiy davomi sanalmish Taraqqiyot strategiyasi doirasida, rivojlangan davlatlar kabi uzluksiz ta'lim tizimini muntazam takomillashtirib borish, sifatli ta'lim-tarbiya berish, malakali kadrlarni tayyorlash bo'yicha sezilarli islohotlar amalga oshirildi [1].

Sohada islohotlarni izchil davom ettirish maqsadida 2026-yilga qadar Taraqqiyot strategiyasi doirasida maktabgacha ta'limda qamrov darajasini hozirgi 67 foizdan 80 foizga yetkazish, 7 mingdan ziyod yangi nodavlat MTTlarni tashkil etish, xalq ta'limi tizimida qo'shimcha 1,2 million o'quvchi o'rni yaratish, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatining boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun bepul ovqatlanish bo'yicha yo'lga qo'yilgan ijobiy amaliyotni 2023/2024 o'quv yilidan qolgan barcha viloyatlar va Toshkent shahri maktablarida ham joriy etish ko'zda tutildi. Shuningdek, oliy ta'limda qamrov darajasini 50 foizga, nodavlat OTMLar sonini kamida 50 taga yetkazish belgilab olindi [2].

Yuqorida keltirilgan islohotlarni yanada mustahkamlash va bardavom bo'lishini ta'minlash, konstitutsiyaviy qonunchilikda yoshlarning uzluksiz ta'lim olishga bo'lgan imkoniyatlarini mustahkamlashni taqozo etmoqda.

Ta'lim sohasida davlatning alohida majburiyatlari sifatida imkoniyati cheklangan bolalarning sifatli ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan aniq mexanizmlari nazarda tutilgan bo'lib, ta'lim tashkilotlarida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim va tarbiya ta'minlanishi haqida ijtimoiy norma kiritilmoqda.

Yuqoridagi islohotlarni amalga oshirish uchun ta'lim berish sifatiga e'tibor berish va ushbu sohada ishlashning jozibadorligini doimiy ravishda oshirish zarur. Zero, millat va xalqning rivoji, uning intellektual salohiyatini oshirish o'qituvchilar faoliyatiga bog'liq. O'qituvchi ilm-fan sirlari, ma'naviy va madaniy merosni yoshlarga yetkazishda muhim bo'g'in hisoblanadi. Demak, o'qituvchilarga o'zlarining salohiyatini to'liq namoyon etishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, ularni ijtimoiy, huquqiy, moddiy qo'llab-quvvatlash darkor.

Ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarni chuqurlashtirish, ta'lim tashkilotlari faoliyatini ilg'or xorijiy amaliyotlar asosida tashkil etish, pedagog kadrlarni

tayyorlash tizimini takomillashtirish, nodavlat ta'lim tashkilotlari faoliyatini qo'shimcha qo'llab-quvvatlash maqsadida pedagog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini tahlil qilish, o'qituvchilarning bilimi va qiziqishiga mos bo'lgan tabaqalashtirilgan ta'lim dasturlarini joriy qilish, mazkur jarayonga nodavlat va xalqaro tashkilotlarni jalb qilish, pedagog kadrlar tayyorlaydigan oliy ta'lim tashkilotlarini tizimli rivojlantirish va ularda boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, ularning ta'lim dasturlarini umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari o'quv dasturlari bilan uyg'unlashtirish, o'quvchilar rivojlanishiga psixologik-pedagogik jihatdan tashxis qo'yish, ularning qobiliyati va moyilliklarini aniqlash bo'yicha zamonaviy usullarini joriy qilish hamda yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirish faoliyatini takomillashtirish kabi muhim vazifalar belgilab berildi [3].

Asosiy qism. Davlatning ertangi kuni yoshlarning qay darajada bilimli ekani bilan bevosita bog'liq. Shu bois, ta'lim tizimini rivojlantirish masalasiga hukumat darajasida e'tibor qaratilishi har bir davlatning muhim vazifasi hisoblanadi. Muhtaram prezidentimiz ta'kidlaganidek; "Hammamizga ayonki, taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham bu — ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir. Ertangi kunimiz, Vatanimizning yorug' istiqboli, birinchi navbatda, ta'lim tizimi va farzandlarimizga berayotgan tarbiyamiz bilan chambarchas bog'liq."

Inson – ma'naviy kamolot imkoniyatiga ega bo'lgan moddiy mavjudot hisoblanadi. Pedagogika ilmi insonni tarbiyalash, shakllantirish ilmidir. Pedagog esa insonni, jamiyatni, davlatni taqdirini hal qiluvchi shaxsdir. Insonning ta'lim va tarbiyalanganligi darajasi qanday bo'lsa, jamiyat ham shunga xos bo'ladi. Bugungi kunda pedagog-o'qituvchi, talaba-o'quvchi pedagogikaning nima uchun kerakligini tushunishi, o'zlashtirib olishi va amaliyotda qo'llay olishi lozim.

Bugungi kunda hatto ba'zi aniq fanlar olimlari o'rtasida pedagogikaga ilm-fan sifatida qarash kerak emas chunki qat'iy belgilangan qonuniyatlar, formula va teoremlar bo'lmasa qanday ilm bo'lishi mumkin degan qarashlar paydo bo'lmoqda. Bu qarashlar umuman noto'g'ri. Pedagogika bu ilm. Pedagogikaning beshta asosiy qo'llanilishi bor. Bular; pedagogika amaliyot sifatida, pedagogika san'at sifatida, pedagogika muhandislik sifatida, pedagogika ilm sifatida, pedagogika fan sifatida deb e'tirof etish mumkin [4].

Pedagogik amaliyotda ta'lim va tarbiya bilan hayotda barcha insonlar shug'ullanadi. Lekin pedagogik mahoratga ega bo'lish hamma uchun emas. Pedagogik sistemalar, texnologiya pedagogik muhandislikka kiradi. Insonning shakllanishi, pedagogik qonuniyatlar bilan pedagogika ilmi shug'ullanadi. Pedagogika fanida biz asosiy qoidalar va ularni qo'llay olishni o'rganamiz. Oliy ta'lim muassasalarida pedagogika fanini o'tishdan maqsad talabalarda hayotga professional pedagogik qarashlarni

shakllantirish zarur. Pedagogik muloqot davomida kuzatishni, aniq faktlarga tayanishni, tahlil qilish va zarur bo'lganda qanday metodlar bilan yondoshishni bilishi lozim. Taniqli pedagoglar tomonidan yaratilgan tizimlar, texnologiyalardan, na'munalarni o'rganishi maqsadga muvofiq.

Talabani bugungi kundagi vazifasi pedagogikaning nima ekanligi va nima uchun kerakligini tushunish va o'zlashtirish, uni amaliyotda qo'llay bilish, oliy ta'lim o'qituvchisining vazifasi – o'quvchiga malakaviy ko'nikmalarni berish uchun o'quv jarayonini tashkil etish, talabalarga rejalashtirgan maqsadlariga erishish uchun faoliyatini tashkillashtirishda yordam berishdir.

Ta'lim yoki tarbiya maqsadida boshqalar bilan muloqot qiladigan deyarli har bir kishi pedagogik amaliyot bilan shug'ullanadi. Pedagogik mahorat san'ati hammaga ham yetarli darajada berilavermaydi, u faqat ustoz-o'qituvchilardagina mavjud. Pedagogik muhandislik pedagogik tizimlar, texnologiyalar, masalan, Aristotel tizimi, Suqrot usuli va shu kabilar bilan ifodalanadi. Pedagogika fan sifatida inson tarbiyasining mohiyatini o'rganish, uning qonuniyatlarini aniqlash, konseptual asosni yaratish bilan shug'ullanadi. O'quv fani sifatida biz pedagogikaning asosiy tamoyillarini o'zlashtiramiz, uning vositalarini qanday qo'llashni o'rganamiz.

“Pedagogika” yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalar nimalarni bilishi amaliyotda qo'llay olishi lozim;

Birinchidan, atrof-muhitdagi hayotga kasbiy-pedagogik nazar bilan qarashni shakllantirish. Aytaylik, avvallari siz onaning bolasi bilan shug'ullanayotganini shunchaki kuzatgan yoki o'smirlar to'dasi o'zaro qanday gaplashayotganlarini eshitgan bo'lsangiz endi siz vaziyatni to'g'ri mulohaza qilib, kerak bo'lsa o'z harakat usulingizni qo'llashingiz mumkin.

Ikkinchidan, mahalliy, xorijiy buyuk pedagog allomalar tomonidan yaratilgan nazariya, texnologiya, tizimlarning pedagogik namunalarni o'rganish. Buning uchun biror-bir pedagogik tizim tarafdori bo'lish shart emas, lekin o'z kasbiy mahorat bilan boyitish uchun dars yoki tadbirni o'rganilayotgan tizimlar bo'yicha ishlab chiqish kerak.

Uchinchidan, shaxsiy pedagogik mahsulotlarni ishlab chiqish, ya'ni: tushunchalarning ta'riflari, tarbiya usullarining tasnifi, ta'lim vaziyatlari va ularning yechimlari, dars konsepti, o'quv dasturlari, yaratilgan ishlanmalar amalda - haqiqiy o'qituvchilik amaliyotida yoki universitet seminarlarida tinglanib xulosalar olinsa yanada maqsadga muvofiq bo'ladi. Pedagogik hodisa, voqea, vaziyat ham pedagogik mahsulot hisoblanadi. Pedagogik mahsulotlarni yaratish pedagogning asosiy ta'lim faoliyatidir.

Sanab o'tilgan yo'nalishlar bilan boshqa sohalar ham bog'liq: ilmiy tadqiqot faoliyati - uning natijalari talabalarning diplom loyihalariga kiritilishi ham mumkin.

Bundan tashqari talabani o'z ustida ishlashi, salohiyati, o'z-o'zini rivojlantirish pedagogik kompetensiyaga ega bo'lishlikni shakllantiradi.

Kompetensiyaga asoslangan yondashuv nimani anglatadi? Bu shuni anglatadiki, pedagogika fanini o'rganishning asosiy natijasi paragraflarni yodlash va takrorlash emas, balki o'z qobiliyatlarini, birinchi navbatda pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish bo'lishi kerak.

Ta'lim mazmuni ikki omillarga bo'linadi. Birinchisi tashqi omillar; darsliklar, ta'lim muhiti, butun dunyo va hk. Ikkinchisi ichki omillar o'quvchining ichida mavjud bo'lgan narsa-uning shaxsiy fazilatlar: bilim, ko'nikma, qobiliyat, kompetensiya va boshqalarga bo'linadi.

Shu yo'sinda biz umummadaniy vakolatlar, pedagogik vakolatlar va malakalarni ajratdik, ular ham ikki inson olamining tashkil etuvchilari sifatida ishlaydi - tashqi va ichki.

Kompetensiya-bu talabani ma'lum bir sohadagi samarali faoliyati uchun zarur bo'lgan o'quv tayyorgarligi

uchun meyoriy talab.

Malaka – bu ma'lum bir obyektga nisbatan samarali faoliyatni amalga oshirish uchun zarur va yetarli bo'lgan o'quvchining shaxsiy fazilatlar to'plami. Shuningdek, kompetensiya - bu tashqi dunyoning normasi. Aksincha, malaka-bu talabani tegishli kompetensiyaga ega bo'lishi, bu moslashgan shaxsiy sifatdir deyishimiz ham mumkin.

Umummadaniy vakolatlar va pedagogik vakolatlar

umummadaniy vakolatlar:	pedagogik vakolatlar:
solishtirish	kuzatish
tahlil qilish	farqlamoq
tizimlashtirish	tuzish
bahslashish	bilish va qo'llash
tushuntirish	tayyorlash
modellashtirish	foydalanish
loyihalashtirish	ishtirok etish
namoyish etish	amalga oshirish
hisobga olish	tashkil qilish
tanlash	egallik qilish
	maslahat berish

Shunday qilib ta'lim pedagogikaning asosiy hodisasi va tushunchasidir. Albatta, gap inson tarbiyasi haqida ketyapdi. “Ta'lim”, “ta'lim turi”, “Ta'limning ma'nosi” tushunchalarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, “Ta'lim” tushunchasining ko'plab ta'riflari mavjud. Insonni o'z-o'zini tarbiyalash mexanizmi mavjud bo'lgan “Noma'lum o'simlik urug'i” sifatidagi tushunchaga muvofiq, ta'limni ham jarayon, ham shakllangan narsaning natijasi sifatida tushunilishi kerak. Demak, tegishli ta'rif quyidagicha: ta'lim-bu jarayon va inson tomonidan doimiy ravishda yaratilayotgan uning shakllanishi natijasidir degan xulosa kelib chiqadi. Shakllanish deganda biz shaxsning rivojlanishi, o'zgarib borishi va o'sishi, shaxsning potensial imkoniyatlaridan ularning mazmunining turli jihatlarning amalda namoyon bo'lishiga o'tish jarayonini tushunamiz.

Yuqoridagi ta'rifda ta'limning muhim xususiyatlari sifatida o'quv jarayonining protsessual, mahsuldorligi va ichki kelib chiqishi ta'kidlangan. Ta'lim jarayonining tashqi tarkibiy qismi atrof-muhit xarakteriga ega, deb taxmin qilinadi, u bilan inson o'zaro ta'siri faoliyatning texnologik doirasidan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Ta'limning bir yoki bir xil turi yo'qligini ta'kidlash uchun bizga “Ta'lim turi” tushunchasi kerak. Shaxsga yoki fanga yo'naltirilgan ta'lim, dunyoviy yoki diniy, madaniy yoki evristik ta'limlar-bularning barchasi har xil ta'lim turlari bo'lib, ularning har biri o'z maqsadlari, mazmuni, vositalari, natijalarni nazorat qilish va baholash tizimiga ega va bundan ham muhimi, har bir ta'lim turi o'ziga xos qonuniyatlar, tamoyillar, konseptual apparatlar, ta'lim mazmunini loyihalash tizimlari, natijalarni nazorat qilish va baholash va boshqa uslubiy asoslarga ega. Masalan, ma'lum bir ta'lim turining o'ziga xos xususiyati o'quvchining vazifasini va o'quv jarayoni ishtirokchilarining o'zaro ta'sirining ma'nosini, ya'ni o'qituvchi talabalarga nima uchun o'rgatishini belgilaydigan asosiy mafkuraviy tamoyillardir.

Ta'lim turi-bu o'quv jarayoni ishtirokchilarining o'ziga xos dunyoqarashi asoslari va subyekt-obyekt munosabatlari bilan tavsiflanadigan ta'lim tizimidir.

Ta'limning har xil turlarining mavjudligi har bir turga o'ziga xos pedagogik nazariya kerakligini tushunishga olib keladi. Shuning uchun pedagogikada yagona nazariya mavjud emas va bo'lishi ham mumkin emas. Ushbu xulosa pedagogikaning fan sifatida nazariy asoslarini tushunish uchun juda muhimdir.

Ta'limning har xil turlarini aniqlash va tasniflash pedagogikaning dolzarb vazifasi bo'lib, u hali yechimga muhtoj. Ta'lim tipologiyalarini yaratish uchun turli parametrlardan foydalanish mumkin: diniy, ijtimoiy va shaxsiy.

Har bir ta'lim turining xususiyatlariga kamida quyidagilar kiradi:

-dastlabki falsafiy pozitsiyalar inson nima, dunyo nima, insonning o'ziga, insoniyatga, madaniyatga, fanlarga, atrofdagi dunyoga va boshqalarga nisbatan inson ta'lim

-psixologik pozitsiyalar-shaxs tushunchasi, o'rganish va rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik

-subyekt-obyekt munosabatlarini belgilovchi pedagogik pozitsiyalar pedotsentrik (o'qituvchining yetakchi roli), bolalarga yo'naltirilgan (bolaning yetakchi roli), sotsiotsentrik (jamiyatning yetakchi roli).

Ta'limning har bir turi ta'limning o'ziga xos ma'nosiga ega, ya'ni nima sababdan va nima uchun sodir bo'lishini tushunish. Masalan, ta'limning mazmuni sifatida:

-bir avlod tajribasini keyingi avlodga o'tkazish;

-dunyoni madaniy o'rganish;

-o'quvchilarning erkin rivojlanishi;

-kasbiy faoliyatga tayyorgarlik;

-o'quvchilarning o'zini o'zi anglashi.

Xulosa. Ta'limning ma'nosi bu - nima sababdan va nima uchun kerak, bu nima, inson uchun qanday vazifani bajaradi, degan savollarga javob beradigan ta'lim asosidagi g'oyadir. Ta'limning ma'nosi tegishli pedagogik tizimni yaratish uchun asos yaratadi. pedagogik klassik va mahalliy tizimlarning har biri o'ziga xos ma'noga ega va ma'lum bir ta'lim turiga tegishli bo'lib muammo ma'lum bir mintaqa, viloyat, maktab, oila yoki alohida shaxs uchun tanlangan ta'lim turining aksariyat hollardagi asossizligidir.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Ma'muriy islohotlar doirasida ta'lim sohasida davlat boshqaruvi takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida. O'RQ-957-son

2. Tulyakov E."Ta'lim sohasidagi islohotlarni davom ettirish – ustuvor vazifa. <https://strategy.uz/index.php?news=1725>. 2023.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ta'lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. PQ-54-son

4. Хуторской А.В. Педагогика. Дарслик. –Питер: 2019.

5. Ibraimov X, Quronov M. Umumiy pedagogika. Darslik. –Toshkent: 2023.

REZYUME. Ushbu ilmiy maqolada Pedagogikaning ilm sifatidagi beshta asosiy qo'llanilishi, pedagogik amaliyotdagi ta'lim va tarbiya, pedagogik mahoratga ega bo'lish, pedagogik sistemalar, pedagogik muhandislik, pedagogik qonuniyatlar pedagogika fanidagi asosiy qoidalar va ularni qo'llay olish, talabalarda hayotga professional pedagogik qarashlarni shakllantirish, ta'lim turi, ta'limning o'ziga xos ma'nolari, konseptual apparatlari, tamoyillari, qonuniyatlari va texnologiyalari haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В научной статье обсуждаются пять основных применений педагогики как науки, включая обучение и воспитание в педагогической практике, овладение педагогическим мастерством, педагогические системы, технологии, педагогическое проектирование, педагогические закономерности, основные правила педагогики как науки и их применение, формирование у студентов профессиональных педагогических взглядов на жизнь, виды обучения, уникальные значения образования, концептуальный аппарат, принципы, закономерности и технологии образования.

SUMMARY. In this scientific article, five main applications of pedagogy as a science are discussed, including education and upbringing in pedagogical practice, acquiring pedagogical skills, pedagogical systems, technology, pedagogical engineering, pedagogical principles, the main rules of pedagogy as a science and their application, forming professional pedagogical views on life among students, types of education, the unique meanings of education, conceptual apparatus, principles, laws, and technologies of education.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАТЫРЛАРЫ МИНГЕН ТУЛПАРЛАР ҲАҚҚЫНДА

Е.К.Оразымбетов – педагогика илимлари бойынша философия докторы

Әженияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: чопкир, каназат, аргумок, тулпар, ботирлар, содиклик.

Ключевые слова: жүйрик, каназат, аргымак, тулпар, батыры, верность.

Key words: zhuirik, kanazat, argymak, horse, warriors, loyalty.

«Жүзден жүйрик, мыңнан тулпар» кәсіиетли, сийрек ушырасатуғын жүйрик, ҳасыл туқымлы каназат жылқыны қарақалпақлар «арғымак, каназат, тулпар» деп атап, оларға өзгеше нәзер менен қараған. Өйткени қарақалпақ дәстүрлеринде тулпарлар тек ийесиниң ғана емес, пүткил урыу аймағының, халқының абырайын, мәртебесин асыратуғын ғәзийнеси есапланған.

Қарақалпақ халқы мудамы жылқының ҳасылын ардақлап, оларды ҳеш қашан сойыслыққа жибермеген. Ер жигитиң қанаты болған каназат тулпарлар өз әжели менен өлген хәм хұрмет пенен жерленген.

Қарақалпақ халқында «Ат - ер жигитиң қанаты», «Ер жигитиң бир мурады ат болар, ат болмаса жүрегинде дәрт болар» деген хикметли сөзлер бар. Қарақалпақ халқы тарийхында аты дуйым журтқа уран болған батырлар бир талай. Батырдың жети ғәзийнесиниң бири – жүйрик ат ийеси куласа жалын төсеп, туяғы менен жер қазып, аўызлығын шайнап, ийесине найза ямаса қылыш пенен оқталған жаўды ат үстинен тислеп тартып жерге қулатып, туяғы менен таппап, урыстың усылларын менгерип, жаў оғынан қаймығып, ийесин аман сақлаған. Батырдың қыйналған ўақтында тилине зибан питип, ийесине кеңес берген. Сонлықтан ертеде тулпар сайлап минип елим деп ениреген, халқын сүйген, ел-журттың тынышлығы, абаданлығы, ғәрезсизлиги ушын гүрескен батырлардың минген тулпарлары ийесине садықлығы, дослығы, керек ўақтында сүйениш болатуғынлығы халық аўзында дәстанларға, аңызға айланған.

Қарақалпақ әдебиаттануы илимине тийкар салыушылардың бири, көрнекли илимпаз хәм жәмийетлик искер Н.Дәўқараев өзиниң изертлеўлеринде жүйрик жылқылар ҳаққында төмендегише пикирин билдиреди. «... жаўгершилик, атланыс ўақларында жылқы үлкен әхмийетке ийе болған. Куўса қуса жететуғын, қашса қутылатуғын, жулдызды гөзлеген жүйрик ат жигитиң жолдасы деп есапланады. Қарақалпақ дәстүрлеринде жигит болыу ушын баслы шәрттиң биреўи оның аты болыуы керек. Атсыз жигитиң қәдири кем болады. Бул қарақалпақтың «Не жаман» деген термесинде төмендегише тәрийипленеди.

Атлан-атлан дегенде,

Атланарға аты жоқ,

Ийнме тартар заты жоқ,

Өз теңиниң ишинде,

Пияда қалған сол жаман» [1:110-111] деген пикирлер бүгинги күнде де жигитлерге атқа деген мехирди оятары анық.

Ҳақыйқатында да илимпаздың келтиргениндей ертеде көп жаўгершиликлер болған. Топа-торыстан жаў бастырып келген. Сондай ўақытлары жаўға қарсы гүресий ушын жигитке шапқыр, тулпар ат керек болған. Егерде жигитте аты болмай қалса, қатарынан кем есапланған. Соның ушында қарақалпақ халық термелеринде атсыз жигитиң аўхалы баян етилген.

Батырлардың өзине ылайық тулпар таңлауы өз алдына тарийхқа ийе. Олардың өзине ылайық ат таңлауы дәстанларда, аңызларда сақланып қалған.

Батырлардың тулпарлары өзгеше қасиеті, дене дүзилісі, сулығ келбеті, жүйриклигі, ақыллылығы, ийесіне садақлығы менен басқа жылқылардан ажыралып тұрады. Тулпар батырдың тек минетуғын көлігі емес, оның атак-абыройын хәм мәртебесін асыратуғын садақ досты, қыйын-қыстау жерде кеңесгөйі, жауға шапқанда сүйенер жолдасы болған.

Изертлеуші Н.Г.Кульсарин өзинің «Образ богатыря в русском и башкирском героическом эпосе» атамасындағы диссертация жумысында «Түрлі халықлардың қахарманлық эпос дәретпелерінде тулпар ат батыр менен бирге шәртли түрде садақ дос, жәрдемши сыпатында сүүретленеди» [2] - деген пикирди келтирип өтеди.

Бул пикир жүдә орынлы келтирилген. Басқа халықлардың дәстанларында ат батырлардың жақын досты болғаны сыяқлы қарақалпақ дәстанларында да да Алпамыс минген Байшубар, Қоблан минген Торы ат, Гулайым минген Ақтамкер, Едиге минген Бауыршын, Нуратдин минген Сары ала ат, Мәспатша минген Мәнжүн ат, Ер Қосай минген Қара ат қарақалпақ батырлар менен бирге тәрийипленгенін көреміз.

Түркменстанлы илимпаз О.Гундогдыев «Конь и конница у туркмен» деген илимий мийнетінде атларды хәр тәрәплеме изертлеп, «Батыр өзіне ылайық жан жолдасы тулпарын тапқан уақытында батыр. Оған шекем ол қаншама күшін көрсетип ерлік ислегені менен батыр саналмайды» [3:106] деген тоқтамға келеди.

Қарақалпақ батырларының өзіне тулпар таңлауы өз алдына тарийхқа ийе. Мәселен, қарақалпақ халқының ырғақлы урыуынан шыққан Алпамыс батырдың өзіне ылайық тулпар таңлауы «Алпамыс» дәстанында айрықша тәрийипленеди. «Алпамыс пайыу пияда, ер арқалап, қамшы алып, атлы бармас жерлерге пияда барып, атасының жылқысын бағатуғын Қултай бабаның қасына барып минетуғын ат сораиды.

Сонда бабасы Қултай «Бәрекелла, балам, сенің мәрт болғанына шүкир! Ат миңмен деп кәмалға келгениңе шүкир деп Алпамыс аты:

Булақтың бойына бар, бойыншелли бир ақым қаз, бойыңды жасырып жат, сәскеде жылқының алды таудан қулап сууға келер, сол жерде намазлыгерде суу ишип, кейін серпилип қайтар. Тақымың толғандай, қызметіңе болғандай, хәжетіңе жарағандай, қабырғалы ябы болса сайлап өзің алып минип ал, балам! Қайсысының жүйригін, қайсысының шабанын, қайсысының жақсысын, қайсысының жаманын мен билмеймен балам, - дейди.

Сол уақытта Алпамыс булақтың бойына барып, бойы шелли ақым ды қазып, бойын жасырып жатты. Өрманлық пенен таң атты, күн шықты, сәске болды, жылқының алды таудан қулап сууға келди, намазлыгерде суу ишип, кейін серпилип қайтты.

«Тақымы толғандай,
Хызмет күнге болғандай,
Көринбеди ишинде,
Қабырғалы бир ябы.

- Пай, маңлайы қараның жыйнаған малы харамзада екен! - деп, ақымнан басын көтерсе:

Аяқлары топышақ,
Қуйрық жалы бир қушақ,
Жүрип жолдан адасқан,
Тула бойын кене басқан,
Мезгиллик жолды аңлаған,
Дүбир шықса уақта,
Қулақ салып тыңлаған,
Өзи шубар, қотыр тай,
Қарны үлкен суу қабақтай,
Кеселеп жортып қиятыр.

Сол маңлайы қараны сынап көрейин, - деген мәрттің кеуилине қыял пайда болды, уақтан суу сап келген жылқы булаққа тумсығын басты. Мәрт ақымнан

шығып, қуйрыққа беккем жабысты. Ат арман тартты, Алпамыс берман тартты, тулпарлығын билдирип, Алпамысқа күш бермей, бир танап жерге сүйреп қашты. Батырлығын билдирди, аш жолбарыстай ыңыранып, жарылған муздай гүңиренип, ирkip алды шубарды» [4:36-37].

Байшубардың өз бойын жасырып жүриуі, негизінде оның уақты гөзлеген жүйрик тулпар екенлігі хәм Алпамыстың оны таңлауы дәстанда хәр тәрәплеме сүүретленген. Батырдың бундай өзіне ат таңлауы хәм аттың тулпарлық қасиеттері тек ғана қарақалпақ дәстанларында ғана емес, ал түрki тиллес қазақ, ноғай, қумық хәм басқада да халықлардың қахарманлық дәстанларында ушырасады. Тулпар ат барлық уақытта батырға жәрдемши досты сыпатында тәрийипленип, батырлардың тәғдири мудама атлары менен тығыз байланыслы болып келеди. Әсиресе, қазақлардың «Алпамыс» жыры қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Алпамыс» дәстаны менен сыбайлас екенлігін көриуимізге болады.

Буннан тысқары Арқа Кавказ халықларының (Адыгейлер, Осетинлер, Чеченлар хәм Ингушлар хәм басқалар) қахарманлық дәстанлары қарақалпақ қахарманлық дәстанлары менен уқсас тәрәплерін көриуиміз мүмкин. Бул халықлардың да қахарманлық дәретпелерінде батырлардың жәрдемши болған ат ең зәурли рол ойнайды, олар сөйлеуді биледи, батырға урыс дауамында өзін қандай тутууды, не қылыу кереклігін айтып береді, қыйын тапсырмаларды орындауға жәрдем береді.

Қарақалпақ халқының қыпшақ урыуынан шыққан Қоблан батырдың да өзіне ылайық тулпар таңлауы хаққында халық арасында түрлі аңыз-әңгемелер тараған. Қобланның тууылуы, кәмалға келиуі, өзіне ылайықлы тулпар таңлауы, өз халқының азатлығы, ғәрезсизлігі, бахытлы турмыс сүриуі ушын ел-журтын сыртқы жаулардан қорғағанлығы хаққында «Қоблан» дәстанында айрықша көтеріңки рух пенен сүүретленген.

Дәстанда «...Бала он бир жасына келип, Қыдырбай ғәрип көп баланы жанына қойды. Сарықум деген жерден бир орда сайлап берди. Балалар менен асық ойнап, балаларға зорлық қылып, жүрегі қабына сыймай, атаның алдына барып, «ата, маған жүйрик ат берсең, кейнине қырк жигит берсең, хәр-жерге барып, кеулимди көтерсем, қалай болар екен» дейди. Қартайғанда көрген перзенти «ат миңмен» деген соң, гүдары нокта, алтыннан пуу берген тебинги, алтын ер, ушыға терлик - барлығын таяр қылып, көп жылқыға алып барды. Көп жылқының ишинде төрт бедеуі бар еди, жылқыманларға уластып алдырды, атларға ер салып, зәртең-зәбертең ертлеп, «я қорыққан жылайды, я кууанған жылайды», - деген, кууанғанынан жылап, ғаррының бауыры езилди. Қоблан минген атлар баланы көтере алмай, жәниұардың омыртқасы үзилди» [5:28] – деп тәрийипленеди.

Қоблан батырдың торы аты хаққында дәстанда төмендеги мағлыұматлар берилген. Қобланның яры Қуртқа келин болып түскеннен кейін жылқының ишинде бууаз кер бийени көрип, кер бийениң қарнындағы баласында “ер жигиттің қанаты – арғымақ”тың бар екенін аңлайды хәм бийе тууғаннан соң, тайыншақты анасынан айырып өз перзентіндей етип тәрбиялайды.

«Қуртқа да сыншы еди, көп жылқының ишинде бели қайқы кер бийе, маңлайы жазық сур бийе, көп жылқының басы еди, бир нышанды көреді.

... Қуртқа жан кер бийени қырық күн бақты, арадан қырық күн өткенде кер бийеден қулын тууды, шын маңлайдан күн тууды, тобығында меңи бар, тоты кустай жәниұар, Қоблан мәртке миясар, Қуртқа оның

аўзы-басын сыпырып, кулағына үрледі, емшегин аўзына салып, перзентим деп жүреді» [5:51].

Халық арасындағы аңыз-әңгімелерге қарағанда Құртқа Қобланнан тайыншақты кәмалға келтиріуі үшін алты жыл мәулет сорады. Құртқа тайыншақты анасынан айырып, оны жаман көзден жырақ болыуы үшін арнап тигілген кийіз үйде сақлайды. Оған тоқсан күн туўмаған қысыр бие хәм түйеңің сүтин береді. Тоқсан күн толғаннан соң оған жемге қосып түрлі шыпабағыш от-жем менен бағады.

Лекин, арадан үш жыл өткенде ел арасында ғалаўыт пайда болады хәм Қоблан Құртқадан торы атты бериуін сорады.

Халық жақсы, жүйрик атты тулпар дейді. Тулпардың еки қолтығында қанаты болады, қыйын қыстау шешіуші гезек келгенде ушады деп түсінеди. «Мәспатша» дәстанында Айпарша қалмақлардың қолына түскенде, қалмақтың қорғанынан ат пенен ушып шығады. Қобланның торы аты да Акшаханның тойында бәйгиге жиберілген атлардың изинен бир күннен кейін жолға шығады.

“Бир күн өткен арадан.

Тәуекел етип кейнинен,

Қуўғыншы болды мәрт Қоблан,

Өрме қумнан өрмелеп,

Оннан етип барады.

Мәрттиң минген торы аты,

Тау үстинен жүреді,

Отлайды екен торыша ат,

Тауға шыққан селеуді.

Гәхи ушып, гәхи қонады”,

Тулпарлар батырдың қыйын-қыстау жағдайға түскен уақытларында жанында сүйеу болды. Торы атқа зибан питип, адам киби сөйлеп, Қобланға ақыл кеңес береді. Талай душпан менен болған урыстарда батырды аман алып шығады.

Қоблан батыр Көбикли менен айқасқанда торы ат Көбиклинің ала атын шайнап өлтиреді. Көбиклинің кушағында қалған Қобланды көре алмай “ийменен

айрылдымба” деп жылайды хәм ийесине жәрдем бериуі үшін өзін ортаға урады. Көбикли дәўдиң қолынан батырды жаздырыуы үшін дәўдиң бармағын тислейди. Бәлентке секирип дәўдиң төбесине тебеді. Лекин, дәў Қобланды жаздырмайды. Сонда торы ат Қобланға ыразы бол деп оқыранып жылайды.

“Дәўдиң минген ала атын, Шайнауы менен өлтирди, Жан-жағына қарады, Көре алмады Қобланды, Айрылдым ба Қобланнан! Деп жәниуар жылады. Ортаға өзін урады, Көзлер таслап қарады, Ақша жүзи албырап, Тулымшағы салбырап, Дәў қолында көринди, Қоблан атлы жалғыздың, Еки көзи жаудырап, Хаслы хайуан демесең, Қасына келди зар әйлеп, Ағасын жети айланды, Хаўаға қарап еснеди, Гүлдир-гүлдир киснеди, Жаздырыуы үшін Қобланды, Он бармағын жаныуар, Ғашыр-ғашыр тислейди” [5:155].

Торы ат Қобланды дәўдиң қолынан қутқарыуы үшін бир ярым айлық жолға тәуекел етип үш күнде Құртқаның ағасы Қараманға жәрдем сорап Қобланды жау қолынан қутқарады.

Бундай хасыл, ийесине садақлықты Гулайым минген Ақтамкер, Едиге минген Баўыршын, Нуратдин минген Сары ала ат, Мәспатға минген Мәнжүн ат, Ер Қосай минген Қара атта да көреміз.

Жуўмақлап айтқанда батырлар минген тулпарлар алысты жақын ететүғын, хасыл, ийесине садақ, оған жан жолдас болған жүйрик ат болыуы менен бирге инсан тәрбиясында шын дослықтың тымсалын көрсетип береді. Бүгинги күнде бундай хасыл түкымлы қаназатларды жасларымыз бәйгилерде, көкпары ойындарында ғана көрип келмекте. Ерте заманларда өткен батырлар хакқында оқып, үйренип, олардың минген тулпарларына да итибар қаратыуымыз зәрүр. Себеби, сол дәўирлерде батырдың қанаты болған тулпарлардың ийесине садақлығын оқыў, үйрениуі арқалы жаслар өзінде жолдасына садақлықты, жақсы-жаман, қуўанышлы хәм қайғылы күнлерде өз жақынларының, халқының қасында жәрдемші болыуы, елине, журтына садақ болыуға тәрбияланады.

Әдебиетлар

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйындысы. 2 том. -Н.: 1977. 356-б.
2. Кульсарин Н. Г. Образ богатыря в русском и башкирском героическом эпосе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа: б. и.], 2014. –С. 24.

3. Гундогдыев О. Конь и конница у туркмен. –Ашгабат: 1999. –С. 106.

4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. VII том. Алпамыс дәстаны. -Н.: 1981. 217-б.

5. Қорақалпақ фольклоры. Көп томлық. VIII том. Қоблан дәстаны. -Н.: 1981. 272-б.

РЕЗЮМЕ. Мақалада қарақалпақ ботирлари минган тұлпарларнинг ўзига хос жихатлари, эгасига содиқлиги, дўстлиги ва уларнинг ёшлар тарбиясидаги тўтган ўрни педагогик жихатдан баён этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье с педагогической точки зрения описываются характерные черты лошадей каракалпакских батыров, их дружность и верность хозяину, а также их роль в воспитании молодого поколения.

SUMMARY. The article describes the characteristics of the horses that the Karakalpak heroes rode, their loyalty, friendship and their place in the education of youth from a pedagogical point of view.

TEKNOLOGIK TA'LIM YO'NALISHIDA UMUMKASBIY VA IXTISOSLIK FANLARI INTEGRATSIYASINI TA'MINLASH

N.T.Ormbetov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kasbiy faoliyat, integratsiya, innovatsiya, modernizatsiya, bilim, ko'nikma, malaka, umumkasbiy va ixtisoslik fanlari, oliy ta'lim, bakalavriat, uzviylik, integratsiya, ixtisoslik, mutaxassislik, ta'lim tizimi.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, интеграция, инновация, модернизация, знание, умение, навыки, общепрофессиональные и специализированные дисциплины, высшее образование, бакалавриат, преемственность, интеграция, специальность, система образования.

Key words: professional activity, integration, innovation, modernization, knowledge, skills, general professional and specialized disciplines, higher education, bachelor, continuity, integration, specialty, education system.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF 5847-sonli “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi farmoniga asosan O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya

qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish ko'zda tutilgan [1].

Uzluksiz ta'lim tizimining eng muhim jihatlaridan biri uning bosqichlari o'rtasidagi, fanlararo uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash, umumkasbiy va ixtisoslik fanlari integratsiyasini ta'minlashdan iboratdir.

Shuning uchun ham ta'limda integratsiya, uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash masalasi bugungi kunning dolzarb

muammolaridan hisoblanadi. Jumladan, umumkasbiy va ixtisoslik fanlari integratsiyasini ta'minlash asosida ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga ko'maklashuvchi metodikalarni ta'lim jarayoniga joriy etish o'quv faoliyatini kafolatlangan natijalarga olib kelishi mumkin.

Ta'limga qo'yilgan talab va mazmunning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olib uzviylik masalasini quyidagicha tarkiblashtirish mumkin:

a) ta'lim bosqichlari o'rtasidagi uzviylik. Bunda muayyan ta'lim mazmunini avvalgisi bilan uzviy bog'langan holda keyingi ta'lim turlarida davom ettirish ta'minlanadi;

b) o'quv fanlaridagi uzviylik. Bu ko'pincha fanlararo bog'lanish deyiladi.

Uzviylik muammosini to'la hal etish uchun nafaqat ta'lim bosqichlari va fanlararo uzviylik, shuningdek, ta'lim mazmunini bayon qilishda o'qitish texnologiyasidagi uzviylikni ham ta'minlash muhimdir.

Pedagogika sohasiga oid adabiyotlarda uzviylik tushunchasiga turlicha ta'riflar berilgan. Masalan, B.G.Ananyevning ta'kidlashicha- "uzviylik" tushunchasiga quyidagicha ta'rif beradi: "Ta'limdagi uzviylik o'quvchilar fan asoslarini egallash jarayonida olgan bilimlar tizimining vaqt nuqtai nazaridan rivojlanishidir". Sh.I.Ganelin ta'kidlashicha- "...uzviylik - bu o'quvchilar tomonidan o'rganilayotgan o'quv materiali uchun tayanch bo'luvchi mavjud bilim, ko'nikma va malakalarning amalda shunday qo'llanilishi va istiqbol rivojlanishidirki, ular asosida bilimlar o'rtasida turli aloqalar yuzaga keladi, kursning asosiy g'oyalari ochiladi, eski va yangi bilimlarning o'zaro aloqadorligi ta'minlanadi, natijada o'quvchilarda puxta va chuqur bilimlar tizimi shakllanadi". Ba'zi tadqiqotlarda esa uzviylik qonuniyat, tamoyil, omil, sharoit, usul, qoida, vosita sifatida e'tirof etiladi. "Tor ma'noda uzviylik jarayoni - bu ta'limning turli bosqichlari orasidagi ketma-ketlik uzilishlarini to'ldiruvchi pedagogik namoyishlarning tartibi. Keng ma'noda - bu namoyishlar pedagogik faoliyatning umumiy kontekstiga kiritiladi». Shunday qilib, uzviylik tushunchasi ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan tizimlilik va ketma-ketlik tamoyillari bilan bog'langan (binobarin, ketma-ketlik o'quv tarbiya jarayonining tartibini, bo'g'in va aloqalarni aniqlashtirish, belgilashning o'zi yetarli emasligi bois metodikaning barcha elementlarini qayta ko'rib chiqish zarur [3:21].

Integratsiya-(lotincha "integration"-tiklash, to'ldirish) - barcha qismlari, elementlarining birlashishi degan ma'noni anglatadi. "Falsafiy qomusiy lug'at"da integratsiyalash jarayoni rivojlanish jarayonining bir qismidir, ilgari o'xshash bo'lmagan qismlar va elementlarning birlashishi bilan bog'liq deb qaraladi.

"Integratsiya" tushunchasi bo'yicha metodik adabiyotlar, maqolalar va ilmiy tadqiqot ishlarida bu muammo bilan shug'ullangan olimlar tomonidan turlicha ta'riflar bilan sharhlab berilgan. Turli nuqtai nazarlarni umumlashtirib, shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, falsafiy nuqtai nazardan -"integratsiya" mustaqil ravishda mavjud bo'lishni to'xtatadigan turli elementlar va qismlarning bir butuniga birlashishi bilan bog'liq rivojlanish jarayoni sifatida tushuniladi; sotsiologik nuqtai nazardan - jarayonning tomonlaridan biri allaqachon o'rnatilgan tizim doirasida elementlardan mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan bir xil bo'lmagan qismlar yoki elementlarning bir butuniga birlashishi bilan bog'liq rivojlanish - bu holda uning yaxlitligi va tashkiliy darajasi oshadi yoki ilgari bog'liq bo'lmaganlardan yangi tizim shakllanganda paydo bo'ladi; psixologik jihatdan, bu shaxsiy darajada qismlarning bir butuniga birlashishi jarayonidir. Integratsiya tushunchasini tavsiflash uchun olimlar tizim nazariyasidan kiritilgan "tizim", "sistematiklik", "bog'lanishlar", "sintez", "yaxlitlik", "elementlar", "komponentlar", "qismlar" atamalaridan foydalanadilar. Qayd etilgan xususiyatlar ko'p

qirrali hodisalar bo'lib, bitta tadqiqot doirasida ularning barcha tomonlarini ochib berish mumkin emas.

Bizning maqolamizda pedagogik integratsiya asosiy tushunchalardan biridir, shuning uchun integratsiyaning pedagogik tasvirini batafsilroq ko'rib chiqish kerak. Birinchilardan bo'lib I.D.Zverev, V.N.Maksimov, V.S.Bezrukova I.A.Larionova, Yu.N.Cemin, N.K.Chapaev, R.X.Jo'raev, N.A.Muslimov, A.R.Xodjaboev, E.Turdiqulov, O.Avazboev, M.J.Toshov va Sh.E.Qurbonovlar pedagogik integratsiyani o'rganishdi.

"Pedagogik integratsiya - bu .... bo'lajak kadrlarni tayyorlashning butun tizimini intensivlashtirishga qaratilgan va ta'lim sikllarida amalga oshiriladigan maqsadlar, tamoyillar, o'quv va tarbiya jarayonini tashkil etish shakllari birligining eng oliy darajadagi namoyon bo'lish shaklidir". (V. S. Bezrukova). Didaktik integratsiya umuman olganda o'quvchida ta'lim jarayonida shakllanadigan ilmiy bilimlarning mazmuniy, uslubiy va tashkiliy integratsiyasini ko'zda tutadi.

V.S. Bezrukova integratsiyaning maqsadini belgilaydigan yo'nalishlarini ta'kidlaydi:

- 1) bilim predmetini kengaytirish va chuqurlashtirish;
- 2) ko'p fanli o'qitishni bekor qilish;
- 3) mavzuni (bo'lim, butun kursni) o'rganishga sarflanadigan vaqtni qisqartirish;
- 4) takrorlashni bartaraf etish;
- 5) o'qitish texnologiyasidagi o'zgarishlar;
- 6) bilim predmetining tor tomonlarini ko'rishni yengish;
- 7) talaba shaxsini rivojlantirish uchun nisbatan qulay shart-sharoitlarni yaratish;
- 8) pedagogik jarayonda muayyan tarkibiy qismlarning mavjudligini qayta taqsimlashni amalga oshirish;
- 9) talabalar va o'qituvchilarning rivojlanishini jadallashtirishni rag'batlantirish [2:47].

N.K.Chapaev o'zining monografiyasida amaliy darajada pedagogik integratsiyaning bir qator asosiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatdi:

1. Fanlararo integratsiya: biologik fan (ikki fanning sintezi) va ko'p fan (uch yoki undan ortiq fanlarning sintezi); integratsiyalashgan kurslar, dasturlar va loyihalarni yaratish; turli xil ta'lim sohalarining tarkibiy qismlarini birlashtirish; muayyan ta'lim yo'nalishlarining integratsiyalashgan mazmunini qurish.

2. Ta'limning integrativ shakllarini (integratsion dars, integrativ seminar, integrativ ma'ruza, integrativ imtihon va boshqalar) rivojlantirish bilan bog'liq tashkiliy-texnologik, ta'limning integrativ shakllari (madaniy-ma'rifiy markaz, gumanitar-pedagogik markaz, yaxlit maktab va boshqalar), shuningdek, integratsiyalashgan texnologiyalar (muammolarga asoslangan ta'lim, vitagenik ta'lim, kontekstli ta'lim va boshqalar). Shu guruhga N.K.Chapaev pedagogik jarayon turlarini, masalan, o'quv va darsdan tashqari ishlarni birlashtirishni o'z ichiga oladi.

3. Ta'lim tizimining ichki aloqalari (bog'lanishlari va munosabatlari), tashqi aloqalari va munosabatlariga taalluqli institutsional yo'nalish.

4. Pedagogik jarayon ishtirokchilari faoliyatining sub'ekt-rol rejalarini birlashtirish jarayonini ifodalovchi shaxsiy-faoliyat [4:103-105].

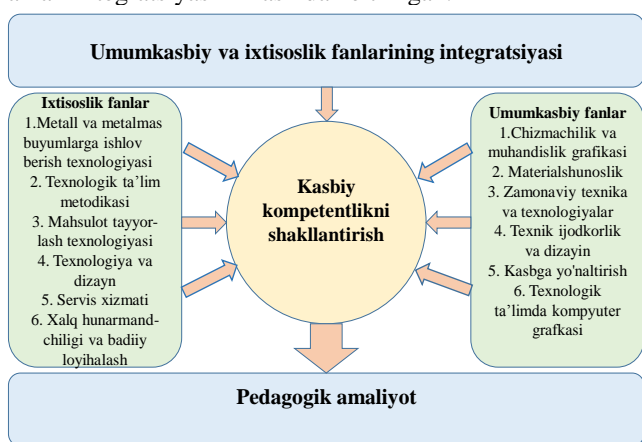
Pedagogika oliy ta'lim muassasalari ta'limida bir tizimlilik va ketma-ketlikni turli o'quv fanlariga oid tushuncha, qonun va nazariyalarni o'zaro bir-biriga bog'liq ta'sirchan omili sifatida talqin etish lozim, chunki bu fanlarning integratsiyalashuvi umumlashgan bilimlarni shakllantirish, ular mazmunini chuqurlashtirish va boyitish imkonini beradi.

Texnologik ta'lim yo'nalishida umumkasbiy va ixtisoslik fanlari integratsiyasi asosida o'qitish sifatini oshirish, shuningdek, talabalarni o'qitish tizimining mazmun yo'nalishini oz sonli ob'ektlarga va ko'proq shakllangan ko'nikmalarga o'zgartirish asosida, fanni o'rganish uchun ajratilgan minimal soatlar bilan ham

murakkab vazifalarni bajarish orqali malakali mutaxassisni tayyorlash mumkin. Shubhasiz, o'quvchilarga konstruktiv materiallarni qayta ishlashning texnologik usullarini muvaffaqiyatli o'rgatish uchun o'qituvchining o'zi nafaqat chuqur nazariy bilimlarga, balki konstruktiv materiallarni qo'lda va dastgohda qayta ishlashning zarur amaliy ko'nikmalariga ham ega bo'lishi kerak va bundan tashqari, u maktab ustaxonalarida ishlatiladigan mashinalarni ulash, texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Buning uchun uning texnik va texnologik tayyorgarligini yaxshilash, nafaqat kuchli politexnika bilimlari bilan ta'minlash, balki turli xil yuqori malakali amaliy ko'nikmalarni o'rgatish kerak.

Fanlararo integratsiyani ta'minlash hozirgi vaqtda ob'ektiv ehtiyoj. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirishda umumkasbiy va ixtisoslik fanlari bo'yicha tayyorgarlikni birlashtirish kerak bo'ladi.

Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilari kasbiy kompetentligini shakllantirishda umumkasbiy va ixtisoslik fanlari integratsiyasi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Umumkasbiy va ixtisoslik fanlarining integratsiyasi

Fanlararo integratsiya tushunchasini ko'rib chiqadigan bo'lsak, birinchidan, fanlararo integratsiyani amalga oshirish, ya'ni o'rganilayotgan hodisalarning yaxlit modelini qurish, aniq bilish va kasbiy vaziyatlarda bu hodisalar va qarorlar texnologiya fani o'qituvchisini ongli ravishda tushunishi uchun shart-sharoitlar yaratadi; ikkinchidan, talabaning o'zi fanlararo integratsiyani amalga oshirishi uchun ko'nikmasini ta'minlash, ya'ni, maqsadli bilish muammolarini yechish jarayonida fanlar va yaxlit modelini quradi; uchinchidan, bo'lajak mutaxassis shaxsini yaxlit shakllantirish uning umuman dunyoni va kasbiy faoliyatini ko'ra olish hamda integral (ajralmas) fikrlashiga yordam beradi; to'rtinchidan, fanlararo integratsiyani oliy ta'lim sifatini rivojlantirish vositasi sifatida talqin etiladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli Farmoni.
2. Безрукова В.С. Интеграционные процессы в педагогической теории и практике. – Екатеринбург: 1994. –С. 152.
3. Тўхтаева З.Ш. Олий таълимда ихтисослик ва мухассислик fanlar uzviyligi va integratsiyasini ta'minlash muammolari // Kasb-hunar ta'limi. –Тошкент: 2018. № 4. 21-6.
4. Чапаев Н. К. Педагогическая интеграция: методология, теория, технология. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та; Кемерово: Изд-во Кемер. гос. проф.-пед. колледжа, 2005. –С. 325.

REZYUME. Maqolada oliy ta'lim tizimida bakalavriat ta'lim yo'nalishining umumkasbiy va ixtisoslik fanlari integratsiyasi va uzviyligi asosida bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatini tashkil etish hamda aniqlangan muammolar bo'yicha takliflar berish va tegishli metodik tavsiyalar haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается организация профессиональной деятельности будущих учителей технологии на основе интеграции и взаимосвязи общепрофессиональных и специальных дисциплин бакалавриата в системе высшего образования, а также приводятся предложения по выявленным проблемам и соответствующие методические рекомендации.

SUMMARY. The article discusses the organization of professional activities of future technology teachers based on the integration and interconnection of general professional and specialized disciplines of the bachelor's degree program in the higher education system. It also presents proposals for identified problems and relevant methodological recommendations.

Bakalavriatning asosiy ta'lim dasturlari tuzilmasini o'rganib chiqib, biz integrativ kompetensiyani shakllantiradigan o'quv fanlarini o'zlashtirishning taxminiy natijalarini aniqladik.

Asosiy qismini o'rganish natijasida talaba quyidagilarni bilishi kerak:

- ta'lim muammolarini (o'qitish, tarbiyalash, ijtimoiylashtirish) tarixiy-pedagogik, psixologik-pedagogik va qiyosiy-pedagogik tadqiqot metodologiyasi;

- o'qitiladigan fanning mazmuni;

- Tahlil qila olish:

- ta'lim tushunchalarini tizimli ravishda tahlil qilish va tanlash;

- har xil yosh guruhlari va har xil turdagi ta'lim muas-sasalarida pedagogik jarayonni amalga oshirish;

- eng so'nggi ilm-fan yutuqlaridan foydalangan holda elektiv kurslarni loyihalash;

- ta'lim jarayonida turli resurslardan, shu jumladan, boshqa ta'lim fanlari imkoniyatlaridan foydalanish;

- Ko'nikmalariga ega bo'lishi:

- ta'limda loyiha va innovatsion faoliyat usullari.

Natijada, bitiruvchi quyidagilarga ega bo'lishi kerak:

- texnik, texnologik va fizik tushunchalarni birlashtirish;

- o'quv kurslarini loyihalash va birlashtirish;

- o'qitishning yaxlit shakllarini ishlab chiqish;

- integratsiyalashgan o'quv fanida o'qitishning usul va vositalarini tanlash;

- integratsiyalashgan o'quv fanidan darslar o'tkazish;

- integratsiyalashgan mazmundagi darslarni o'rgatish.

Integratsiyaning ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qilsak.

Salbiy tomonlari: Darsning zichligi oshishi, tafsilotlar-niing yo'qligi, individual holatlar, darsga tayyorgarlik ko'rishda katta vaqt xarajatlari.

Ijobiy tomonlari: Didaktikaning eng muhim tamoyillaridan biri - tizimli o'qitish tamoyilini amalga oshirish imkonini beradi. Fikrlashni rivojlantirish, manti-qiylikni, moslashuvchanlikni, tanqidiylikni rivojlantirish uchun maqbul sharoitlarni yaratadi. Tizimli dunyoqarashni rivojlantirishga, o'quvchilarning shaxsiyatini uyg'unlashtirishga hissa qo'shadi. Ko'p sub'ektivlik pasayadi, fanlararo aloqalar kengayadi va chuqurlashadi va ko'proq bilim olish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu maktab o'quvchilarini o'qitishni rag'batlantirish vositasidir, faollashtirishga yordam beradi kognitiv faoliyat talabalarni ijodkorlikka undaydi.

Bo'lajak o'qituvchi kasbiy faoliyatining mohiyati va mazmunini hisobga olgan holda, umumkasbiy va ixtisoslik fanlari integratsiyasi bu faoliyatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lgan degan xulosaga keldik. Tahlillar bizni umumkasbiy va ixtisoslik fanlari kasbiy tayyorgarlik o'qituvchisi diagnostika faoliyatida integratsiya qilish tizimini rivojlantirishga imkon berdi.

**BASLAWIŞ KLAS OQIWSHILARINDA BAYLANISLI SÓYLEWDI QALIPLESTIRIWDIŃ
TEORIYALIQ HÁM METODIKALIQ ÁHMIYETI**

A.P.Reyembaeva – doktorant

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: uzluksız ta‘lim tizimi, savod o‘rgatish, a‘lifbo, metod, o‘qituvchi, o‘qitish, bog‘lanishli nutq.

Ключевые слова: система непрерывного образования, грамотность, алфавит, метод, учитель, навыки преподавания, связная речь.

Key words: the system of continuing education, literacy, alphabet, method, teacher, learning, conversation in communication, speech activity.

Respublikamızda úzliksiz bilimlendiriw sistemasınıń bárshe basqışlarına, sonnan onıń mektepke shekemgi hám ulıwma orta bilimlendiriw basqışlarına itibar artıp barıwı menen bir qatarda jaslardı hár tárepleme intellektual, aqlıy, estetikalıq hám fiziologiyalıq tárepten joqarı dárejede rawajlandırıwǵa talap kúsheymekte. Sebebi, úzliksiz bilimlendiriw sistemasınıń qanday dárejede nátiyjeli islewi mektepke shekemgi hám baslawısh tálimdegi tárbiyaǵa baylanıslı. Bul dáwirde balanıń dúnya qarası rawajlanıp boladı hám de oǵan durıs mazmun hám baǵdar bere alıw búgingi kúnimizdiń eń tiykarǵı máselelerinen biri bolıp tabıladı.

Ana tili sabaqlarında alıp barılatuǵın islerdiń bárshesi, sol qatarda, sawat ashıw da oqıwshılardıń sóylew tilin hám oylawın ósiriw menen baylanıslı halda dúziledi. Bul dáwirde oqıwshılar sóylew tilin ósiriwdiń wazıypaları tómendegilerden ibarat:

1. Oqıwshılar sóylewindegi kemshiliklerdi tuwrılaw,
2. Olardıń oyda sáwlelendiriw hám túsiniw sheńberin keńeytiriw menen baylanıslı halda sózligin baytıw,

3. Oqıwshılar sóylewindegi ayırım sózlerdiń mánisine anıqlıq kiritiw,

4. Gáp hám úsh-tórt gápten ibarat kishi kólemdegi “gúrriń” baylanıslı sóylewdi awızeki tuwrı dúziw kónlikpesin ósiriw [3:10].

Birinshi klass oqıwshılarınıń sóylew tilin ósiriwde balalardıń oyın hám ádetleri, súwret kóriw hám “bul ne?, bul kim?, ol ne qılıp atr?” hám basqada sorawlar tiykarında sáwbetlesiwden de paydalanıladı. Sawat ashıw dáwirindegi hár bir sabaq barısında oqıwshınıń sóylew tilin ósiriwge óz aldına itibar qaratıw kerek. Sonda ǵana oqıwshılarda sap ana tilinde sóylew iskerligi rawajlanıp baradı. Sol qatarda “Álipbe” (aftorları: G.X.Jumasheva, V.Yu.Uvarova, A.N.Upaieva) sabaqlıǵı tiykarında bir saatlıq sabaq islenbesin keltiremiz.

Sabaq mazmunı. “L” sesi hám “L,l” háribi.

Saqbaq maxseti:

a) Bilim beriwshilik maxset: oqıwshılardı “l” sesi hám “L,l” háribi menen tanıstırıw, bul sestı durıs aytıw kónlikpesin qalıplestiriw, “L,l” háribinen baslanatuǵın buwınlardı hám sózlerdi tuwrı oqıw, buwınlar járdeminde sózler dúziw hám olardı oqıwǵa úyretiw;

b) Tárbiyalıq maxset: Jası úlkenlerdi húrmet etiw hám tártıplı bolıwǵa úyretiw, aqlıy pazıyletlerdi sındırıw;

c) Rawajlandırıwshılıq maxset: oqıwshılardıń buwınlap oqıw kónlikpesin qalıplestiriw, pikirlew qábiletlerin, sóylew tilin ósiriw.

Sabaq metodı: analitikalıq-sintetikalıq seslik metodı.

Sabaq túri: jańa ses-hárip úyreniletuǵın oqıw sabaǵı.

Sabaqtı qurallandıruw: “Álipbe”, kespe álipbe, hárip kassası, lala, lampa, lenta sózleri jazılǵan kartoshkalar, túrli predmetler, tekstke tiyisli súwretler.

Sabaqtıń barısı:

I. Shólkemlestiriw.

II. Ótilgen temanı bekkemlew (úyge tapsırma soraw). Bunda balalar menen súwret tiykarında sáwbetlesiw shólkemlestiriledi

– Súwrettegi balalardıń atın aytıń.

– Kárim hám Qalbay.

– Qalbay qanday bala eken?

– Ol bilimli bala eken.

– Apası Kárimge ne dep aytadı?

– Apası Kárimge bilim alıw kerek ekenligin aytıp atr.

– Ne ushın bilim alıw kerek eken?

– Sebebi bilimli insan kúshli boladı, onı hámme húrmet qıladı.

III. Taza tema ótiw. Bunda dáslep lala, lampa, lenta hám basqada misallardıń súwretleri kórsetilip, oqıwshılardan olardıń atları soraladı. Bul predmetler atınıń birinshi háribi “L,l” ekenligi sáwbetlesiw tiykarında anıqlanadı hám taza hárip penen tanıstırıladı.

Bunda lala gúli súwreti arqalı sáwbetlesiw shólkemlestirilip, tómendegi soraw hám tapsırmalar menen oqıwshılardıń qarata soraladı:

– Bul ne?

– Lala gülleriniń reńi qanday?

– Lala sózin buwınlarǵa bóliń hám neshe buwınnan ibarat ekenligin aytıp beriń. (La-la)

– Birinshi buwınıń aytıń. (la)

– Birinshi buwınında neshe ses bar?

Qalǵan buwınlar ústinde de usı sıyaqlı islenedi hám oqıtıwshı soraw beredi:

– Búgin qaysı ses penen tanısamız? (“L,l” sesi menen)

“L,l” ses-háribin úyretiwde tómedegi shınıǵıw túrлерinen paydalanıw múmkin:

1. “L” sesiniń aytılıwı hám belgileri ústinde islew.

– “L” sesi qaytıp aytılıp atr?

– Ne ushın?

– “L” qanday ses? Ne ushın?

“L” sesiniń únli dawıssız ses ekenligin anıqlaǵanımdan keyin, bul ses misal retinde aytıp kórsetiledi, oqıwshılar onı tákirarlaydı. Usı processde oqıwshılar bárshe ótilgen háriplerdi birgelikte kóterińki dawıs penen aytadı.

2. “L” sesi qatnasqan sózler tabıw hám onıń sózlerdegi ornın anıqlaw.

3. “L,l” háripleri menen tanıstırıw. Bunda tómendegi kesteden paydalansaq boladı:

A	B	D	E	F	G	H	X	I	J	K	Q	L
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Tapsırma: Tanıs háriplerdi oqıń. Háripler ishinen ózińizge tanıs bolmaǵan háripti tabıń.

Sonnan keyin “L,l” háripleri kespe háripler ishinen tabılıwı kerekligi tapsırma etip beriledi:

– “L” bas háribin kórsetiń. Ol menen qanday sózler jazıladı?

– Kishi “l” háribin kórsetiń. Bul kishi hárip qashan isletiledi?

“L,l” háripleri hárip kassasına qosıp qoyıladı.

4. Buwınlap oqıw. “L” háribin ótilgen háriplerge qosıp buwınlar dúziledi hám qosıp oqıtıladı.

5. Súwret ústinde sáwbet. Oqıtıwshı kórgizbe-quraldı háreketlenetuǵın etip tayarlasa, oqıwshılarında qızıǵıwshılıǵı artadı hám taza temanı ózlestiriwi ánsat boladı.

Taxtaǵa baspa háripler menen tómendegi qosıq qatarları jazıladı:

Lyustra kóp dónip tur,

Lampa jaqtı berip tur.

Lala gülden saylap ber,

Lenda menen baylap ber.

Bul gáppler balalarǵa buwınlap oqıtıladı. Oqıwshılardıń baylanıslı sóylewin ósiriw maxsetinde tómendegi sorawlar beriledi: [1:22-23]

1. “L” háribi qaysı sózlerde qatnasqan?

2. Súwrettegi qız güllerdi qay jerden alıp atr?

3. Bizge quyashday jaqtı beretuǵın ne?

Kartoshkalarda buwinlarǵa ajratılıp jazılǵan sózler oqıtıladı.

6. Sabaqlıq penen islew. Oqıtıwshı sabaqlıqta berilgen buwinlar, sózler hám tekstti oqıwshılardıǵa oqıp beredi, balalar birgelikte kóterińki dawısta tákirarlaydı.

IV. Taza temanı bekkemlew. Bunıń ushın oqıwshılar menen soraw-juwaplar ótkeriledi:

1. Búgin biz qaysı ses penen tanístıq?
2. Súwrette neler kórsetilgen?
3. Balalardıń atı kim?

Kishi jastaǵı mektep oqıwshılarınıń baylanıslı sóylewin ósiriwde didaktikalıq oynılar, hár túrli jarıslar áhmiyetke iye.

V. Úyge tapsırma beriw hám juwmaqlaw. Bunda belsene qatnasqan oqıwshılar xoshametlendiriledi hám úyge tapsırma beriledi.

“Álipbe” birinshi oqıw kitabı bolıp, onı islep shıǵıwda didaktikanıń ulıwmalıq talaplarına: ideologiyalıq, bayannıń ilimiyligi, túsinikligi, sanalıq, oqıw materiallarınıń ómir menen tikkeley baylanıslılıǵı, balalar jası hám dúnya qarası, ózgeshe ruwxıy ayırıqshalılıǵınıń esapqa alınıwı [2:3] hám de “Álipbe” sabaqlıǵı dúzilisinıń jeke talaplarına tiykarlanadı.

Ádebiyatlar

1. Jumashewa G.X., Uvarova V.Yu., Upaieva A.N.. Álipbe kitabı (1-klass ushın sabaqlıq). -Tashkent: “Novda Edutainment”, 2024. 22-23-b

2. Saffarova R., Gulomov M., Inoyatova M. Savod órgatish darslari (Álifbeni óqitish bóyicha metodik qóllanma). -Toshkent: “Manaviyat”, 2003. 3-b

3. Matchanov S., Gulomova X. Nutq madaniyati. “Boshlangıch tálim” jurnali. –Toshkent: 2000. 8-10-b.

REZYUME. Maqolada uzluksiz talim tizimining qanchalik darajada samarali ishlashida boshlang'ich talimda o'quvchilar nutqini rivojlantirishning ahamiyati va vazifalari boyicha bir qator tushunchalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлен ряд концепций о значении и задачах развития речи учащихся начальных классов в эффективном функционировании системы непрерывного образования.

SUMMARY. The article presents a number of concepts on the importance and tasks of the development of students' speech in primary education in the effective functioning of the continuous education system.

BOLALARNING MUSTAQIL FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGNING FAOLIYATI

S.E.Romanova – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: musiqiy faoliyat, fikrlash, sanʼat, istedadli yosh ijodkorlar, musiqa asbobi, milliy meros, toʻgarak ishlari, ijodiy qobiliyat

Ключевые слова: музыкальная деятельность, искусство, мышление, талантливая молодежь, музыкальный инструмент, народное достояние, кружковая работа, творческие способности.

Key words: musical activity, thinking, art, talented youth, musical instrument, national property, circle work, creative abilities.

Taʼlim-tarbiya – bu bolani umuminsoniy va milliy qadriyatlar asosida har tomonlama rivojlangan shaxsni kamolga yetkazishga yoʻnaltiruvchi jarayondir. Har bir bola kamoloti fikr aniqlikligi, yaxlitligi, keng qamrovliligi, dolzarbligi, oʻzgarlar tomonidan tinglanishi va tan olinishi bilan belgilanadi. Fikr – atrof-muhitga, voqelikdagi hodisalarga, jarayonlarga, narsa va shaxslarga nisbatan bildiriladi. Har bir bolada biror narsaga baho berish uchun oʻzining fikrlash holati, oddiy fikrlash yoʻli mavjud. Va bu holat nafaqat alohida insonlar uchun taalluqli, balki butun boshli xalqlar, davlatlar, tamaddunlarga ham xosdir. Boshqalarga nisbatan oʻzgacha fikrlovchi, borliqqa boshqacha nazar bilan qarovchi shaxslar har bir davrda mavjud. Odatda, bunday insonlardan jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qiladigan shaxslar yetishib chiqadi. Ularga jamiyatda alohida nufuzga ega boʻlgan shaxslar sifatida qaraladi. Vaholanki, bu kabi insonlarning oʻzgacha fikrlash tarzi barcha kashfiyotlar, ilmiy yangiliklarni ochish, tadqiqotlarning yuzaga kelishi uchun asos boʻlib xizmat qilgan. Ular barcha zamonlarda insoniyatni taraqqiyotga boshlovchi gʻoyalarning tugʻilishiga sabab boʻlgan.

Bola oʻzining mustaqil fikrlash salohiyati darajasida darsda taqdim etilgan maʼlumotlarni tahlil etadi, xulosa chiqaradi, qarorlar qabul qiladi. Zero, fikr – bola mustaqil ravishda amalga oshirgan aqliy faoliyatining natijasidir. Bu natijaning jamiyat taraqqiyotiga taʼsiri ham oʻziga xos. Tajribalar shuni koʻrsatadiki, har bir bola oʻzicha fikrlaydi.

Aksariyat bolalar masala yechimini makon va zamonga, yashab turgan muhitga hamohang yechishni lozim koʻrsa, sanoqli bolalargina noanʼanaviy fikrlarni ilgari suradi.

Sawat ashıw dáwirinde balalar ótilip atırǵan temamızdı teoriyalıq tárepten emes bálki baylanıslı sóylew qábiletlerin ózlestiriw hám duris jazıw shınıǵıwların orınlaw menen oqıw jilınıń ekinshi yarımında yaqi keyingi oqıw jıllarında úyreniletúǵın temaların ózlestiriwge tayarlanadı. Solay eken oqıtıwshınıń sabaq ushın ajratılǵan waqıttan únemli paydalanıwı, kórgizbe-qurallarınıń hár tárepleme joqarı dárejede bolıwı, oqıwshılardıń artıqsha diqqatın tartatın predmetler menen islespew, “Álipbe” kitabın janlandırıw sawat ashıw dáwirinde úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda balalardıń joqarı dárejede bilim alıwı olardıń sóylew tiliniń duris rawajlanıwı menen tikkeley baylanıslı. Álbette, baslawısh tálimniń tiykarǵı wazıypalarınan biri oqıwshılardıń sóylew iskerligin ósiriw bolıp, til ósiriw úsh basqıshta: sóz ústinde islew, sóz birikpesi hám gáp ústinde islew, baylanıslı sóylew ústinde islew arqalı joqarılap barıwı metodikalıq ádebiyatlarda belgilengen. Sawat ashıw dáwirinde de joqarıda keltirilgen úsh basqıshta jumıs alıp barıladı. Bul dáwirde oqıtıwshılardıń tiykarǵı wazıypası oqıwshılardı úyreniw esaplanıp, bul oqıwshılar menen sóylesiw arqalı ámelge asadı.

Bu toifadagi bolalar har qanday maʼlumotning asoslanishi, tahlil etilishi, ularga oʻz munosabatini bildirishni istaydi. Zero, bunday bolalarni qanoatlantiradigan taʼlim mazmuni birmuncha murakkabdır. Sir emaski, bunday holatni oʻqıtuvchilar koʻp ham xush koʻrermaydi. Bu toifa oʻqıtuvchilar faoliyatida anchayin qusurlar koʻzga tashlanadi. Chunonchi,

- butun dars davomida oʻqıtuvchi faoliyati ustuvor boʻlib, mavzularga bir tomonlama yondoshish;

- oʻquv dasturi, darslik va qoʻshimcha materiallardagi maʼlumotlar mukammal, zotan, ularni oʻzlashtirish shart degan qarashga ogʻishmay amal qilish;

- dars jarayonida bolalar fikrlari xulosalariga eʼtiborsizlik, oʻqıtuvchi oʻz fikrini mutlaq haqiqat bilib, oʻz aytgan aytgan deb hisoblash;

- bolaning qiziqishi, imkoniyati va salohiyatiga qarab alohida-alohida yondosha bilmaslik;

- oʻrganilganlar yuzasidan umumlashgan xulosa chiqarishga daʼvat qilmaslik, bolalarning muhokama va munozarasini ragʻbatlantirmaslik xollari tez-tez uchraydi.

Shu oʻrinda fikr mustaqilligi nima, degan haqli savol tugʻiladi.

Fikr mustaqilligi – bu bolaning muayyan narsa, voqea-hodisa, jarayon, dalil, maʼlumotlarga nisbatan shaxsiy munosabati, qarashi va shu munosabat yoki qarash boʻyicha tegishli muammoni hech kimning koʻmagi va koʻrsatmasisiz, zakovati, salohiyatiga tayangan holda, tegishli usul, vositalar yordamida mustaqil ravishda hal qilishidir. Yuqoridagi holatlardan kelib chiqqan holda oʻz oldiga yaqqol maqsad, yangi vazifalar qoʻya bilish, ularni

amaliy va nazariy jihatdan tahlil eta olish mustaqil fikr yuritish alomatidir.

Bolaning fikrlash qobiliyati uning fahm-farosati, aql-zakovati, zehni, shuningdek, o'rab turgan atrof-muhit, mavjud shart-sharoitiga bog'liq. Xuddi shuning uchun ham fikrlash o'zgaruvchan aqliy sifat bo'lib, rivojlanishi davomida ikki bosqichdan iborat bo'ladi. Fikrlash jarayonining dastlabki bosqichi anglash va tushunishdir. Anglash va tushunish fikrlash qobiliyatining asosini tashkil etadi. Qachonki, bola anglasa, tushuna olsagina u mantiqiy fikrlay oladi. Umuman anglanmagan holat haqida hech qanday fikr yurita olmaydi. Fikrlash jarayonining keyingi bosqichi tahlil etish va xulosa chiqarish, qaror qabul qilishdir. Anglash, tushunish ko'proq his-tuyg'ulariga asoslansa, tahlil etish, xulosa chiqarish va qaror qabul qilish ko'proq bilimga, asosli ma'lumotlar va mavjud tajribaga tayanadi.

Bolaning fikrlash qobiliyati uning bilimdonligi, intellektual salohiyati bilan bog'liqdir. Fikrlash – doimo harakatda bo'lgan jarayon bo'lsa, aql va bilim uning vositasi, ayni vaqtda hosilasidir. Aql yordamida inson hamisha eng og'ir vaziyatdan chiqish uchun o'ziga to'g'ri yo'l axtaradi va topadi. Eng qiyin muammolarni bartaraf etadi. Fikr-mulohazasiz bolalar arzimas qiyinchiliklarni ham engib o'ta olmasliklari mumkin. Chunki ularda fikrlash jarayoni sust bo'lib, natijada ular o'z tajribasi, bilimiga tayanishdan cho'chiydilar.

Bola zakovatining mahsuldorligi uning nafaqat bilimdonligiga, balki o'sha bilimlarining aniq maqsadga qaratilganligiga, yo'naltirilganligiga ham bog'liq. Aqli kishi faqat ko'p bilimga ega ekanligi, shuningdek, o'sha bilimlarini ezgulik, yaxshilik uchun safarbar qilishi bilan ham ajralib turadi. Chunonchi, mustaqil fikrlash darajasiga tayanib, o'zgalarni muammolarini echa bilish ko'nikmasiga ega bolalar ham bo'ladi. Bola mustaqil fikrlashida ma'lum bir omillarni tarkib toptirish orqali o'quv-tarbiya jarayonining sifatini oshirishga erishish mumkin.

Bola mustaqil fikrlashini ta'minlovchi omillarga quyidagilar kiradi:

- bolalarda nazariy bilimlarning mavjudligi;
- mavjud muammolarni tahlil eta olish ko'nikmalarining shakllanganligi;
- o'zgalarni fikrini tinglay olish ko'nikmasiga egaligi;
- o'z faoliyatini maqsadli tashkil eta olishi;
- orttirilgan tajribalarga tayana olishi;
- atrof-muhit bilan ishchan muloqot o'rnata olishi.

Shunday omillarni o'zida mujassam qilgan bolalar har qanday vaziyatda to'g'ri yo'l topa olishga, o'quv materiallarining to'laqonli o'zlashtirilishiga erishadilar.

Mustaqil fikrlash orqali bolalarda bilimlarning mustahkamlanishi, tajribaning orttirilishi bilan birga ma'naviy yetuklikka ham erishiladi. Axloqiy jihatdan har qanday muhitda o'ziga munosib o'rin topa olish

Adabiyotlar

1. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: «Sharq», 1998, 30-61-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: «O'zbekiston», 2004.
3. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “2017–2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori. –T.: 2016 y., 29-dekabr.
4. O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim to'g'risidagi Nizom. // Maktabgacha tarbiya. –T.: 2000, 1-son.
5. O'zbekiston respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni\Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. 24.09.2020-y.
6. Maktabgacha ta'lim Konsepsiyasi. –T.: 2011.

REZYUME. Maqola mazmuni musiqiy ta'limga bolaning fikrlash qobiliyati uning fahm-farosati, aql-zakovati, zehni, shuningdek, o'rab turgan atrof-muhit, mavjud shart-sharoitiga bog'liqligi, fikrlash o'zgaruvchan aqliy sifat bo'lib, rivojlanishi davomida ikki bosqichdan iborat bo'lishi va uning samarali natijasi haqida bayon qilingan.

РЕЗЮМЕ. Содержание статьи состоит в том, что способность ребенка мыслить в музыкальном образовании зависит от его понимания, интеллекта, интеллекта, а также окружающей среды, существующих условий, мышление является переменным психическим качеством, и в процессе его развития описывается, что оно состоит из двух этапов и его эффективного результата.

SUMMARY. The content of the article is that a child's ability to think in music education depends on his understanding, intelligence, intellect, as well as the environment, existing conditions, thinking is a variable mental quality, and in the process of its development it is described that it consists of two stages and its effective result.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ ТРАДИЦИЯ ВОЗРОЖДЕНИЯ НАСТАВНИЧЕСТВА
В УЗБЕКСКОЙ НАРОДНОЙ МУЗЫКЕ**

С.Сайтбекова – кандидат педагогических наук, доцент

Т.Сапарбаева - старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: устоз, шогирд, билим, ўқитиш, тарбия, анъаналар, кўникма, маҳорат, иш, жараён, мусика, кўшиқ, хор, нота-лар.

Ключевые слова: наставник, ученик, знание, обучение, воспитание, традиции, навык, мастерство, произведение, процесс, музыка, песня, хор, ноты.

Key words: mentor, student, knowledge, training, education, traditions, skill, mastery, work, process, music, song, choir, notes.

В книге «Авеста» которая была создана за несколько десятков веков, во времена когда жили древние люди Моверенахра, доказывает, что воспитание и обучение молодого поколения которое велось через традиции «наставник-ученик», существуют с древних времён.

Согласно Авесте, обычаи «поить коня» и «заботиться о коне» были известны еще в древности, и детей подросткового возраста учили и готовили к необходимым и нужным навыкам в жизни. И, всем этим навыкам, необходимых для жизни, систематически обучали родители или же специальные люди. Всем ремёслам и профессиям обучали образованные люди. Например, в скотоводческих племенах мальчиков обучали навыкам ухода за большим количеством овец и крупного рогатого скота, а девочек обучали профессии прядения шерсти на прялках и ткачеству, а также вышивать, шить из тканей различную одежду.

Мальчики должны были изучить тридцать два вида боевых искусств, чтобы защитить свои семьи и племена от различных хищников и злодеев, и проходили специальные экзамены на проверку полученных знаний. Существовали экзамены «магомза» и «зан-за», которые девочки сдавали в 15 лет, а мальчики — в 17 лет. Девочкам, сдавшим экзамен, давалось право быть «кад бону» (домохозяйкой), а мальчикам — «кад худо» (домохозяином), а также им предоставлялось право самостоятельно пасти свои стада верхом на лошади или верблюде.

Юноши с особыми способностями привлекались к военной службе.

Существование более 50 единиц военных орудий в этот период свидетельствует о том, что наши предки использовали традиции «наставник-ученик» в области мастерства.

Согласно «Авесте», от простого камнеметного оружия до щитов, шелковых жилетов, сотканых из меди, после появления зороастрийской религии были основаны школы и медресе в них преподавали по таким предметам, как математика, астрономия, медицина, история, право, гигиена, юриспруденция.

Следует особо отметить, что в древности к ряду математики относилось знание и преподавание музыки.

«Авесто» дает чёткую и насыщенную информацию о хороших учителях. Литературовед Х. Хакимов подробно остановился на этом вопросе и провёл исследовательский анализ именно по традиции наставничества-ученичества.

«Хорошие учителя» воспитывают детей со здоровой психикой, мальчиков, способных защитить страну от бедствий, поколение, которое ясными глазами видит светлое будущее. Он вселяет в сердца молодых людей любовь к своей религии, народу и стране, учит их зарабатывать на жизнь честным трудом, оптимизму, целомудрию, дружбе, сотрудничеству, согласию и жизнерадостности, желая людям только добра, а ученикам мудрости. Эти качества передаются от учителей к ученикам и остаются в их памяти. Вот почему мы приветствуем учителей как «людей, которые учат духовности в городах и деревнях, по всей стране и приносят в дома новое благодаря пути своего

отца». Бог любит тех учителей, которые далеки от беспечности, которые считают сон «харамом» и впитали в себя зороастрийский разум, потому что они считаются близкими Яздону своей мудростью и мастерством, и они освещают его сердце светом истины.

Каждый жизнелюбивый учитель должен наставлять людей на правильный путь, направлять их на путь добра и вселять в сердца молодых людей любовь к жизни».

Слово «песня» впервые используется как научный источник в «Авесте». Итак, песня-наигрыш существовала еще в доавестийский период и использовалась в дни народной радости.

Согласно «Авесте», основатель зороастрийской религии, т.е. пророк, Заратустра родился от матери не плачущей, как все младенцы, а смеющейся. История его рождения описана так: «С рождением Заратустры мир осветился, расцвели цветы, заволновались реки, и все творение запело песню радости. Все громко кричали: «Родился лидер, который улучшит наше положение, Спитамон Зарадушт».

Это событие произошло в 623 году до нашей эры. Рождение Заратустры потрясло великанов, злых людей, чародеев, лжецов, джинов, которые направились на то, чтобы уничтожить его. Это доказывает и указывает на то, что песни не приветствуются злонамеренными людьми, но приносят радость и счастье добрым людям.

Поскольку в «Авесте» дается определение хороших и плохих учителей, и это, в свою очередь, имеет прямое отношение к учителям, обучающим музыке и пению.

В «Авесте» отмечается, что есть хорошие учителя, а есть плохие учителя, которые вместо того, чтобы приносить пользу, они сеют семена зла в умах молодежи.

«Плохой — учитель», — написано в «Авесте», «гасит луч света к жизни». Они считают невежественных великими и отвращают самых уважаемых мужчин и женщин от пути Бога. Своим невежеством они отвращают людей от лучших чувств, ложью разрушают жизнь народов мира».

В произведении даётся развернутое представление о долге учителя перед учеником и обязательстве ученика перед учителем. Не забывая, что эти традиции имеют непосредственное отношение к учителям музыки, они должны уделять особое внимание совершенствованию своих знаний и показывать своим ученикам правильный путь обучения.

Следует отметить, что учитель, обучающий подрастающее поколение, допуская грубость в своем выступлении, может постепенно воздействовать на своих учеников, в результате чего сами ученики также страдают от неаккуратности своих учителей, подвергаются различным нареканиям и оскорблениям.

Вот почему Заратустра молился перед богом: «Теперь, когда учитель теряет радость в сердце ученика. О Яздон Я Эмон, защити учителя в своем убежище, — сокрушается он.

Говоря языком знаменитого Рудаки «наставник-ученик» не ограничивается только человеческими примерами. Потому что от 100000 стихов до формирования

черт зависит правильная направленность рабочего процесса.

Рекомендуется подготавливать заранее обучение будущих учителей музыки в процессе теоретических и практических заданий, что является одним из основных направлений деятельности будущего учителя музыки.

Например, будущий хормейстер (то есть дипломат) должен заранее подготовиться, чтобы научить определенное произведение в хоре. Он готовит отдельные ноты для каждой хоровой партии, точно выучивает мотив каждого голоса и повторяет те партии голоса, которые может быть трудно петь.

Именно поэтому каждая часть хоровой партии нуждается в разучивании произведения, «внимании», продолжении исполнения и «исправлении» дирижерских движений, и может выполнять их на высоком уровне собственными движениями рук. Он работает над тем, чтобы движениями рук четко

показать трудности, с которыми можно столкнуться в процессе пения партий.

На уроке учащийся начинает самостоятельно разучивать партитуру данного произведения для хора, а учитель в процессе обучения помогает ему исправить допущенные им ошибки, и в этом случае он не должен позволять ученику вмешиваться в его рабочий процесс и руководить им.

Дружеские отношения между учителем и учеником, создающие возможность для самостоятельной работы ученика на уроке, играют важную роль в обучении ученика самостоятельной работе.

В начале изучения произведения, даётся объяснение словам и её смыслу. Учитель при объяснении произведения обязан осмысленно и правильно объяснять каждое произведение ученику.

В заключении хотим сказать, что наставник играет огромную роль в становлении и развитии ученика как личности и как профессионала своего дела.

Литература

1. Homidov H. «Avesto» fayzlari. – T.: 2001.
2. Rahmonov N. «Avesto»: Zamin, vatan demakdir. – «O‘zbekiston ovozi» gaz., 2001, 25-sentabr.
3. Суннатова С.И., Халилов Ф.Н. 2022. “Детский хор. Методы и приёмы организации и управления детскими хорами”. *Science and Education* 3 (5):1477-83. <https://opencscience.uz/index.php/sciedu/article/view/3600>.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўзбек халқ мусикасида “устоз-шоғирд” миллий аниқланиши пайдо бўлиши ва тикланиши, ўқувчи асар ўргатиш жараёнида устознинг ўрни ва хорда партитуралар ижро этиш маҳорати ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится об истоках зарождения и возрождения национальных традиций «наставник-ученик» в узбекской народной музыке, о роли наставника в процессе обучения ученика произведениям и мастерству исполнения партитуры в хоре.

SUMMARY. The article talks about the origins and revival of the national traditions of “mentor-student” in Uzbek folk music, the role of the mentor in the process of teaching a student works and the skill of performing scores in a choir.

VAZIYATLARNI IMITATSIYALASH ASOSIDA O‘QUVCHILARDA TARIXIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHGA YO‘NALTIRILGAN PEDAGOGIK JARAYON MODEL

A.S.Seyfullaev – tayanch doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: tarixiy voqelik, tarixiy tafakkur, tarixiy tafakkurni shakllantirish shakllari, usullari, metodlari, maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon modeli.

Ключевые слова: историческая действительность, историческое мышление, формы, методы, приемы формирования исторического мышления, модель целенаправленного педагогического процесса.

Key words: historical reality, historical thinking, forms, methods, techniques for the formation of historical thinking, a model of a purposeful pedagogical process.

Tarix darslarida o‘quvchilarning tarixiy tafakkurini shakllantirish shakllari, usullari, metodlari va ushbu maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon modelini takomillashtirishda imitatsiyaga alohida e‘tibor qaratdik. Maktabda tarix fanini o‘qitishda manbaa bilan ishlash muhim ahamiyatga ega. Uning uchun o‘qituvchilar tarixga oid o‘quv metodik, badiiy hamda ilmiy ommabop materiallarni o‘qib tahlil qilish va ma‘lumotlarning obektivlik darajasini aniqlagan holda o‘quvchilarga taqdim etish layoqatiga ega bo‘lishlari lozim. 5-9-sinf tarix darslarida o‘quvchilarning tarixiy tafakkurini voqelikni imitatsiyalash asosida shakllantirishda interaktiv texnologiyalardan foydalanish o‘qituvchining ushbu sohadagi imkoniyatlarini kengaytiradi. Chunki o‘qituvchi tarix darslarida turli tipdagi savol va topshiriqlardan o‘yin shaklida foydalanadi. Bu jarayonda u muayyan qonun qoidalarga amal qilish talab etiladi. Jumladan ular quyidagicha:

a) O‘qituvchi tomondan o‘quvchilar oldiga qo‘yilgan savollarga darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari va boshqa didaktik manbalarda javoblarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalanmasligi;

b) Savollarga javob qaytarishda o‘quvchilar kamida 2, 3 ta fikrlash operatsiyalarini amalga oshirishlari va qo‘yilgan muammoga ijodiy yondasha olishlari;

s) O‘quvchilar oldiga qo‘yilgan savollar o‘yin shaklida bayon etilishi, javoblarning esa aniq, lo‘nda bo‘lishi talab qilinadi. (Shunday savol-javoblardan misollar keltirdik).

Birinchi turdagi savollarga quyidagilar uyg‘unlashtiriladi;

1. Birinchi hamda ikkinchi renessans davrining o‘ziga xos xususiyatlari nimalarda ko‘rinadi?

2. O‘zbekiston tarixining oltin sahifalari qaysi yillarga to‘g‘ri keladi?

3. Mustaqillik davrida O‘zbekistonda qanday bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi?

4. XII-XV asrlarda qaysi mutafakkir ajdodlarimiz yetishib chiqqan?

5. Temuriylar davrida ilm-fan taraqqiyoti nimalarda o‘z aksini topgan?

6. O‘zbek xalqining tarixida ta‘lim-tarbiyaga munosabat qanday bo‘lgan?

7. O‘zbek xalqi o‘z tarixida mustaqillik uchun qay darajada kurashgan, davrlar bo‘yicha tariflang?

Tarix darslarida voqelikni imitatsiyalash maqsadida turli o‘yinlardan foydalanish mumkin. Masalan, jonli zanjir o‘yini o‘quvchilar ko‘z-o‘ngida tarixiy voqelikni gavdalandirishda samarali metodlardan biri hisoblanadi. Mazkur o‘yin metodining mohiyati quyidagilarda yaqqol namoyon bo‘ladi: O‘quvchilar oldiga 10ta topshiriq qo‘yiladi. Mazkur topshiriqlar ekranda jonlantiriladi. O‘quvchilar ushbu savollarga yozma tarzda javob qaytarishlari lozim. Muhim talablardan biri javoblarning qisqa, lo‘nda ifodalanishiga erishish. O‘quvchilar guruhlariga bo‘linib barcha guruhlarda topshiriqlar bir vaqtning o‘zida taqdim etiladi. Kichik guruhdagi har o‘quvchi kamida ikkita savolga javob qaytarishlari lozim. Barcha savollarga to‘g‘ri javob bergan guruh a‘zolari g‘olib hisoblanadi.

Sinfdagi o‘quvchilarning umumiy tayyorgarlik darajasidan kelib chiqqan holda topshiriqlarning

murakkablik darajasi belgilanadi. Qo'yilgan topshiriqlar xarakteriga ko'ra reproduktiv, ijodiy, muammoli, evristik bo'lishi mumkin. Mazkur topshiriqlar murakkablik darajasiga ko'ra breyn-ringga yaqinlashtiriladi. Ushbu o'yin doirasida o'quvchilarga taqdim etiladigan topshiriqlarning turli-tuman bo'lishi talab qilinadi. Ushbu topshiriqlarning bajarilish darajasini tekshirish natijasida o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlari, ularda tarixiy tafakkurning shakllanganlik dajasi, tarixiy shaxslarning nomlarini qay darajada bilishlarini aniqlash imkoniyati mavjud. Bu jarayonda o'zbek xalqi tarixida chuqur iz qoldirgan shaxslar, madaniyat namoyondalari hamda tarixga oid atamalarining o'quvchilar tomonidan qay darajada o'zlashtirilganligi yaqqol namoyon bo'ladi. Jonli zanjir o'yiniga har bir darsda 10 -15 daqiqagacha vaqt ajratish mumkin. Mazkur o'yinni nazorat darslarida o'zlashtirgan bilimlarni umumlashtirish darslarida o'quvchilarda tarixiy tafakkurning qay darajada shakllanganligini aniq tasavvur qilish maqsadida tashkil etish mumkin. Shu bilan bir qatorda yangi mavzuni o'tish jarayonida o'quvchilarning yangi bilimlarini faollashtirish maqsadida ham tashkil etish imkoniyati mavjud.

O'quvchilarda tarixiy tafakkurning qay darajada shakllanganligini aniqlash maqsadida **“Kim nuqta qo'yadi?”** o'yinidan ham foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur o'yin yordamida o'quvchilarning o'zlashtirgan tayanch bilimlari va tarixiy tafakkurning ma'lum darajasi faollashadi. Yangi mavzuni o'tish hamda nazorat darslarida o'quvchilarning tarixga oid bilimlari va tarixiy tafakkurlari nazorat qilish va umumlashtirish ushbu metod yordamida amalga oshiriladi. Ushbu o'yinning mohiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi: O'qituvchi o'quvchilarga muayyan tarixiy davr va tarixiy voqeelikka xos bo'lgan atamalar majmuini taqdim etadi. Har bir o'quvchiga esa ushbu davrning bitta aniq tarkibiy qismini aytish vazifasi topshiriladi. Eng oxirgi to'g'ri javobni bergan o'quvchi esa o'yin jarayonida g'olib hisoblanadi.

O'quvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirishda **“Duel”** o'yini ham alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur o'yinning mohiyati shundaki, bu o'yinga ikki-uch daqiqagacha vaqt sarflash mumkin. O'quvchilar o'qituvchi tomonidan berilgan savollarga imkon qadar ko'proq javob berishlari talab etiladi. Buning uchun 3-4 o'quvchidan iborat bo'lgan ikkita guruh tuziladi. Har bir guruhga savollar navbat bilan taqdim etiladi. Dastlab birinchi guruh, keyin ikkinchi guruh o'yinni o'ynaydi. Eng ko'p to'g'ri javob qaytargan guruh g'olib hisoblanadi. O'qituvchi tomonidan o'quvchilarga taqdim etiladigan savollar har ikki guruh uchun bir xildagi murakkablik darajasiga ega bo'lishi lozim. Ularda qo'llaniladigan so'zlarning ham bir xil miqdorda bo'lishi talab etiladi. Bu ayniqsa 5-6-sinf o'quvchilari uchun nihoyatda zarur hisoblanadi. Duel o'yinidan yangi mavzuni o'tish hamda nazorat darslarida foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. **“Duel” o'yini** uchun qo'llaniladigan savollar reproduktiv xarakterda bo'ladi. Tarix darslarida vaziyatlarni imitatsiyalash maqsadida qo'llaniladigan o'yinlar sirasiga **“Qadrdon maktabim”** o'yinini ham kirish mumkin. Ushbu o'yin o'quv jarayoniga **“tarixiy turizm virtual o'yini”**ni qo'llash imkonini beradi. Ushbu o'yinning o'ziga xos xususiyatlari sirasiga:

- tarixga oid bilimlarni mustaqil tarzda, bosqichma-bosqich o'zlashtirish;
- o'quv jarayoniga zavq-shavq bag'ishlovchi vaziyatlarni olib kirish o'quvchilarda emotsional motivatsiyani hosil qilish;
- bir-biridan farqlanuvchi ko'plab shaxslarning obrazlarini tasavvur etish, tarixiy voqeelikni tinglash va ko'rish imkoniyatini taqdim qilish;
- ko'p qirrali o'quv faoliyatini amalga oshirish;
- o'yinning har bir bosqichida o'quvchilarning o'quv muvaffaqiyatini qayd etish imkoniyatining mavjudligi,

shuningdek, majburiy nazorat bosqichidan o'quvchilarning ozod qilinishi, o'quvchilarning tarixiy bilimlarni o'zlashtirishlari va ularda tarixiy tafakkurning shakllanishidagi muvaffaqiyatni ta'minlashiga erishiladi.

Tarix darslarida rolli o'yinlarning turli shakllaridan foydalanish mumkin. Masalan, tarixiy mahkamalar yoki matbuot anjumanlari, davra suhbatlari, teatrlashtirilgan tomoshalar shular jumlasidandir. Mashg'ulotlarni tashkil etishga tayyorlanish jarayonida o'rganilayotgan mavzuni har tomonlama, keng ko'lamda o'rganish taqozo qilinadi. Bunda o'quvchilar uchun izlab topish qulay bo'lgan axborotlar va manbalardan foydalanish nazarda tutiladi. O'quvchilardan o'z nuqtai nazarlariga ega bo'lishlari, uni namoyon etishlari talab etiladi. O'quvchilar o'zlarini qo'llab quvvatlayotgan va ularga munosabat bildirayotgan sinfdoshlarining nuqtai nazarlariga tanqidiy yondasha olishlari alohida ahamiyatga ega.

Rolli o'yinlar o'quvchilar tomonidan o'ynaladigan kichik hajmli sahna asari hisoblanadi. Uning asosini o'quvchilar tomonidan amalga oshiriladigan improvizatsiya tashkil etadi. Rolli o'yinlardan to'g'ri foydalanishni ko'rsatuvchi muayyan me'zonlar mavjud. O'quvchilar o'quv jarayonida xuddi mana shu talablarga amal qilishlari taqozo etiladi. O'yinning maqsadiga alohida e'tibor qaratish, biz nimani xohlaymiz degan savolga aniq javob berish, o'yinning maqsadi aniq shakllantirilgan, uni loyihalashtiruvchilar, o'qituvchilar uchun tushunarli va ta'minlangan bo'lishi lozim.

O'quvchilarda tarixiy tafakkurni shakllantirishda imitatsion va noimitatsion o'yinlardan foydalanish birdek samarali hisoblanadi. Tarix darslarida foydalaniladigan o'yinlarni ham ikki guruhga bo'lish mumkin:

A) Ishchan o'yinlar. Bunday o'yinlar sirasiga tarixiy sud, matbuot anjumani, ilmiy laboratoriya, tok-shou kabilarni kiritish mumkin.

B) Retrospektiv xarakterdagi o'yinlar. Mazkur o'yinlar teatrlashtirilgan rolli o'yinlar hamda muammoli rolli o'yinlarga bo'linadi.

Strategiya-didaktik o'yini ham o'quvchilarning tarixiy tafakkurini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega. Mazkur o'yinlar o'zida ishchan hamda retrospektiv o'yinlarning xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Imitatsiya qilinmaydigan o'yinlar bir vektorli o'yinlar bo'lib, shartlilik xarakteriga ega. Muayyan qonun qoidalar va shart-sharoitlarga amal qilishni taqozo etadi. Bunday o'yinlar sirasiga 3 gap, blits so'rovlar, grafikli o'yinlarni kiritish mumkin. Bunday o'yinlarni amalga oshirish voqeelikni aniq chizmalarda ifodalashni talab qiladi. Ular: rebuslar, krassvordlar, ko'p vektorli o'yinlardan QVZ, Breyng-ring kabilarni. Shu bilan bir qatorda tarixiy shaxslar haqida yozilgan badiiy asarlar, kinofilmlar bilan bog'liq holda Sohibqiron Amir Temur va uning o'g'illari, Shoh va shoir Bobur, Alisher Navoiy Hirotda kabi tarixiy shaxslarning nomi bilan bog'liq o'yinlarni ham tashkil etish mumkin. Bunday o'yinlardan keyin o'quvchilar tarixiy davr va tarixiy shaxslar haqida o'z fikrlarini bayon qilib ularning faoliyatiga baho beradilar.

Multimediyali loyihalar o'quvchilarning bilish ko'nikmalarini rivojlantiradi, o'z bilimlarini mustaqil loyihalash, global axborotlar maydonida to'g'ri yo'nalishlar ola bilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Multimediyali loyihalar loyiha texnologiyalari talablari asosida shakllantiriladi.

Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalarini qo'llash o'quv jarayoni maqsadlarini belgilashda ham innovatsion yondashuvga tayanishni talab qiladi. Chunki tarixiy tafakkur o'quvchilarning intellektual rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. Rivojlantiruvchi ta'limning asosiy xususiyati o'quvchilarni o'quv faoliyatining subyektiga aylantirishdan iborat. Bu esa ularda tafakkur mexanizmlarini shakllantirish orqali amalga oshadi.

O'quvchilar loyiha texnologiyalari bilan ishlash jarayonida o'z oldiga qo'yilgan topshiriqlarni bajarishga astoydil harakat qildilar. Ular har bir topshiriqlar ustida mustaqil ravishda izlanishga harakat etdilar. Har bir davrni o'rganish natijasida o'quvchilar mazkur davr o'zbek xalqi hayotida qanday iz qoldirganligini tahlil qilishga muvaffaq bo'ldilar. O'quvchilar tomonidan amalga oshirilgan izlanishlarining natijalari ularning multimediyali taqdimotlarida o'z ifodasini topdi. Biz tomonimizdan tashkil etilgan tarix haftaligi davomida o'quvchilar o'zlashtirgan bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, chuqurlashtirish, yangiliklarni izlab topish, ular ustida ijodiy fikr yuritishga muvaffaq bo'ldilar. Bu o'quvchilarda tarix faniga oid kompetensiyalarini shakllantirib, ularning tarixiy tafakkurini boyitishga xizmat qildi. Tarix haftaligi davomida tashkil etilgan pedagogik tadbirlar: tanlovlar, viktorinalar, breyn-ringlar, tarixiy obidalariga sayohatlar, tarixiy qadamjolar bilan tanishish, ilmiy laboratoriya mashg'ulotlari, to'garak mashg'ulotlari bilan birgalikda tarixiy kinofilmlar tomosha qilish, tarixiy shaxslar haqidagi asarlar ko'rgazmasi, mazkur asarlar asosidagi sahna ko'rinishlari o'quvchilarda tarixiy tafakkurning samarali shakllanishiga xizmat qildi. Natijada o'quvchilarda quyidagi kompetensiyalarning shakllanishi jadallashdi: Muayyan tarixiy davr koloritini his qilish, tarixiy ma'lumotlar bilan ishlash, voqelikni xronologik tarzda

idrok etish kabilar. Shuning uchun ham tarix o'quvchilari voqelikni muvaffaqiyatli imitatsiyalashda interaktiv metodlardan keng ko'lamli foydalanishlari talab qilinadi. Buning natijasida o'quvchilarda xotira, kuzatuvchanlik, voqelikni anglash va o'zaro farqlash, diqqatni bir nuqtaga jamlash, voqealarni qayta bayon qilish, taqdim etilgan axborotni baholash hamda yuqori darajadagi insoniy qadriyatlarini shakllantirish, milliy g'urur, o'zlikni anglash, o'z xalqi tarixi bilan faxrlanish tuyg'ularini rivojlantiradi. Shuning uchun ham o'quvchilar hozirgi globallashuv jarayonida o'quvchilarda tarixiy tafakkurni rivojlantirish orqali o'zlikni anglash, milliy g'urur, milliy mansublikdan faxrlanish tuyg'ularini tarkib toptirishga alohida e'tibor qaratishlari talab etiladi. Natijada ularda fanga oid kompetensiyalar shakllanib, o'quvchilar tarix fanidan beriladigan tayanch topshiriqlarni tezkorlik bilan bajarishlari natijasida tarixiy tafakkurning tizimli shakllanishiga erishiladi. Shuning uchun ham o'quvchilar tarix darplarini loyihalashda voqelikni imitatsiyalash imkonini beradigan interaktiv o'qitish shakllari va metodlaridan samarali foydalanishlari lozim.

Yuqorida ko'rsatilgan tarixiy voqelikni imitatsiyalashga xizmat qiladigan ish shakllari, o'qitish metodlari, texnologiyalari imitatsiyalash vositasida o'quvchilarning tarixiy tafakkurini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon modelida o'z ifodasini topdi.

Adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug', kelajagi farovon bo'ladi. – T.: “O‘zbekistan” 2019.
2. Istoricheskoe myshlenie // Teoriya i metodologiya istoricheskoy nauki. Terminologicheskij slovar. Otv. red. A.O.Chubaryan. – M.: 2014.
3. Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To'raev A.B. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. – T.: “Sano standart” nashriyoti, 2015.
4. Lerner I.Ya. Razvitie myshleniya u uchashixsya v protsesse obucheniya istorii / Posobie dlya uchiteley. – M.: «Prosveshenie», 2002.
5. A.Sagdullaev, B.Aminov, O'Mavlonov, N.Norqulov. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti / 1-qism – T.: “Akademiya”, 2000.
6. Xojametov G.B. Tarix fanlarini o'qitishda AKTdan foydalanish samaradorligini oshirish (“Tarix o'qitish metodikasi” fanini o'qitish misolida: ped.fanl. bo'yicha fals.fanl.dok. (PhD) ... avtoref. – Nukus: 2023. 16-17-b.
7. Usmonboyeva M., Aripova M., Mo'minova D. Ta'lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish. – T.: “Lesson Pres”, 2019.
8. Zamilova R.R. Badiiy-tarixiy adabiyotlar vositasida bo'lajak tarix o'quvchilarida tarixiy tafakkurni shakllantirish texnologiyasini takomillashtirish: ped.fan.doktori (DSs) ... dis.avtoref. -T.: 2022.

REZYUME. Maqolada tarixiy tafakkurini shakllantirish shakllari, usullari, metodlari va ushbu maqsadga yo'naltirilgan pedagogik jarayon modeli ishlab chiqilgan va u haqida so'z etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье разработаны и рассмотрены формы, методы, приемы формирования исторического мышления и модель педагогического процесса, направленная на достижение этой цели.

SUMMARY. The article develops and examines the forms, methods, techniques of forming historical thinking and a model of the pedagogical process aimed at achieving this goal.

KREATIV TAFAKKUR TUSHUNCHASINING FALSAFIY MANBALARDAGI TALQINI

D.N.Sulaymanova – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori Samarqand davlat universiteti*

Tayanch so'zlar: tafakkur, kreativ tafakkur, yondashuv, falsafiy, shaxs, komillik.

Ключевые слова: мышление, креативное мышление, подход, философское, личность, совершенство.

Key words: thinking, creative thinking, approach, philosophical, personality, perfection.

Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash tizimida ro'y berayotgan o'zgarishlar ta'lim falsafasi, uning paradigmalari, qonuniyatlari, tamoyillari va qadriyatlarining o'zgarishini, jarayonga mutlaqo yangicha yondashuvlarni vujudga keltirmoqda. Mazkur yondashuvlar fonida bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kompetentlilik, kreativlik, kommunikativlik, jamoada ishlash, tanqidiy tafakkur mustaqilligini rivojlantirish, kasbiy faoliyatiga innovatsiyalarni kiritish, ularni tushunish, ijodiy yondashish, shuningdek, mahoratini uzluksiz ravishda oshirib borish uchun qulay sharoitlar yaratishga falsafiy, psixologik va pedagogik asosga ega bo'lgan tizimli munosabatni taqozo etadi. Pedagogik tafakkur borgan sari o'z-o'zini rivojlantirish, o'zini subyekt sifatida anglash, mas'uliyat va moslashuvchanlik layoqatiga ega mutaxassislar va ularni shakllantirish muhitiga ega bo'lgan zamonaviy ta'limga bo'lgan tasavvurlar, izlanishlar, yangiliklarni kengaytirmoqda. Amaliy pedagogik muhitning ilgari ketuvchi, faol-o'zgartiruvchi funksiyalar ahamiyatiga yangicha munosabati fikrlay

oladigan, ijodiy yondashadigan, muammolarni tushunish, ularning yechimini loyihalash, innovatsion jarayonlarda harakatchan bo'lgan pedagoglarga muhtojlikni yaqqollashtiradi.

Zero, mazkur yondashuvlar dolzarb jarayon sifatida ta'lim islohotlarining bosh bo'g'inini ifodaydi. Fikrimizni respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022-yil 20-dekabrda "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi"da ta'lim tizimi oldidagi ustuvor yo'nalish sifatida qo'yilgan "O'quvchilarda erkin va kreativ fikrlashni, jamoada ishlash va muloqot ko'nikmalarini shakllantirish zarur. Mana maktablarimizga qanday muhit kirib borishi kerak" [1] vazifasi bilan dalillash mumkin.

YUNESKoning ta'lim bo'yicha Osiyo-Tinch okeani hududiy byurosi hamda Kolorado universiteti "Ta'lim sohasidagi siyosat milliy markazi" mutaxassislarining 152 ta, jumladan o'qitish tizimi eng rivojlangan davlatlar ta'lim natijalariga mo'ljallangan me'yoriy hujjatlari tahlili, tanqidiy tafakkur, kreativlik, muammolarni hal qilish,

muloqot, hamkorlikda, jamoada ishlash kabi 21-asrda zaruriy ko'nikmalar sifatini baholashning yangi metodikalarini ishlab chiqishga e'tibor qaratilayotganligini ko'rsatdi. Tadqiqotlar natijasida e'lon qilingan ma'ruzalar aynan shu ko'nikmalar 21-asrda hal qiluvchi ahamiyatga egaligi va ta'lim maqsadlari ularga yo'naltirilishi lozimligini uqtiradi [4:125]. Demak, kreativ tafakkur faqatgina ma'lum bir iqtidor yoki qobiliyatga ega bo'lgan shaxslar uchun emas, balki zamonaviy dunyoda yashab qolish uchun har bir insonda shakllantirilishi lozim bo'lgan asosiy ko'nikmalardan birini anglatadi.

Tafakkur tushunchasi yetarlicha tarixga ega bo'lib antik davrlardan boshlab to hozirgacha mushohada va diqqat markazida turibdi. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqotimiz davomida kreativ tafakkur tushunchasining falsafiy, psixologik va pedagogik talqinini ifodalash imkoni paydo bo'ladi (1-rasm.). Quyida ularning ayrim e'tiborga molik jihatlarga diqqat qaratamiz.

1-rasm. Kreativ tafakkur tushunchasiga doir yondashuvlar

Kreativ tafakkur tushunchasining falsafiy talqini.

Kreativlik va tafakkur tushunchalarining o'zaro bog'liqligi fundamental ilmiy tadqiqotlarda bahstlab mavzu sifatida ko'p ko'tariladi. Chunki, aniq holat, voqealarni tushunish, tafakkur qilish hamda amaliy ahamiyatga ega bo'lgan vazifalarni hal qilishdagi fikrlash jarayoni, natijaga yo'nalganlik doimo diqqat markazida bo'lishi tabiiy. Shuning uchun, kreativ tafakkur tushunchasi ijtimoiy fazilat sifatida shaxsning insoniy qiymatini belgilovchi omillardan biridir. U shaxsning mustaqilligiga ishora qiluvchi sifat va miqdor mujassamligini ifodalaydi. Aynan, shu mujassamlilik qadimgi yunon faylasuflarining tushunchaga turlicha qarashlarga kelishlariga turtki bo'lgan.

Jumladan, Suqrot kreativlikni yo'qlikdan borliqning tug'ilishi sifatida baholaydi. Uningcha, ijod – insonning asl faoliyat jarayoni bo'lib, uning natijasida sifat jihatidan yangi moddiy va ma'naviy qadriyatlar yaratiladi, yangi buyumlar, xulq, muloqot usullari, tasavvurlar va bilimlar shakllanadi. Ijod jarayonida nafaqat obyektiv borliq hodisalari va buyumlari, balki, ularning mavjudligi yoki vujudga kelish maqsadi, shartlari va sabablari anglanadi [9]. Aflotunning qarashlarida kreativlik insonning turli tushunchalar yaratishga qaratilgan mushohada yuritish qobiliyati bo'lsa, kreativ tafakkur uni kundalik amaliy faoliyatga tatbiq zarurati tarzida qaraladi [6]. Arastu esa "ijod o'z-o'zini anglashdagi determinallashtirish faoliyat bo'lib, u bilimning yangidan-yangi sifat ko'rsatkichlarini yuzaga keltiradi", deya ta'riflaydi hamda "kreativlik" va "kreativ tafakkur" tushunchalarini ajratishga harakat qiladi, "kreativlik"ni ijodiy imkoniyatning ijodiy voqelikka o'tish jarayoni, "kreativ tafakkur"ni esa shu jarayonning pirovard natijasi tarzida tushuntiradi. Lekin, keyingi mulohazalarida ushbu fikrlarini rivojlantirmaydi va ularni bir-biriga o'xshash, o'zaro to'ldiruvchi mazmunida foydalangan [10].

Sharq mutafakkirlarining falsafiy qarashlarida ilgari surilgan g'oyalar inson, uni tarbiyalash, har tomonlama rivojlantirish, kasbiy yetuklik, ijodiy fazilatlarini yuksaltirishning ilmiy asoslarini yaratishda muhim

ahamiyat kasb etdi. Muhammad al-Xorazmiy, Abu Yusuf al Kindiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ahmad Yugnakiy, Imom G'azzoliy, Burhoniddin Zarnudjiy, Alisher Navoiy ijodkorlik, tafakkur tushunchalarining mohiyati, mazmuni, ma'nosini tushunishga doir ilmiy qarashlarini ilgari surdilar.

Muhammad al-Xorazmiy inson mohiyati haqida fikr yuritir ekan, uning aql imkoniyatiga yuqori baho beradi hamda qadrini bilimi, mahorati va ijodkorligida, deb hisoblaydi. Abu Ali ibn Sino insonning imkoniyatlariga ishonch bildirish, barkamol insonni tarbiyalash, pedagogik faoliyatni tashkil qilishga ijodiy yondashishga doir fikrlarini asoslaydi [3]. Abu Nasr Forobiy "shoirilar chindan tug'ma qobiliyatli va she'r bitishga tayyor tabiatli kishilar bo'ladi va ularda tashbih va tamsilga layoqati yaxshi ishlaydigan bo'ladi. Bu xil shoirilar she'r navining ko'p turida yo bo'lmasa bir turida ijod qilishga layoqatli bo'ladi. ...ijodda yo tabiiylik, yo majburiylikdan holi bo'lmaydi" [2:164], deb ijodning ahamiyatini, turlarini ko'rsatadi. Shuningdek, boshqa allomalar asarlarida ham komillikka intilish, o'z-o'zini rivojlantirish va bu jarayonda ijodiy faollikning muhim sifat ekanligi keng yoritilgan.

Kreativ tafakkur, I.Kantning ta'kidlashicha insonning o'z-o'zi bilan muloqoti, ichki ovozini eshitishi hisoblanadi. Insonda immanent muloqotning paydo bo'lishi natijasida ijodiy fikrlashning uyg'onishi ro'y beradi. Bu tarzdagi muloqot yoki o'zining o'zi bilan ichki suhbatli ijodkor shaxsning tanqidiy va kreativ tafakkurga bo'lgan noyob qobiliyatining yuzaga chiqishidir. Demak, kreativ shaxslar yangi bilimlarga ochiq va o'rganayotgan fani yoki faoliyat yuritayotgan sohasida o'z so'zini aytish jasoratiga ega bo'ladi [12]. G.V.F.Gegelning qarashlarida ijodiy tafakkur butun obyektlarning bo'laklarga bo'linishi, bu jarayonda ijodning quvvati, butunni bo'laklarga ajratishdagi qobiliyati, bo'laklarning o'zaro bog'liqligi, aloqadorligi hamda insonning aqliy fazilati sifatida namoyon bo'ladi. Uningcha, shaxslarning ijodiy izlanishlari bir-biriga yaqin yoki tubdan farq qilish, hatto butunlay zid bo'lishi ham mumkin [8]. B.Spinoza va A.Bergson asarlarida ham kreativ tafakkurni intellekt bilan bog'lash uchraydi. Ularning fikricha ijodiy tafakkur intellektning yuqori bosqichi bo'lib, qat'iy belgilangan qoidalarga muvofiq harakatlandi [6].

Faylasuf V.Lebedev "Nazariy CRAFT. Koordinatalar sistemasi, g'oyalar tushunchasi" nomli maqolasida kreativ metodologiyaning vazifasi insonni anglangan ijodiy natijaga olib kelishidir, degan xulosani beradi. Anglangan natijaga bo'lgan qiziqish ijodiy mahsulotning sifatini o'lchash mumkin bo'lgan sohalarida kuchliroq namoyon bo'ladi. Shuningdek, muhim ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarga erishish jarayonida nostandart yondashuvlar vazifani hal qilishning samaradorlik darajasini belgilaydi. Aynan, mazkur yondashuvlar kreativ, deya nomlanadi, chunki jarayonning o'zi ham yakuniy mahsulotlar ham ijodiy bo'ladi [7:15-16]. Ye.A.Shulga "Kreativlik falsafasi: ijodkorlikni o'rganishning muhim davrlari" nomli maqolasida kreativ tafakkur insonning o'z fikri, tushunchalarini ilgari surish, asoslash, ajdodlar tajribasini o'zlashtirish, turli timsollar va g'oyalarda namoyon bo'lishini hamda mazkur tushunchaning dalillarni to'plash, tahlil qilish, voqealarni kuzatish, mavzuga doir bilimlarni o'rganish, ularni o'zaro bog'lash, o'zining ijodiy farazini yaratishdan iboratligini bildiradi [13:5]. Kreativ tafakkurning ishlash mexanizmlarini aniqlash bilan shug'ullangan olim Y.N.Knyazeva "Kreativlikning kreativlik oynasidagi tabiati" nomli maqolasida "Ong xatoliklar, adashishlar, ulardagi bo'shliqlarni yo'qotishga yo'nalganligi bilan avtopoetik kognitiv va kreativ funksiyaga ega" bo'lib, o'zini takomillshatirish, ixtiro qilish, maqsadlarga erishish va butunligini qurishni ifodalashini dalillaydi [11]. N.A.Shermuhamedova esa "Falsafa va fan metodologiyasi" nomli qo'llanmasida inson

zehning aqli, zukkoligi, xotirasining tabiat, jamiyat to'g'risidagi qarashlari bilan bog'lab mushohada qilishi, o'z-o'zini anglashi haqida fikr yuritib, "...fandagi uzluqlik ijodiy jarayon va oldingidan mutlaqo farq qiluvchi yangi bilimning paydo bo'lishida namoyon bo'ladi", deb umumlashtiradi [5:11].

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022-yil 20-dekabrda "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi"
2. Fozil odamlar shahri. Abu Nasr Forobiy / Tarjimonlar Abdusodiq Irisov, Mahkam Mahmudov, Urfon Otajon. Mas'ul muharrirlar M.Xayrullayev, M.Jakbarov. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2016. 164, 320- b.
3. Mardonov Sh.Q. Pedagog kadrlarni ta'limiy qadriyatlar asosida tayyorlash va malakasini oshirishning pedagogik asoslari: ped. fan. dok... diss. – Toshkent: 2006. 302-b
4. NEPC: Education System Alignment for 21st Century Skills: Focus on Assessment // Esther Care, Helyn Kim, Alvin Vista, & Kate Anderson (Brookings Institution, November 2018)
5. Shermuxamedova N.A. Falsafa va fan metodologiyasi. – Toshkent: "Aloqachi", 2008. 11, 126-b.
6. Sherov M.B. Kreativ tafakkur haqidagi falsafiy qarashlar evolyutsiyasi [Elektron resurs] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativ-tafakkur-a-idagi-falsafiy-arashlar-evolyutsiyasi>
7. Боровинская Д.Н., Суровцев В.А. Креативность и мышление: категориальная характеристика // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. –Томск: 2019. №47. -С. 15-24.
8. Гегель Г. Феноменология духа / Пер. с нем. Г.Г.Шпета, Коммент. Ю.П.Селиванова. – М.: Акад. Проект, 2008. – 767 с
9. Грекова В.С. Творчество и креативность-компаративный анализ [Электронный ресурс] URL: <https://articlekz.com/article/10617>
10. Зубов В.П. Аристотель: Человек. Наука. Судьба наследия. Изд.3. – М.: УРСС, 2009. –С. 368.
11. Князева Е.Н. Природа креативности в зеркале креативности природы // Эпистемология креативности. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. - С. 10-47.
12. Философское обоснование креативности в мышлении [Электронный ресурс]-URL: https://ozlib.com/843454/meditsina/filosofskoe_obosnovanie_kreativnosti_myshlenii.
13. Шульга Е.Н. Философия креативности: важнейшие вехи изучения творчества // Философия творчества. Ежегодник. Вып. 2. -М.: 2016. -С. 36-62

REZYUME. Ushbu maqolada kreativ tafakkur tushunchani falsafiy anglash orqali bo'lajak yangi davr o'qituvchilarini tayyorlashda asosiy yo'nalishlardan biri ularning kreativ salohiyatini o'rtirishga qaratilishi zarurligi bayon qilingan bo'lib kreativ tafakkur tushunchasining falsafiy manbalardagi talqini asosli tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье утверждается, что одним из основных направлений подготовки учителей новой эпохи через философское осмысление понятия креативного мышления является необходимость ориентации на раскрытие их творческого потенциала, а также трактовка понятия креативного мышления. Аргументировано анализируется креативное мышление в философских источниках.

SUMMARY. This article argues that one of the main areas of training teachers of the new era through philosophical understanding of the concept of creative thinking is the need to focus on the disclosure of their creative potential, as well as the interpretation of the concept of creative thinking. Creative thinking in philosophical sources is reasonably analyzed.

O'ZBEK TILINI O'RGANISH MAZMUNINI MINIMALLASHTIRISHNING ASOSIY TAMOYILLARI VA ZAMONAVIY METODLAR

A.Sultanova – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: darslik, integratsiya, til ta'limi, savodxonlik, interaktiv metodlar.

Ключевые слова: учебник, интеграция, языковое образование, грамотность, интерактивный метод.

Key words: textbook, integration, language education, literacy, interactive methods.

Bugungi kunda xorijiy tajribalarni ta'lim tizimiga tatbiq qilish maqsadida bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, umumta'lim maktablarida zamonaviy tipda yangi darsliklarning yaratilishi quvonarli holdir.

Tilni yaxshi bilgan insonlar ilm-fan, san'at va boshqa sohalarida yanada yuqori natijalarga erishadilar. Turli tillarda gaplashadigan insonlar orasidagi muloqotni osonlashtirish orqali jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni saqlashga yordam beradi. O'zbek tili bo'yicha o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini, fikrlash doirasini kengaytiruvchi o'quv qo'llanma va darsliklar ko'plab nashr etilmoqda. Mana shu darsliklarda yutuqlar bilan birga ba'zi mulohazali o'rinlar ham uchrab turadi. Jumladan, grammatik ma'lumotlarni taqsimlashda izchillikning yo'qligi, ba'zi mavzular esa faqat nutqiy mavzulardan iborat bo'lib qolayotgani shular jumlasidandir [3]. Bir-biriga yaqin (qoraqalpoq, qozoq, turkman va boshqa) tillarga o'zbek tilini o'qitishda ikki tilda farqli bo'lgan jihatlar ko'proq e'tibor berib, o'quvchilar o'z ona tilidan kelib chiqqan holda tushunadigan o'xshash bo'lgan mavzularni ixchamlashtirish ta'lim mazmunini minimallashtirishga hamda uning sifatini, samaradorligini oshirishga yordam beradi. Umumta'lim maktablari uchun davlat tili sifatida o'zbek tilida ma'no va foydalanishda o'xshashliklarga ega bo'lgan til hodisalarini ta'lim mazmundan chiqarib tashlamaydilar. Ikki tilda mos keladigan til hodisalarini (lingvistik atamalar-tushunchalar, ta'riflar, xususiyatlar,

tasniflar, grammatik shakllar va vositalar) chiqarib tashlashdan maqsad o'quv mazmunidan ona tili darslari bilan bog'liq takrorlarni bartaraf etadigan dasturiy materiallarni minimallashtirishdir.

O'zbek tilini o'qitish mazmunini minimallashtirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

– muayyan sinfda o'rganiladigan lingvistik atama va tushunchalarni tanlash;

– o'zbek tiliga xos atamalarga ta'riflar va imlo, grammatik, tinish belgilarini tanlash;

– qo'shimcha tushuntirishni talab qiluvchi fonema, imlo, grammatik shakllarni tanlash.

Bunday minimallashtirish faqat til hodisalarini tanlashning yetakchi tamoyillarini to'g'ri tanlashga zamin yaratadi. Bu quyidagi tamoyillar bo'lishi mumkin:

– bolalarning ona tili va o'rganilayotgan (o'zbek) tilida nutqining rivojlanish darajasini hisobga olish; shu jumladan, maktab o'quvchilarining nutqida yo'l qo'yiladigan xatolarni hisobga olish;

– ona tili darslarida o'quvchilarning nazariy bilimlarni o'zlashtirish darajasini hisobga olish;

– qoraqalpoq va o'zbek tillarining o'xshash va farqli tomonlarini hisobga olish.

O'quvchilarning nutqi rivojlanish darajasini aniqlashtirish ularning o'zbek tilini o'rganishdagi imkoniyatlari va ehtiyojlarini aniqlash imkonini beradi.

Ma'lumki, leksik nuqtayi nazardan alohida so'z-terminlarni o'quvchilarga tanish deb hisoblash mumkin va ular ustida yangi lingvistik tushunchalar sifatida maxsus ish olib borishning hojati yo'q; Talaffuzi, imlosi va qo'llanishi o'xshash (bir oz o'xshash) qoraqalpoq so'zlari zaxirasidan kelib chiqib, o'zbek atamalarining ma'lum qismini nazariy asoslarsiz kiritish mumkin [5].

O'zbek tilini o'qitish mazmunini minimallashtirishda o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi til hodisalarining o'xshash va farqli tomonlarini hisobga olish tamoyili juda muhim o'rin tutadi. Fonetika, grafika, lug'at, lingvistik atamalar-tushunchalar, grammatik shakllar, ularning ma'nolari va qo'llanilishini taqqoslash orqali to'liq yoki qisman moslikni aniqlash, takrorlarni majburiy ta'lim minimumidan chiqarib tashlash va faqat lingvistik hodisalarini tanlash mumkin. Ikki tilda tafovutlarning mavjudligi nazariy ma'lumotlarni o'rganishni talab qiladi. O'zbek va qoraqalpoq tillari lisoniy hodisalaridagi farqlar ham o'quvchilar nutqida yo'l qo'yiladigan xatolar xususiyatini ko'rsatib, o'zbek tili darslarida qiyoslash yo'nalishini tanlashga yordam beradi.

Shunday qilib, o'zbek tilini o'qitishning minimal mazmunini belgilashda quyidagi tamoyillar maqsadga muvofiq: Bolalarning ona tili va o'rganilayotgan (o'zbek) tilida nutqning rivojlanish darajasini hisobga olish; shu jumladan, maktab o'quvchilarining nutqida yo'l qo'yilgan xatolarni hisobga olish; o'quvchilarning ona tili darslarida nazariy bilimlarni o'zlashtirish darajasini hisobga olish; qoraqalpoq va o'zbek tillarining o'xshash va farqli tomonlarini hisobga olish.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda o'quvchi faol ishtirok etishga undaladi. O'qituvchi esa mentor sifatida harakat qiladi. Dars jarayonlari interaktiv xarakterga ega bo'ladi: guruhli ishlar, muhokamalar, loyiha asosidagi ta'lim kabi usullar qo'llaniladi. Zamonaviy metodlarda raqamli texnologiyalar keng qo'llanilmoqda — onlayn platformalar, multimedia taqdimotlari va boshqalar. An'anaviy metodlar oddiy o'rganiladigan materialning chuqurroq tushunilishiga yordam beradi. Zamonaviy metodlar esa o'quvchilarning ijodkorligini rivojlantirishga imkon beradi [1].

Zamonaviy ta'lim tizimining asosiy maqsadi — har bir o'quvchining individual ehtiyojlarini qondirishdir. Bu maqsadga erishishda quyidagi muhim yo'nalishlar e'tiborga olinmoqda. Internet, raqamli texnologiyalar va multimedia vositalarining keng qo'llanilishi ta'lim jarayonini yanada interaktiv va samarali qiladi. O'qituvchilar onlayn platformalarda darslar o'tishi, videolar tayyorlashi yoki virtual sinflarda mashg'ulotlar olib borishi mumkin. Zamonaviy ta'lim dasturlari nafaqat bilim berishga, balki ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga ham qaratilgan. Bu esa o'quvchilarni hayotga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Ta'lim tizimida o'qituvchi va o'quvchilar orasidagi hamkorlikning ahamiyati oshmoqda. O'quvchilarning faol ishtirokini rag'batlantirish orqali ular mustaqil fikrlashni o'rganadilar.

Lingvistik ko'nikmalarni rivojlantirishda bir nechta samarali usullar mavjud. Maktab dasturlari orqali til o'rganish asoslari beriladi. O'quvchilar grammatika, leksika va nutq madaniyatini o'zlashtiradilar. Har kuni kitob o'qish va kundalik yozish orqali til ko'nikmalarini oshirish mumkin. Bu usul fikrlash qobiliyatini ham yaxshilaydi. Turli mavzularda muloqot qilish, bahs-munozarlarda ishtirok etish — bu suhbatlashuv ko'nikmalarini rivojlantiradi. Til kurslari yoki onlayn platformalarda qatnashib, yangi tillarni o'rganishga qiziqishni kuchaytirish lozim. Zamonaviy texnologiyalar lingvistik ko'nikmalarni rivojlantirishda ham

katta rol o'ynamoqda. Mobil ilovalar, onlayn kurslar va interaktiv platformalar yordamida til o'rganishni yanada qulaylashtirmoqda.

Lingvistik ko'nikmalarning rivojlanishi har bir insonning shaxsiy va professional hayotida muhim ahamiyatga ega. Biz ushbu usullarni qo'llab-quvvatlab, tilga bo'lgan qiziqishni oshirib borishga intilishimiz kerak.

Bu ko'nikmalar bir-biri bilan chambarchas bog'langan va bir-birini to'ldiruvchi jarayonlardir. Har bir ko'nikma alohida olinganda ham ahamiyatga ega, lekin ularning o'zaro ta'siri tilni mukammal ravishda o'zlashtirishda juda muhim rol o'ynaydi.

Bugungi kunda global iqtisodiyotning o'zgarishi va raqobatbardosh muhitning kuchayishi, ta'lim va ko'nikmalarni rivojlantirishga bo'lgan talabni oshiradi. Zamonaviy metodlar sifatida innovatsion texnologiyalarning ta'lim jarayoniga tatbiq qilinishi o'quvchilarda kreativ fikrlash, nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu kabi zamonaviy metodlar nafaqat ta'lim jarayonini osonlashtiradi, balki o'quvchilarning va mutaxassislarning ko'nikmalarini rivojlantirishda yangi imkoniyatlarni ochadi. Jumladan, quyidagilarni atab o'tishimiz mumkin:

1. Onlayn ta'lim platformalari.

Coursera, Udemy, edX kabi platformalar orqali o'quvchilar turli xil kurslarda ishtirok etishlari mumkin. Bular yordamida ular malakalarini oshirib, yangi bilimlar olishlari mumkin.

2. Simulyatsiya vositalari va virtual haqiqat (VR) texnologiyalari yordamida o'quvchilar real hayotdagi vaziyatlarni xavfsiz sharoitda o'rganishlari mumkin. Masalan, tibbiyot sohasida VR simulyatsiyalari shifokorlar uchun amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishda keng qo'llaniladi.

3. Mobil ilovalar orqali odamlar har qanday joyda va har qanday vaqtda o'z ko'nikmalarini rivojlantira olishadi. Masalan, til o'rganish ilovalari (Duolingo, Babbel) foydalanuvchilarga qiziqarli formatda yangi tillarni o'rganishga yordam beradi.

4. O'quv Analitikasi.

O'qituvchilar uchun analitik vositalar yordamida ular o'quvchilarning qanchalik muvaffaqiyatli ekanligini baholashlari va individual yondashuvlarni ishlab chiqishlari mumkin.

Ko'nikma rivojlantirish jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llashning afzalliklari:

— Moslashuvchanlik: O'quvchilar turli vaqt zonalarida yoki geografik joylashuvdan qat'i nazar ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

— Interaktivlik: Innovatsion texnologiyalar interaktiv ta'lim muhitini yaratadi, bu esa o'quvchilarning faolligini oshiradi.

— Shaxsiylashtirilgan ta'lim: Har bir o'quvchining individual ehtiyojlariga mos ravishda ta'lim dasturlarini yaratish imkoniyati.

— Resurslarga keng kirish: Internet orqali eng yaxshi mutaxassislarning bilimlari va tajribasidan foydalanish imkoniyati.

Innovatsion texnologiyalar ko'nikma rivojlantirish jarayonini tubdan yangilaydi. Ular nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki insonlarning kasbiy malakalarini ham mustahkamlashi mumkin. Kelajakda innovatsion texnologiyalarni qo'llash orqali ta'lim tizimini yanada takomillashtirish zarurati mavjud bo'ladi. Buning natijasida biz raqobatbardosh kadrlar tayyorlashimiz mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Сафарова П.Г. Теория и практика обучения родному языку в школах Узбекистана в условиях национального возрождения. Автореф. дисс. доктора пед. наук. — Тошкент: 1998.
2. Мирджалалова Л.Р. Ўзбек тили машғулотларида болаларни савол-жавобга ўргатишнинг назарий-методик асослари (таълим-тарбия рус тилида олиб бориладиган болалар боғчалари мисолида): Пед.фан.номз. ... дисс. — Тошкент: 2001. 66-б.
3. Muxitdinova X. O'zbek tili. -T.: «O'qituvchi», 2019. 128-b.
4. Rafiyev A., Muhammadjonova G. O'zbek tili. -T.: «O'qituvchi», 2019. 128-b.

5. Yo'ldoshev R.A. O'zbek tili darslarida o'quvchilarning so'z boyligini ta'minlash orqali nutqini rivojlantirish usullari. -Toshkent: "Fan va texnologiya", 2012. 216-b.

REZYUME. Ushbu maqolada o'zbek tili darslarida izchillikni ta'minlash, shuningdek o'quvchilar nutqiy va lingvistik kompetensiyalarini oshirishga yordam beradigan zamonaviy metodlar haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь пойдет о современных методиках, помогающих обеспечить последовательность на уроках узбекского языка, а также повысить речевую и языковую компетентность учащихся.

SUMMARY. This article will focus on modern techniques that help ensure consistency in Uzbek language lessons, as well as improve students' speech and language competence.

BO'LAJAK YO'L MUHANDISLARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH DASTURIY TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH MODELII

D.B.Toreshov – *assistent o'qituvchi*

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: yo'l muhandislari, kasbiy kompetensiyalar, ta'lim modeli, dasturiy ta'minot, kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish.

Ключевые слова: инженеры-дорожники, профессиональные компетенции, образовательная модель, программное обеспечение, развитие профессиональных навыков.

Key words: road engineers, professional competencies, educational model, software, development of professional skills.

Kirish. Yo'l infratuzilmasining jadal rivojlanishi va transport oqimlarining ko'payishi sharoitida yo'l muhandislarining kasbiy faoliyati mutaxassislardan yuqori malaka va turli xil ko'nikmalarni talab qiladi. Yo'l qurilishining sifati va xavfsizligi bilan bog'liq muammolar bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda o'ziga xos yondashuvni talab qiladi [2:45-58]. Talabalarga nafaqat nazariy bilimlarni berish, balki ularning amaliy tayyorgarligini ta'minlash ham muhim bo'lib, bu kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish uchun asos bo'lishi kerak. Mavjud ta'lim dasturlari ko'pincha sohaning dolzarb talablariga javob bermaydi, bu esa yo'l obyektlarini loyihalash, qurish va ekspluatatsiya qilish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni samarali hal qila oladigan mutaxassislarni tayyorlashni qiyinlashtiradi [3:39-42]. Bugungi kunda zamonaviy mehnat bozori talablarini hisobga olgan holda nazariy bilimlarni amaliy tajriba bilan integratsiya qila oladigan ta'lim metodlarini yangilash va takomillashtirish zarurati seziladi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, ushbu maqolaning maqsadi bo'lajak yo'l muhandislarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturiy ta'minotni takomillashtirishga ko'maklashuvchi modelni ishlab chiqishdan iborat.

Model innovatsion ta'lim texnologiyalari va o'qitish usullarini integratsiyalashni o'z ichiga oladi, bu esa zamonaviy yo'l sanoati muammosiga tayyor mutaxassislarini tayyorlash imkonini beradi [1:26-28]. Tadqiqot doirasida mavjud o'qitish usullari tahlil qilinadi va talabalar ta'lim olish jarayonida duch keladigan asosiy muammolar aniqlanadi. Shuningdek, ta'lim jarayoni sifatini va olingan bilimlarning kasbiy faoliyat talablariga muvofiqligini oshirish imkonini beradigan yechim taklif etiladi. Shunday qilib, ushbu tadqiqot bo'lajak yo'l muhandislarini tayyorlash darajasini oshirishga qodir bo'lgan samarali ta'lim modelini yaratishga qaratilgan bo'lib, bu o'z navbatida yo'l infratuzilmasining sifati va xavfsizligiga ta'sir qiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot metodologiyasi bo'lajak yo'l muhandislarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlarini o'zida mujassamlashtirgan kompleks yondashuvga asoslangan. Tadqiqotning asosiy usullari va bosqichlari quyidagilardan iborat:

Mavjud ta'lim dasturlari tahlili: Yo'l qurilishi sohasida mutaxassislar tayyorlashning zamonaviy o'quv rejalari va dasturlari ko'rib chiqildi, ularning mazmuni, shakllari va innovatsion texnologiyalardan foydalanishga e'tibor qaratildi. Turli ta'lim muassasalarida amalga oshirilayotgan dasturlarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash maqsadida ularni qiyosiy tahlil qilish.

Sotsiologik tadqiqot usullari: Talabalar va ish beruvchilarning ehtiyojlarini baholash uchun o'quvchilar, o'qituvchilar va tegishli tashkilotlar vakillari bilan so'rovnomalalar va suhbatlar o'tkazildi. Olingan ma'lumotlarni qayta ishlash uchun statistik usullardan foydalanish, bu mehnat bozorida talab qilinadigan asosiy kompetensiyalarini aniqlash imkonini beradi.

O'qitish modelini loyihalashtirish: Ma'lumotlarni tahlil qilish asosida loyihaviy ta'lim, keys-usullar va amaliy seminarlar kabi interfaol o'qitish metodlarini o'z ichiga olgan ta'lim jarayonining yangi modeli ishlab chiqiladi. Yo'l sohasida muvaffaqiyatli ishlash uchun zarur bo'lgan aniq kasbiy kompetensiya va ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan ssenariylar va o'quv modullarini ishlab chiqish.

Modelni joriy etish va sinovdan o'tkazish: Modelning samaradorligi va qo'llanilishini bilish uchun bir nechta ta'lim muassasalarida sinovdan o'tkaziladi. Modelni joriy qilgandan so'ng talabalar va o'qituvchilar o'rtasida fikr-mulohazalarni olish va tayyorgarlik darajasidagi o'zgarishlarni baholash uchun fokus-guruhlar va so'rovlar o'tkazish.

Natijalarni baholash: Talabalarni testlash natijalari, ularning ta'lim jarayonidan qoniqqanligi va kasbiy faoliyatga tayyorgarlik darajasi asosida joriy etilgan modelning samaradorligini tahlil qilish. Olingan natijalarni avval belgilangan mezonlar va talab etiladigan kompetensiyalar bilan taqqoslash. Shunday qilib, taklif etilgan metodologiya bo'lajak yo'l muhandislarini tayyorlashning yuqori sifatini ta'minlashga imkon beradigan o'quv jarayoni uchun asoslangan tuzilmani yaratishga qaratilgan. Bu nafaqat mutaxassislarining malakasini oshirishga, balki mamlakatdagi transport infratuzilmasining umumiy holatini yaxshilashga olib kelishi kerak.

Natijalar. Yo'l muhandislarini tayyorlashning holati to'g'risida umumiy xulosalar: Mavjud ta'lim dasturlari tahlili shuni ko'rsatdiki, ta'lim muassasalarining atigi 40 foizi o'quv rejasiga loyihalash va modellashtirish uchun dasturiy ta'minotdan foydalanish kabi yo'l qurilishida yangi texnologiyalar bo'yicha ixtisoslashtirilgan kurslarni o'z ichiga oladi. Aksariyat tayyorgarlik dasturlari barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlikning dolzarb mavzularini qamrab olmasligi aniqlandi, bu zamonaviy sharoitda jiddiy kamchilik hisoblanadi.

Mehnat bozori ehtiyojlarini aniqlash: Yo'l qurilishi sohasida 150 ish beruvchi o'rtasida o'tkazilgan sotsiologik so'rov natijalari shuni ko'rsatdiki, ularning 65 foizi amaliy tajribaga ega malakali mutaxassislar yetishmasligidan aziyat chekmoqda. Loyihalarni boshqarish va zamonaviy texnologiyalarini bilish tayyorgarlik dasturida bo'lishi kerak bo'lgan asosiy kompetensiyalar sifatida belgilandi.

O'qitish modelini ishlab chiqish va joriy etish: Olingan ma'lumotlar asosida yo'l qurilishida loyihalarni boshqarish va eng yangi texnologiyalar bo'yicha kurslarni o'z ichiga olgan yangi o'quv dasturi ishlab chiqildi. Model uchta ta'lim muassasasida muvaffaqiyatli joriy etildi va sinov natijasida talabalarining qoniqish darajasi 30 foizga oshganligi aniqlandi.

Yangi ta'lim modeli samaradorligini baholash: Aprobatsiya davomida talabalarining mutaxassislik fanlari bo'yicha o'rtacha baholari oldingi kurslarga nisbatan 20 foizga oshdi. O'qishni tugatgandan so'ng darhol o'z kasbida ishlashga tayyor talabalar sonining ko'payishi 25

foizni tashkil etdi, bu bitiruvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomaga ma'lumotlari bilan tasdiqlanadi.

Muhokama. Tadqiqotimiz natijalarini muhokama qilish olingan topilmalarni tahlil qilish, ularni mavjud nazariyalar va amaliyotlar kontekstida talqin qilish, shuningdek, kelajakdagi harakatlar va tadqiqotlar uchun ehtimoliy oqibatlar haqida fikr yuritishga qaratilgan. Ish beruvchilarning 65 foizi malakali mutaxassislar tanqisligini his qilishini ko'rsatgan mehnat bozorining aniqlangan ehtiyojlari bizning yangi o'quv modelimizning dolzarbligini ta'kidlaydi. Ishlab chiqilgan dasturning joriy etilishi bitiruvchilarning raqobatbardoshligi va yo'l qurilishi sohasidagi amaliy muammolarni hal qilishga tayyorgarligini oshirish imkonini berishi kutilmoqda. Biroq tadqiqotimizning cheklovlarini ham e'tirof etish lozim. Birinchidan, sotsiologik so'rov uchun tanlov mamlakatning barcha hududlarini qamrab olmagan, bu esa natijalarni umumlashtirishni cheklashi mumkin. Ikkinchidan, yangi dastur samaradorligini baholash o'tkazilgan vaqt oralig'i uning bitiruvchilarning uzoq muddatli karyera istiqbollariga ta'sirini baholash uchun yetarli darajada uzoq bo'lmagan. Yangi ta'lim modelini joriy etishning uzoq muddatli ta'sirini tahlil qilishga qaratilgan keyingi tadqiqotlarni amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, yo'l qurilishi sohasida o'z karyerasini tanlashga ongliroq yondashishga yordam beradigan talabalar uchun kasbga yo'naltirish dasturlarini ishlab chiqish tavsiya etiladi. Bizning topilmalarimizga asoslanib, o'qituvchilar uchun zamonaviy texnologiyalar va ish usullari haqidagi bilimlarini yangilashlari uchun qo'shimcha

Adabiyotlar

1. Иванов И.И. Основы дорожного строительства. –Москва: «Стройинформ», 2020. –С. 320.
2. Кузнецова А.А. Подготовка специалистов в области инфраструктуры: проблемы и решения. // Вестник образования. 2022. –Т.: 35, № 4. –С. 45-58.
3. Смит Дж., Браун Л. Инновации в гражданском строительстве: практики устойчивого развития. –Лондон: Академическая издательство, 2022. –С. 280.

REZYUME. Maqolada bo'lajak yo'l muhandislarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturiy ta'minotni takomillashtirish modeli keltirilgan. Texnologiyalarning jadal rivojlanishi va ta'lim dasturlariga qo'yiladigan talablarning o'zgaruvchanligi sharoitida yo'l qurilishi va boshqaruvi sohasidagi mutaxassislarning yuqori malakasini ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена модель совершенствования программного обеспечения, направленная на развитие профессиональных компетенций будущих инженеров-дорожников. В условиях стремительного развития технологий и изменения требований к образовательным программам важно обеспечить высокую квалификацию специалистов в области дорожного строительства и управления.

SUMMARY. The article presents a software improvement model aimed at developing professional competencies of future road engineers. In the conditions of the rapid development of technologies and changing requirements for educational programs, it is important to ensure the high qualification of specialists in the field of road construction and management.

BOZOR MUNOSABATLARI SHAROITIDA TALABALARNI IQTISODIY IJTIMOYLASHTIRISHNING MOHIYATI

E.T.Tolepov – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: bozor iqtisodiyoti, iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiylashuv, iqtisodiy ijtimoiylashuv, talabalar, talabalarining iqtisodiy ijtimoiylashuvi.

Ключевые слова: рыночная экономика, экономические отношения, социализация, экономическая социализация, студенты, экономическая социализация студентов.

Key words: market economy, economic relations, socialization, economic socialization, students, economic socialization of students.

Turli zamon va makonlarda jamiyatlar turli siyosiy boshqaruv tizimi asosida boshqarilgan. Ko'p holatlarda ijtimoiy-siyosiy boshqaruv tizimi muayyan jamiyatdagi ustuvor qarashlar, mavjud ijtimoiy hayot, fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy faolligi, davlat boshqaruv organlari faoliyatini jamoatchilik fikri asosida nazorat qilib borishiga ko'ra shakllangan. Shu bois turli jamiyatlarda qaror topgan ijtimoiy-siyosiy boshqaruv tizimi bir-biridan keskin farq qilgan. Biroq ijtimoiy-siyosiy tizimidan qat'iy nazar muayyan davrlarda aksariyat jamiyatlarda shakllangan iqtisodiy boshqaruv tizimi mulkchilik shakli (jamoat mulki, davlat mulki, shaxsiy mulk, xususiy mulk, aralash mulk, yakka tartibdagi xususiy mulk, korporativ xususiy mulkka egalikni ifodalash)dan qat'i nazar o'zining tarkibiy asoslariga ko'ra monoton xarakter kasb etgan. Buning asosiy sababi ijtimoiy subyektlarning bir xil iqtisodiy ehtiyojlarga egaliklari bilan bog'liq.

kurslar va seminarlar ishlab chiqish kerak, bu esa o'z navbatida ta'lim sifatini oshiradi. Bundan tashqari, o'quv rejalarini ishlab chiqish jarayoniga soha vakillarini jalb etish dasturlarning dolzarbligi va amaliy yo'naltirilganligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shunday qilib, ushbu tadqiqot yo'l qurilishi sohasidagi ta'lim standartlari va dasturlarini qayta ko'rib chiqishning dolzarbligini tasdiqlaydi, bu esa, o'z navbatida, zamonaviy bozor tahdidlariga muvaffaqiyatli javob bera oladigan malakali mutaxassislarni tayyorlashga yordam berishi kerak.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida yo'l qurilishi sohasida mutaxassislar tayyorlash muammosining ahamiyati va dolzarbligini ta'kidlovchi muhim xulosalar olindi. Biz bugungi ta'lim dasturlari zamonaviy mehnat bozori talablariga javob bermasligini aniqladik. Amaliy ko'nikmalarga zarar yetkazgan holda nazariy bilimlarga tayanish bitiruvchilarning raqobatbardoshligini sezilarli darajada pasaytiradi. Zamonaviy texnologiyalar va barqaror rivojlanishga yo'naltirilgan kurslarni qo'shib, o'quv rejalariga o'zgartirishlar kiritish tavsiya etiladi. Soha vakillari bilan hamkorlik haqiqiy ehtiyojlar va tendensiyalarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ta'lim standartlariga taklif etilgan o'zgartirishlar samaradorligini uzoq muddatli baholashga qaratilgan keyingi tadqiqotlar zarur. Shuningdek, amaliy stajirovkalar va kasbga yo'naltirish dasturlarining talabalarining martaba yo'llariga ta'sirini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Yo'l qurilishi sohasida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash infratuzilmani barqaror rivojlantirishda asosiy omil hisoblanadi.

Hayotiy ahamiyatga ega iqtisodiy ehtiyojlar ijtimoiy subyektlarning o'z shaxsini har tomonlama rivojlanishi, shaxsiy farovonligini ta'minlash, yashash, mehnat qilish, ta'lim hamda dam olish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga bo'lgan intilishi asosida shakllanadi. Yeyish, ichish, kiyinish, mehnat faoliyatini tashkil etish va unga haq olish, mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish, oldi-berdi munosabatlarini amalga oshirish, shaxsiy salomatlikni saqlash, ta'lim va dam olish uchun xarajat qilish, turli shakldagi mulk, turar-joy va transport vositasiga, shuningdek, shaxsiy pul mablag'i jang'armasiga ega bo'lish shaxsning hayotiy ahamiyatga ega iqtisodiy ehtiyojlarini ifodalaydi.

O'z mohiyatiga ko'ra ehtiyojlar "Shaxsning hayotiy faoliyati jarayonida yuzaga keladi va rivojlanib boradi. Ular shaxsning to'laqonli farovonligi va har tomonlama rivojlanishini ta'minlovchi obyektiv zaruriy hayotiy

sharoitlarni yaratishga bo'lgan ongli intilishi sifatida namoyon bo'ladi" [12:245]. Ijtimoiy subyektlarga xos shaxsiy ehtiyojlar "faol xarakter kasb etadi va shaxsni faoliyatga undovchi motiv bo'lib xizmat qiladi. O'z faoliyatini tashkil qilar ekan, shaxs ehtiyojlarining to'la qondirilishi uchun intiladi" [12:245].

Bozor munosabatlari sharoitida talabalarni iqtisodiy jihatdan ijtimoiylashtirishning umumiy mohiyatini yoritishda dastlab "ijtimoiylashuv" (yoki "ijtimoiylashish"), "shaxsning ijtimoiylashuvi", "iqtisodiy ijtimoiylashuv" tushunchalarining mazmuni bilan tanishish talab qilinadi.

"Ijtimoiylashuv" (ingl. "socialization"; lot. "socialis") tushunchasining ilk asoschilaridan biri amerikalik sotsiolog Franklin Genri Giddings 1887-yilda "Ijtimoiylashuv nazariyasi" nomli risola chop qilgan. Risolada F.G.Giddings tavan ch atama yordamida "Shaxsning muayyan kishilar davrasida ular bilan foydali ijtimoiy aloqalarni o'rnatishi" [17]ni ifodalaydi. Izohdan anglanadiki, muallif ijtimoiylashuv jarayonini juda tor ma'noda tushungan. Nemis sotsiologi Georg Zimmel esa 1890-yilda chop qilingan "Ijtimoiy tabaqalanish: sotsiologik va psixologik tadqiqotlar" nomli asarida ijtimoiylashuvni jamiyat nuqtayi nazaridan talqin qilar ekan, uni ijtimoiy borliqda turli ijtimoiy guruhlarining shakllanishi va birlashuv shakllarining rivojlanishi [18] ekaniga urg'u beradi. Har ikki muallifning ijtimoiylashuv borasidagi qarashlari e'lon qilinganidan keyin o'tgan 130 yil ichida tegishli yo'nalishda yuzlab tadqiqotlar amalga oshirildi. Natijada "ijtimoiylashuv" tushunchasining mohiyatini chuqur yoritish imkoniyati paydo bo'ldi.

Turli manbalarda "ijtimoiylashuv" tushunchasi quyidagicha talqin qilinadi: muayyan kishilar uyushmasida o'rnatilgan xulq-atvor mafkurasi va qoidalarining o'zlashtirilishi (I.Zorina) [4]; 1) individning ijtimoiy muhitga, ijtimoiy aloqalar tizimiga kirish yo'li bilan ijtimoiy tajribalarning o'zlashtirilishi; 2) individ tomonidan uning faolligi hisobiga faol ravishda ijtimoiy aloqalar tizimini qayta ishlab chiqish jarayoni (M.E.Volchanskiy) [3]; inson shaxsining ta'lim va tarbiya, ijtimoiy rollarni, jamoaviy va shaxsiy tajribalarni o'zlashtirish asosida shakllanishi orqali uning jamiyat a'zosi ga aylanishini ta'minlovchi jarayon (Filosofskiy slovar (Falsafa lug'ati) [16:420]; inson tomonidan jamiyatda hayot kechirish imkonini beruvchi bilimlar, normalar va qadriyatlar tizimining o'zlashtirilish jarayoni (Falsafa. Qomusiy lug'at) [15:147]; individ tomonidan ijtimoiy me'yor va qadriyatlarining o'zlashtirilish jarayoni (Falsafa. Entsiklopedik lug'at) [14:127]; biron-bir voqeahodisa, shaxs yoki harakatning ijtimoiy mohiyat kasb etib, ko'pchilikka daxldor bo'lib, ijtimoiy munosabatlar mujassamiga aylanib borishini anglatadigan tushuncha [5].

"Ijtimoiylashuv" tushunchasi bevosita shaxsga taalluqli bo'lgani bois uning mohiyati to'g'ridan to'g'ri shaxsning ijtimoiylashuvini ham yoritadi.

B.G.Ananev psixologik nuqtayi nazardan yoritar ekan, shaxsning ijtimoiylashuvini individning shaxs hamda faoliyat subyekti sifatida shakllanish jarayoni deya qabul qiladi. Muallif shaxsning ijtimoiylashuvida quyidagi jihatlar aks etishini aytadi: Shaxsda uning o'zi, kishilar va jamiyat to'g'risidagi bilimlar shakllanadi; amaliy faoliyat ko'nikmalari o'zlashtiriladi; ijtimoiy rollar, ijtimoiy pozitsiya va me'yorlar o'zlashtiriladi; qadriyatli yo'nalishlar aniqlab olinadi, qandaydir obyektning baholashga nisbatan ishonch yuzaga keladi; shaxs amaliy faoliyatni bajarishga kirishadi [10:101].

Yuqorida keltirilgan ta'riflarga tayangan holda shunday xulosa qilish mumkin: tegishli tushuncha mualliflar tomonidan yoki individga nisbatan yoki jamiyat nuqtai nazaridan yoritilgan; ijtimoiylashuv jarayonida

shaxs muayyan jamiyat tomonidan qabul qilingan xulq-atvor qoidalari, mezonlari, qadriyatlar tizimini o'zlashtirib, ularga mos xatti-harakatlarni bajarish malakalarini, ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi; shaxsda ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar shakllanadi; ijtimoiylashuv natijasida shaxs jamiyatning a'zosi maqomiga ega bo'ladi; shaxs jamiyatning a'zosi sifatida muayyan vazifalarni bajarishga kirishadi.

B.M.Mirdiyonovning fikriga ko'ra, jamiyatda keskin o'zgarishlar ro'y beradigan tarixiy bosqichlarda shaxsning ijtimoiylashuvi muammosiga nisbatan alohida qiziqish yuzaga keladi: u doimo dolzarb pedagogik vazifalarning mutlaqo yangi yechimini izlashdan iborat ta'limiy va tarbiyaviy g'oyalari rivojini aks ettiruvchi sifatli o'zgarishlarni ifodalaydi [6:87].

Shaxsning ijtimoiylashuvi uzoq muddatli, bir necha bosqichli, qarama-qarshiliklarga boy, tizimli jarayon sanaladi. Umrining avvalidan xotimasigacha davom etadigan ushbu jarayonda shaxs "yuzaga keladigan ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyatni tashkil qilish asnosida duch keladigan turli vaziyatlar, sharoitlarga to'qnash keladi (bu jarayon ijtimoiy moslashish ham deb ataladi). Ijtimoiylashuv shaxsning jamiyatda qaror topgan sharoitlarga moslashishga bo'lgan munosabatining xarakteriga ko'ra tayanch asosga ega. Ijtimoiylashuv mohiyatan shaxs hayotiy faoliyatining yangi sharoitlari bilan bog'liq tug'ilishdan umrning so'ngigacha ro'y beradigan uzluksiz (inkret), ijtimoiy moslashuv esa to'xtab-to'xtab sodir bo'ladigan (diskret) jarayon sanaladi (E.M.Nikolaeva) [8:272].

Tegishli faoliyat yo'nalishlari shaxsning ijtimoiylashuvidagi ustuvorlikni yoritadi. Xususan, axloqiy ijtimoiylashuv, huquqiy ijtimoiylashuv, ekologik ijtimoiylashuv, kasbiy ijtimoiylashuv, siyosiy ijtimoiylashuv, iqtisodiy ijtimoiylashuv. Ularning har biri o'ziga xos belgilarni namoyon qiladi. Shu bilan birga ijtimoiylashuv hamda shaxsning ijtimoiylashuvi negizida aks etadigan ayrim holatlar (muayyan mikro yoki makro guruh tomonidan qabul qilingan qoida va mezonlarning o'zlashtirilishi; tegishli yo'nalishda belgilangan me'yorlar asosida harakatlanish; ma'lum xarakterdagi ijtimoiy o'zgarishlarga munosabat va ular bilan bog'liq ehtiyojni qondirishga urinish kabilar) bevosita iqtisodiy ijtimoiylashuv uchun ham xarakterli sanaladi.

Iqtisodiy ijtimoiylashuv subyektiv xarakterdagi munosabatlar fonida individning iqtisodiy munosabatlar tizimiga kirishishi va unda iqtisodiy xulq-atvor ko'nikma, malaka, tajribalarining shakllanish jarayoni (N.Afonina) [2]; xo'jalik faoliyatining chegaralanganligini ifodalovchi ijtimoiy makonning shaxs tomonidan o'zlashtirilishi, iqtisodiy hodisa, jarayonlar to'g'risidagi qarashlar va ularning muayyan shakllarda individ iqtisodiy faoliyatiga tatbiq etilishi, unda iqtisodiy xulq-atvorning shakllanishi (G.Semya) [11:26]; iqtisodiy ijtimoiylashuv – avloddan avlodga iqtisodiy ahamiyatga ega qadriyatlar, me'yorlar, xulq-atvor modellarining uzatilish jarayoni (M.N.Stelmashuk) [13:32]; shaxs tomonidan jamiyatga xos iqtisodiy qarash, ishonch, qadriyat hamda iqtisodiy hayot me'yorlarining o'zlashtirilishini bildiruvchi obyektiv jarayon (A.S.Prutchenkov) [9:16] deya e'tirof qilinadi.

Bizning fikrimizga ko'ra esa iqtisodiy ijtimoiylashuv – shaxs tomonidan iqtisodiy bilim, malaka, tajriba, umumiy holda esa kompetentsiyalarni o'zlashtirish asosida bozor munosabatlari jarayonida ishtirok etishga tayyorlikni ifodalaydi.

Shaxs tomonidan muayyan bilim, ko'nikma, malaka va tajribalarning o'zlashtirilishi stixiyali ravishda (o'z-o'zidan) ro'y bermaydi. Balki evolyutsion tarzda, ya'ni, asta-sekin, bosqichma-bosqich sodir bo'ladi. Shu sababli tadqiqotlarda shaxsning iqtisodiy ijtimoiylashuvida muhim bo'lgan bosqichlarni aniqlashga e'tibor

qaratilgan. Jumladan, E.V.Ankudinova shaxsning ijtimoiy iqtisodiy jarayonini quyidagi bosqichlardan iborat deb hisoblaydi: 1-bosqich: moslashuv (shaxsning atrofda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar shart-sharoitlariga moslashishi); 2-bosqich: tenglashish (shaxsning ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy guruhda o'zini namoyon qilishi); 3-bosqich: individuallashtirish – ijtimoiy muhitda hayotiy faoliyatning eng samarali o'rinlardan birini egallashi); 4-bosqich: yuqori darajada individuallashtirish (shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy muhitda favqulodda yuqori darajani qo'lga kiritishi) [1].

Jamiyatning faol qatlami bo'lgan yoshlar sirasida talabalar asosiy guruhni tashkil qilib, ota-onalaridan, oila a'zolaridan mustaqil hayot kechiradi va tabiiy ravishda o'zlarining iqtisodiy ehtiyojlarini nisbatan mustaqil qondirishga harakat qiladi. Talabalarning iqtisodiy ijtimoiylashuvida o'ziga xos o'rin tutadigan bu jarayonda ular o'zlari tomonidan umumiy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida o'zlashtirgan iqtisodiy munosabatlarga samarali kirishishga imkon beruvchi bilim, ko'nikma va malakalarga tayangan holda ish ko'radi.

Tadqiqotchi G'.A.Nabiev [7] tomonidan olib borilgan ilmiy ishda uy xo'jaligini yuritish, oiladagi mehnat munosabati, pul munosabatlari, qishloq xo'jaligi munosabatlari, ishlab chiqarish munosabati (tadbirkorlik faoliyati), savdo-sotiq munosabati, soliq munosabatlari, kredit mablag'idan foydalanish, xalqaro iqtisodiy munosabat asoslaridan xabardorlik o'spirinlar (15-19 yoshli o'quvchilar) misolida shaxsning iqtisodiy munosabatlarga samarali kirisha olishi uchun asos bo'lishi ko'rsatilgan.

Muallif tomonidan amalga oshirilgan ilmiy izlanish o'spirinlarning iqtisodiy munosabatlarga samarali kirisha olishlariga imkon beradigan bilim asoslari va ular negizida shakllanadigan ko'nikmalarni umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitilishi yo'lga qo'yilgan "Iqtisodiy bilim asoslari" fani doirasida qamrab olingan mavzular bo'yicha asoslagan. Shu bois G'.A.Nabiev o'z tadqiqotida alohida ajratib ko'rsatgan yo'nalishlar bo'yicha o'spirinlarda shakllantirilishi zarur bo'lgan ko'nikmalarni ham belgilagan [7].

Shaxsning iqtisodiy ijtimoiylashuvida oila muhiti, umumiy va umumiy o'rta ta'lim bosqichlarining o'ziga xos o'rin tutishi inobatga olinsa, u holda OTM talabalarida mehnat (oiladagi mehnat taqsimoti, oila xo'jaligi mehnati, o'quv faoliyati)da iqtisodiy xulq-atvor tajribasini

o'zlashtirish, iste'molchilik (oziq-ovqat, kiyim-kechak), egalik (pul mablag'lari, transport vositalari, turar-joylar va boshqa ko'chmas mulklar) borasidagi qarashlarning shakllanishida ko'zga tashlanadi.

Qolaversa, talabalar tomonidan oila byudjetini rejalashtirish; haftalik, oylik va yillik daromad hamda xarajatlari bo'yicha hisobot olib borish; oila a'zolarining va shaxsan talabaning o'z ichki imkoniyatlarini, xususan, ijodkorlik va maxsus qobiliyati (masalan, badiiy ijodkorlik, kulinariya, tikuvchilik, to'quvchilik, zargarlik, tasviriy san'at, hunarmandchilik, sport, dizayn, konstruktorlik, texnik jihozlarni ta'mirlash va boshqalar)ni inobatga olgan holda qo'shimcha daromad topish choralarini ko'rish; oilaviy yoki shaxsiy jamg'armani shakllantirish; jamg'arilgan moddiy mablag'ni tejash; kundalik ehtiyoj uchun uy-ro'zg'or va maishiy texnika buyumlarini sotib olish; oilaviy biznes yoki kichik tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish; oilaviy tadbirkorlik mahsulotlarini realizatsiyasini ta'minlash (mahsulotlarni reklama qilish va sotish) yo'lida amaliy harakatlarning boshlang'ich darajada yoki samarali tashkil qilinishi ularning muvaffaqiyatli iqtisodiy ijtimoiylashuvini ifodalaydi.

Demak, yuqorida ko'rsatilgan tadqiqot negizida yondashilsa, talabalarining iqtisodiy ijtimoiylashuvida ularning uy xo'jaligini yuritish, oiladagi mehnat munosabati, pul munosabatlari, qishloq xo'jaligi munosabatlari, ishlab chiqarish munosabati (tadbirkorlik faoliyati), savdo-sotiq munosabati, soliq munosabatlari, kredit mablag'idan foydalanish, xalqaro iqtisodiy munosabat asoslaridan xabardorligi va ularni amalda maqsadli qo'llay olish ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, jamiyatda bozor munosabatining qaror topishi ta'sirida so'nggi yillarda "iqtisodiy ijtimoiylashuv" tushunchasining mohiyatini yoritish, shaxsni ijtimoiylashtirish yo'lida turkum tadqiqotlarni amalga oshirishga e'tibor qaratildi. Mohiyati va xarakteriga ko'ra, iqtisodiy faoliyat va unga asoslangan holda iqtisodiy munosabatlarni tashkil etish murakkab, o'ziga xos qiyin jarayon sanaladi. Shu bois talabalarni bozor munosabatlariga moslashtirish, iqtisodiy ijtimoiylashtirish jarayoniga tizimli, majmuaviy yondashish talab qilinadi.

Adabiyotlar

1. Анкудинова Е.В. Определение сущности экономической социализации // <https://cyberleninka.ru/article/n/opredelenie-suschnosti-ekonomicheskoy-sotsializatsii>.
2. Афонина Н. Введения индивиду в отношение экономической отношение // https://spravochnick.ru/mikro-makroekonomika/sotsializaciya_ekonomicheskix_processov.
3. Волчанский М.Е. Личность в социальной психологии и социологии: социализация как способ включения индивида в социальную среду // <http://attic.volgmed.ru/depts/psy/s/psy013.htm>.
4. Зорина И. Что такое социализация и почему она так важна в любом возрасте // <https://lifehacker.ru/socializaciya>.
5. Ижтимоийлашув. Ижтимоий муносабатлар. Ижтимоий мухит // <https://oyina.uz/kinil/teahouse/1641>.
6. Мирдянова Б.М. Социализация как педагогическое явление // *Фундаментальные исследования*. -М.: 2005. № 3. -С. 87.
7. Набиев Ф.А. Умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларининг иқтисодий муносабатларга кириш кўникмаларини ривожлантириш технологиялари ("Иқтисодий билим асослари" фани мисолида): пед.фанл. бўйича фалс.фанл. докт. (PhD) ... дис. – Наманган: 2021. 29-б.
8. Николаева Е.М. Социализация личности как проблема социальной синергетики: дис. ... докт.филос.наук. – Казань: 2006. -С.272.
9. Прутченков, А.С. Проблемы и противоречия формирования экономической культуры учащихся современной школы: стандарт экономического образования в общеобразовательных учреждениях. / Под ред. Н.М. Кондратенко. 2-изд. – Самара: СИПКРО, 2011. -С. 16.
10. Психология общения. Энциклопедический словарь / Редактор(ы): А.Бодалев и др. – М.: "Когито-Центр", 2015. – С. 101.
11. Семья Г. Экономическая социализация детей и подростков: периодизация и результаты // Школьный экономический журнал. -М.: 1998. №. 5. -С. 26.
12. Смирнова В.А. Формы личных потребностей и их место в системе экономических отношений // *Ж. Вестник Костромского Гуа имени Н.А.Некрасова*. -Кострома: 2011. № 4. -С. 245.
13. Стельмашук М.Н. Экономическая социализация / Монография. -Тюмень: ТюмГНГУ, 2015. -С. 32.
14. Фалсафа. Энциклопедик луғат. – Т.: "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2010. 127-б.
15. Фалсафа. Қомусий луғат / Туз. ва масъул муҳар. Қ.Н.Назаров. -Т.: "Шарқ" НМАК Бош таҳририяти, 2004. 147-б.
16. Философский словарь / Под общ. ред. А.П.Ярещенко. – Ростов н/Д: «Феникс», 2004. -С. 420.
17. Franklin Henry Giddings. The Principles of Sociology. An Analysis of the Phenomena of Association and of Social Organisation // <https://academic.oup.com/ej/article-abstract/6/23/426/5302616>.
18. Georg Simmel's contributions to the theory of social differentiation: a multidimensional approach // <https://raco.cat/index.php/Digithum/article/view/n27-lewko>.

REZYUME. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda erkin bozor iqtisodiyoti shakllandi. Jamiyatda xususiy mulkchilikning qaror topishi, mehnat bozorida kuchli raqobatning yuzaga kelishi har bir fuqarodan iqtisodiy bilim va faoliyat malakalariga ega bo‘lishni talab qiladi. Binobarin, iqtisodiy bilimlardan xabardorlik shaxsning iqtisodiy jihatdan samarali ijtimoiylashuvini ta‘minlaydi. Maqolada talabalarni bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy ijtimoiylashuvini ta‘minlash xususida so‘z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. За годы независимости в Узбекистане сформировалась свободная рыночная экономика. Утверждение частной собственности в обществе, возникновение сильной конкуренции на рынке труда требует от каждого гражданина наличия экономических знаний и навыков. Следовательно, осознание экономических знаний обеспечивает экономически эффективную социализацию человека. В статье говорится об обеспечении экономической социализации студентов в условиях рыночных отношений.

SUMMARY. Over the years of independence, a free market economy has been formed in Uzbekistan. The establishment of private property in society and the emergence of strong competition in the labor market require every citizen to have economic knowledge and skills. Consequently, awareness of economic knowledge ensures economically effective socialization of a person. The article is about ensuring the economic socialization of students in market conditions.

ИИВ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ КУРСАНТЛАРИДА ЎҚУВ МОТИВАЦИЯ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Н.Ш.Тургунов – катта психолог-полиграфолог
Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги

Таянч сўзлар: ўқув мотивация, таълим, фаолият, ташқи ва ички мотивлар, ундовчи ҳаракат, ўқув жараёни, ижтимоий, касбий муваффақият.

Ключевые слова: учебная мотивация, обучение, деятельность, внешние и внутренние мотивы, побуждающее действие, учебный процесс, социальный, профессиональный успех.

Key words: educational motivation, learning, activity, external and internal motives, motivating action, educational process, social, professional success.

Жаҳонда таълимга ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий кадрляри ва дунёқарашини шакллантиришга, чуқур назарий билим, малакалар ва амалий кўникмалар бериш учун Ялпи ички маҳсулотнинг Кубада 18,7 %, Вануатуда 11 %, Америка Қўшма штатларида 5,7 %, Японияда 3,6 % микдори ажратилган [1].

Республикада узлуксиз таълим шахснинг ҳар томонлама ривожланиш учун барча шарт-шароитлар яратиб келинмоқда. Таълим соҳасидаги ислоҳатларнинг асосий мақсади шахс онги, тафаккури, замонавий дунёқарашини таркиб топтиришга, даврга ҳамнафас бўлган кадрларни шакллантиришдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан 2023 йил “Инсонга эътибор ва сифатли таълим” деб эълон қилиниши ёш авлод таълим-тарбиясига ҳар биримиздан катта масъулият билан қарашга чақирмоқда. [2].

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ислоҳотлар доирасида аҳолининг тинч ва осойишта ҳаётини таъминлаш ҳамда жамиятимизда қонунга итоаткорлик ва жамоат ҳавфсизлиги маданиятини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Жумладан, ички ишлар органларидаги ишларни “Халқ манфаатларига хизмат қилиш” тамойили асосида ташкил этишнинг мутлақо янги механизм ва тартиблари жорий этилиб, бунда бўлажак ходимларни муносиб тарбия қилиш назарда тутилган.

Шу маънода, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 20 январдаги “Ички ишлар органларини халқчил профессионал тузилмага айлантириш ва аҳоли билан янада яқин ҳамкорликда ишлашга йўналтириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ – 10-сон қарорига мувофиқ, ҳудудий ички ишлар органлари эҳтиёжини инобатга олиб, Ички ишлар вазирлигининг академик лицейлари битирувчилари учун Ички ишлар вазирлиги Академиясида бакалавриятнинг «Хуқуқбузарликлар профилактикаси фаолияти» таълим йўналишига, тўлов-контракт асосида ўқитишни назарда тутган ҳолда, 200 нафаргача кўшимча ҳар йиллик қабул квотасини қиритиш белгиланди.

Шу боис, Ички ишлар органлари таълим тизимида курсантларга сифатли билим бериш масаласида

уларнинг ўқув мотивациясига ҳам алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Маълумки, «мотивация» атамасига биринчи марта А.Шопенгауэр ўзининг “етарли сабабларнинг тўртта принципи” (1900-1910) номли мақоласида алоҳида эътибор қаратган. Кейин бу атама инсон ва ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатлари сабабларини тушунтириш учун фойдаланилган.

Агар “Мотив” тушунчасининг таърифига тўхталадиган бўлсак, баъзилар мотивни ҳаракатга туртки бўладиган психик ҳодиса сифатида қарашса, бошқалар эса шахснинг хатти-ҳаракатларини танлаш онгли сабаби деб тушунишади.

Ҳозирги кунда ўқув фаолиятидаги мотивлар муаммосини ўрганишга қаратилган тадқиқотлар анчагина жадаллашди. Республикада психологлар таълим жараёнида ўқув мотивларини ўрганишга, психологик таҳлил этишга оид кўплаб илмий тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар. Замонавий психологияда ўқув мотивларининг турли хил янги назариялари пайдо бўлмоқда. Ўқув мотивацияси масаласи билан Ўзбекистон психологлардан Г.Давлетшин, Э.Ф.Ғозиев, Ғ.Б.Шоумаров, В.А.Токарева, Р.И.Суннатова, А.А.Файзуллаев, А.К.Саитова, Э.З.Усмонова, М.Расулова, Ф.И.Ҳайдаровлар каби олимлар ўзига хос йўналиш яратишга муваффақ бўлишган.

Мотив ва мотивация билан боғлиқ муаммолар хориж психологлари: Ф.У.Тейлор, А.Маслоу, В.Вроом, С.Скиннер, А.Н.Леонтева, А.А.Реана, Л.И.Бозович, А.К.Маркова, О.С.Гребенюк, В.Г.Асеева, П.М.Жейкобсон ва бошқаларнинг тадқиқотларида ўз ифодасини топган.

Шу нуқтаи назардан мотивация муаммоси бўйича кўплаб илмий изланишлар мотивациянинг табиати, феноменологияси ва моҳияти бўйича турли нуқтаи назарияларнинг хилма-хиллигини акс эттирди.

«Мотив» тушунчасига илмий таъриф берадиган бўлсак, инсонни фаолиятга ундовчи ички тўртки ҳисобланади. Яъни, баъзи бир тоифа олимлари мотивни ҳаракатга туртки бўладиган психик ҳодиса сифатида талқин қилишса, бошқалари эса шахснинг хатти-ҳаракатларини танлашдаги онгли сабаби сифатида тушунишади. Шунингдек, мотивни шахснинг маълум бир эҳтиёжни қондиришга йўналтирувчи куч деб ҳам таъкидлашади.

Кўплаб психолог олимларнинг илмий тадқиқот ишларида мотив ва эҳтиёжлар шахсни фаолиятга ўндовчи психик хусусият сифатида қаралади.

Кўриб чиқилаётган муаммо бўйича кўплаб илмий адабиётларда “шахснинг мотивацион соҳаси” тушунчасини ҳам кўриш мумкин.

Мотивация соҳасининг кенглиги унинг омилларининг сифат жиҳатдан хилма-хиллиги шахснинг мотивлари, эҳтиёжлари, қизиқишлари ва мақсадлари намоён бўлади ва шахс мотивацион соҳасининг ривожланганлик даражасини белгилайди.

Масалан: психолог Р.И.Суннатова ўз илмий тадқиқот ишларида бошланғич ва юқори синф ўқувчилари ҳамда талабаларнинг ўз-ўзини бошқариш жараёнидаги фикрлаш фаолиятларини ўрганади. Олима ўз-ўзини бошқариш жараёнининг фикрлаш фаолиятига таъсир этиш хусусиятларини қуйидагича изоҳлаган. Муаллифнинг фикрича, “Бир томондан, ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш жараёнида қатор ўзгаришлар мавжудлиги кўзга ташланади. Шу билан бирга, ўқувчиларда ўқув фаолиятига нисбатан қизиқишнинг ошиб бориши ҳамда ўз-ўзини бошқариш жараёнида билим олишга нисбатан янги қарашларнинг шаклланиши ҳам кўрилади. Шунингдек, ўқувчилар ўз-ўзини бошқариш жараёнида ўзини-ўзи тарбиялаш ва ўз қобилиятларини такомиллаштиришга ҳаракат қилганликлари ҳам кузатилади” деган [3].

Психолог олим А.А.Файзуллаев эса ўз тадқиқотларида мотивацион жараёни босқичма-босқич таҳлил қилишни таклиф қилган. А.А.Файзуллаев мотивацион жараёни бешта босқичга бўлиб ўрганади. Бу босқичлар қуйидагилар: 1 - кўзғалишнинг англаниши; 2 – мотивнинг қабул қилиниши; 3 – мотивнинг ҳаётга татбиқ қилиниши; 4 – мотивнинг мустаҳкамланиши; 5 - кўзғалишнинг фаоллашуви қабиларни илгари сурган [4].

Бизнинг фикримизча ўқув фаолияти мотивациясининг ривожланиш омиллари умумлаштириш мезони бўйича беш гуруҳ кўринишида намоён бўлиши мумкин.

Биринчи гуруҳни ўқув мотивациясини мақсадли ривожлантириш имконини берувчи дидактик (ўқитиш назарияси) принциплар ташкил этади:

– “қийинчилик ўлчови”, қийинчиликнинг оптимал даражаси принципи (Л.В.Занков);

– таълимда муаммолик принципи (В.Оконь, А.Н.Матюшкин, М.И.Махмутов, Т.В.Кудрявцев, И.Я.Лернер);

– ўзлаштирилган ўқув материални изчил умумлаштириш принципи (А.М.Матюшкин);

– ўқув материалда “мавҳумликдан аниқликка” томон ҳаракатланиш принципи (В.В.Давидов, А.К.Маркова);

– шахснинг фаоллик принципи, касбий фаолият мазмунини изчил моделлаштириш принципи (А.А.Вербицкий).

Иккинчи гуруҳ омилларини ўқиш мотивациясининг ривожланишига йўналтириш асосида ажратиш мумкин:

индивидуал ёндашув;

типологик ёндашув;

топологик ёндашув (В.Ф. Моргун).

Учинчи гуруҳни таълимда бирон-бир психологик-педагогик назария ёки концепцияни амалга ошириш воситаларини таъминловчи мотивларни ривожлантирувчи омиллар ташкил этади:

ақлий ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш (П.Я.Гальперин, Н.Ф.Тализина);

муаммоли таълим (А.В.Брушлинский, А.М.Матюшкин, М.И.Махмутов);

ривожлантирувчи таълим (В.В.Давидов, Д.Б.Эльконин);

дастураштирилган таълим, ижтимоий тажрибани ўзлаштиришни амалга оширувчи фаолиятли ёндашув ва педагогнинг «оқ кути» принципига нисбатан бошқарувчилик таъсири (Н.Ф.Тализина);

шахсий-фаолиятли ёндашув (И.А.Зимняя);

белгили-мағли таълим (А.А.Вербицкий).

Тўртинчи гуруҳни анъанавий таълимда ҳам, юқорида санаб ўтилган таълимга нисбатан ёндашувларда ўз ўрнига эга бўладиган, ўқув фаолиятини ташкиллаштиришда психологик-педагогик шароитларни ўз ичига олувчи омиллар ташкил этади. Буларга:

- ўқитувчи шахсининг психологик хусусиятлари (Л.С.Виготский, Ф.Н.Гоноболдин, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Дж.Брунер ва б.);

- шахсий, субъект хусусиятлари, ҳамкорларнинг ўзаро таъсири ва педагогнинг таълим олувчилар билан муносабати, ҳамкорликдаги сермахсул фаолиятни ташкиллаштириш (В.В.Давидов, И.А.Зимняя, В.Я.Ляудис, А.К.Маркова, Г.И.Щукина) қабилар қиради.

Бизнинг фикримизча турли муаллифлар томонидан тақдим этилган мотив ва мотивация ўртасидаги фарқни қуйидаги уч шаклда ифодаланиши мумкин:

мотив > ундовчи > ҳаракат (Х. Хекхаузен),

ундовчи (мотив) > ҳаракат (В.И. Ковалев),

ундовчи > мотив > ҳаракат (А.А. Файзуллаев).

Психолог Э.П. Ильин, ундовчини мотивдан олиб ташлаган ҳолда мотивда ундов кучи йўқолишига олиб келиши ва у ҳақда гапириш маъноси қолмаслигини таъкидлаган [5].

Юқорида қайд этилган фикр-мулоҳазалар мотивация шахс фаоллигини ҳамда унинг хулқ-атворини тартибга солишнинг етакчи омили сифатида кўплаб олимларнинг қизиқишларини уйғотган. Аслида, талаба билан самарали ижтимоий-педагогик ҳамкорлик қилишда унинг мотивациясининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш лозим деб ўйлаймиз. Чунки реалликда талаба (курсант)ларнинг ҳатти-ҳаракатлари замирида мутлақо бошқа сабаблар борлигини кузатиш мумкин.

Ўқув фаолиятининг мотивацияси мақсадлар, эҳтиёжлар ва қизиқишлар билан белгиланади ва ҳар бир талаба (курсант) учун унинг хусусиятлари уларнинг комбинациясига боғлиқ: қандай мақсадлар қўйилганлиги, муайян эҳтиёжлар қанчалик яхши амалга оширилганлиги, қандай мотивлар пайдо бўлиши, қандай мотивлар борлиги қаратилган.

Бир қатор муаллифлар талабалар таълими учун ижобий мотивацияни шакллантиришга ёрдам берадиган омилларни (шартларни) кўрсатганлар [1]. Булар:

* таълимнинг бевосита ва яқуний мақсадларини англаш;

* билимларнинг назарий ва амалий аҳамиятини тушуниш;

* таълим фаолияти таркибида муаммоли вазиятлар мавжудлиги;

* талабалар орасида бўлажак касбига бўлган қизиқувчанлик мавжудлиги.

Бугунги кунда, ўтказилган илмий тадқиқотлар кўплигига қарамай, ИИБ Академияси турли ўқув босқичларда ўқиётган курсантларнинг ўқув мотивациясининг психологик хусусиятлари (ривожланганлик даражаси, тузилиши ва динамикаси) илмий асосда ўрганилмаган.

Биз томонимиздан олиб борилаётган тадқиқот натижаларига кўра, ИИБ Академияси курсантларнинг асосий қисми ўртача даражадаги (51,9%) ўқув мотивациясига эга эканлиги аниқланди. Шунингдек, курсантларнинг 31,1% юқори даражага, 17,0 % паст даражадаги ўқув мотивациясига эга эканлиги тадқиқот давомида кўзатилды.

Турли боскичда ўқийдиган курсантлар ўртасида ўқув мотивация динамикасида бир қатор сезиларли фарқларга аниқланди. Яъни, биринчи боскичда тахсил олаётган курсантларнинг 49,0% юқори даражадаги ўқув мотивацияга эга, бу масала иккинчи боскичда ўқийдиган курсантларда 21,3%ни, учинчи боскичда ўқийдиган курсантларда эса 29,7% ни ташкил этди.

Шунингдек, тадқиқотимизда ИИВ Академияси курсантлари касбий тайёргарлигининг турли боскичларида таълим муваффақияти билан ўқув мотивларининг бешта асосий гуруҳлари (касбий, ривожлантирувчи ёки когнитив, прагматик, ижтимоий, шахсий)нинг боғлиқлиги ўрганилди.

Тадқиқот натижаларига кўра, юқори даражадаги таълим муваффақиятларида касбий мотивларнинг барчаси шаклланиши орқали ва ўрта даражадаги ўқув натижаларига эса профессионал ва шахсий мотивлар ҳамда паст даражадаги муваффақиятга утилитар мотивлар орқали эришилётганлигини таъкидлашга имкон беради.

Шундай қилиб, ўқув мотивациясига оид ўтказилган назарий тадқиқотлар қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон беради:

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб - интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. -Тошкент: «Ўзбекистон» 2017. 45-б.
2. Асмолов А.Г. Психология личности: Учебник. - М.: Изд-во МГУ, 1990. –С.367.
3. Баклашов В.А. Оценка и формирование профессиональной мотивации учения у курсантов вузов МВД России - будущих оперативных работников: Дисс. ... канд. пед. наук, СПб., 2004. –С.186.
4. Давыдов В.П., Мороз И.И. Особенности воспитания курсантов различных курсов обучения. -М.: ВПА, 1983.
5. Карнакова М.Г. Особенности обучения иностранному языку представителей коренных народов Сибири (на примере вузов МВД России): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. - СПб.: СПб Ун-т МВД России. 2000. –С. 27.
6. Душанов Р.Х. Ички ишлар органлари тезкор-қидирув фаолияти субъектларининг психологик жиҳатлари. Монография. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. –Тошкент: 2022. 140-б.
7. Душанов Р.Х., Фарфиев Ё.А. Касбий психология. Дарслик. -Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2014. 350- б.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада Ички ишлар вазирлиги олий таълим тизими курсантларида ўқув мотивациясининг муаммо ва ечимлари, уни такомиллаштиришнинг ижтимоий психологик омиллар борасидаги фикр-мулоҳазалар билдирилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены проблемы и решения учебной мотивации курсантов системы высшего образования МВД, социально-психологических факторах ее совершенствования.

SUMMARY. This article the cadets of the higher education system of the Ministry of Internal Affairs expressed their opinions on the problems and solutions of educational motivation, the social psychological factors of its improvement.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ

М.Н.Умаров – кандидат педагогических наук, профессор

Узбекский государственный университет физической культуры

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия, восита қобилиятларини шакллантириш, кўникмалар, маҳорат, жисмоний ривожланиш, педагогик тизим, модель.

Ключевые слова: физическое воспитание, формирование двигательных способностей, умения, навык, физическое развитие, педагогическая система, модель.

Key words: physical education, formation of motor abilities, skills, skill, physical development, pedagogical system, model.

Согласно мнения ряда ведущих теоретиков физического воспитания, а именно, М.Л.Журавина (1), Ю.Ф.Курамшина (4), Л.П.Матвеева (5), Ш.Х.Ханкельдиева (7), физическое воспитание - полиморфная и многофункциональная педагогическая система. Ее образуют ряд неоднородных подсистем, имеющих прямые и обратные связи.

Системообразующими элементами ее выступают:

- 1) цель функционирования системы;
- 2) состояние объекта воздействия;
- 3) специфические объединения средств и методов управления со стоянием объекта;
- 4) аппарат сличения реального состояния объекта с параметрами цели и коррекции управляющих воздействий.

Цель исследования: Физическое воспитание может быть признано обеспечением совершенства психофизического состояния человека. Такое совершенство может

1. Ўрганилган адабиётлар таҳлиliga кўра, ўқув мотивацияси муаммоси ҳозирги кунда долзарб ва тўлиқ ўрганилмаган деган хулосага келишимиз мумкин.

2. Курсантларнинг ўқув мотивациясини шакллантиришда ҳар бир курсантнинг таълим йўналишини тадқиқ қилишга қаратилган усуллар ва услублар мажмуасига асосланиши лозим.

3. Ўқув мотивацияси курсантнинг таълим фаолияти жараёнидаги ўз-ўзига, ўзгаларга ва фаолиятга бўлган муносабатларидаги иеррархик тизим динамикасини тадқиқ қилиши ва шу тизим асосида ижтимоий психологик муҳитнинг яратилишига замин ҳозирлай олиши билан боғлиқ изланишлар кўламини ўз ичига олиши зарур.

4. Ўқув жараёни билан боғлиқ ижтимоий муҳим кўрсаткичларнинг таҳлили ҳар бир курсант шахсий фаолияти учун характерли бўлган индивидуал кўрсаткичларини ўрганиш асосида амалга оширилиши муҳим.

Қайд этилган ушбу йўналишлар мақоланинг бош ғоясини, вазибаларини, эмпирик маълумотлар кўламини билан боғлиқ ички ишлар оргалари таълим тизимида ўқув мотивациясининг бугунги ҳолати ва ўзига хос истиқболларига баҳо беришда маълум назарий ҳамда амалий манба сифатида хизмат қилади.

быть обеспечено в том случае, если объект физического воспитания - т.е. занимающийся физическими упражнениями - обладает абсолютным здоровьем, надежным двигательным потенциалом, полноценным комплексом социально-личностных психических качеств и интеллектом как инструментом реализации цели (Схема).

При этом отсутствие любой из названных подсистем модели психофизического совершенствования и их взаимосвязей исключает и само такое состояние, и правильное представление о цели совершенствования и соответственно о способах ее достижения. Причем какая-либо компенсация исключается.

Частично эти составляющие совершенствования рассмотрены в предыдущей главе. Но здесь речь пойдет о другом.

Такая модель психофизического совершенствования гипотетична. Вот почему формирующую ее цель следует воспринимать как идеализированную (ИЦ ПФС).

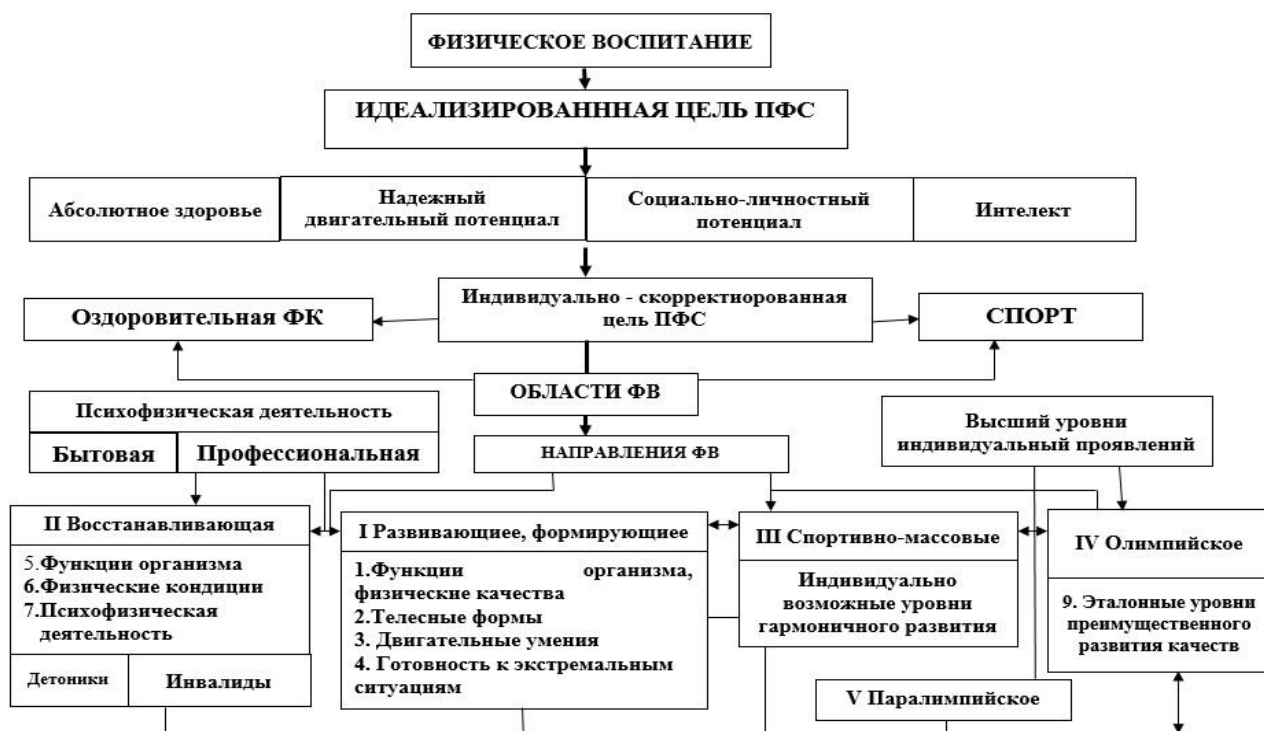

Схема. Цели и основные направления в физическом воспитании

В связи с этим наиболее реалистична цель (и модель) ФВ, скорректированная в зависимости от состояния объекта в целом и по каждой из значимых характеристик здоровья, двигательного потенциала, «психического комплекса» и интеллекта (2,3,5,6).

В целом, и весьма приблизительно, в рассматриваемом аспекте (т.е. по состоянию отличительных признаков) людей можно отнести к одной из четырех групп, в соответствии с чем в физическом воспитании правомерно выделить четыре направления.

Развивающе-формирующее направление в физическом воспитании.

Первое направление физического воспитания охватывает практически здоровых людей, не имеющих отклонений от нормы в состояниях различных функциональных систем (Схема).

В то же время в силу разных причин эти люди недостаточно развиты физически: имеют недостаточный или избыточный вес (причем и у тех, и у других мышечная масса мала, но у второй подгруппы наверняка в составе тела имеются излишки воды и жира); из-за недостаточной двигательной активности сердечно-сосудистая и легочная системы хотя и не имеют патологий, но не пригодны к физической работе с большим объемом и высокой интенсивностью (что часто требуется в жизни); они не могут быстро или/и долго ходить (а тем более бегать); в воде они в лучшем случае умеют купаться, но не в состоянии плыть; телосложение их далеко не только от журнальных образцов, но даже от «созерцания без сожаления»; они, как правило, неловки; даже по природе жизнерадостные, они быстро сникают, понимая свою «ущербность» - особенно в обществе физически развитых людей (3,4,5,7).

Все это приводит к тому, что такие люди быстро утомляются, негативно реагируют не только на воздействие неблагоприятных факторов, но и просто на их перемену.

При относительно нормальной, даже периодически высокой работоспособности, им требуется более продолжительный отдых для восстановления. Причем,

если для этого используется только «хорошая» пища, то в силу эндогенных механизмов и экзогенных условий (прежде всего малоактивных форм деятельности, двигательного спокойной жизни) в организме происходят такие негативные процессы, как отложение солей, зашлаковывание, снижение тонуса сосудов, нарушение регуляторных механизмов, и в целом — изменение биохимии. Все это достаточно быстро приводит уже к патологическим изменениям, а вследствие этого - к болезням.

Такое положение дел наблюдается не только у людей, «отмеченных» возрастом, но и у молодых людей, составляющих социальную основу, генофонд общества.

К сожалению, этому «благоприятствуют» условия окружающей среды: большая загрязненность воздуха и воды; содержание различных канцерогенных веществ, во много раз превышающее предельно допустимые нормы; невероятно высокие уровни окружающих шумов - запредельных раздражителей для нервной системы; дискомфорт многочисленных транспортных перемещений.

К ним добавляются далеко не лучшие условия труда, огромный поток «профессиональной» информации, переработка и усвоение которой забирают энергию, ничего не добавляя здоровью.

Считается, что цивилизация облегчает жизнь человека. Вероятно, так и будет на высшем уровне ее развития. Пока же она повсеместно эту жизнь сокращает. Свидетельство тому - резкое увеличение количества болеющих людей даже в самых «благополучных» странах, сокращение продолжительности жизни. Правда, в последнем виноват и «человеческий фактор» - тот образ и режим жизни, которые люди сами для себя устанавливают, не слишком задумываясь над тем, что такое «хорошо» и что такое «плохо».

Единственный путь исправить положение - использовать физические упражнения. За чистоту окружающей среды тоже нужно бороться, но это очень сложный и долгий процесс, требующий серьезного материально-технического обеспечения. А применение

физических упражнений - проще и надежнее. Почему? Потому, что только с помощью физических упражнений можно «построить» здоровый организм. Однако при условии, что при их выборе, применении, анализе эффективности и организации процесса совершенствования будут применяться соответствующие методы. В противном случае физические упражнения могут принести вред, даже непоправимый.

В связи с тем, что сказано выше, возникают два вопроса.

Вопрос первый: Как согласовать наши стремления к улучшению состояния здоровья и постоянно ухудшающиеся условия окружающей среды?

Согласно наблюдениям специалистов и высказываниям самих занимающихся, в результате систематических занятий физическими упражнениями и искоренения вредных привычек организм становится восприимчивее к некоторым неблагоприятным факторам. Например, обыкновенный человек, бросивший курить, острее ощущает загазованность воздуха; физкультурник же, хорошо продуваемый во время оздоровительных занятий в «зеленой зоне», с трудом и чувством отвращения переходит, возвращаясь домой, улицу, буквально забитую автомобильными выхлопами, и в условиях привычного обитания в городском «каменном мешке» может (хотя вовсе и не обязательно) почувствовать себя неважно: будет болеть голова, появится кашель...

На этом основании высказывается мнение о том, что в условиях экологической обстановки, сложившейся на сегодняшний день, занятия физическими упражнениями пользы не приносят - скорее, наоборот.

Такие суждения говорят не столько об оригинальности мышления, сколько о совершенной неосведомленности заявляющих это в вопросах оздоровления. В соответствующей литературе, в средствах массовой информации достаточно много научной информации по оздоровлению.

Для любителей поверхностных суждений дадим вероятно достаточное для них объяснение полезности физических упражнений в аспекте конфликта с экологией.

Занимаясь физическими упражнениями, человек развивает сердечно-сосудистую и дыхательную системы. В результате сердечная мышца начинает работать экономно и за одно сокращение перегоняет крови больше, чем сердце нетренированного человека.

Легкие за счет развитых дыхательных мышц пополняют кровь газовой смесью, необходимой для жизнеобеспечения, тоже за счет экономной работы - меньшего количества дыхательных движений. Таким образом, по сравнению с нетренированным человеком, физкультурник для одной и той же работы или для обмена веществ в состоянии покоя (так называемого основного обмена) совершит меньше дыхательных движений и сердечных сокращений — попросту говоря, меньше потребит из окружающей среды и пропустит через себя всяких вредных веществ.

Конечно, оздоровление заключается не только в этом.

Вопрос второй — очень непростой. Как физически (функционально) готовить тех людей, которые работают в неблагоприятных условиях?

Может быть, в каком-то ограниченном количестве им как раз необходимы вредные воздействия, которые обеспечат такую тренированность, которая нужна именно в таких экстремальных условиях? Тогда на этот вопрос должны ответить специалисты - это иная область.

Что же касается физкультурников и спортсменов, то ответ на данный вопрос давно ясен.

Другое дело - кто должен определять, какими упражнениями следует заниматься человеку, в каком режиме и т.п. Это должен делать специалист. Поясним смысл этого слова: не врач, ничего не понимающий в упражнениях; не инструктор физкультуры, не имеющий достаточных знаний о человеческом организме и влиянии на него физической нагрузки. Именно специалист, обладающий суммой необходимых знаний и умений.

Весьма важно принципиальное отношение к оздоровлению данной (самой многочисленной) группы людей, которых мы относим к «развивающему» направлению физического воспитания - и специалистов, и самих занимающихся.

Считается, что им более подходят упражнения с малой и средней нагрузкой, относительно непродолжительные, малоинтенсивные. Сразу уместно поставить вопрос: неужели можно с помощью таких нагрузок что-нибудь развить! Вряд ли - разве что поддержать, сохранить кондиции...

В этой связи необходимо отметить, что в физическом развитии и формировании двигательных способностей, умений и навыков неоценимую помощь оказывает опыт спорта, в процессе исторического развития которого происходит отбор самых эффективных средств и методов. Другое дело, что для конкретного контингента занимающихся (возрастного, квалификационного, полового) требуются соответствующие поправки по дозировке упражнений, режиму их применения и др. Но если нужно развить какое-либо силовое качество, гибкость или выносливость, это следует делать с помощью упражнений, отобранных из спорта, если требуется формировать координационные двигательные способности или двигательные навыки, то целесообразно применять методику технической подготовки, отработанную в различных спортивных специализациях.

Даже «строительством тела» нужно заниматься, ориентируясь не только на «бодибилдеров», но и на «обыкновенных» спортсменов, чья специализация оказывает весьма значительное влияние на формирование фигуры.

Особо следует выделить группу людей, которым в силу возраста нужно не развивать физические кондиции, имея в виду повышение потенциала, а сохранять их.

Однако для обеспечения должных кондиций опять-таки целесообразно использовать опыт спорта, который свидетельствует о том, что для их сохранения нужно разнообразить нагрузку, не допуская значительного снижения ее уровня, но в то же время не увлекаться маятникообразным варьированием величины нагрузки (как это делают в спорте), или тем более не пытаться сохранять ее постоянной, ибо возникающая долговременная адаптация приводит к снижению функциональных возможностей, а не к их сохранению.

Выводы. Таким образом педагогически целенаправленное соотнесение основных параметров двигательного действия и формирует такую «особо начиненную» форму двигательной активности, которая вызывает морфофункциональные изменения в состоянии различных систем организма и механизмах управления ими, что способствует их совершенствованию и формированию — при определенных условиях — особых двигательных структур, называемых двигательными умениями и навыками.

Таковыми условиями являются: подчинение законам биомеханики, использование физиологических закономерностей функционирования организма и адекватность педагогических воздействий.

Литература

1. Журавина М.Л. Гимнастика: учебник для вузов /под. ред.. -М.: «Академия», 2008. –С. 448.
2. Баршай В., Курьсь В.Н., Павлов И.Б. Гимнастика. Учебник, -М.: «КноРус», 2020. –С. 312.
3. Кошбахтиев И.А. Научно педагогические основы совершенствования физического воспитания студентов: Дис.... д-ра пед. наук. – Т.: 1993. –С. 205.
4. Курамшин Ю.Ф. Теория и методика физической культуры: учебник для вузов. -М.: «Советский спорт», 2008. –С. 464.
5. Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры (введение в теорию физической культуры; общая теория и методика физического воспитания): учебник для высших учебных заведений физкультурного профиля. 4-е изд. –М.: «Спорт», 2021. –С. 520.
6. Umarov M.N., Eshtayev A.K., va boshq. Gimnastika, darislik. -T.: Co'lon nomidagi BMTU, 2018. 552-b.
7. Ханкельдиев Ш.Х. Педагогические особенности физического воспитания учащейся молодежи в регионах с жарким климатом.: Дисс....д-ра. пед.наук. - М.: 1991. –С. 287.

РЕЗЮМЕ. Тадқиқот шуни кўрсатадики, жисмоний ривожланиш ва восита қобилиятлари, қобилиятлари ва кўникмаларини шакллантиришда спорт тажрибаси бебаҳо ёрдам беради, унинг тарихий ривожланиши жараёнида энг самарали воситалар ва усуллар танланади. Шу билан бирга, жалб қилинганларнинг маълум бир контингенти (ёш, малака, жинсий) учун машқлар дозаси, улардан фойдаланиш тартиби ва бошқалар учун тегишли тузатишлар талаб қилинади.

РЕЗЮМЕ. Исследованим показало, что в физическом развитии и формировании двигательных способностей, умений и навыков неоценимую помощь оказывает опыт спорта, в процессе исторического развития которого происходит отбор самых эффективных средств и методов. В тоже время для конкретного контингента занимающихся (возрастного, квалификационного, полового) требуются соответствующие поправки по дозировке упражнений, режиму их применения и др.

SUMMARY. The study shows that in the physical development and formation of motor abilities, skills and abilities, the experience of sports provides invaluable assistance, in the process of historical development of which the most effective means and methods are selected. At the same time, for a specific contingent of students (age, qualification, gender), appropriate adjustments are required for the dosage of exercises, the mode of their application, etc.

Tálim - tárbíya teóriyası hám metodikası

“TARMOQ TEXNOLOGIYALARI” FANINI O‘QITISHDA AMALIYOTGA YO‘NALTIRILGAN YONDASHUV DAN FOYDALANISH

M.X.Alatinov – *fizika-matematika fanlari nomzodi*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: tarmoq texnologiyari, modellashtirish, emulyatsiya.

Ключевые слова: сетевые технологии, моделирование, эмуляция.

Key words: network technology, modeling, emulation.

“Matematika va informatika” ixtisosligi bo‘yicha tahsil olayotgan talabalarga kelajakdagi faoliyatida zarur bo‘lgan kasbiy kompetensiyalarni egallash imkonini beruvchi fanlardan biri bu “Tarmoq texnologiyalari” fanidir.

“Tarmoq texnologiyalari” fani 2 kursning IV semestrída o‘rganiladi. Talabalar fanni o‘rganishga 1 va 2 kurslarda “Informatika va raqamli texnologiyalar” fanini o‘rganayotganda olgan asosiy bilimlari bilan yondashadilar. Ushbu fanni o‘rganish natijasida talaba quyidagilarni bilishi kerak:

- Marshrutlash va kommutatsiya.
- Tarmoqni masshtablash.
- Tarmoqlarni ulash. –
- Lokal tarmoq arxitekturasini loyihalash.
- Kompyuter tarmoqlarida axborotni himoya qilish.

Fanning mazmuni ma’ruza va amaliy ishlar o‘rtasida taqsimlanadi. Ma’ruza kursi kompyuter tarmoqlarini loyihalashning umumiy nazariy asoslarini o‘rganadi va olingan bilimlarni amaliy mashg‘ulotlarda qo‘llaydi. Muayyan vaziyatlarni tahlil qilish usuli nazariya va amaliyotning optimal uyg‘unligini ta’minlaydi, bu kelajakdagi mutaxassislarni tayyorlashda juda muhim ko‘rinadi. Tabiiyki, talabalarga darhol haqiqiy tarmoq uskunalarini berishga arzimaydi. Ko‘pincha talabalar o‘zlari simli shkaflar ustida ishlashni rad etishadi, chunki ular biror narsani buzishdan qo‘rqishadi. Shuning uchun dastlabki vazifalar emulyatorida amalga oshiriladi. Talabalar ishlar qanday amalga oshirilishining ma’nosini tushunib etgach, ular o‘z bilimlariga ishonch hosil qiladilar va haqiqiy jihozlarga o‘tishlari mumkin

Ushbu fanni o‘qitishda amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘lib, uning mohiyati talabalarda real vazifalarni bajarish orqali amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishdan iborat [1], [3].

O‘quv jarayonini uchta asosiy bosqichga ajratish mumkin: nazariy tayyorgarlik, modellashtirish va kompyuter tarmoqlarida ishlashni amalga oshirish [2].

Nazariy ta’lim .

Nazariy ta’lim bir nechta funksiyalarni bajarish uchun mo‘ljallangan:

ta’limiy , tarbiyaviy va rivojlantirish. Shu munosabat bilan talabalarda asosiy maqsadlarni aniqlash mumkin:

- ulardan foydalanish maqsadidagi ilmiy bilim va malakalar tizimi, o‘quv va ishlab chiqarish muammolarini hal qilish amaliyoti, reproduktiv kognitiv faoliyat tajribasi;
- kasbiy dunyoqarash, ijtimoiy hayotga tayyorlik, muloqot, fuqarolik xulq-atvori normalari va qoidalariga rioya qilish, jamoada kasbiy munosabatlar;
- ratsional texnik va fikrlash usullari, kasbiy so‘z boyligi, bilim faolligi va mustaqilligini rivojlantirish, diqqat, xotira, ta’lim faoliyati sohasida tadqiqotchilik qobiliyatlari. Nazariy mashg‘ulotlar, qoyida tariqasida, ma’ruzalar doirasida amalga oshiriladi, uni amalga oshirish uchun proyektor uskunalar yoki kompyuter laboratoriyasi o‘rnatilgan auditoriyani ajratish kerak. Shunday qilib, o‘qitiladigan materialning aksariyati interaktiv tarzda taqdim etilishi kerak. Faoliyatning vizualizatsiyasi murakkab ma’lumotlarni qayta ishlashning eng samarali elementlaridan biridir. Bu o‘quv jarayonining ajralmas qismidir.

Vizualizatsiya olingan bilimlarni idrok etish, yodlash va tahlil qilishni kuchaytirishga, tasavvurni rivojlantirishga, kognitiv qiziqishni faollashtirishga va olingan ma’lumotlarni real muammolarni hal qilish bilan yanada bog‘lashga yordam beradi. Ushbu bosqich quyidagi asosiy bo‘limlarni o‘z ichiga olishi kerak: kompyuter tarmoqlari asoslari, OSI modeli, IP-manzillash, telekommunikatsiya tizimlarining va aloqa kanallarining xususiyatlari, shuningdek, tarmoq tugunlarini yagona hisoblash tizimiga ulash sxemalari, tarmoq topologiyasi.

Tarmoqni modellashtirish. Modellashtirish jarayoni quyidagilarga imkon beradi:

- tok uchun zarur jihozlarni aniqlash ;
- joriy ehtiyojlarni hisobga olgan holda uskunalar turlarini tanlash va uskunalar narxi mezoniga asoslangan rivojlanish istiqbollari;
- tashkil topgan kompyuter tarmog‘ining ishlashini tekshirish tavsiya etilgan uskunalar;
- tarmoq sig‘imini baholash;
- tuzilmadagi zaifliklarni aniqlash va bartaraf etish;

- shaxs faoliyatining zaruriy hisob-kitoblarini amalga oshirish komponentlari.

Ta'lim maqsadlarida bepul kompyuter tarmoqlarini emulyatsiya qilish tizimlarini ko'rib chiqish etarli bo'lib, ular orasida quyidagilar keng qo'llaniladi:

Mininet - bu kompyuter tarmog'ining emulyatori. Xostlar, kalitlar, aloqa kanallari, marshrutizatorlarni o'z ichiga oladi.

Net Emul - bu kompyuter tarmoqlarini modellashtirish dasturi. Bu oddiy yoki murakkab tarmoqlarni loyihalash va ma'lumotlar oqimini tahlil qilish, turli simulyatsiya rejimlarini yaratish uchun ishlatiladigan kuchli, keng qamrovli ta'lim dasturi.

Net-Simulator - bu paketli kommutatsiyalangan tarmoqlar va paketlarni

marshrutlashning turli usullarini simulyatsiya qilish uchun simulyator.

Tarmoqni modellashtirish kompyuter sinflarida laboratoriya mashg'ulotlarining bir qismi sifatida amalga oshirishi kerak. Buning uchun tegishli kompyuter tarmog'ining emulyatsiya tizimini o'rnatish yetarlidir. Bizning fikrimizcha, o'quv maqsadlari uchun eng oddiy va ayni paytda juda funktsional simulyator Net-Simulator hisoblanadi.

Net-Simulator dasturchi yoki tarmoq ta'minotchisiga tarmoq topologiyasini, paketlarni yo'naltirish usulini, har qanday tarmoq kanalining o'tkazuvchanligini, tarmoq yuklamasini, paket uzunligini va paketlar sonini taqsimlashni o'zgartirish orqali tarmoq xatti-harakatlarini taqlid qilish imkonini beradi.

Tizim xabarlar paketlarning uzunligi va ustuvorligi, ularning sonining taqsimlanishi, kirish oqimlarining intensivligi va boshqalar bilan farq qiluvchi turlarga bo'lish tamoyilidan foydalanadi. Modelning ishlashi natijasida quyidagilar haqida ma'lumot olinadi:

-har xil turdagi xabarlarining o'rtacha kechikishlari (etkazib berish muddatlari);

- xabarlar gistogrammalari va kechikishlarni taqsimlash funktsiyalari;

-zichlik gistogrammalari va band qilingan xotiraning taqsimlash funktsiyalari;

-kommutatsiya tugunlari;

-adresatga kelgan har xil turdagi xabarlar soni;

-turli sabablarga ko'ra xabarlarini yetkazib berishdagi muvaffaqiyatsizliklar soni (xotiraning etishmasligi, tarmoqdagi ruxsat etilgan vaqtdan oshib ketish va hokazo).

Kompyuter tarmoqlarida ishlashni amalga oshirishni modellashtirish. Bu eng qiyin bosqich. Tarmoqni modellashtirish bosqichidan farqli o'laroq, darslar zamonaviy jihozlar bilan jihozlangan maxsus o'quv laboratoriyalarida o'tkazilishi kerak:

- Windows operatsion tizimi o'rnatilgan kamida 10 ta kompyuter mavjudligi. Kompyuterlardan biri keyinchalik server vazifasini bajaradi;

- uskunalar va dasturiy ta'minotdan to'liq foydalanishni ta'minlash. Buning uchun uskuna va dasturiy ta'minotni o'rnatish va sozlash bo'yicha cheklovlarini olib tashlash yoki ma'lum bir foydalanuvchilar guruhi uchun administrator huquqlariga ega vaqtinchalik profil yaratish kerak;

- qo'shimcha tarmoq uskunalari va kompyuterlar mavjudligi. Uskuna va dasturiy ta'minotga qo'yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

simli va simsiz tarmoqlarni tashkil qilish uchun konsentrator, kommutator, routerdan, ulagichlar, rozetkalar va boshqar ko'rinishidagi sarf materiallari bilan o'ralgan juftlik kabelidan iborat. Bundan tashqari, tarmoq tugunlarini jismoniy ulash va tarmoqning ishlashini tekshirish yoki uning alohida bo'limlari uchun krimper va lan tester kabi asboblardan foydalanish kerak.

Mavjud tarmoq uskunalarini birlashtirib, talaba mahalliy tarmoqda turli xil variantlar va ulanish sxemalarini tashkil qilishning mumkin. Shu bilan birga talabalarning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyati rivojlanadi, faolligi va qiziqishi ortadi. Amaliy topshiriqlarni bajarish talabalarga kelajakdagi kasbiga osongina moslashish imkonini beradi.

Fanni o'qitishda amaliyotga yo'naltirilgan yondashuv talabalarda tegishli kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Alaminov M.X., Utemuratov T.R. Kompyuter tarmoqlari. Oqiw qollanba. Fan va texnologiya, -T.: 2018, 164-b.

2. Alaminov M.X. Tarmoq texnologiyalari. Oqiw qollanba. Ilimpaz. - N.: 2023, 168-b.

3. Аламинов М.Х., Аuezова Р.К. Желілік технологиялар пәнінен зертханалық жұмыстар. -Н.: 2024. 64-б.

REZYUME. Mavzu sohasini tadqiq qilish muallifga ma'ruza va laboratoriya mashg'ulotlari doirasida bilim, ko'nikma va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishning asosiy bosqichlarini aniqlash imkonini berdi: nazariy tayyorgarlik, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda kompyuter tarmoqlarini modellashtirish va muammolarni hal qilish uchun tarmoqlarni amaliyotni amalga oshirish. Kursni amaliyotga yo'naltirilgan yondashuv yordamida o'qitish texnologiyalari ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ. Исследование предметной области позволило автору определить основные этапы формирования знаний, умений и практических навыков в рамках лекционных и лабораторных занятий: теоретическая подготовка, моделирование компьютерных сетей с использованием современных информационных технологий и практическая реализация сетей. для решения проблем. Разработаны технологии преподавания курса с использованием практико-ориентированного подхода.

SUMMARY. The research of the topic allowed the author to identify the main stages of the formation of knowledge, skills and practical skills within the framework of lectures and laboratory sessions: theoretical preparation, modeling of computer networks using modern information technologies, and practical implementation of networks to solve problems. increase Technologies for teaching the course using a practice-oriented approach have been developed.

ELEKTRON TA'LIM RESURLARI VOSITASIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI KASBIY FAOLIYATGA YO'NALTIRIB O'QITISH METODIKASI

M.X.Allamberganova – *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: elektron resurslar, axborot texnologiyalar, kasbiy faoliyat, elektron qo'llanma, video darslar, didaktik vositalar, metodika.

Ключевые слова: электронные ресурсы, информационные технологии, профессиональная деятельность, электронные пособия, видеоуроки, дидактические средства, методика.

Key words: electronic resources, information technology, professional activities, electronic aids, video lessons, didactic tools, methodology.

Respublikamizda va xorijiy davlatlarda ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarini samarali foydalanish keng qo'llanilmoqda.

O'quvchi-talabalarining davlat ta'lim standartida va o'quv dasturida belgilab berilgan bilimlarni faol va ongli suratda o'zlashtirishlari uchun mo'ljallangan asosiy o'quv adabiyoti – bu elektron ta'lim resurslari vositasidir. Shu

bois, ayni davrda, barcha fanlar bo'yicha elektron ta'lim resurslarini yaratish, ularni sinovdan o'tkazishga doir didaktik talablarni ishlab chiqish dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Elektron ta'lim resurs vositalarini yaratish nazariyasi ayni vaqtda muayyan darajadagi ta'lim nazariyasi hamdir. Zamonaviy elektron ta'lim resurslari axborot modelining

majmuyidan iborat bo'lib, bu model pedagogik tizimning o'qituvchi-elektron ta'lim resurslari-o'quv jarayoni – talabdan iborat to'rt muhim tarkibiy qismini aks ettiradi.

2.3.1-rasm. Elektron ta'lim resurs o'quv jarayoning tarkibiy qismi

Ta'lim tizimida elektron ta'lim resurslar har tomonlama jamiyatning ma'lumotli, barkamol faol fuqarolarini tayyorlash uchun xizmat qiladi.

Yaratiladigan elektron ta'lim resurslari o'quv fanining eng ilg'or metodikasi asosida yaratilishi, o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishi, tashabbuskorligini oshirishga xizmat qilishi lozim.

Elektron ta'lim resurslari muayyan yo'nalishdagi ilmiy bilimlar berish bilan bir qatorda o'quvchilarda huquqiy, iqtisodiy va ekologik tushunchalarni shakllantirishga xizmat qilishi lozim.

Elektron ta'lim resurs vositalarida eng muhim masalalarni aniq ajratib berish, ularni mantiqiy ketma-ketlikda bayon etish hajmini imkon qadar kamaytirish bilimlarni puxta egallash tamoyilida aks etadi. Ta'limning navbatdagi bosqichlarida o'zlashtirilgan bilimlarni qo'llash va mustahkamlashda bu materiallar kengaytirilishi yoki to'ldirilishi mumkin. O'quvchilar bilimlarni puxta egallashlari uchun elektron ta'lim resurs vositalarida mexanik tarzda eslab qolishga emas, faol fikrlashga, olingan bilimlarning ma'nosini uqib olishga qaratilgan topshiriqlar bo'lishi lozim. Elektron ta'lim resurslari fanning asosiy masalalariga qaytish orqali o'quvchilarga bu materiallarni yangicha nuqtai nazardan taqdim etish, ularni taqqoslash va yangi bilimlar bilan bog'lash imkonini berishi ham kerak.

Bilimlarni egallash va o'quvchilarni har tomonlama kamol toptirish jarayonlari orasida uzluksiz aloqa o'rnatilishi lozim. Binobarin, bilimlar shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun ilmiy asos bo'lsa, shaxsning rivojlanish darajasi bilimlarni muvaffaqiyatli egallash uchun asos bo'ladi. Shu bois, elektron ta'lim resurs vositalarida bilimlar tizimi talabalarning rivojlanishini hisobga olgan holda oldinlab borishi, ularni ijodiy faoliyatga undashi lozim bo'ladi, u rivojlantiruvchi ta'lim tamoyilida o'z ifodasini topadi.

Bilimlarni mobillashtirish - olingan bilimlarni hayotdagi turli vaziyatlarda qo'llash imkoniyatini bildiradi. Bunda bilimlarning qanchalik darajada moslashuvchan va moslashganligi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Mobillashgan bilimlar muammolarni yechish, kreativ yondashuvlarni ishlab chiqish va yangiliklarni tez o'zlashtirishda yordam beradi.

Bilimlarni monetizatsiyalash - olingan bilimlarni iqtisodiy foyda yoki daromad olishga yo'naltirish demakdir. O'zlashtirilgan bilimlarni mahsulotga aylantirish, xizmat ko'rsatish yoki professional ko'nikmalar shaklida bozorga chiqarish orqali foyda keltiruvchi jarayon hisoblanadi. Bu, ayniqsa, raqamli texnologiyalar va internet orqali bilimlarni sotish, maslahat berish yoki onlayn kurslar yaratish kabi sohalarda dolzarbdir.

3. Kognitiv sintez

Kognitiv sintez - bu olingan bilimlarni boshqarish, ularni bir-biri bilan bog'lash va umumiy tushuncha shaklida qayta ishlash jarayonidir. Kognitiv sintez orqali o'quvchi o'z bilimlarini tartibga soladi, muammolarni kompleks tahlil qilish va yangi g'oyalarni ishlab chiqish qobiliyatini oshiradi. Bu jarayonda mnemonika va tashqi o'quv harakatlaridan foydalangan holda, bilimlar yodda yaxshiroq qoladi va qo'llanilishga tayyor bo'ladi.

4. Aksiomatizatsiya

Aksiomatizatsiya - bu bilimlarni aniq va umumiy qoidalar yoki aksiomalar asosida strukturalashdir. Bu jarayon bilimlar tizimini mustahkam va aniq qilib shakllantirishga yordam beradi. Aksiomatik yondashuv bilimlarni mobillashtirishda yordam beradi, chunki umumiy qoidalar asosida har xil vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish osonlashadi.

Aksiomatizatsiyaga ustuvorlik berish orqali o'quvchilarga umumiy tushunchalar yoki qonuniyatlarni chuqurroq o'rganish imkoniyati yaratiladi. Bu qoidalar asosida har qanday vaziyatda samarali yechimlar ishlab chiqish o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini oshiradi va bilimlarni moslashuvchan holatda qo'llash imkoniyatini yaratadi.

5. Ularning bir-biriga ta'siri va umumiy sintez

Mnemonika, tashqi o'quv harakatlari, mobillashuv, monetizatsiya, kognitiv sintez va aksiomatizatsiya birgalikda o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun Elektron ta'lim resurs vositalari muammoli ta'limga xos amaliy mashqlar kiritilishi kerak. Mazkur mashqlar bilimlarni yangi sharoitga ko'chirish, tanish vaziyatdan yangi muammoni ilg'ab olish, faoliyatning ma'lum metodlarini yangisi bilan mustaqil almashtirish, muqobil idrok qilishi sari qaratilishi zarur. Shu bilan bir qatorda o'quvchilar elektron ta'lim resurs vositalarida berilgan bilim, malaka va ko'nikmalarga erishish yo'llarini erkin tanlashi, ularga chanqoq bo'lishi, istak-xohishiga ko'ra o'z vaqtida nazoratga intilishi lozim bo'ladi, ular ta'limning erkinlik tamoyilida o'z aksini topadi.

Nazorat, baholash va korreksiyaning amalga oshirish usullari: joriy nazorat, oraliq nazorat va yakuniy nazorat shaklida amalga oshiriladi. Nazorat ishlarida nostandart testlar, keys, esse, kichik loyihalar usullaridan foydalaniladi. Talaba past ko'rsatkichda o'zlashtirgan holatlarda konsultatsiyalar va individual suhbatlar shaklida korreksiya ishlari olib boriladi. Natijada talabalarning bilimlarni o'shashtirish ko'rsatkichining yaxshilanishiga erishiladi.

Pedagogik mahoratni kasbga yo'naltirish ishlariga tadbiq qilishni bugungi kunning ahamiyatli vazifalaridan deb bilishimiz lozim.

Tabiat va jamiyat hodisalari, ishlab chiqarish jarayonlari ko'pincha shu qadar murakkabki, bularni bir ilm-fan doirasida tavsiflash mumkin emas.

Sh.S.Sharipov va boshqalar muallifligidagi «Kasbga yo'naltirishning ilmiy-pedagogik asoslari» o'quv qo'llanmasida kasbga yo'naltirish masalasiga shunday fikrlar beriladi: yoshlarni kasbga yo'naltirishga oid bir qancha amaliy masalalarni shoshilinch ravishda hal qilishning zarurligi hozirgi vaqtda ko'plab mutaxassis pedagoglar ishtirok etishi va ish olib borishi muammoni to'g'ri va kompleks tarzda hal etish uchun zamin va sharoitlar yaratib beradi [1].

O'quvchilarning ilmiy tadqiqot haqidagi tasavvurlarni shakllantirish uchun elektron ta'lim resurs vositalarida tadqiqot faoliyatining quyidagi bosqichlari aniq ajratib ko'rsatilishi kerak: tadqiqotning maqsadi va mazmunini aniqlash, o'rganilgan obyekt haqidagi ma'lumotlarni bir tizimga solish, muammoni, ilmiy farazni ilgari surish va tekshirish uchun tadqiqot rejasini tuzish, tadqiqotni mo'ljaldagi reja bo'yicha amalga oshirish va bunda rejaga o'zgartirishlar kiritib borish, tadqiqot natijalariga ko'ra xulosalar chiqarish va topilgan echimni tadbiq etish qoidalarini belgilash.

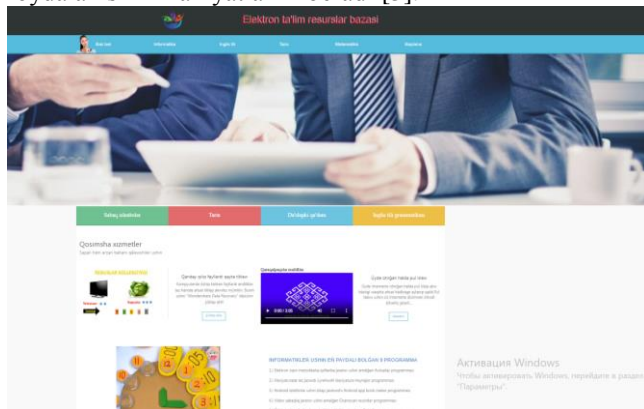
Hammamizga ma'lumki, har bir universitet yoki ta'lim muassasi o'z ta'lim jarayonini boshqarish uchun zamonaviy

texnologiyalardan kelib chiqqan holda, o'zining elektron ta'lim resurslarini yaratishga harakat qiladi.

Xorijiy tajribalardan Innovation Q Plus qidirish tizimi o'zini o'zi o'rgatishi mumkin bo'lganligi sababli intellektual tizim bo'lib hisoblanadi. Oddiy qidirish algoritmlari cheklangan ma'lumotlar to'plamida mantiqiy amallar qoidalari ro'yxatlari asosida izlash uchun ishlab chiqilgan bo'lib, bu ma'lumotlar tahlil qilinadi va natijalari bo'yicha xulosa chiqariladi. Ammo Innovation Q Plus ga o'xshagan intellektual tizimlar ma'lumotlar to'plamini o'rganishi orqali ulardagi mutanosibliklarni aniqlashga yordam bermoqda. U ma'lumotlar to'plamida statistik tahlillarni bajarib, ulardagi ma'noni foydalanuvchilar murojaatlariga dolzarb natijalarni ta'minlay oladi.

SMART Technologies sinfdagi darslarda ta'limni boshqarish va oshirish bo'yicha tejamkor yechimlarni ishlab chiqaradi.

SMART Technologies kompaniyasi o'z ichida «Workspace» moduliga ega SMART Learning Suite Online dasturiy ta'minotini ishlab chiqdi. Mazkur yangilik butun sinf yoki kichik guruhlarda ishlashni ta'minlay oluvchi umumiy raqamli muxitni taqdim etadi. Bu esa ta'lim jarayonini tashkil etishda elektron ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini beradi [3].

Biz tamonimizdan elektron ta'lim resurslar bazasi yaratilgan bo'lib, bunda institutimizda tahsil oluvchi bakalavr ta'lim yo'nalishlari uchun ta'limiy resurslar joylashtirilgan. Masalan, tarix bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalari uchun kasbiy fanlari bo'yicha resurslar joylashtirilgan. Bu resurslardan talaba mustaqil o'rganish uchun yoki fan bo'yicha referatlar tayorlashda yordamchi bilimlar baza hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Шарипов Ш.С., Давлатов К., Насриддинова Г.С. Касбга йўналтиришнинг илмий-педагогик асослари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: 2007. 146-б.
2. Алламбергенова М. «Информатика ва ахборот технологиялари фанини» ўрганишда интерактив ўқув мажмуадан фойдаланиш. Таълим муаммолари. 2013. №2.
3. Балькина Е.Н. Слагаемые эффективности педагогических программных средств учебного назначения по историческим дисциплинам. // Компьютерные учебные программы. 2000. № 1 (20). -С. 13-36.

REZYUME. Ushbu maqolada bugungi kunda elektron ta'lim resurslarini yaratish hamda uning didaktik ahamiyati va undan foydalanish metodikasi haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается создание электронных учебных ресурсов и его дидактическое значение и методика преподавания на сегодняшний день.

SUMMARY. This article discusses the creation of electronic learning resources and its didactic significance and teaching methodology today.

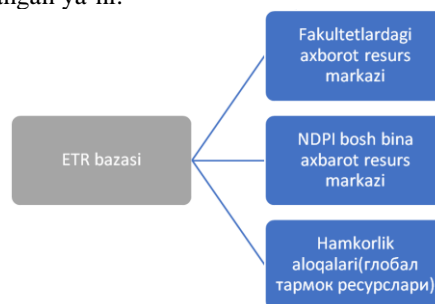

Shuningdek, elektron ta'lim resurslar bazasida video-darslar, rebuslar kolleksiyasi, testlar bazasi, kerakli kompyuter dasturlarini yuklab olish, ingliz tilini o'rgatuvchi dasturlar, frilanserlikni o'rgatuvchi kurslar joylashtirilgan. Bu imkoniyatlar bo'lg'usi kasb egalarining eng yaqin yordamchi va kasbiy faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha yo'l ko'rsatuvchi manbasiga aylanadi. Elektron ta'lim resurslar bazasini uzbek, qoraqalpoq va rus tillarida shakllantirish rejalashtirilgan.

Bu elektron ta'lim resurs bazasi quyidagi tipologik belgilarga ko'ra tavsiflanadi:

1. Har qanday darajadagi elektron ta'lim resursi bazasi tizimlilik tabiatiga ega murakkab tuzilmali obyekt bo'lib hisoblanadi.
2. Elektron ta'lim resursi bazasi yahtiligi tizimlilikga erishish tushunchasi bilan bir ma'noni, ularning uyg'unligini anglatib, u o'quv muassasi talabalarining shaxsiy va kasbiy modelini amalga oshirishdagi ta'lim va tarbiya maqsadlarini o'zida mujassamlashtiradi.
3. Elektron ta'lim resursi bazasi ta'lim va tarbiya ishlarining samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omil bo'lish bilan birga uning vositasi hamdir.

Demak biz tamonidan taklif etilayotgan elektron ta'lim resurs bazasi 3 ta tarmoq resurslaridan foydalanishga mo'ljallangan ya'ni:

3.1.11-rasm. ETR strukturasi

Bundan maqsad ta'lim oluvchilar nafaqat mutaqassislik kurslari va OTM axborot resurslaridan foydalansin balki elektron axborot bazasi tashqarisida joylashtirilgan elektron axborot resurslarini o'zlarining shaxsiy, o'quv va kasbiy faoliyatida mustaqil ravishda izlash, baholash va qo'llana olishlariga o'rganishlari nazarda tutilgan.

DEVELOPMENT OF A SCIENTIFIC WORLDVIEW IN THE TEACHING OF THE TOPIC "THE SUN AND ITS PHYSICAL NATURE"

J.Akimova – candidate of physical and mathematical sciences, associate professor

A.Otarbaev – asisstent teasher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: ilmiy taʼlim, ilmiy dunyoqarash, quyosh, jismoniy tabiat, oʻqitish usullari, soʻrovga asoslangan taʼlim.

Ключевые слова: научное образование, научное мировоззрение, солнце, физическая природа, методы обучения, обучение, основанное на исследовании.

Key words: science education, scientific worldview, sun, physical nature, teaching methods, inquiry-based learning.

The sun, our nearest star, holds a central position in both our solar system and our understanding of the universe. Its study not only unveils the secrets of celestial mechanics but also serves as a gateway to fostering a scientific worldview among students. In this article, we delve into the significance of teaching "The Sun and its Physical Nature" as a means to develop critical thinking skills, promote evidence-based reasoning, and nurture a deep-seated curiosity about the natural world [1:5-7].

A review of existing literature reveals the pivotal role of science education in shaping students' perceptions of the world around them. Studies indicate that traditional lecture-based approaches often fail to engage students fully or foster genuine comprehension of scientific concepts. Instead, pedagogical methods emphasizing inquiry-based learning, hands-on experimentation, and collaborative problem-solving have shown promising results in promoting scientific literacy and cultivating a scientific mindset.

Incorporating inquiry-based learning strategies into the teaching of "The Sun and its Physical Nature" can significantly enhance students' learning experiences. By encouraging active exploration and experimentation, educators can guide students to ask questions, formulate hypotheses, and analyze data independently. Utilizing multimedia resources, such as simulations and interactive models, further enriches the learning process by providing dynamic visualizations of solar phenomena [2:15].

Developing a scientific worldview in the teaching of "The Sun and its physical nature" involves fostering an understanding of scientific principles, critical thinking skills, and an appreciation for evidence-based reasoning. Here's a suggested approach:

- **Introduction to Scientific Method:** Start by introducing students to the scientific method and how it applies to studying celestial objects like the Sun. Emphasize the importance of observation, hypothesis formation, experimentation, and data analysis.

Dive into the fascinating realm of the scientific method and how it pertains to studying celestial objects, such as the Sun. The scientific method is like a roadmap that scientists use to investigate the mysteries of the universe in a systematic and rigorous manner. Whether they're exploring the depths of the ocean or peering into the vastness of space, scientists rely on this method to guide their inquiries.

First and foremost, the scientific method begins with observation. Scientists carefully observe natural phenomena, noting patterns, behaviors, and anomalies. In the case of studying the Sun, astronomers observe its movements, its interactions with other celestial bodies, and the various phenomena that occur on its surface, such as sunspots and solar flares [3:165].

Once observations are made, scientists formulate hypotheses to explain these observations. A hypothesis is essentially an educated guess based on existing knowledge and observations. For example, a scientist studying the Sun might hypothesize that sunspots are caused by magnetic activity beneath the Sun's surface.

- **Historical Context:** Provide a brief overview of how our understanding of the Sun has evolved over time, from ancient civilizations' views to modern scientific theories. Highlight key figures and discoveries that have shaped our current understanding.

- **Core Concepts:** Break down the fundamental concepts related to the Sun's physical nature, such as nuclear fusion, electromagnetic radiation, solar flares, sunspots, and the solar cycle. Use visual aids, simulations, and hands-on activities to help students grasp these concepts.

Let's break down these fundamental concepts related to the Sun's physical nature one by one, and I'll suggest some visual aids, simulations, and hands-on activities for each:

Nuclear Fusion:

- **Concept:** Nuclear fusion is the process where two atomic nuclei combine to form a heavier nucleus, releasing a tremendous amount of energy in the process.

- **Visual Aid:** Diagrams showing the fusion process in the Sun's core.

- **Simulation:** Online simulations demonstrating nuclear fusion reactions and their energy release.

- **Hands-On Activity:** Model building using small magnets to represent atomic nuclei coming together to form a heavier nucleus.

Electromagnetic Radiation:

- **Concept:** Electromagnetic radiation is energy that travels through space in the form of waves or particles. The Sun emits electromagnetic radiation across a wide spectrum, including visible light, ultraviolet light, and infrared radiation.

- **Visual Aid:** Spectrum charts showing the different types of electromagnetic radiation emitted by the Sun.

- **Simulation:** Interactive simulations demonstrating how different wavelengths of electromagnetic radiation behave.

- **Hands-On Activity:** Using prisms to split sunlight into its constituent colors to observe the visible spectrum.

Solar Flares:

- **Concept:** Solar flares are sudden, intense bursts of energy and radiation emitted from the Sun's surface. They are often associated with the release of magnetic energy stored in the Sun's atmosphere.

- **Visual Aid:** Videos or animations showing solar flares erupting from the Sun's surface.

- **Simulation:** Simulations depicting the magnetic processes leading to solar flare formation.

- **Hands-On Activity:** Building a simple electromagnet model to understand how magnetic fields interact and can release energy.

Sunspots:

- **Concept:** Sunspots are areas on the Sun's surface that appear darker than surrounding regions due to magnetic activity inhibiting convection. They are cooler than their surroundings but still incredibly hot.

- **Visual Aid:** Images of the Sun showing sunspots and their magnetic structures.

- **Simulation:** Simulations illustrating the formation and movement of sunspots over the Sun's surface.

- **Hands-On Activity:** Creating models of sunspots using thermochromic materials that change color with temperature.

Solar Cycle:

- **Concept:** The solar cycle is the periodic variation in the Sun's activity over an approximately 11-year cycle. It involves changes in the number of sunspots, solar flares, and other solar phenomena.

- **Visual Aid:** Graphs or diagrams showing the solar cycle and its various phases.

- Simulation: Interactive simulations demonstrating the progression of the solar cycle and its impact on solar activity.

- Hands-On Activity: Constructing a timeline of the solar cycle using images of the Sun taken over several years, marking periods of high and low activity.

By incorporating these visual aids, simulations, and hands-on activities, students can gain a deeper understanding of the Sun's physical nature and the various phenomena associated with it [4:9].

- **Interdisciplinary Connections:** Explore the interdisciplinary nature of solar science, connecting concepts from physics, chemistry, astronomy, and even biology (regarding the Sun's influence on life on Earth). This can help students appreciate how different fields of science contribute to our understanding of the Sun.

- **Evidence-Based Learning:** Encourage students to critically evaluate evidence supporting various theories about the Sun. Discuss how scientists use observations, experiments, and mathematical models to test hypotheses and refine our understanding of solar phenomena.

- **Current Research:** Introduce students to ongoing research in solar physics and recent discoveries about the Sun. This can include topics like solar weather, space weather's impact on technology and society, and efforts to understand the Sun's role in the broader context of the universe.

- **Hands-On Exploration:** Provide opportunities for students to engage in hands-on activities, such as building solar models, analyzing solar data from telescopes, or conducting simple experiments related to solar phenomena. This can help reinforce theoretical concepts and develop practical skills.

- **Critical Thinking and Problem-Solving:** Encourage students to think critically about the information presented, ask questions, and propose their own hypotheses about the Sun's physical nature. Foster a classroom environment where curiosity is encouraged, and students feel empowered to explore scientific ideas independently.

- **Ethical and Societal Implications:** Discuss the ethical and societal implications of solar research, such as environmental concerns, space exploration, and the potential for

solar energy as a renewable resource. Encourage students to consider how scientific knowledge about the Sun can be applied to address real-world challenges [5:116].

By incorporating these elements into the teaching of "The Sun and its physical nature," educators can help students develop a scientific worldview characterized by curiosity, critical thinking, and an appreciation for the wonders of the natural world.

The integration of inquiry-based learning strategies into the teaching of "The Sun and its Physical Nature" offers numerous benefits beyond mere knowledge acquisition. By actively engaging students in the scientific process, educators empower them to think critically, evaluate evidence, and construct coherent explanations based on observable phenomena. Moreover, fostering a scientific worldview encourages students to approach complex issues with skepticism, curiosity, and a commitment to evidence-based reasoning [6:141].

Conclusions and Suggestions:

In conclusion, the teaching of "The Sun and its Physical Nature" provides a unique opportunity to cultivate a scientific worldview among students. By adopting inquiry-based learning strategies and leveraging multimedia resources, educators can inspire curiosity, promote critical thinking, and foster a lifelong appreciation for scientific inquiry. Moving forward, continued research and collaboration are essential to refining teaching methods and ensuring that all students have access to high-quality science education.

In light of these findings, educators are encouraged to prioritize active learning approaches and incorporate interdisciplinary connections to enhance students' understanding of the sun and its role in the broader context of astronomy and astrophysics. Additionally, ongoing professional development opportunities for educators can further support the implementation of effective teaching strategies and promote continuous improvement in science education.

By embracing innovative pedagogical methods and nurturing a spirit of scientific inquiry, educators can empower the next generation to explore the mysteries of the cosmos and contribute meaningfully to our collective understanding of the universe.

References

1. Kamolov I.R., Kamalova D.I., Sayfullayeva G.I., Barakayeva S.T., Hamroyeva S.N. O.Avezmuradov "Astronomy Teaching Methodology" // textbook Khorezm-2023, -P. 5-7.
2. Tojiboyeva X.H., Usmonova Sh.P. "Physics and Astronomy study theory and Methodology". –Toshkent: 2015, -P. 10-32.
3. Mamadazimov M. "General astronomy" . –Toshkent: 2008, -P. 164-167.
4. Sattarov I. "Astrophysics" || part. – Toshkent: 2007, -P. 8-11.
5. Mamadazimov M. "Asrronomy". –Toshkent: 2008, -P. 113-117.
6. Zakirov M., Bekmirzayeva H.U. "General astronomy" . –Toshkent: 2020, -P.140-142.

REZYUME. Ushbu maqolada "Quyosh va uning fizik tabiati" mavzusini o'rgatish orqali talabalar o'rtasida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning ahamiyati ko'rib chiqiladi. Unda o'quvchilarning quyosh hodisalari haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirish uchun tadqiqotga asoslangan o'rganish, tanqidiy fikrlash va amaliy tajribalarni birlashtirish muhimligi muhokama qilinadi. Mavjud adabiyotlarni, samarali o'qitish usullarini va ushbu usullarni qo'llash natijalarini tahlil qilib, ushbu maqola ma'lumotli shaxslar va bo'lajak olimlarni shakllantirishda ilmiy ta'limning muhim rolini ta'kidlaydi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматривается важность формирования научного мировоззрения у студентов посредством преподавания темы "Солнце и его физическая природа". В ней обсуждается важность интеграции обучения, основанного на исследовании, критического мышления и практических экспериментов, для углубления понимания учащимися солнечных явлений. Анализируя существующую литературу, методы эффективного преподавания и результаты применения этих методов, в этой статье подчеркивается важная роль научного образования в формировании информированных граждан и будущих ученых.

SUMMARY. This article explores the importance of cultivating a scientific worldview in students through the teaching of the topic "The Sun and its Physical Nature". It discusses the significance of integrating inquiry-based learning, critical thinking, and hands-on experimentation to deepen students' understanding of solar phenomena. By analyzing existing literature, methods for effective teaching, and the results of implementing these methods, this article highlights the essential role of science education in shaping informed citizens and future scientists.

**IMPORTANCE OF INTEGRATING INTERCULTURAL
COMPETENCE INTO ENGLISH LANGUAGE TEACHING**

B.A.Arzieva – *philosophy doctor of pedagogical science, docent*

Nukus state pedagogical institute after named Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: madaniyatlararo oʻzaro taʼsir, bagʻrikenglikning namoyon boʻlishi, irqiy, milliy, diniy bagʻrikenglik, til stereotiplari, madaniy tushunmovchiliklar.

Ключевые слова: межкультурное взаимодействие, проявление толерантности, расовая, национальная, религиозная толерантность, языковые стереотипы, межкультурные непонимания.

Key words: intercultural interaction, the manifestation of tolerance, racial, national, religious tolerance, language stereotypes, cultural misunderstandings.

In the modern world, where international ties are an integral part of our lives, the ability to interact intercultural becomes increasingly important. Intercultural interaction is characterized by a respectful attitude towards representatives of other cultures, the manifestation of tolerance, racial, national, and religious tolerance, and a willingness to work in a foreign language environment. These features form the basis of intercultural competence, which is characterized by state standards of higher education as one of the main competencies of future specialists.

Language itself is defined by a culture. We cannot be competent in the language if we do not also understand the culture that has shaped and informed it. We cannot learn a second language if we do not have an awareness of that culture, and how that culture relates to our own first language/first culture [1:2]. When students encounter various cultural contexts, they gain a deeper appreciation for the dynamic nature of language and its importance in intercultural communication. Teachers should actively choose materials that showcase cultural diversity [7:94]. By using diverse content, teachers ensure that learners encounter real language use and cultural practices from different English-speaking communities. It's not just about what's taught; it's also about how the language is experienced across various global cultures. Digital technology allows us to enhance course materials with cultural content from around the world [4:62]. The internet and online tools are like magic portals to different cultures! They let students experience these cultures in a deep way, going far beyond what they can learn in a regular classroom. Teachers can use these tools, like listening and reading apps, to bring the richness of global cultures right into their everyday lessons. By adding more cultural content, teachers can create classrooms that help students truly understand and appreciate different cultures [5:77]. Learning a language isn't just about grammar and words. It's also about understanding different cultures. Schools want students to challenge stereotypes and see cultures for all their richness and complexity. By including things about culture in their lessons, teachers can make learning a language more interesting and engaging for students. Learning a language is more fun and interesting when it connects to real-life cultures! It's not just about memorizing words. Exploring different cultures through language helps you understand things like politeness, greetings, and body language. Knowing this stuff helps you talk to people from different places in a way that makes sense to them [4:61]. To communicate effectively across different situations, it's essential not only to know the right words but also how to use them in a culturally respectful manner. The lack of cultural representation in English language materials needs attention. By integrating cultural elements into educational resources, we can help students understand the language better while promoting cultural awareness. Using technology for immersive cultural experiences creates inclusive and efficient language learning environments, empowering students to communicate confidently across cultures.

Language stereotypes

Language learning materials may inadvertently perpetuate stereotypes and cultural biases [6:193]. These stereotypes can be misleading, hindering learners' ability to understand the true diversity of English-speaking communities. Language learning materials often perpetuate stereo-

types related to accents and dialects. Some accents are unfairly portrayed as superior or inferior, reinforcing biases and hindering appreciation of linguistic diversity. Recognizing the impact of these portrayals, educators must guide learners in critically analyzing these stereotypes, encouraging them to question preconceived notions and fostering a more inclusive view of language varieties. Additionally, gender-related language stereotypes are prevalent. Language learning materials sometimes link specific language forms or communication styles to particular genders, reinforcing biased views. These stereotypes can also affect how native and non-native English speakers are perceived. Unfortunately, non-native speakers may be unfairly portrayed as less proficient or less authoritative, which can undermine their confidence and sense of identity [3:244]. In addressing these issues, Teachers take on the role of linguistic advocates, fostering an environment where learners view language as a communication tool free from unnecessary biases. Educators play a vital part in challenging and rectifying language stereotypes within the classroom [7:61]. Teachers play a crucial role in creating an inclusive language learning environment. They should actively review and choose materials that accurately represent language and culture, avoiding biases. Educators are not just information providers; they are guardians of fairness and equality. By incorporating diverse language examples, they can challenge stereotypes and help learners appreciate the richness of language diversity. It's a call for educators to be architects of inclusivity, deliberately crafting learning experiences that broaden learners' perspectives on language and culture.

Cultural misunderstandings

Cultural misunderstandings can indeed create barriers in language learning and communication. When learners from different cultural backgrounds interact, they may encounter subtle nuances, unintended offense, or misinterpretations due to varying cultural norms, values, and communication styles.

Language learning materials should introduce learners to diverse cultural perspectives, helping them navigate potential misinterpretations. Teachers play a crucial role in guiding students through both the linguistic and cultural aspects of language.

Stereotypes in learning resources can contribute to cultural misunderstandings [3:30]. Teachers should clarify and provide context for language elements, aiding learners in accurately interpreting their intended meanings. Going beyond mere translation, educators unveil the cultural layers embedded in expressions, enriching learners' understanding.

Nonverbal cues like body language can cause confusion if cultural differences aren't understood. Teachers can help students avoid misunderstandings by discussing these differences and how they affect how people use language. Educators serve as both cultural interpreters and language instructors, helping students navigate the intricacies of implicit communication.

Misunderstandings related to humor and sarcasm can result from cultural differences. Educators can foster discussions about humor across cultures, emphasizing the significance of sensitivity and context in language use. Educators play a crucial role as cultural guides, helping learners navigate the intricate landscape of cultural nuances in humor.

Cultural misunderstandings may occur due to different attitudes towards time and punctuality. Educators can facilitate discussions on cultural perceptions of time and its impact on communication [7:30]. In a culturally diverse classroom, misunderstandings can arise from diverse perspectives on authority and hierarchy. Educators can encourage open dialogue about these cultural differences to promote mutual understanding. Teachers need to be more than just instructors; they should be facilitators of discussions about culture. They play a crucial role in helping students understand how language and culture connect.

Misunderstandings can occur when learners assume based on their own cultural norms. Educators can encourage learners to approach intercultural interactions with an open mind and a willingness to learn [3:88]. Teachers take on the role of mentors, assisting students not only in language acquisition but also in developing a positive and respectful perspective toward cultural differences.

Reflective activities and cross-cultural discussions encourage learners to critically examine cultural misunderstandings. Educators can facilitate these activities to promote self-awareness and cultural sensitivity. Teachers take on the role of mentors, guiding learners through processes that foster deeper self-understanding and cultural awareness.

Cultural awareness fosters effective communication and minimizes misunderstandings. Educators can incorporate activities that promote cultural understanding and curiosity [6:275]. Teachers go beyond teaching language skills; they nurture individuals who grasp and value the cultural aspects of effective communication.

Learning a language isn't just about words. Different cultures have different ways of talking and acting, which can lead to confusion. Teachers can help by using materials that show these differences, teaching how to communicate effectively across cultures, and creating a classroom that's respectful of everyone. By thinking about these things and talking openly, learners can avoid misunderstandings and become more confident communicators in the new language.

Promoting interaction between cultures helps learners build their ability to understand and communicate across different cultures. Training in intercultural competence gives students the tools to navigate cultural differences and communicate well in diverse environments. In this context, teachers play a key role in fostering discussions and creating an environment where students can have meaningful interactions with people from various cultural backgrounds.

Opportunities for educators

In language classrooms, addressing cultural diversity is paramount, necessitating educators to undergo intercultural competence training. This foundational training equips learners with the abilities to handle cross-cultural interactions

and establish inclusive learning environments

Training in culturally inclusive language policies emphasizes the importance of recognizing and validating learners' language backgrounds, advocating for policies that support diverse linguistic identities. Additionally, intercultural competence training through virtual exchanges connects educators with diverse cultural backgrounds, enhancing their intercultural communication skills. Byram emphasizes integrating intercultural competence into language education. Teachers become advocates for language diversity, ensuring that educational policies and practices recognize and celebrate students' individual language identities [2:74].

Teachers practicing culturally responsive teaching provide opportunities for students to connect their cultural backgrounds to the learning content, emphasizing the relevance of cultural knowledge in their academic journey.

Incorporating multicultural literature and diverse cultural resources helps students gain a deeper appreciation of cultural diversity. Celebrating cultural events within the classroom creates a positive and joyful learning atmosphere.

Encouraging students to take pride in their cultural heritage and language, culturally responsive teaching supports students' overall wellbeing and academic success. Paris stresses the significance of acknowledging the potential disparities between students' native culture and language and the culture and language used in instruction, indicating a requirement for adapting teaching methods. In this context, educators assume the role of champions for student welfare, guaranteeing that students take pride in their identities.

Anderson expands the notion of culturally aware teaching to cover not only the ambiance of the classroom but also instructional methods, underlining the significance of creating a respectful and varied milieu. This involves tailoring teaching methods, resources, and assessments to accommodate students with diverse abilities and backgrounds, nurturing an environment conducive to inclusivity and effectiveness in learning. In this role, educators act as creators of an adaptable and all-encompassing learning space.

The integration of intercultural elements into language teaching offers numerous possibilities for enhancing language learning experiences and promoting intercultural communication. Fostering and enhancing intercultural competence among university students during foreign language classes is a complex process that involves multiple elements. The development of intercultural competence for university students in foreign language classes should encompass a deep understanding of their own and other cultures, the cultivation of tolerant attitudes toward representatives of different cultures, language proficiency, and knowledge of ethical norms within those cultures.

References

1. Avnazarovna A. B. Development of intercultural competence of students in learning English //International Journal of Pedagogics. 2022. T. 2. №. 10. - C. 1-6.
2. Byram M., Morgan C., & Colleagues. Teaching-and-learning: Language-and-culture. zBristol, PA: Multilingual Matters. 1994.
3. Kramsch C. Context and culture in language teaching. Oxford University Press, 1993.
4. Kramsch C. Culture in foreign language teaching. Iranian Journal of Language Teaching Research, -P. 57–78. 2013.
5. Liddicoat A. J. An introduction to conversation analysis. Equinox Publishing, 2007.
6. Pennycook A. Global Englishes and transcultural flows. Routledge. 2007.
7. Stern H.H. Fundamental concepts of language teaching. Oxford University Press. 1983.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада лингвистик ва маданий yondashuvni amalga oshirish asosida ingliz tilini o'qitishga madaniyatlararo kompetentsiyani integratsiyalash haqida so'z boradi. Ushbu maqola madaniyatni o'z til darslariga muammosiz integratsiya qilishni istagan o'qituvchilar uchun amaliy maslahatlarga texnologiyadan foydalanib, inklyuziv madaniy tajribalar uchun inklyuziv va samarali til o'rganish muhitini yaratadi va talabalarga madaniyatlar o'rtasida ishonchli muloqot qilish imkoniyatini berishga asoslangan.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идет об интеграции межкультурной компетентности в преподавание английского языка на основе реализации лингвокультурологического подхода. Эта статья может быть основана на практических советах для учителей, которые хотят плавно интегрировать культуру в свои уроки языка, используя технологии для захватывающего культурного опыта, создавая инклюзивную и эффективную среду изучения языка, давая учащимся возможность уверенно общаться между представителями разных культур.

SUMMARY. The article deals with the integrating intercultural competence into English language teaching based on the implementation of the linguistic and cultural approach. This article can be based on practical tips for teachers who want to integrate culture seamlessly into their language lessons by using technology for immersive cultural experiences creates inclusive and efficient language learning environments, empowering students to communicate confidently across cultures.

**SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA
OLIV TA'LIMDA MASOFAVIY O'QITISH TIZIMINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI**

B.J. Atabaeva – assistent o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, masofaviy o'qitish, oliy ta'lim, shaxsiylashtirilgan ta'lim, avtomatlashtirilgan baholash, virtual yordamchilar, talabalarni qo'llab-quvvatlash, ta'lim texnologiyalari, adaptiv ta'lim tizimlari.

Ключевые слова: искусственный интеллект, дистанционное обучение, высшее образование, персонализированное обучение, автоматизированная оценка, виртуальные помощники, поддержка студентов, образовательные технологии, адаптивные системы обучения.

Key words: artificial intelligence, distance learning, higher education, personalized education, automated assessment, virtual assistants, student support, educational technologies, adaptive education systems.

Kirish. So'nggi yillarda oliy ta'lim tizimi jadal rivojlanib, raqamli texnologiyalarning keng qo'llanilishi natijasida masofaviy o'qitish tizimiga bo'lgan talab ortib bormoqda. COVID-19 pandemiyasi davrida masofaviy ta'limning dolzarbligi yana bir bor o'z isbotini topdi va undan samarali foydalanish zarurati tug'ildi. Bu jarayonni yanada rivojlantirishda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari asosiy vositalardan biriga aylanmoqda. Ushbu maqolada oliy ta'limda masofaviy o'qitish tizimini SI texnologiyalari yordamida takomillashtirish imkoniyatlari o'rganiladi [1].

Sun'iy intellekt sohasida o'tgan asrning o'rtalaridan boshlab tadqiqot ishlari boshlangan. Ingliz matematigi va kriptografi Alan Tyuring (1952-1954) mazkur yo'nalishda ilk tadqiqot muallifi hisoblanadi. Sun'iy intellekt atamasi 1956-yilga kelib paydo bo'ldi. Shu yilning yozida AQSHning Dartmut universitetida sun'iy tafakkur masalalari bo'yicha anjuman bo'lib o'tdi. Unda Klod Shennon (Bell Laboratories), Nataniel Rochester (IBM), Gerbert Saymon (Karnegi universiteti), Trenchard Mur (Prinston universiteti), Jon Makkarti (Dartmut universiteti), Marvin Minski (Garvard universiteti) kabi olimlar ishtirok etgan.

XX asrning 80-yillari sun'iy intellekt-kashfiyot deya e'tirof etila boshlandi. Tadqiqotlarning huquqiy asosini qonunlar, statistik ma'lumotlar, farmon va strategiyalar shu sohadagi ilmiy-tadqiqotlar tashkil qiladi. Sun'iy intellektni huquqiy tartibga solishda ilmiy-tadqiqotning statistik, eksperimental metodlari qo'llanilgan [1].

Sun'iy intellekt texnologiyalarining masofaviy ta'limga ta'siri

Sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim jarayonining har bir bosqichida samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Bu texnologiyalar talabalar bilan o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro aloqani, shaxsiylashtirilgan o'qitish jarayonini va o'qitish samaradorligini oshirishda yordam beradi. Quyidagi yo'nalishlar sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida ta'lim jarayoniga qo'shadigan eng katta hissalardan hisoblanadi:

1. Adaptiv ta'lim tizimlari va shaxsiylashtirilgan yondashuv

Sun'iy intellekt yordamida individual yondashuv amalga oshiriladi. Talabalar darajasi va o'qish tempiga moslashgan adaptiv ta'lim platformalari SI yordamida ishlab chiqiladi. Bu esa har bir talabaga o'ziga mos o'qitish uslubini tanlash imkonini yaratadi.

2. Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari

Sun'iy intellektga asoslangan baholash tizimlari yordamida talabalar bilim darajasini ob'ektiv va samarali

baholash mumkin. Avtomatlashtirilgan baholash talabalarining bilim va ko'nikmalarini baholashda vaqtni tejaydi va inson omilidan kelib chiqadigan xatolarni kamaytiradi.

3. Talabalarni qo'llab-quvvatlash va tavsiyalar berish tizimi

Sun'iy intellekt yordamida ta'lim platformalarida talabalarni qo'llab-quvvatlash tizimi rivojlantirilmoqda. Bu tizimlar talabalar o'qish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun yordam beradi. Masalan, chatbotlar talabalarni umumiy savollarga tezkor javoblar berib qo'llab-quvvatlaydi yoki individual tavsiyalar berib, ularning muvaffaqiyatga erishishiga yordam beradi.

4. Virtual yordamchilar va masofaviy o'qituvchilar uchun yordam tizimlari

Virtual yordamchilar va SI asosidagi tizimlar yordamida o'qituvchilarning yukini kamaytirish, ularning ta'lim jarayonida samarali ishlashlariga imkon berish mumkin. Ushbu texnologiyalar darslarni tashkil etish va boshqarishda yordam berib, ma'lum bir qism jarayonlarni avtomatlashtirishga qaratilgan [2].

Sun'iy intellektning ta'lim jarayonidagi afzalliklari

Sun'iy intellektning (SI) ta'lim jarayonidagi afzalliklari ko'plab sohalarida o'qitish samaradorligini oshiradi va ta'lim berish jarayonlarini yanada shaxsiylashtiradi. Quyida asosiy afzalliklar keltirilgan:

➤ Individual va shaxsiylashtirilgan ta'lim

Sun'iy intellekt texnologiyalari talabalar ehtiyojlari, qobiliyatlari va qiziqishlariga mos ravishda o'qitish imkonini beradi. Adaptiv ta'lim tizimlari talabalar darajasiga qarab kontentni moslashtiradi, bu esa har bir talabaga individual yondashuvni kuchaytiradi va o'quv natijalarini yaxshilaydi.

➤ Samaradorlik va vaqtni tejash

SI yordamida darslarni rejalashtirish, materiallarni tarqatish va talabalar faoliyatini kuzatish kabi jarayonlar avtomatlashtiriladi. Bu esa o'qituvchilarga vaqtni tejash imkonini beradi va ularni o'quv jarayonidagi boshqa muhim masalalarga ko'proq e'tibor qaratishga imkon yaratadi.

➤ Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari

Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari o'quv natijalarini tez va adolatli baholash imkonini beradi. SI yordamida uy vazifalari va testlar avtomatik tarzda tekshirilishi, bu esa inson omilidan kelib chiqadigan xatolarni kamaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'qituvchilar vaqtdan yutadi, talabalar esa o'z natijalarini tezroq olishadi.

➤ Talabalarga qo'llab-quvvatlash va yo'l-yo'riq ko'rsatish

Sun'iy intellekt yordamida ishlab chiqilgan chatbotlar va virtual yordamchilar talabalarga 24/7 rejimida maslahat va yo'l-yo'riq berishi mumkin. Ular talabalarining savollari-ga tezkor javob beradi va o'quv jarayonida yuzaga kelgan qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. Bu esa talabalar o'qish jarayonida qo'shimcha yordam olishlarini ta'minlaydi.

➤ Ta'limning barcha qatnashchilariga oson kirish imkoniyati

Sun'iy intellekt texnologiyalari bilan ishlaydigan onlayn platformalar va ilovalar orqali ta'limga kirish imkoniyati kengayadi. Bu talabalar va o'qituvchilarga geografik joylashuvidan qat'i nazar ta'lim olish imkonini beradi va ta'limning kirish imkoniyatini tenglashtiradi.

✚ O'quv materiallarini yangilash va ularga tezkor kirish imkoniyati

SI yordamida o'quv materiallari oson yangilanadi va talabalarga tezkor taqdim etiladi. Ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish orqali o'qituvchilar yangi materiallarni tayyorlash va ilg'or ta'lim usullarini qo'llashda yordam oladi.

✚ Ta'lim samaradorligini tahlil qilish va yaxshilash

Sun'iy intellekt ta'lim jarayonidagi natijalarni tahlil qilish orqali samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Misol uchun, tizimlar talabalarining qaysi mavzularni yaxshi o'zlashtirganini va qaysi birlarida qiyinchiliklarga duch kelayotganini tahlil qiladi. Bu tahlillar asosida ta'lim dasturlarini yangilash va rivojlantirish imkoniyati paydo bo'ladi.

✚ Ijodiy yondashuv va innovatsion imkoniyatlar

Sun'iy intellekt yordamida yangi o'quv usullari, simulatsiyalar va o'quv o'yinlari yaratish mumkin. Bu esa talabalarung o'quv jarayoniga qiziqishlarini oshiradi va mavzularni ijodiy yo'l bilan o'zlashtirishlariga yordam beradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim jarayonini yanada samarador, shaxsiylashtirilgan va interaktiv qiladi. Shu orqali talabalar va o'qituvchilar o'quv jarayonida yaxshi natijalarga erishadilar, o'quv materiallariga oson kirish imkoniga ega bo'ladilar va o'zlashtirish ko'nikmalarini yuqori darajada oshiradilar.

Har bir yo'nalish uchun kichik tafsilotlar[3]:

✓ **Adaptiv ta'lim va individual yondashuv:** talabalar ehtiyojlariga mos kontent yaratish, o'quv jarayonini shaxsiylashtirish.

✓ **Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari:** talabalar bilimini tezkor va adolatli baholash, inson omili ta'sirini kamaytirish.

✓ **Virtual yordamchilar va qo'llab-quvvatlash tizimlari:** chatbotlar orqali talabalarni tezkor qo'llab-quvvatlash, masofaviy maslahatlar berish.

✓ **Ta'lim samaradorligini oshirish va tahlil:** o'quv jarayonidagi natijalarni kuzatish va analiz qilish, ta'lim dasturlarini yaxshilash.

✓ **Ta'lim platformalari va kirish imkoniyatini kengaytirish:** raqamli resurslar orqali global kirish imkonini kengaytirish.

Masofaviy ta'limda sun'iy intellektning qo'llanishi bo'yicha cheklovlar

Masofaviy ta'limda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining qo'llanilishida ayrim cheklovlar va qiyinchiliklar

Adabiyotlar

1. Prenov B.B., & Atabaeva B.J. 2022. Principles of effective application of "e-learning" in the educational system. *NeuroQuantology*, 20(15), 2485.
2. Prenov B.B. va boshqalar. Oliy ta'lim tizimida ta'lim sifatini ta'minlash: E-learning. –T.: 2017, 107-b.
3. Пренов Б.Б., Атабаева Б.Ж., E-learning таълим тизимиди самарали куллаш тамойиллари (математика фани мисолида). *Инновационные технологии в науке и образовании*. –Нукус: 2018. –С.112-115.
4. Морозов И. E-learning в бизнесе: потребности, возможности, перспективы. URL: <http://www.ccc.ru/magazine/depot/06>
5. Соболева Э.С. Современная подходы в оценке качества e-learning. //Качества образования. 2011. №9. –С. 44-46.
6. Atabaeva B.J. "Using a Modular Approach in the Credit System of Training." *Journal/NX*, vol. 6, no. 10, 2020. –P. 292-294.
7. Usakova U.A. & Atabaeva B.J. (2023). IKKI NOMA'LUMLI IKKINCHI DARAJALI TENGLAMANING GEOMETRIK MA'NOSI. *The Role of Exact Sciences in the Era of Modern Development*, 1(1), 7-9.

mavjud. Quyida ular asosiy yo'nalishlar bo'yicha ko'rib chiqilgan [4]:

➤ Texnologiyaga kirish imkoniyati

Har bir talabaning texnologik qurilmalar, masalan, kompyuter yoki smartfon va tezkor internetga kirish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur. Raqamli nomutanosiblik, ya'ni ayrim hududlarda yoki ijtimoiy guruhlarda internet va texnologiyalarga cheklangan kirish imkoniyati talabalar o'rtasida tenglikni buzishi mumkin.

➤ Maxfiylik va xavfsizlik masalalari

Talabalar haqida katta miqdorda ma'lumot yig'ilishi ularga oid maxfiylik va xavfsizlik xavfini keltirib chiqaradi. Sun'iy intellekt tizimlari talabalar shaxsiy ma'lumotlarini, o'quv jarayonidagi faoliyatlarini va baholarini qayta ishlaydi, bu esa maxfiylikni ta'minlash va kiberxavfsizlik choralarini kuchaytirishni talab qiladi.

➤ O'qituvchilarning texnologik bilim va ko'nikmalari

Sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun o'qituvchilar texnik bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim. Ammo har bir o'qituvchining yangi texnologiyalarni o'zlashtirish imkoniyati yoki bunga bo'lgan qiziqishi yuqori darajada emas. Bu esa sun'iy intellekt texnologiyalarining to'liq imkoniyatlaridan foydalanishga to'sqinlik qilishi mumkin.

➤ Algoritmik adolatsizlik va xatolar

Sun'iy intellekt algoritmlari ba'zan adolatsiz qarorlar qabul qilishi mumkin, chunki ular noto'g'ri yoki cheklangan ma'lumotlar bazasiga asoslanadi. Masalan, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari noto'g'ri natija berishi yoki ayrim talabalar foydasiga qarorlarni noto'g'ri chiqarishi mumkin. Bu ta'limda ishonchni kamaytirishi va odillikka ziyon yetkazishi mumkin.

➤ Emotsional va ijtimoiy interaktsiyaning yetishmasligi

Sun'iy intellekt orqali masofaviy ta'limda yuzma-yuz muloqot kamayadi, bu esa talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi emotsional bog'liqlikning yetishmasligiga olib keladi. Masofaviy o'qitish jarayonida SI yordamida individual o'qitish imkoniyati yaratilsa-da, bu shaxsiy va ijtimoiy aloqalarni to'liq almashtira olmaydi.

➤ Moslashuvchanlikning cheklanishi va avtomatlashtirishning cheklanganligi

Har bir ta'lim tizimining o'ziga xos talablari bor, va sun'iy intellekt algoritmlarining hamma holatlar uchun bir xil moslashishi qiyin. Tizim ba'zi noan'anaviy yoki maxsus ta'lim ehtiyojlariga mos kelmasligi mumkin.

Bu cheklovlar sun'iy intellektni masofaviy ta'limda to'liq va samarali qo'llashga to'sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli, sun'iy intellekt texnologiyalarini tatbiq etishda ushbu masalalarni inobatga olish va ehtiyot choralarini ko'rish muhimdir.

Xulosa: Sun'iy intellekt texnologiyalari oliy ta'limda masofaviy o'qitish tizimini rivojlantirishda muhim rol o'ynashi aniq. Ushbu texnologiyalar ta'lim jarayonini samarali, individual va qulay qilishga yordam beradi. Shu bilan birga, texnologiyaga kirish imkoniyatlari, xavfsizlik masalalari va o'qituvchilarning tayyorgarligi kabi masalalarga ham e'tibor qaratish kerak. SI texnologiyalari yordamida masofaviy o'qitishni yanada takomillashtirish orqali ta'lim jarayonini yuksak samaradorlikka erishish mumkin.

8. www.ziyonet.uz
9. www.edu.uz
10. www.gov.uz
11. <https://www.neuroquantology.com/article.php?id=9645>

REZYUME. Bu maqolada jahondagi yetakchi oliy ta'lim muassasalarida elektron ta'limdan foydalanish tajribasi va O'zbekistonda qo'llanilayotgan elektron ta'lim usullari tahlil qilinadi. Elektron ta'lim resurslarini yaratish texnologiyalari va ularning o'quv jarayonlarini takomillashtirishdagi tadbig'i keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье будет проанализирован опыт использования электронного обучения в ведущих мировых высших учебных заведениях и методы электронного обучения, применяемые в Узбекистане. Представлены технологии создания электронных образовательных ресурсов и их применение в совершенствовании процессов обучения.

SUMMARY. This article will analyze the experience of using e-learning in the world's leading higher education institutions and the methods of e-learning used in Uzbekistan. The technologies for creating electronic educational resources and their study in the improvement of educational processes are presented.

IBRAYÍM YUSUPOV'TÍN “MENIŇ ÚYIM” QOSIĞÍN OQÍTIWDA PSMU METODÍN QOLLANIW

A.Darmenov – *tayanish doktorant*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: Ibroyim Yusupov, maktab, FSMU, sheʼriyat, mehmon.

Ключевые слова: Ибрагим Юсупов, школа, ИППО, поэзия, гость.

Key words: Ibrayim Yusupov, school, IREG, poetry, guest.

Uliwma bilim beriw mektepleriniń 7-klassı ushin shıǵarılgan “Ádebiyat” sabaqlıǵında [1:14,15] I.Yusupovtın «Meniń úyim», «Aralǵa», «Qara tal», «Ana», «Seksewıl» qosıqları berilgen. Bul qosıqlardıń tiykarǵı tematikası Watan, tuwǵan jer, onı kóz qarashıǵında qorǵaw sıyaqlı ideyalǵa qurılǵan. Oqıwshılǵa ele poeziyalıq qatarlarǵa kirispesten burın shayırdıń ómiri hám dóretilshiligi tuwralı qısqasha túsiniń beriwde shayırdıń ózi kórkemlik penen jazıp qaldırǵan avtobiografiyalıq maǵlıwmatlardan paydalanılǵan. Shayırdıń qosıqların oqıtıwda bolsa biz qosıq mazmunınan kelip shıqqan halda birqansha metod hám texnologiyalardan paydalana alamız. “I. Yusupovtın qaysı shıǵarmasın oqıwshıǵa túsindirmeyik yáki onnan soramayıq, onı gúrrinlesiw jolı arqalı ótkeriw múmkin. Oqıwshınıń sabaqqa bolǵan isshenligin rawajlandırıw maqsetinde muǵallım oǵan sol material boyınsha sorawlar beredi” [2:3,4]. Álbette, gúrrinlesiw usılı bul ulıwmalıq bolıp, onı derlik barlıq temalardı ótkende qollanıw múmkin.

Shayırdıń “Meniń úyim” qosıǵın oqıtıwda oqıtıwshıdan qaraqalpaq xalqına tán úrp-ádet, dástúrlerdı jetik biliw talap etiledi. Oytkeni, qosıqta xalqımızdıń miymandoslıǵı, keńpeyilligi salt dástúrlerimiz benen birge sheber beriledi. Sonday-aq, qosıqtıń mazmunın tereńnen ańlatıwda oqıtıwshıǵa PSMU metodı da járdem beredi.

PSMU metodınıń ulıwmalıq sxeması tómendegishe:

P – Pikir. Pikirińizdi bayan etiń;

S – Sebep. Pikirińizdi tiykarlap beretuǵın sebepti kórsetiń;

M– Mısal. Kórsetilgen sebebińizdi tastıyıqlawshı mısal keltiriń;

U– Ulıwmalastırıw. Pikirińizdi ulıwmalastırıń.

Qosıqtaǵı ulıwmalıq pikir ne? Ol hár shuwmaqtı oqıǵan sayın birin biri tolıqtırıp bara beredi. Sonlıqtan, dáslebinde qosıqtı sońına deyin klass penen oqıp shıǵıwǵa tuwra keledi.

Shól hám bostan máńgi óshlesken jerde,

Gúl hám juwsan qońsı ósken óńirde,

Adam jatırqamas úyim bar meniń,

Hámme jerdi kóriw kisige már me!

Demek, qosıqtıń dáslepki shuwmaǵına názer taslaytuǵın bolsaq, qosıq shayırdıń úyi tuwralı aytılıp atır. Bul úy, álbette, tuwra mániydegi ápiwayı úy emes. Óz úyin adam kimgе bulay tanıstırıw múmkin? Álbette, úyine keletuǵın insańǵa, yaǵnıy miymanǵa. Demek, qosıqta ayıtılajaq tiykarǵı pikir bul miymandoslıq.

«Jerdiń túbi goy» dep qıynalıp júrme,

Shaqrıp mazańdı almayın seniń,

Biraq adam menen adam duslasar,

At baspayman degen jerin úsh basar.

Qosıqtıń ekinshi shuwmaǵında shayırdı ele úyine kelip úlgermegen miymanınıń da kewline qaraydı. Bunda “jerdiń túbi” frazasınan hám “at baspayman degen jerin úsh ret

basadı” maqalınan paydalanadı. Qosıqtıń keyingi úshinshi shuwmaǵında biz metodımızdıń “Sebep” bólimin kóremiz.

Naǵaybıl duz tartıp kelseń bulmanǵa,

Esigimdi qaǵıp, tartınıp turma,

Dúziw niyet penen erkin kele ber,

Kel, qonaǵım, esik qaqpay kire ber!

Shayırdıń óz xalqınıń qanshelli qonaqshıl, qonaq dese janın qoyarǵa jer tappay hawliretuǵının usı qatarlarda sheber bayanlaydı. Xalıqlıq túsiniń “esik ashıq bolsa da, sorap kir” degen sóz júredi. Al, shayırdı usı miymandos eldiń perzentı sıpatında kelgen qonaqqa “esik awzında tartınıp turmay, erkin kire beriw” eskertedi.

Mısal keltiretuǵın bolsaq, shayırdı keyingi shuwmaqlarda qonaqshılıqtıń qanshelli xalıqlıq dástúr ekenin mınaday bayanlaydı:

Uyge shaqrıwsız qonaq kelgeni,

Bul hám azamatlıq abırayıń seniń!

Shaqrımay kelgeni – zeyni ilgeni,

«Adam adam ushin miyman» ekenin...

Meniń de ózińdey isim kóp múshkil,

Bir basta kóp jumıs irili-maydalı,

Lekin, qonaq kútiw – jumıs emes bul,

Bul men ushin kórkem óner bayramı.

Kórip turǵanıńızday, shayırdı qonaq kútiwdi kórkem óner bayramı sıpatında qaraydı. Adamnıń adamǵa ǵanıymet ekenligin ańlatıw ushin shaqrıwsız naǵaybıl keliwi de qonaqtıń ilgeri zeyin iyesi ekenliginen derek beredi dep kórsetedi. Sonday-aq bul xalıqlıq dástúrdi súwretlewde shayırdı kórkemlew qurallarınan da sheber paydalanadı. Mına shuwmaqtı shayırdı miynetke pisik pillesh xalqımızdıń obrazın da berip ótedi. Teńew arqalı qonaqshılıq qadıriyatımızdı salıstıra súwretleydi.

Qásterleybiz qonaqtıń qay-qaysısın,

Nawqan qurtay ille-pillege orap.

Óz eliniń keńpeyilliginiń sebebi retinde mına qatarlardı da kórsetiw múmkin.

Jaylısın da kórdik,

Kórdik jaysızın,

Qonaqtıń jamanın kórmedik biraq.

Durısında da kimdur asıǵıs, kimdur biymálel bolıp keledi. Biraq shayırdı basqa bir qosıǵında aytqanıday, “qonaq kútiw ziyeti hár adamnıń” [3:4].

Shayırdı eskertpey kelgen qonaqtan renjimeydi. Qaytama onı sıy-húrmetke bólep, “kel, tórlе, biradar” dep qarşı aladı.

Shaqrıwsız qonaq biymillet qonaq,

Kel, tórlе, biradar,

Azamat insan!

Bir sulıw dúnyaǵa bolǵaysań inaq,

Kewil esigimdi ashayın saǵan...

Bundaǵı “kewil esigi” metaforasına itibar qaratıń. Ádette, tuwra mániyde qonaq kelgende úydiń esigi ashıladi. (Házirleri ashpay turıp “kim?” dep te sorap alıp júrmiz).

Soñ ishke mirát etiledi. Al, shayır bul jerde úyinikinen better kewiliniń esigin ashajaq. Yaǵnıy ózi basqa bir qosıǵında aytqanıday, “jalǵız atın qonaqqa soyıp berip” bolsa da onı kútiwdi niyet etken. Bul da metodımızdıń sebep bólimin tolıqtırwshı qatarlardan biri.

Biziń xalqıtın kewlin qaysı bir gezde,
Heshqanday húkimdar,
Heshbir patsha, xan –
«Miymandoslıq» degen duwalı sózdey,
Billáhiy, hesh jawlap ala almaǵan..

Tariyxta kóp jawgershilikti kórgen xalqımız birde mongol xanlarınıń, birde arab húkimdarlarınıń, qazaq júzleriniń, Orta Aziya xanlıqlarınıń zorlıq-zombılıqlarına ushırıp kelgen. Gezinde óz aymaǵına baǵınıshlı etip otırǵan jerleri de bar. Biraq kórkem sózdiń qúdiretine qarańız! Shayır bunda “Miymandoslıq” degen duwalı sóz joqarıda sanaǵan xan hám húkimdarlardıń qúdireti tolıqlay jetpegen jawlap alıw degen qásiyetke iye dep kórsetedi.

Xosh miymanım,
Kelmekte bol bul úyge,
Keshegi qonaǵım –
Búgingi dostım.
Dos arttırıw – eń bir ullı ǵáziyne,
Raxmet, ırısıma sen ırıs qostıń.

Shayır “Doslıq dese juldız tawıp alǵanday” quwanatuǵın xalqınıń qonaqtı uzatıp salıw dástúrin de jaqsı bayanlaydı, yaǵnıy, xoshlasa turıp taǵı da úyine mirát etedi. Keshe ómirinde tuńǵış ret kórgen insani – qonaǵı búgin dostına aylanıwı da metodımızdıń sebep bólimin tolıqtıradı.

PSMU metodınıń ulıwmalastırw bólimine óterde qosıqtıń juwmaqlawshı bántbasar eki kupletin keltiriw

Ádebiyatlar

1. Niyetova R., Mámбетov I., Jaqsımova G. Ádebiyat. 7-klass ushin sabaqlıq. –Tashkent: 2022, 14-15-b.
2. Айжанова З. Әдебиәт сабағында И. Юсуповтың шығармаларын үйрениў. –Нөкис: «Билим». 1993.
3. Юсупов И. Күншығыс жолаўшысына. – Н.: «Қарақалпақстан». 1999.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада umumta’lim maktablarining 7-sinfida I.Yusupov ijodini o’qitish haqida so’z yuritiladi. Unda PSMU metodining ahamiyatiga to’qtaladi. O’quvchilarni shoir ijodiga qiziqtiradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется процесс преподавания творчества И.Юсупова в 7 классе общеобразовательных учреждений. Особое внимание уделяется значимости метода ПСМУ. Материал направлен на стимулирование интереса учащихся к творческому наследию поэта.

SUMMARY. The article discusses about teaching the work of I.Yusupov in the 7th grade of secondary schools. It focuses on the importance of the method «PSMU». Students are interested in the work of the poet

ҚОРАҚАЛПОҚ АНЪАНАЛАРИНИНГ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯВИЙ МАЗМУНИ

А.С.Исмайллов – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: урф-одат, анъана, кўшиқ, халқ нақллари, мақоллар, бешик жирлари (алла), топишмоқлар, жумбоқлар, эртлақлар, бет очар.

Ключевые слова: обычаи, традиции, песни, народные сказки, пословицы, колыбельные, загадки, сказки, открывалки.

Key words: customs, traditions, songs, folk tales, proverbs, lullabies, riddles, fairy tales, bottle openers.

Юртимизда ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида юз бераётган ўзгаришлар, баҳс-мунозаралар, ҳар хил фикр ва тушунчалар мактаб ҳаётида, хусусан, ёшларни тарбиялаш борасида ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Ҳозирги вақтда ёш авлодга таълим-тарбия берувчи устоз-муаллим олдида маънан етук, комил инсонни тарбиялаш вазифаси турибди. Бу талабни муваффақиятли амалга оширишда халқ педагогикасининг тутган ўрни бекиёс. Бизнинг халқимиз ўз ҳаёти давомида «намунали ул (ўғил), қирмизи қиз» ўстирган. Халқимизнинг ўз тарихи, маданияти, урф-одати, миллий маънавияти, бетакроп – миллий анъана ва қадриятлари, дастурлари бор. Унутилиб бораётган, бироқ таълим-тарбия фаолиятида ўрни бекиёс қорақалпоқ халқ миллий дастурларини ёш авлод онгу-шуурига сингдириш, мактабда таълим–тарбия жараёнларини ташкил этишда қорақалпоқ халқ педагогикасининг энг яхши миллий дастурларини ўргатиб бориш мактаб таълим-тарбиясида кенг татбиқ қилиниши лозим.

Жаёнида халқ бўлмасин, у ўз авлодларига тарбия жараёнида миллий маънавий қадриятларни, миллатга

оринли. Aldinǵı shuwmaqta qonaqtı taǵı da óz úyine (Watanına) mirát etip qalǵan shayır bul mákandı barınsha súyetuǵınlın aytadı.

Saw júrsek tabarsañ bizdi hárdayım,
Usı shól hám bostan aralıǵınan,
Saǵan unay ma dep sorap neǵılayın,
Suwım da, qırım da ózime dárman.

Adam dos, qostar, kásip saylawı múmkin, biraq ata-ana hám Watanı saylaw múmkinshiligine iye emes. Sonlıqtan, onı bar kemshiligi menen súyeseń. Kelgen qonaǵına unasin, unamasın ol seniń úyiń, seniń Watanıń. Shayır áne usı pikirdi bul shuwmaqta kórkem bayanlaydı. Qosıqtıń sońǵı shuwmaǵında da shayır ózi tuwılıp ósken jerin oǵada sulıw sózler menen bezep súwretleydi. Bul óz úyi dúnyanıń qaysı bir burshınan kelgen qonaq bolsın, bári-bárin de qarsı ala aladı, “asıq dostım biziń jaqqa jetiwge” dep turǵanday boladı shayır.

Bir jaǵım suw, bir jaǵım shól bolmasa,
Beyish qurıp bersen de men barmayman,
Gúl hám juwsan iysi ańqıp turmasa,
Ol jerde men qaraqalpaq bolmayman.

Qaraqalpaqstanınıń geografıyalıq jaylasıwı ondaǵı qaraqalpaqlardıń táǵdiri menen sińisip ketken. Qosıqtıń dáslepki shuwmaǵı menen sońǵısı arasındaǵı baylanıs “shól hám bostan” menen “gúl hám juwsan”nıń oqıwshı yadına qayta túsiriliwinde kórinedi.

Juwmaqlap aytqanda, ulıwma bilim beriw mektepleriniń 7-klassı ushin shıǵarılǵan “Ádebiyat” sabaqlıǵında xalıq shayırı Ibrayım Yusupovtıń “Meniń úyim” qosıǵın oqıtıwda PSMU metodın qollanıw oqıtıwshı ushin jaqsı nátiyje beredi.

Қорақалпоқ халқ миллий анъаналари билан ўқувчиларни таништириш мақсадида болалар боғчасида, мактабларда тарихий этнографик музейлар ташкил қилинса, экспонатлари таълим-тарбия фаолиятида фаол фойдаланилса, айна муддао бўлар эди.

Тарих зарварақларида ижтимоий муносабатлар фақат сақланибгина қолмасдан, ўзгариб, янгиланиб боради. Шундай экан, анъаналар орқали қайта такомиллашув, барқарорлашув миллий-маънавий кадриятлар тикланади, ўтмиш обидалардан келажак муносабатлар шаклланади. Натижада янги авлод ўтган асрлар силсиласидан таъсирланиб, унга бўйсунушга, итоат этишга мажбур бўлади.

Биз бола тарбиясида қорақалпоқ халқ миллий анъаналарининг аҳамияти жуда муҳимлигини биламиз. Болаларга тарбия бериш жараёнида халқ оғзаки ижоди намуналаридан, ўйин, кўшиқ, халқ нақллари, мақоллар, бешик жирлари (алла), топишмоқлар, дostonлардан парча, жумбоқлар, эртақлар, айтишувлардан унумли фойдаланамиз. Шуларни ўргатиш натижада болаларда халқ оғзаки ижоди намуналарига меҳр, кизикувчанлик ҳисси ошади.

Халқ ёдида сақланиб келган халқ оғзаки ижоди намуналари инсон ҳаётининг барча жабҳаларини ўзида ифода этиб, унда урф-одат, анъана ва дастурлар, тарбия билан инсон умрининг барча шаклу шамойилини ўзида акс эттира олган. Шу сабабли ҳамма замонларда ёшларга тарбиявий таъсир кўрсатувчи халқ оғзаки ижодиёти намуналари ўзининг бой педагогик мазмуни билан халқнинг асосий тарбиявий қуроли бўлиб келмоқда. Дарҳақиқат, фольклорнинг барча жанрларида бола тарбиясига хос усул ва тамойиллар кенг ўрин олган [1].

Маънавий озикланиш инсон зотига катта учун ҳам, кичик учун ҳам ҳаво билан сувдай зарур. Сабаби, маънавий ночор инсон табиатдаги ва жамиятдаги ҳодисаларга онгли равишда лоқайд, бефарқдир. Моддий бойлик халққа маълум вақтгача хизмат қилса, маънавий бойлик инсоният жамиятининг барча қатламлари учун баробар даражада аҳамиятга эга бўлиб, оғиздан-оғизга, наслдан-наслга ўтиб ўзининг педагогик мазмунини йўқотмайди.

Қорақалпоқ халқ педагогикасининг асосий қуролларидан бири халқ оғзаки ижоди: халқ кўшиқлари, нақллар, мақол, эртақ, топишмоқ-жумбоқ ва дostonлар асрлар давомида дostonлар асрлар давомида ёш авлодларни тарбиялашда, уларни яхшиликка, эзгуликка, меҳнатга, ҳақиқатқўй, тўғрисиўз бўлишга ундаш ахлоқий-тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб келмоқда.

Халқ оғзаки ижоди қадим-қадимлардан шу халқ педагогикаси шакл ва мазмунини ўзида жамлаган, ўтмишда юксак тафаккур соҳиблари ҳам халқ оғзаки ижоди тажрибаларига амал қилган.

Халқ оғзаки ижоди тараққиёти таълим-тарбиянинг энг етакчи соҳаси бўлиб, ёшлар тушунчаси, ўй-тафаккури ва дунёқарашига улкан тарбиявий таъсир қилади. Бу ёшларда қалб хотиржамлиги, илҳом ва истеъдод, одоб-ахлоқ туйғуларини юзага чиқариб, ҳар бир айтилган кўшиқ ва ижод намуналари машаққатли, дард, алам, қайғу билан бошланса ҳам, охир оқибат адолат, ҳақиқат, тўғрилиқ, муродга етиш каби мотивлар ёшларга ғайрат, шижоат баҳш этади, ўз элига содиқлик, миллат урф-одатлари ва миллий кадриятларига ҳурмат ва эҳтиром туйғулари ошиб боради.

Қорақалпоқ халқининг анъаналари асосида келиб чиққан тарбиявий аҳамиятга эга анъана ва дастурлари ўзининг педагогик мазмуни билан ажралиб туради. Масалан, Бешик жири, Тулкича (чўпчак), Ё рамазон, Айтишув, Келин салом (бет очар) каби халқ оғзаки ижоди асарлари қадимдан қуйланиб келаятган

қорақалпоқ халқ педагогикасининг ўлмас мерослари бўлиб, буларда ота-онанинг фарзандлар билан муносабатлари ҳақидаги ҳикматлар акс этади. Бешик жири, алла (ҳаййув) айтиш анъанаси онанинг ўз фарзандига шодлик ва қувонч улашишни истаб, орзу-армонларини қуйга солиб етказа олиши, эстетик тарбия бериши, болада инсонийлик ва меҳр туйғуларини шаклланишини таъминловчи ахлоқий мезонлар мажмуи [6].

Ҳаййув, Ҳаййув оппоғим,

Кўзи жунли қалпоғим,

Юрт суймаса суймасин,

Ўзим суйган оппоғим.

Ҳаййув, Ҳаййув жон болам,

Шакардан да бол болам,

Ким бўлсангда ўз эркинга,

Бўлақол жоним бўл Одам...[3] – деб алла (ҳаййув) айтади.

Бунда боланинг ўзи истаганча иш тутиши, эрки, ўз хоҳиши билан тақдирини белгилашга интилиши лозимлиги, бироқ энг асосийси одамгарчиликни унутмаслиги айтилади. Шу сабабли буюк аллома Абу Али Ибн Сино оналар алласининг тарбиявий аҳамиятини юксак қадрлаб – «Бола меҳрини қондириш учун унга икки нарса зарур, биринчиси, болани сокин ва аста тебратиш, иккинчиси, уни ухлатиш учун одатга айланган алла айтиш. Шулар орқали боланинг тарбияси мустаҳкам бўлади»[4:24] деган эди.

Қорақалпоқ халқининг миллий-тарбиявий маънавиятини акс эттирувчи урф-одат ва анъаналаридан бири– бу бет очар. Бет очар (келин салом) овулга келин бўлмиш келинчакни шу эл билан таништириб, ундаги яхши-ёмонни, яқин ва олисни, феъл-атворида хушхулқлик ёки бадхулқлик фазилатлари бор бўлган тенгдошларини ҳазил-мутойиба аралаштириб таништириш, шу орқали ёшларни, айниқса, ёш оила қураётган келинчакни ҳаёли, иболи, одобли, меҳнатқаш, қўни-қўшни, маҳалла билан мослашишга тарбиялаш омили ҳисобланади. Ота-боболаримиз анъанасига садокат рамзи сифатида бет очар келин келган пайтда ҳикматли матндан иборат ибратли сўзлар билан халқ олдида баралла айтилади:

О, халойик, халойик,

Келинчак келиб қолибди,

Интилишиб қарайлик,

«қувонишиб, шовқинламай,

Сўзларга қулоқ солайлик... [5:18-21]

Мазкур келин салом (бет очар) орқали халқ педагогикасида ёш келин-куёвнинг оилапарвар, ота-оналикка тайёрлаш, фарзандли бўлиб, чақалок овози уйни тутиб туриши, унинг ўйин-қулгуси оила мустаҳкамлигининг пойдевори эканлиги таъкидланган. Келажакда қобил фарзанд бўлиб вояга етишини назорат қилиш ёш ота-оналарга улкан масъулият ва жавобгарлик ҳисси билан қарашга даъват этган, тарбиявийлик касб этиши таъкидланган.

Янги келган келинчак бўсагадан уйга киришда эгилиб таъзим қилади. Уйнинг ўнг томонига чимилдиқ тутилиб, овулнинг келин-қизлари билан чимилдиқда ўтиради, катта-кичikka алоҳида эҳтиром билан салом беради. Бу анъана овул одамларига бўлган ҳурмат ҳамда келиннинг тарбия кўрганлиги, одамшавандаллиги белгиси ҳисобланади.

Бет очар орқали келинчак куёв бўлмишнинг оила аъзоларига, шу овул (маҳалла) нинг одамларига, яқин қариндошларига салом беради, таъзим қилади. Шунингдек, бу таништириш маросими ҳам бўлиб, ҳар жумланинг охирида «унга беринг бир салом, бунга беринг бир салом» деб, мевали дарахт шохидан кесиб олинган узун таёқчага боғланган (келиннинг бошига ёпилган) рўмолнинг бир учини юқори кўтариб туширади. Келинчак ҳар бир саломдан кейин бошини

эгиб таъзим қилади.

Бет очар халқимизда қадимдан шаклланган жуда бой педагогик мазмунга эга, тарбиявий таъсири кучли халқ анъанасининг энг чиройли назмий ифодаси сифатида авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Бет очар келинчаққа хослаб айтилгани билан, матн, жумлалар – халққа, барчага тегишли бўлиб, юқорида атаб айтганимиздек, одамларнинг хулқ-атвори, ота-онани эъозлаш, халққа хизмат қилиш, тартиб, урф-одатлар, қадриятларга эҳтиром, анъаналарга содиқлик каби ахлоқий муносабатларни панд-насихат кўринишларида, термалар билан жозибали ва таъсирли ижро қилади.

Дарҳақиқат, бет очар кизлар тарбиясининг оиладаги яқини босқичини, ўз уйида қандай яхши тарбия олса, ўзи оила қурганида шундай шаклланиши, у ёшлигидан ота-онани эъозлаб, хизматларида бўлиши, ақлли, диёнатли бўлиши тарбиявий аҳамиятга эга. Қизнинг

Адабиётлар

1. Кодиров Б.А. Традиционная педагогическая культура узбекского народа: Автореф. дис. ... докт. пед. наук. – М.: МГУ, 1992. –С. 33.
2. Қосназаров Қ., Пазылов А., Тилегенов А. Педагогика. -Нөкис: “Билим”, 2009. 256-б.
3. Қарақалпақ фольклоры . (Көп томлык). 5-том. Қарақалпақ халық қосықлары хэм салт жырлары. 5-том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. –С. 487.
4. Абдимуратов П. Қарақалпақ халқының дәстүрлері хэм оның жаслар тарбиясындағы әҳмиyeti. -Нөкис: “Билим”, 1996. 91-б.
5. Қазакбаев С. Қарақалпақ салт-дәстүр жырлары. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2012.
6. Исмаилов А.С. Ўқувчи ёшларни тарбиялашда миллий анъаналар ва урф-одатларнинг таълим-тарбиявий аҳамияти. “Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар” мавзусидаги республика 23-кўп тармоқли илмий масофавий онлайн конференция материаллари. –Тошкент: 2020. 186-б.
7. Исмаилов А.С. Қарақалпақ халқ анъаналари воситасида ёшларни маънавий тарбиялашнинг педагогик асослари. п.ф.д (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс..... -Н.: 2022. 130-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қарақалпақ халқининг тарихи, маданияти, урф-одати, миллий маънавияти, бетакроп – миллий анъана ва қадриятлари, дастурлари хақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается об истории, культуре, традициях, национальной духовности, уникальных национальных традициях и ценностях, программах каракалпакского народа.

SUMMARY. This article tells about the history, culture, traditions, national spirituality, unique national traditions and values, programs of the Karakalpak people.

II A-TOPAR ELEMENTLERIN OQITÍWDA KLASTER METODÍNAN PAYDALANÍW

B.A.Jumabaev – *ximiya ilimleriniń kandidati, docent*

K.Sh.Zaripbaev – *stajyor oqıtıwshı*

X.B.Aytbaeva – *talaba*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch soʻzlar: magnezit, apatit, berill minerali, klaster, gips.

Ключевые слова: магнетит, апатит, минерал берилл, кластер, гипс.

Key words: magnesite, apatite, beryl mineral, cluster, gypsum.

Házirgi kúnde Ózbekstan Respublikası tálim sistemasınıń rawajlanıwın támiyinlewshi tiykarǵı faktor sıpatında, 2030-jılǵa shekem belgilep alınǵan tálim koncepciyasında «Pútkil ómir dawamında sıpatlı tálim alıwǵa imkaniyat jaratıw» aktualıǵı wazıypa etip belgilengen. Bul bolsa, óz gezeginde hám ilim, hám shet tilin, hám zamanagóy xabar texnologiyaların tereń biletuǵın hám onı tájiriyebede qollay alatıǵın ximiya oqıtıwshıların tayarlawǵa qaratılǵanlıǵı menen áhmiyetke iye. Sol sebepli joqarı oqıw orınlarında oqıtıwdıń zamanagóy usıllarınan paydalanıwdı joǵa qoyıw, bolajaq kásip iyelerin kásipke tayarlawda innovacion hám xabar texnologiyaların sabaq procesine paydalanıwdı talap etpekte [1;2].

Búgingi kúnde bir qatar rawajlangan mámleketlerde tálim-tárbiya procesiniń natiyjeliligini kepilllewshi zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı qollay boyınsha shárt-sharayat jaratılıp atır. Oqıw orınlarında keń qollanılıp atırǵan klaster tálim-tárbiya procesin bir pútin jaǵdayda ámelge asırıwda mashqalalardı sheshiwde sabaq procesin aqılǵa say shólkemlestiriwde, tálim beriwshi tárepinen tálim alıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın arttırıwda, oqıw materialın kishi-kishi bóleklerge bólip, olardıń mazmunın ashıwda, aqılıw hújim, kishi toparlarda islew, báseki-tartıs, mashqalalı jaǵday, joybar, rolli oynılar sıyaqlı metodlardı qollawda ámeliy shınıǵıwları óz betinshe orınlawda qandayda bir iskerlik yamasa mashqala óz ara baylanıs, óz ara báseki-tartısta pikirlewde awızbirshilik penen máselelerdiń sheshiminde óz nátiyesin kórsetedi.

onasi bergan tarbiyaviy mezonlar kelajakda búi kúrsetishi, oilada yaxshi tarbiya búlса kiz kelin búi lib borган жойида тезда «синггишиб» кетиши, шу оркали oilada қизлар тарбиясига ахамият берилиши ижобий натижаларга эришилиши халқ педагогикасининг дастлабки таомиллари сирасига киради.

Маълумки, кўп асрлардан буён ёшларга тарбиявий таъсир кўрсатиш воситаларидан бири сифатида эртак, жумбоқ, нақл-мақоллар тилга олинади. Халқ оғзаки ижодининг бу тарбиявий қуроллари турмушдан, тажрибадан, аждоқларимиз кўрган-кечирганларидан намуна сифатида қадрланади, ҳамма замонларда ота-боболаримизнинг турмуш тарзини, таълим-тарбиясини, миллий урф-одат ва анъаналаримизни ўзида акс эттиради. Бу эса келажак ёшларимизга ўзлигимизни англашга, тарихимизни қадрлашга ва миллий қадриятларга бўлган хурматини оширади.

1. Кодиров Б.А. Традиционная педагогическая культура узбекского народа: Автореф. дис. ... докт. пед. наук. – М.: МГУ, 1992. –С. 33.

2. Қосназаров Қ., Пазылов А., Тилегенов А. Педагогика. -Нөкис: “Билим”, 2009. 256-б.

3. Қарақалпақ фольклоры . (Көп томлык). 5-том. Қарақалпақ халық қосықлары хэм салт жырлары. 5-том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. –С. 487.

4. Абдимуратов П. Қарақалпақ халқының дәстүрлері хэм оның жаслар тарбиясындағы әҳмиyeti. -Нөкис: “Билим”, 1996. 91-б.

5. Қазакбаев С. Қарақалпақ салт-дәстүр жырлары. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2012.

6. Исмаилов А.С. Ўқувчи ёшларни тарбиялашда миллий анъаналар ва урф-одатларнинг таълим-тарбиявий аҳамияти. “Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар” мавзусидаги республика 23-кўп тармоқли илмий масофавий онлайн конференция материаллари. –Тошкент: 2020. 186-б.

7. Исмаилов А.С. Қарақалпақ халқ анъаналари воситасида ёшларни маънавий тарбиялашнинг педагогик асослари. п.ф.д (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс..... -Н.: 2022. 130-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қарақалпақ халқининг тарихи, маданияти, урф-одати, миллий маънавияти, бетакроп – миллий анъана ва қадриятлари, дастурлари хақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается об истории, культуре, традициях, национальной духовности, уникальных национальных традициях и ценностях, программах каракалпакского народа.

SUMMARY. This article tells about the history, culture, traditions, national spirituality, unique national traditions and values, programs of the Karakalpak people.

Bul usıldıń abzallıǵı sonǵa, studentti erkin pikirlewge úyretip, erkin turmısqa tayarlaydı. Oqıtıwdıń klaster usılların tańlawda tálim maqseti, tálim alıwshılardıń sanı hám múmkınshilikleri, oqıw ornınıń oqıw-materiallıq sharayati, tálimniń dawamlılıǵı, oqıtıwshınıń pedagogikalıq uqıwı hám basqalar itibarǵa alınadı [2].

Klaster metodu degende - bilim alıwshılardı aktivlestiriwshi hám erkin pikirlewge úndewshi, tálim procesiniń orayında bolǵan tálim beriwshi hám tálim alıwshını aktiv qatnasıwǵa shaqıradı. Tálim alıwshı oqıtıw procesi dawamında aktiv qatnasadı. Bul processe tálim alıwshılar oqıw-úyreniwdi joqarı dárejede bolıwın, iyelegen bilimlerdi maqset hám talaplarına muwapıqlastırıwda baslamashılıǵı hám juwapkershilik, qollap-quwatlaw ámelde orınlaw arqalı oy-pikirler júritiw qábiletin rawajlandıradı [3].

Oqıtıw procesinde klaster metodlardan paydalanıw ózine tán qásiyetke iye. Bilimlendiriw ámeliyatında paydalanılıp atırǵan klaster metodu studentlerdiń pikirlewini keńeytiredi hámde mashqalanıń tuwrı sheshimini tabıwǵa uamalı tásir kórsetedi. Klaster metodu arqalı studentlerdiń bilim, kónlikpe, tájriyebeleri, dóretiwshiligi hám aktivligi teoriyalıq hám ámeliy mashqalalarǵa bolǵan qarastarı rawajlanadı.

«Klaster» metodın ótkeriw texnologiyasını ámelge asırıwda - Student neni oylaǵan bolsa, sonı qaǵazǵa jazadı. Ol óz pikirleriniń sıpatı haqqında oylap otırmaq, olardı tek ǵana jazıp baradı. Jazıwınıń orfografiyası yamasa basqa

táreplerine itibar bermeydi. Belgilengen waqıt aqırına jetpegenshe, jazıwdan toqtamaydı. Eger student málim múddet qandayda bir ideyanı oylay almasa, ol jaǵdayda qaǵazǵa qandayda bir zattıń súwretin sızǵa baslaydı. Bul háreketti jańa ideya tuwılǵansha dawam ettiredi. Belgili bir túsinik sheńberinde múmkinshiligi barınsha kóbirek jańa ideyalardı alǵa súriw hámde olar arasındaǵı óz ara baylanıstı kórsetiwge háreket etedi. Ideyalar jıyındısıńnıń sıpatı hám olar arasındaǵı baylanıslardı kórsetiw sheklenbeydi [4;5].

«Klaster» metodı puqta oylanǵan strategiya bolıp, onnan bilim alıwshılar menen jeke tártipte yamasa topar tiykarında shólkemlestiriletuǵın shınıǵıwlar procesinde ámelge asırıladı.

Klaster inglizshe sóz bolıp (kluster) - bir pútkil jaǵdayda belgili tema boyınsha erkin hám ashıq pikirlewdiń tegis emes formasın kórsetedi [4].

Klaster metodın ámelge asırıwda jańa temanın tiykarǵı túsinigi aylanba formasındaǵı sızılma ishinde jazıladı. Mısalı jańa tema pedagogikalıq qábiletler bolsa studentler ol haqında kóz aldına kelgen pikirlerdi jazıw usınıs etiledi. Bunda studentler tárepinen jazılǵan pikirler ulıwmalastırıp aytıp beriledi. Bul pikirlerdi doskada por yamasa plakatta flomasterler menen jazıw múmkin.

Oqıwshılardı jańa sistemada bilim beriwde zamanagóy tálim usılların qollaw, temanı jarıtıwda tálim qurallarınıń nátiyjeli usılların tańlaw zárúrli áhmiyetke iye. Buǵan baylanıslı anorganikalıq ximiyaniń «Siltili-jer metallar» temasın oqıtıwda oqıwshılardı jańa temanı ózlestiriw imkaniyatın beriwshi interaktiv metodlardıń tómendegilerinen paydalanıw múmkin [3].

Jańa temanı úyreniwde sabaqtı bekkemlew basqıshında studentlerge tómendegi tapsırma beriledi. Qızıl reńli ruchkalardı (jasıl, qara bolsa da boladı) alıp jańa úyrenilgen túsinikler menen bayıtıladı.

Studentler jazılǵanlardı (oqıp) aytıp beredi. Doskada (basqa reńli por menen) yamasa plakatta basqa reńli flomasterler menen ayılǵan pikirler jazıp barıladı.

Klaster metodı pedagogikalıq, didaktikalıq strategiyanıń arnawlı bir forması retinde tálim alıwshılardı mashqala (tema)lar haqında iqtıyarıy, erkin, ashıq oylaw hám pikirlerdi erkin bayan etiw múmkinshiligin jaratadı.

Bul metod hár qıylı ideyalar arasındaǵı baylanıslardı pikirlew, anıqlawda ámelge asırıladı. Bul procesler bilim alıwshılar tárepinen tereń hámde puqta ózlestirilgenine shekem pikirlew iskerliginiń bir normada bolıwın támiyinlewge xızmet etedi. Sabaq shınıǵıwlarında bul metod studentler tárepinen bildirilip atırǵan ideyalardıń kompleksi formasında kórinedi. Sebebi, bul processte hár bir student tárepinen alǵa súrilip atırǵan ideyalardı uynılastırıp hámde olar arasındaǵı baylanıslardı taba alıw múmkinshiligin jaratadı.

Oqıtıwshı olardıń pikirlerin ulıwmalastıradı qosımsha ádebiyatlardan paydalanǵan halda klasterge jáne qosımsha kirgiziwi onıń sheberligine baylanıslı.

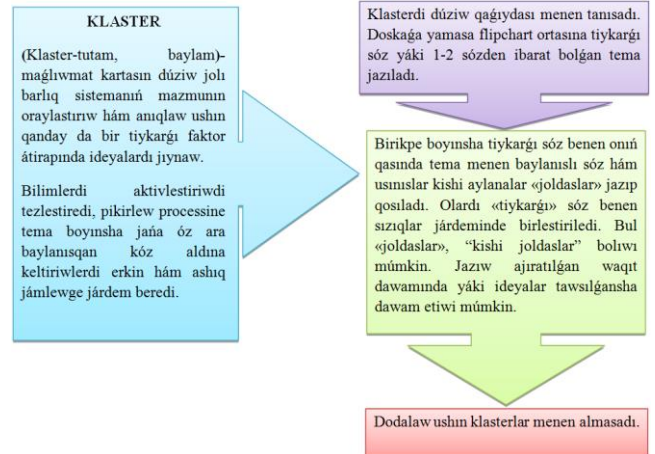
«Klaster» metodı - erkin pikirlewdiń tiykarǵı faktori esaplanadı.

"Klaster" metodı studentlerge qandayda bir tema haqqında erkin hám ashıq formada oylawǵa járdem beretuǵın pedagogikalıq strategiya bolıp tabıladı. Bul metod kóp variantlı pikirlewdi úyrenilip atırǵan túsinik (hádiyse, waqıya)lar arasında baylanıslar ornatıw tájiriybelerin rawajlandıradı.

Klaster metodı - pedagogikalıq, didaktik strategiyanıń arnawlı bir forması bolıp, ol oqıwshılardı qálegen mashqala (tema) lar jóninde erkin, ashıq oylaw hám pikirlerdi biymálel bayanlaw ushın sharayat jaratılıwma járdem beredi. Usı metod hár qıylı ideyalar ortasındaǵı baylanıslar pikirlew múmkinshiligin beretuǵın strukturanı anıqlawdı talap etedi. Bul metod arnawlı bir temanın oqıwshılar tárepinen tereń hámde puqta ózlestirilgenge shekem

pikirlew iskerliginiń bir qalıpte bolıwın támiyinlewge xızmet etedi [3;4].

1-sxema
KLASTER

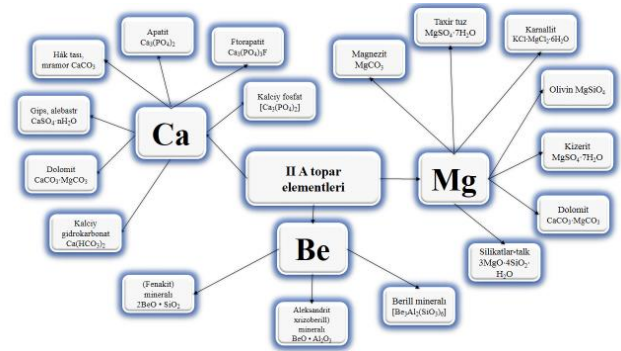

Klaster dúziw qaǵıydası

1. Aqılıńızǵa ne kelse, barlıǵın jazıń. Ideyalardıń sıpatın oylamań tek ǵana olardı jazıń.
2. Xattı toqtatatuǵın jazıw qáterlerine hám basqa faktorlarǵa itibar bermeń.
3. Ajratılǵan waqıt tamam bolǵansha jazıwdı toqtatpań. Egerde aqılıńızda ideyalar keliwi birden toqtasa, ol jaǵdayda qashan jańa ideyalar kelgenshe qaǵazǵa súwret sızıp turıń.

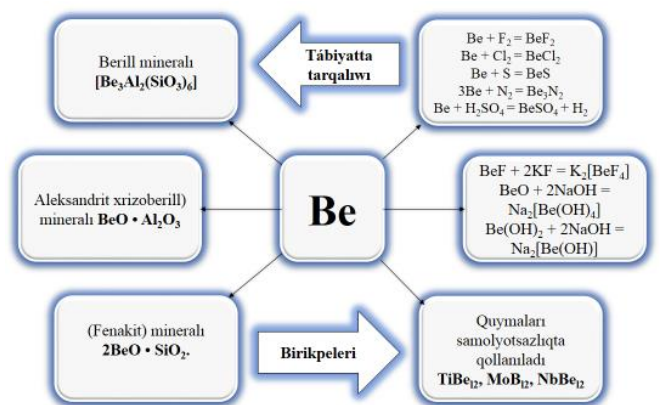
II A topar elementleri birikpelerin Klaster metodı tiykarında úyreniw

2-sxema

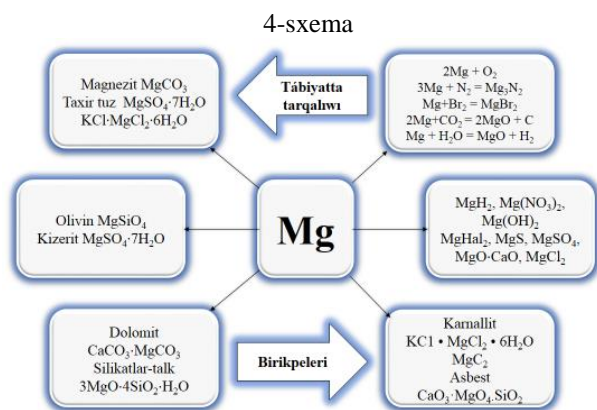

Beriliy elementin Klaster metodı tiykarında úyreniw

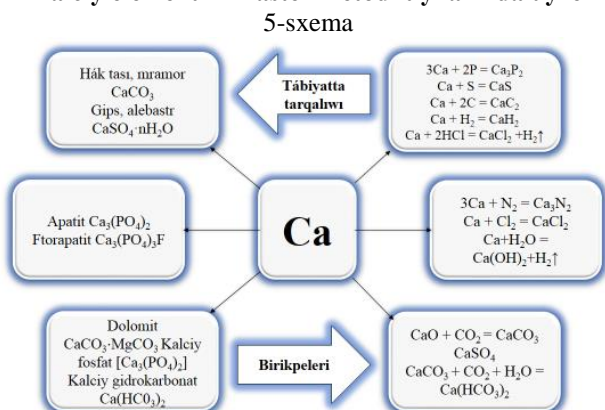
3-sxema

Magniy elementin Klaster metodı tiykarında úyreniw

Kalciy elementin Klaster metodu tiykarında úyreniw

Ádebiyatlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 августдаги “Кимё ва биология йўналишларида узлуксиз таълим сифатини ва илм-фан натижадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4805-сон қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 8-октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиqlаш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг № ПФ-5847-сон Фармони.
3. Meliboyeva G.S. Kimyoni o'qitishda zamonoviy innovacion texnologiyalar. –Toshkent: 2020.
4. Avlayev O.U., Jo'rayeva S.N., Mirzayeva S.P. “Ta’lim metodlari” o'quv-uslubiy qo'llanma. –Toshkent: “Navro‘z”, 2017.
5. Кошербаев С.Б., Зарипбаев К.Ш. Химияны оқытудағы заманауи педагогикалық технологиялар. 2024.
6. Зарипбаев К. Ш., Аймурзаева Л. Г. Химиядан практикалық және зертханалық сабақтарды оқыту технологиясы. 2024.
7. Zariybayev K. S., Shurenbaeva U., Dzhumanova Z. K. Using the method of "assessment" in teaching the topic of carbohydrates. 2023.

REZYUME. Ushbu maqolada kimyo darslarida II A guruh elementlarini o'qitishda Klaster metodidan foydalanib o'qitish bo'yicha keltirilgan. Dars mashg'ulotlarida bu metod talabalar tomonidan bildirilgan g'oyalarning majmuasi sifatida ko'rinadi va talabalarning ijodkorligini va faolligini oshiradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается использование метода Кластера при преподавании элементов II A группы на уроках химии. В классной деятельности этот метод рассматривается как совокупность идей, высказываемых учащимися, и повышает творческие способности и активность учащихся.

SUMMARY. This article discusses the use of the Cluster method in teaching elements of group II A in chemistry lessons. In class activities, this method is considered as a set of ideas expressed by students and increases students' creativity and activity.

ICT IN TEACHING TECHNICAL STUDENTS

F.T.Kaipbergenova – PhD in Pedagogics

Nukus state pedagogical institute after named Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ta'limni modernizatsiya qilish, yangi axborot texnologiyalari vositalari, chet tillarini o'qitish, o'qitishni optimallashtirish.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, модернизация образования, средства новых информационных технологий, обучение иностранному языку, оптимизация обучения.

Key words: information-communication technology, modernization of education, means of new information technologies, foreign language training, optimization of educational process.

The development of modern society occurs in the era of informatization, characterized by the use of information technology in many areas human activities, including in the field of education. Feature of the modern stage the informatization of higher education is that come to the fore substantial aspects of specialist training at the university. From a successful solution to this problems will largely depend on the quality of higher education. University gradudators live in the information society, and he not only needs to master methods of obtaining and processing

information, but, first of all, he must learn to use information and information technology to maintain and develop his intellectual and creative potential.

A rational combination of traditional educational tools with modern information and computer technology (ICT) is one of the possible ways to solve the problem of modernization of education. ICT tools foster development personal qualities of personality, variability and individualization of higher education. Modern ICTs provide active, creative mastery of the student subject, allow to

present the material at a new qualitatively higher level. Their application opens up fundamentally new opportunities in the organization of educational process.

The amount of time allocated to work in a computer class is determined teacher depending on the didactic goals of the lesson. When choosing a learning tool, the teacher should proceed from the pedagogical expediency and methodological effectiveness of applying it at this stage of training to solve the task (familiarization with new teaching material, reinforcing skills, testing knowledge and skills, etc.).

New generations of computer technology - multimedia - enable connections of different types of information presentation: textual, graphic (static and dynamic), sound and video information. When teaching foreign languages, multimedia can be recommended for performing exercises in phonetics and grammar, to replenish the active and passive vocabulary of students.

Multimedia programs are of particular interest in teaching phonetics, since they allow you to record your own pronunciation, and then compare it with a standard, not only by ear, but also visually, thanks to the graphic display of sound on a computer screen. Multimedia computer programs allow you to implement the principle of visibility at a whole new level. So, for example, the black and white text of the dialogue in the textbook undoubtedly loses in comparison with the video recording of the conversation [1:178].

In addition, the student has the opportunity to stop recording in the right place, view, listen to any passage personally necessary for him the number of times, as well as print the text of the statements. In addition, multimedia technology allows you to simulate on the screen computer situation of foreign language communication, which allows the student not only hear speech, but also observe the paralinguistic components of communication.

So thus, the use of multimedia technology is an effective means the formation of a communicative culture of students, because they

- present live language to students;
- immerse them in a situation in which they learn the language of facial expressions and gestures;
- show relationship styles;
- introduce the realities of the country of the language being studied.

The video material allows, in addition to understanding tasks, to give students tasks on the interpretation of facial expressions and gestures ("body language"), on recognizing the style of relationships, so that in a real situation, students do not make gross mistakes when communicating with representatives of other cultures. Questions prepared in advance such as: "Watch the video and tell me who initiates the discussion? What language tools are used for this? Whose contribution to dialogue is more communicative? Is interest in each other's cues visible? What is it manifested in? Was a decision reached?" Initiate further discussion, which contributes to the development of intercultural competence and students' communicative culture [2:115].

Watching a video showing oral presentations in front of an audience serves stress relief for students who are afraid to go to the board, and in the classroom English language practice verbal answers to essays, presentations and resumes at the blackboard.

After watching the video, you can evaluate not only the content, but also discuss the manner presentation, state of excitement or confidence of the speaker.

The video in the lesson presents the language in a lively context. It connects the lesson with the real world and shows the language in action. This is a learning tool that enriches already materials available in the teacher's arsenal. Video, among other things, can help overcome the cultural barrier in language learning. Before the start of classes, you

can easily download clips from YouTube or RealEnglish.com and at the right time in the lesson demonstrate this or that video.

You can't overload the lesson with video materials, however there are a number of situations in the lesson, when a video can be especially useful:

- remove the barrier, use the video as an icebreaker;
- show the communicative side of the language through the study of facial expressions and gestures;
- practice listening skills in a natural context;
- practice description and retelling skills;
- enrich vocabulary;
- stimulate communication or discussion;
- thematic videos.

At the beginning of training or meeting a group, we draw students' attention to aspects with which we will continue to work, such as grammar, vocabulary, pronunciation. For example, a video of German lifeguard i can be a useful joke, in a light form indicating the difference in pronunciation of interdental sounds and sound / s /. The communicative side of the language through the study of facial expressions and gestures can be traced on the example of the video Can you speak English ?. Funny video showing gestures, body language, beautiful pronunciation. In this sense, interviews with interesting people present rich material - this is where you can learn communication! For example, Obama's informal interview at one of the shows - lively, interesting language, gestures, subtle humor. Gibson's Full Interview With Obama.

Use videos to stimulate communication or discussion. For discussions English classes mainly use articles that have questions for discussion. With the help of media, part of the articles can be replaced with video material that stimulates discussion. Speaking about Business English, it should be noted that the problems for discussion quickly become obsolete, since there is a constant update of information, the use of new video materials, widely presented on news or training sites, frees from storing a large number of copies of outdated articles.

Articles are still relevant for reading, summary, but if this is a stimulus to the discussion, it's quite possible to use the video. As an example, here is a link to the Ethics for CEO video, for which you can prepare some Why / In your opinion questions and hold a discussion. Themed videos help revitalize "difficult topics". Here in front of the teacher unlimited possibilities of using hundreds of YouTube videos on topics they need.

Our tutorial Intelligent Business UpperInter opens the possibility of viewing videos on topics such as "Law", "Brands", "Advertising". From the teaching experience, the "Law" topic is difficult for students because of the highly specific vocabulary, why not revive this topic with the help of a video by watching, for example, a trailer from the movie Erin Brockvich [3:17].

You can use the news video resources of the Internet as a warm-up that not only allows you to wake up the passive language and translate it into an asset, but also contributes to increasing student motivation, since the subject matter of the material is diverse, and current events taking place in the world at the moment are offered for discussion.

You can organize your work using 5 Ws and 1 H questions. For example, students in a notebook on an ongoing basis on a particular page have a table with 6 columns under the headings Who? What? Where? When? Why? How ?, in which they record the main data, after watching the video plot.

Another benefit of using the Internet in a lesson is working with tests. This is especially true, since almost all modern English textbooks have websites with online assignments. Tests online are help if the teacher plans tasks for individual work, as well as tests can be performed by the whole group, checking together words and expressions -

this introduces diversity in the part of the lesson, which is devoted to the testing and control of knowledge and saves the time and effort of the teacher [4:235].

It is advisable to devote the time freed from the transfer of some of the teacher's functions to computer programs to completing tasks that contribute to the development of students' creative abilities and communication skills (for example, role-playing games, business conversations). Business conversations and role-playing are classified as active learning methods, as the student's activity is productive, creative, search character. These methods stimulate cognitive interests, increase motivation and contribute intensification of the educational process.

The gaming moment in the classroom helps to remove tension in relations, creating a positive emotional climate, positive nature of communication and atmosphere of interaction. Active teaching methods stimulate independent work of students, help to overcome passivity, internal inertia of a person. A positive aspect of role-playing games is that students themselves create a project, justify it and protect it, while not only defending their point of view, but also understanding and accepting the opinions of others [5,71].

When working on tasks in the form of a business game, students have the opportunity to apply their accumulated knowledge and skills, test their abilities to analyze the situation, make generalizations and conclusions. In the process of a professional business game, students also acquire teamwork skills, learn to help each other and understand each other. The practical experience gained during the game correlates with theoretical knowledge in special disciplines, language skills of students and is integrated into an integrated system of knowledge, skills and abilities (including communicative ones) that determine the degree of preparedness of future specialists.

With great potential, multimedia is able to contribute significant contribution to the training of a highly qualified specialist. But before to apply a particular teaching tool, the appropriateness of its use should be assessed, given whether it will contribute to improving the efficiency and quality of the educational process. Thus, the use of information and computer technologies is not an end in itself, but a means of solving the problems of higher education.

References

1. Azizkhodzhaeva N.N. Innovative technologies and pedagogical skills. - Tashkent: «Oqituvchi», 2010. - P. 178.
2. Higgins J. Can Computers Teach? // CALICO Journal. 1983. V. 7. №2. -P. 115.
3. Baidenko V.I. Competencies in vocational education (to develop a competency-based approach). // Higher education in Russia. - 2004. № 11. - P. 17-22.
4. Bepalko V.P. Pedagogy and progressive learning technologies. - M.: «Nauka», 2001. - P. 235.
5. Gorshkova O.O. Development of professional thinking of a technical university student in the context of the formation of his cognitive activity. // Basic research. 2006. № 7 - P.71-74.

REZYUME. Maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining mohiyati ochib berilgan, ta'limni modernizatsiyalash sharoitida ularning chet tilini o'qitishdagi o'rni belgilab berilgan, chet tilini o'qitishda qo'llaniladigan yangi axborot texnologiyalari vositalarining tasnifi taklif qilingan. O'qitishda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonini takomillashtirish va optimallashtirish, ish shakllarini diversifikatsiya qilish va chet tilini o'rganish jarayonini amalga oshirish imkonini beradigan metodik vositalar va usullar arsenalini boyitishning eng muhim jihataridan biridir. talabalar uchun qiziqarli.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрывается сущность информационно-коммуникационных технологий, определяется их роль при обучении иностранному языку в условиях модернизации образования, предлагается классификация средств новых информационных технологий, применяемых в обучении иностранному языку. Использование новых информационных технологий в преподавании является одним из важнейших аспектов совершенствования и оптимизации учебного процесса, обогащения арсенала методических средств и приемов, позволяющих разнообразить формы работы и сделать процесс обучения иностранному языку интересным для студентов.

SUMMARY. The article reveals the essence of information and communication technologies, defines their role in teaching a foreign language in the context of modernization of education, and proposes a classification of new information technology tools used in teaching a foreign language. The use of new information technologies in teaching is one of the most important aspects of improving and optimizing the educational process, enriching the arsenal of methodological tools and techniques that make it possible to diversify the forms of work and make the process of learning a foreign language interesting for students.

“MARGANEC TOPARSHASÍ ELEMENTLERI” TEMASÍN ÚYRENIWDE INTERAKTIV USÍLLARDAN PAYDALANÍW

M.O.Kamalova – magistrant

X.B.Aytbaeva – talaba

L.G.Aymurzaeva – texnika ilimleri boyınsha filofosiya doktori, docent
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: interaktiv, mashqala, grafik organayzerler, piramida, marganec.

Ключевые слова: интерактив, проблема, график органайзер, пирамида, марганец.

Key words: interaktiv, problem, graphic organayzer, pyramid, manganese.

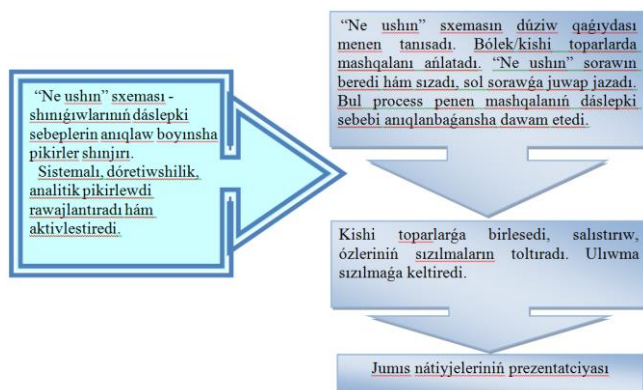
Házirgi kúnde oqıwlıqlar, kommunikacion axborot texnologiyaları qanshalıq jetilisen hám rawajlangan bolmasın, pedagogikalıq ámeliyat, tálim-tárbiya isleriniń nátiyjesi tiykarınan oqıtıwshı shaqsına, onıń kásiplik sheberliligine baylanıslı. Haqıyqattan, hár bir jas qánigeni puxta ilimiy-teoriyalıq bilimler menen qurallandıraw, iyelengen ilimiy bilimlerin ámeliy tek joqarıda qollaw ushin kónikep hám bilimlerin rawajlandıraw, álbette, ánsat is emes. Oqıwǵa ilimiy, tiyisli múnasibet penen qaraytuǵın, ózinshe pikirleytuǵın, belgili maǵlıwmatlardı iyelewge ılayıqlı, biliw aktivliligi hám aqlıy miynet mádeniyatin ózinde jámlegen jaslardı kamalǵa jetkiziw – áhmiyetli wazıypa bolıp esaplanadı. Kásiplik pedagogikalıq tálim baǵdarında ximiya pánin oqıtıw jánede jetilisen, onıń nátiyjeligin asırıwǵa itibardı kúsheytiriw, onıń didaktikalıq támiyinleniwini jaratıw házirgi kúnniń eń aktual máselesi sıpatında tán alınbaqta [1].

Aytıp ótiw orınlı, ulıwma bilim beriw mektepleri ushin qánigeler jetkizip beriwshı joqarı oqıw orınlarında bolajaq oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin qalıplestiriw hám rawajlandırawǵa xızmet qılıwshı ulıwma kásiplik pánlerdi oqıtıw procesin ulıwmalastırıw boyınsha kún tártibinde turǵan másele [2].

Zamanagóy sharayatta tálim nátiyjeligin asırıwdıń eń maqul jolı – bul shınıǵıwlardı interaktiv metodlar járdeminde payda etiw bolıp esaplanadı. Mashqalanı anıqlaw, analiz etiw hám sheshiwdi joybarlawdıń jol hám quralları: “Ne ushin?”, “Balıq skeleti” sızılmaları hám “Qanday?” diagramması, “Paǵana” strukturalıq – logikalıq sızılma, “Piramida”, “Nilufar gúli” sızılmaları qollanıladı.

Tómende marganec toparı elementlerin úyreniwde grafik organayzerlerden ayırımların keltirip ótemiz.

«Ne ushın» texnologiyası

5 Whys («Ne ushın?») usılın 1930-jılda Toyota kompaniyasınıń tiykarın salıwshısı Sakiti Toyota shınıǵıw túbirin tabıw sıyaqlı júdá áhmiyetli bolǵan process ushın júdá ápiwayı, lekin áhmiyetli usıldı oylap tapqan edi. Onıń tán alıwınsha, eger shınıǵıw anılatpalagannan 5 ret («Ne ushın?») degen soraw qoyılsa, álbette onıń kelip shıǵıw sebebi anıqlanadı [1;2].

Háreketler rejesi

1. Sheshiliwi shárt bolǵan anıq sheshimdi tańlaw.
2. Sheshilip atırǵan mashqalanı belgilewde bir toqtamǵa keliw.
3. Mashqalanıń sheshimin izlewde mashqalanıń juwmaqlaw nátiyjesinen baslap hám ne ushın mashqala júzege kelip atır dep soraw berip, kerı baǵdarǵa ketiw.
4. Juwaplar mashqala astına jazıladı.
5. Eger juwap mashqala kelip shıǵıwın anıqlamasama yamasa «**Ne ushın?**» sorawın berin hám jańa juwaptıń astına jazıń.
6. «**Ne ushın?**» sorawı dáslepki mashqala sheshilmey turıp beriledi.

Usıldıń abzallıqları

Ápiwayı qurallardan biri. Mashqalanıń kelip shıǵıwın anıqlawǵa járdem beredi. Mashqalanıń túrli sebeplerge baylanıslılıǵın anıqlaydı.

Usıldıń kemshilikleri

Tek ápiwayı wazıypalardı sheshedi.

«Ne ushın?» sxemasın dúziw qaǵıydaları menen tanısadı

Jeke tártipte yamasa juplıqta mashqala qalıplestiredi. «Ne ushın?» sorawı menen strelka sıızıladı hám bul sorawǵa juwap jazıladı. Bul process mashqalanı keltirip shıǵarǵan túbir jasırınǵan sebebi ornatılmaǵansha dawam ettiriledi. Kishi toparlarǵa birlesedi, óz sxemaların salıstıradı hám qosımshalar kiritedi. Ulıwma sxemaǵa jıynaydı [4].

«Ne ushın?» sxemasın dúziw qaǵıydaları

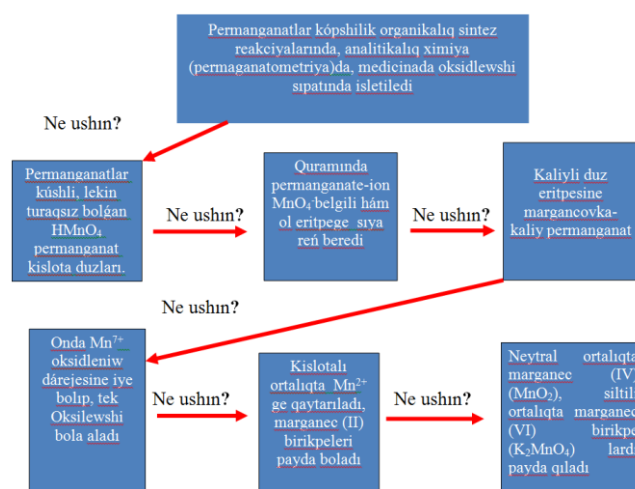
Qanday piktogrammadan: sheńber yamasa tuwrı tórtmúyeshlikten paydalanıwıńızdı ózińiz sheshesiz.

Oy-pikirler sxema-shınjırı túrin: sıızıqlı, sıızıqlı emes, spiral sıyaqlı (dáslepki jaǵdaydı orayǵa yamasa shetke jaylastırıp) bolıwın ózińiz tańlaysız.

Strelka siziń qıdırıw baǵdarıńızdı belgileydi: dáslepki jaǵdaydan aqırına shekem.

Tómende «Marganec toparshası elementleri» temasını úyreniwde «Ne ushın?» grafik organayzeri dúzilisi keltirilgen.

«Ne ushın»

«Qanday» Ierarxik diagramması

«Qanday» Ierarxik diagramması - shınıǵıw haqqında ulıwma tásirler alıw imkanıyatın beretuǵın logikalıq bir qatar sorawlar kompleksi bolıp tabıladı. Studentlerde sistemalı, dóretiwshilik, analitikalıq shınıǵıwları orınlaw kónlikpelerin rawajlandıradı [3].

«Qanday?» diagrammasın dúziw qaǵıydaları

Kóbinese sizge máseleler sheshiwde «Ne qılw kerek?» haqqında oylawǵa qájet bolmaydı. Shınıǵıw tiykarınan «Bunı qanday orınlaw kerek?» sıyaqlı boladı. «Qanday?»-mashqalanı sheshiwde tiykarǵı soraw esaplanadı. «Qanday?» Ierarxiya diagramması mashqala haqqında ulıwma oydı sawlelendiriwge iyelewge múmkinshilik beretuǵın sorawlar logikalıq shınjır kórinisinde boladı [5].

Izbe-iz túrde «Qanday?» sorawın qoyıw arqalı siz tek shınıǵıwalardı sheshiwdiń barlıq múmkinshiliklerin izertlep ǵana qalмай, bálkim olardı ámelge asırıw usılların da úyrenesiz.

1. Diagramma strategiyalıq dárejedeǵi soraw menen jumıs baslaydı. Shınıǵıwalardı sheshiwdiń tómenǵi (tómen) dárejesi birinshi náwbetteǵi háreketler dizimine sáykes keledi.

2. Oylamay, bahalamay hám olardı óz-ara salıstırmay tezlikte barlıq ideyalardı jazıw kerek boladı.

3. Diagramma hesh qashan tamamlanbaydı: oǵan jańa ideyalardı kirgiziw múmkin boladı

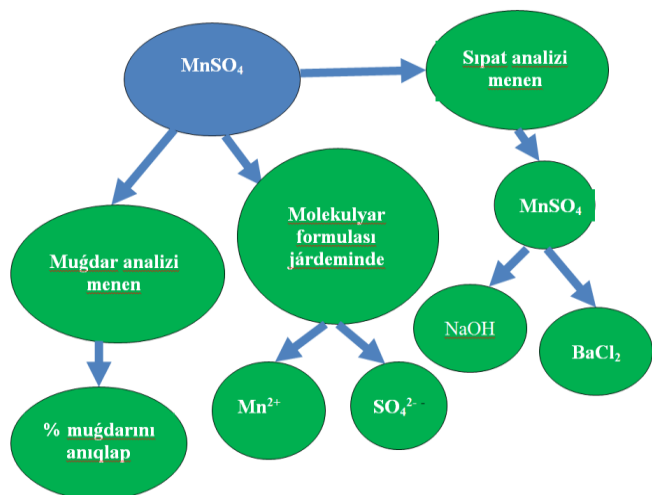
4. Egerde soraw sxemada bir qansha «shoqqılar»da qaytarılsa, sonday eken ol salıstırǵanda zárúrli bolıp tabıladı. Ol shınıǵıwları sheshiwdiń zárúrli qádemi bolıwı múmkin.

5. Jańa ideyalardı grafik kóriniste atap kórsetiwdi ózińiz sheshiń: terek yamasa kaskad kórinisinde, joqarıdan tómenge yamasa shep tárepten ońǵa. Eń áhmiyetlisi este tutıń: salıstırǵanda kóp muǵdardaǵı paydalı ideyalar hám mashqala sheshimlerin tabıwǵa múmkinshilik beretuǵın usıl eń maqul túsetuǵın usıl esaplanadı.

6. Egerde siz tuwrı soraw berseńiz hám optimistik bolısańız, ol halda diagramma (texnika) hár qanday mashqala sheshimin tawıp beriwdi kepillaydı.

Studentler jeke yamasa juplıqta diagramma dúzedi. Ju-pqa birlesedi, óz diagrammaların salıstıradı hám qosımshalar kiritedi.

«Qanday?» DIAGRAMMASÍ

Interaktiv usıllar qollanılganda student bilimlerde qabil etiw procesinde tolıq qatnasıwshıǵa aylanadı. Oqıtıwshı tayın bilimdi bermeydi, bálkim bilim alıwǵa qızıǵıwshılıq oyatadı, gárezsiz izertlewge shaqıradı. Bul processte oqıtıwshı iskerligi aktivligi talabalar aktivligine alısqı qaladı, oqıtıwshı bul halda studentler gáyratlılıǵına sharayat jaratadı. Studentte oqıwǵa bárháma qızıǵıwshılıq bolıwı ushın hár birimiz ataqlı pedagog K.Ushinskiydiń: «Oqıwshı-bos jaydı toltırw kerek bolǵan idis emes, ol - jaǵıw kerek bolǵan jalın», degen sóz dizbegin mudamı esta saqlaw kerek [4].

Oqıw-tárbiya procesinde kásiplik-pedagogikalıq kompetentligin integrativ jantasıw tiykarında qalıplestiriw studentler ushın arnawlı islep shıǵılǵan izertlew-joybar iskerligin siyasıy gruppalaştırılǵan tálim arqalı ámelge asırıwdı názerde tutadı.

Juwmaqlap aytqanda, interaktiv usıllardı joqarıda qısqasha bayanlanǵan faktorlardı esapqa alǵan halda shólkemlestiriw hám alıp barıw «Marganec toparshası elementleri» temasın úyreniwdiń sapası hám nátiyjeliligini jáne de asırıwǵa xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. Yo‘ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – T.: “O‘qituvchi”, 2004. 7-b.
2. Meliboyeva G.S. Kimyoni o‘qitishda zamonoviy innovacion texnologiyalar. –Toshkent: 2020.
3. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: «Moliya», 2003. 42-b.
4. Avlayev O.U., Jo‘rayeva S.N., Mirzayeva S.P. “Ta‘lim metodlari” o‘quv-uslubiy qo‘llanma. –Toshkent: “Navro‘z”. 2017.

REZYUME. Ushbu maqolada kimyo mashg‘ulotlarida mualliflar tomonidan «Nima uchun» va «Qanday diagrammasi» yordamida mashg‘ulotlarni tashkil etish bo‘yicha olib borilgan ishlar va takliflar keltirilgan. Bu usullar talabalarning ijodkorligini va faolligini oshiradi.

РЕЗИОМЕ. В данной статье представлены работы и предложения авторов по организации занятий с использованием схемы «Почему и как» на уроках химии. Эти методы повышают творческие способности и активность учащихся.

SUMMARY. This article presents the authors’ works and suggestions on organizing classes using the “Why and How” scheme in chemistry lessons. These methods enhance students’ creativity and activity.

INFORMATIKA PÁNINEN ELEKTRON OQÍW QOLLANBALARDÍ JARATÍWǵA QOYÍLATUǴÍN TALAPLAR HÁM JARATÍW BASQÍSHLARI

E.Kazbekova – assistent oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayansh so‘zlar: elektron ta‘lim, multimedia, raqamlashtirish, informatika.

Ключевые слова: электронное образование, мультимедиа, оцифровка, информатика.

Key words: electronic education, multimedia, digitization, informatics.

Búgingi informaciyalasıw dáwirinde bilimlendiriwde elektron oqıw resurslardan óz betinshe tálim alıwdı rawajlandırıwda, aralıqtan oqıtıw kursların shólkemlestiriw máselelerinde de óz zárurligin kórsetpekte. Zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı ámelde qollaǵan halda, sonıń menen birge, elektron oqıw qollanbalardan paydalanǵan halda sabaqtı shólkemlestiriw jolǵa qoyılǵanda ǵana hár tárepleme barksamal insandı tárbiyalaw wazıypası ámelge asadı.

Oqıw-tárbiya procesin didaktikalıq támiyinlewdiń zárurli shártlerinen biri oqıw materialların oqıwshılǵa interaktiv usıllar járdemide tereń úyretiw esaplanadı. Elektron oqıw qollanbalar járdemide sabaqtı shólkemlestiriw dástúriy sabaq túrinen ózgeshelik tárepi, oqıwshılar óz betinshe bilim alıw xızmetinde aktivligin asıradı.

Informatika pání elektron oqıw qollanbasınan paydalanǵan halda oqıtıw oqıwshılardıń pándi úyreniw dáwirinde tálim-tárbiya alıw wazıypaların orınlaw menen birge, olardıń bilim, kónlikpe hám uqıplıqların rawajlandırıwdı názerde tutadı. Oqıw procesinde oqıwshılar bilim aladı, kompyuterde islew sheberligine iye boladı, sol menen birge olardı kámil insanlar etip tárbiyalaw islerinde ámelge asırıldı [1].

A.A.Abduǵaniev, A.Ziyayevlardıń «Tálim procesinde elektron tálim resurslarınń ornı haqqında» atlı miynetinde oqıw procesinde elektron resurslardıń imkaniyatları, tálim beriwde oqıtıwshınıń jumısın ańsatlastırwshı qural sıpatında ilimiy pikirler bildirilgen, M.X.Gulomova, N.K.Sobirovanıń «Jaña innovacion texnologiya járdemide tálim nátiyjeligin asırıw usılları» atlı jumısında hár qıylı usıllar, aqılǵa hújim (Brainstorming), pikirlerdiń tarmaqlanıwı (Cluster), PSMU texnologiyası (ERIS) sıyaqlı

interaktiv metodlardıń sabaq ótiw procesin nátiyjeli shólkemlestiriwge járdem beretúǵınlıǵı haqqında pikirler berilgen.

M.A.Fayziev Kompyuter imitacion modeli tiykarında Informatika páninen ótkerilgen tájriybe-sınawdıń dáslepki basqıshlarında kompyuter imitaciyalıq modelin oqıw procesinde qollanıwdıń metodikalıq tárepleri ashıp berilgen. «Informatika» páninen hár bir teoriyalıq maǵlıwmatlar, ámeliy shınıǵıwlar ushın olardıń mazmunına sáykes kompyuter imitaciyalıq modeli jaratılǵanlıǵı aytıldı.

Izertlewlerden kelip shıǵıp elektron oqıw qollanbalardı jaratıwǵa pedagogikalıq bir qatar talaplar qoyılǵan.

Didaktikalıq talaplardıń ilimiylik, túsiniqlilik, qatań hám sistemalı bayan etiliwi menen birgelikte (pedagogika, psixologiya, informatika, ergonomikanıń tiykarǵı principlerin, zamanagóy pániniń fundamental tiykarların esapqa alıp, oqıw iskerliginiń mazmunın qurıw imkaniyatın támiyinlew), úzliksiz hám bir pütünlik (aldın úyrenilgen bilimlerdiń logikalıq nátiyjesi hámde toltırwshısı esaplanadı), izbe-izlik, mashqalalıq, kórgizbelilik, aktivlestiriw (oqıtıw erkinligi hámde aktivlik qásiyetiniń bar ekenligi), oqıtıw nátiyjelerin ózlestiriwdiń bekkemligi, baylanıstın interaktivligi, oqıtıw, tárbiyalaw, rawajlandırıw hám ámeliyattıń bir pütün birligi [2].

Metodikalıq talaplardıń tómendegiler kiredi anıq oqıw pániniń ózine tán qásiyetlerin esapqa alıw, belgili bir pániniń ózine tánligin esapqa alıw, informaciyanı zamanagóy metodları ózara baylanıslılıǵı, hár-túrliligi, ámelge asırılıwı.

Psixologiyalıq talaplardıń túsiniw, (verbal-logikalıq, sensor-perswptiv), sana (túsiniqli-teoriyalı, kórgizbeli-ámeliy), diqqatı (turaqlılıǵı, ózgeriwı), motivaciya

(islesiwdiń aktiv formaları, joqarı dárejedegi kórgizbelilik, óz waqtında qayta baylanıs járdeminde oqıwshılardıń joqarı dárejedegi motivaciýaların turaqlı túrde qollap-quwatlaw), eslew, kóz qarası, jası hám individual psixologiyalıq qásiyetlerin esapqa alıw (iyelengen bilim, kónlikpe hám qábiletlerin esapqa alıp, oqıw pániniń mazmunın hámde oqıw máseleleriniń quramalılıq dárejesi oqıwshılardıń jas imkaniyatları hám individual qásiyetlerine sáykis keliwi, oqıw materialın ózlestiriwde artıqsha sezimli, aqılıy júklemelerden tásirleńiwden qorǵaw) kiredi.

Texnikalıq talaplarǵa zamanagóy universal jeke kompyuterler, sırtqı qurılımları, test ótkeriletuǵın derekler kiredi.

Tarmaq talaplarına klient-server arxitekturası, Internet-navigatırlar, tarmaq operacion sistemaları, telekommunikaciya, basqarıw quralları (oqıtıw procesiniń individual hám toparlı jumısları, sırtqı qayta baylanıs) kiredi.

Ergonomikalıq talaplarǵa tómendegiler kiredi beyimlesiwlik, paydalanıwshıǵa maslasıw, ekran formaların shólkemlestiriw.

Estetikalıq talaplarǵa tómendegiler kiredi tártiplilik hám ańlatıwlılıq (elementleri, jaylasıwı, ólshemi, reńi), bezetiwdiń funkcionál wazıypası hám ergonomikalıq talaplarǵa sáykisligi.

Arnalı talaplarǵa tómendegiler kiredi interaktivlik, maqsetke qaratılǵanlıǵı, óz betinshelik hám maslasıwshanlıq, audiolastırıw, kórgizbelilik, kiritiw baqlawı, intelektuallıq, rawajlanıw, differenciyalasıw, kreativlik, ashıqlıq, qayta baylanıs, funkcionallasıw, isenimlilik.

Metodikalıq talaplar pedagogikalıq programmalıq qurallar tiykarında oqıtıwǵa arnalǵan oqıw pániniń ózine tán qásiyetlerin, onıń nızamlıqların, izleniw metodları, informaciyanı qayta islewdiń zamanagóy usılların engiziw imkaniyatların esapqa alıwdı názerde tutadı [3].

Oqıw processlerin informaciyalastırıw maqsetine kóre, elektron oqıw qollanbalardı jaratıw boyınsha tómendegi kriteriyalarǵa ámel qılınadı:

- kvantlaw, yaǵnıy oqıw materiýalları mazmunın jabıq, minimal kólemge iye modullerge ajratılǵan bolıwı (moduller bir neshe shólkemlestiriwshilerden ibarat bolıwı);

- tolıqlılıq, yaǵnıy oqıw materiýallarınıń tiykarǵı mazmunın óz ishine alǵan hár bir modul ózinde tolıq resurslarǵa iye bolıwı;

- kórgizbelilik, yaǵnıy moduller tekst hám vizuallastırılǵan materiýallardıń belgili bir qatnasın saqlaǵan rawishte súwret, illyustraciya, kórinisler jıynagınan ibarat bolıwı;

- erkin basqarıw, yaǵnıy talabalar kompyuter ekranındaǵı kórinislerdiń almasıwın erkin basqarıwı, zárúr materiýallardı qáleǵenshe ekranǵa shıǵarıwları hám baqlaw tapsırmaların orınlaw arqalı bilimlerde erkin sinaw imkaniyatına iye bolıwı;

- beyimlesiwshiligi, yaǵnıy OMTlar oqıw procesinde belgili bir paydalanıwshınıń mütajligine beyimlesiwın támiyinlew, onıń ámeliy baǵdarlanganlıǵın ózgeritiw, paydalanıwshınıń mütajliklerinen kelip shıǵıp, qosımsha illyustrativ materiýallardı túrlendiriw imkaniyatlarına iye bolıwı;

- kompyuter kómegi, yaǵnıy oqıw materiýallarınıń áhmiyetine itibar qaratıw maqsetinde talaba qálegen waqıtta kompyuter kómegine iye bolıwı.

Joqarıdaǵılar menen bir qatarda elektron oqıw qollanbadan (EOQ) paydalanıwshı ushın qolay bolıwı hám ol tómendegi nızamlarǵada juwap beriwı kerek:

- qızıq hám ózine tartatuǵın bolıwı;

- paydalanıwshı (talaba)ǵa óz tájriybesin, bilimin, pán haqqındaǵı túsinikler hám kóz-qarasın rawajlandırıwǵa imkaniyat jaratıwı;

- rásmiy oqıw dástúrine talap etilgen materiýallardı óz ishine alıwı;

- túsinerli hám paydalanıwǵa qolay bolıwı;
- misallar, máseleler, ómirlik jaǵdaylar hám ámeliy túsinikler menen támiyinleniwı;

- ámeliy hám teoriyanı baylanıstırıwǵa járdem beretuǵın súwret hám diagrammalar bar bolıwı;

- respublikamız milliy hám mádeniy dástúrleri hámde qádiryatları esapqa alıwı;

- orta dárejedegi paydalanıwshılardıǵa arnalǵan bolıp, bilim dárejesi joqarı hám pás dárejedegi paydalanıwshılardıda esapqa alıw hám basqalar.

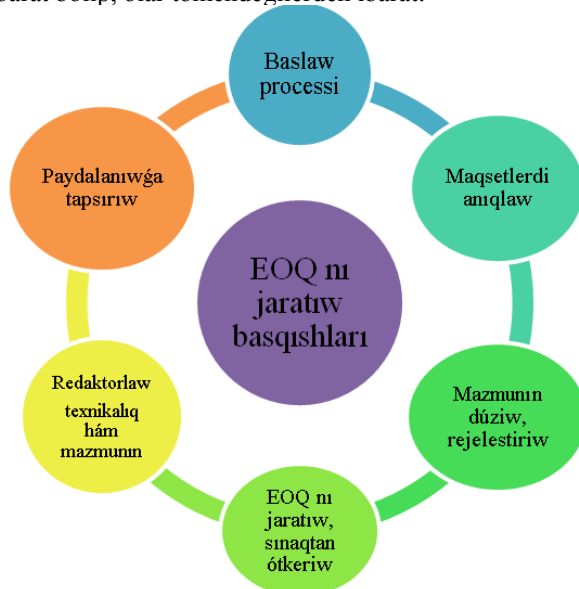
Pútkil dunyadaǵı tálimiy kompyuter programmaların jaratıw hám oqıw-tárbiya procesine engiziw kem-kemnen tarqalmaqta. Kompyuter programmalarınan oqıw-tárbiya procesinde paydalanıwdan maqset tiykarınan oqıwshılardı óz-betinshe tálim alıwǵa úyretiwge qaratılǵan. Bul baǵdarlamalardı quramalasırıw, túrli xabar texnologiyalarınan paydalanıw, birinshi nábette, tálim alıwshılardıń jasın, olardıń qábiletin rawajlandırıwǵa, sonday-aq, jaslardı jańa bilim hám tájriyebeler menen qurallandıırıwǵa imkaniyat jaratadı. Biraq soǵan qaramay, jaratılǵan kompyuter programmalarında, tiykarınan olardıń júdá kópshiligin quramalı máselelerdi maqsetke muwapıq rawishte úyretiwde jeterli dárejede dep, bolmaydı.

EOQnıń dúzilmesı

Shet el mámleketlerinen úyrenilgen tájriyebeler oqıtıwshılardan eskishe oqıtıwdan waz keshiwden, zamanagóy pedagogikalıq texnologiyanı úyreniw hám oqıw-tárbiya procesine en jaydırdı talap etpekte [4].

Elektron oqıw qollanbanı jaratıw bir neshe basqıshdan ibarat bolıp, olar tómendegilerden ibarat:

EOQnıń dúzilmesı

1. Baslaw procesi: Elektron oqıw qollanbanı jaratıw astın onı jaratıwshılardı tómendegilerdi anıqlastıradı:

- pándi hám ol qaysı klasslar ushın mólsherlengenin anıqlastırıw;

- MTS hám oqıw dástúri menen tanısıw, ajratılğan saat kólemi anıqlaw;

- jaratılatuǵın oqıw qollanba paydalanıwshıların anıqlaw.

2. Maqsetlerdi anıqlaw.

Wazıypaǵa mas maqsetlerdi anıqlastırıw:

EOQ kimler ushin mólshterlengen?

EOQ dan kimler paydalanadı?

- elektron qollanbadan oqıwshılar paydalanǵannan soń qanday bilim hám kónlikpelerge iye boladı hám ne zattları islewge qádir boladı?

- EOQ nelerdi óz ishine aladı?

3. Mazmunın dúziw – rejelestiriw.

Bul bólim 2 kategoriya boyınsha bólinedi – temalar hám temalar mazmunın rejelestiriw:

a) temalardı rejelestiriw – elektron oqıw qollanbanıń dúzilisin anıqlap, onıń bap hám temaların anıqlap dizimin qalıplestiriw;

b) temalar mazmunın rejelestiriw – tema bólimleriniń atamasın dúzip, olardıń tiykarǵı mazmunın tolıq jarıtıw.

4. Elektron oqıw qollanbanı jaratıw hám sinawdan ótkeriw.

Elektron oqıw qollanbaǵa tayarlanǵan tekst hám materiallar eki yamasa úsh márte redaktorlawdan ótkeriledi:

a) temalardıń ishki mazmunın jarıtıwdaǵı dáslepki tekst hám electron variant sxeması. Bul jaratılǵan mazmun qánigelerge kórsetiledi, olar bildirgen pikir hám usınıslar úyreniledi;

b) dáslepki varianttıń redaktorlanǵan forması. Ádette bul variant belgili bir múddet ishinde sinawdan ótkeriledi;

Ádebiyatlar

1. Allamberganova M. Interaktiv o'quv majmualar ta'limning yangi vositasi sifatida. //Xalq ta'limi. –Toshkent: 2009. № 4. 9-14-b.

2. Aripov M.M., Tillaev A.İ. Oliy o'quv yurtlarida informatika fanini o'qitishda masofaviy ta'limga mo'ljallangan tizimni yaratish va qo'llash// Innovatsiya o'quv jarayonida (tezislar to'plami). – Toshkent: 2009. 26-28-b.

3. Zakirova F., Muxammadxanov U., Sharipov Sh. va boshqalar. Elektron o'quv-metodik majmualar va ta'lim resurslarini yaratish metodikasi. Metodik qo'llanma. - T.: OO'MTV, 2010. 64-b.

4. Kazbekova E., Ertaeva Z."Mektep informatika páni boyınsha oqıw-metodikaliq támiynatın jaratıwdı jetilistiriw." quality of teacher education under modern challenges 1.1 2023. 581-587.

REZYUME. Ushbu maqolada elektron o'quv qo'llanmalarini yaratishga qo'yiladigan talablar va me'zonlar haqida so'z boradi. Maqola asosan ta'limni raqamlashtirish va ta'limda elektron o'quv qo'llanmalarini qo'llash za'rurligi haqidagi masalalarni o'z ishiga oladi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматриваются требования и критерии создания электронных учебных пособий. В статье основное внимание уделяется цифровизации образования и необходимости использования электронных учебников в образовании.

SUMMARY. This article discusses the requirements and criteria for creating e-learning manuals. The article focuses mainly on digitization of education and the need to use electronic textbooks in education.

ELEKTRON TÁLIM ORTALÍGÍNDA INFORMATIKA KURSÍN OQÍTWDÍŃ ÚZLIKSIZ SISTEMASÍ HÁM ONÍŃ MAZMUNÍ

A.Kenesbayev – *assistent oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayansh so'zlar: elektron ta'lim, web-sayt, multimedia, raqamlashtirish, informatika, sun'iy intellekt, virtual haqiqat, kengaytirilgan haqiqat.

Ключевые слова: электронное образование, веб-сайт, мультимедиа, оцифровка, информатика, искусственный интеллект, виртуальная реальность, дополненная реальность.

Key words: electronic education, web-site, multimedia, digitization, informatics, artificial intelligence, virtual reality, augmented reality.

Xabar texnologiyaları tarawı jedel pát penen rawajlanıp, jetilistirilip baratırǵan búgingi kúnde tálimdi xabar texnologiyaları tiykarında shólkemlestiriw, onıń mazmunın talabalar sanasına tolıq sińdiriwdi aktual mashqala sıpatında kóterilmekte. Zamanagóy xabar texnologiyaları ortalıǵında oqıtıwdıń mashqalalı usılı xabar - receptiv hám reproductiv metodları menen birgelikte keń qollanıladı. Bul ortalıqta elektron oqıw metodikalıq támiynatın tálim mazmunın járiyalawda, oqıwshılardıń biliw iskerligin basqarıw hám qadaǵalaw quralları sıpatında paydalanıladı [1].

Zamanagóy xabar texnologiyalarınń tálim sistemasında qollanılıw túsiniǵı hám mazmunı qayta kórip shıǵıwın talap etedi. Sol sebepli, tálim hám oqıtıw proceslerine jańasha jandasıw hámde itibar menen qarala baslandı. Tálim procesinde degende oqıtıwshı hám talabanıń óz ara munábetindeǵı tolıq process kóz aldımızǵa keledi. Endi

v) Elektron oqıw qollanbanıń aqırǵı tayar varianttaǵı kórinisi. Paydalanıwshıǵa qolay variantda misalı diskte yamasa sırtqı yad qurılımasında tapsırıladı.

5. Redaktorlaw. Juwmaqlanǵan variant ádette, támedegi eki usılda redaktorlanadı:

a) Mazmunın redaktorlaw. Qanıge-sınshı yamasa usı tarawdı tereń biletuǵın qanıge tárepinen tekst mazmunına yamasa strukturasına ózgerisler kiritiledi;

b) Texnikalıq redaktorlaw. EOQnı texnikalıq jaqtan jetilistiriw, qolay interfeys, háripler kólemi, mazmunıń izbe-izligi, grafikli kórinislerge túsindirmeler beriw, multimedia – dawıslı maǵlıwmatlardıń uyǵınlıǵı h.t.b. zárúrli dúzetiwler ámelge asırıladı. Jaratıwshılar imkanı bolǵansha texnikalıq redaktorlawǵa zárúrlikti boldırmawǵa háreket etedi, sebebi bul qıyın process bolıp esaplanadı.

6. Paydalanıwǵa tapsırıw. Bul basqıshda elektron oqıw qollanba paydalanıwshılar qolına ótedi.

Kompyuter texnologiyaları tiykarında jaratılǵan EOQnıń abzallıqlarınan biri óz-betinshe úyreniwdi, dóretiwshilik pikirlewdi, bilim hám kónlikpelerdi qalıplestiriw arqalı oqıw materialları hám ilimiy maǵlıwmatlardı hár tárepleme tereń ózlestiriwge arnalǵanlıǵı. Sonday - aq, usı túrdegi qollanbalar ilimiy maǵlıwmatlardıń birleskenligi, tálim alıwshılardıń jası hám fiziologik xarakterlerin esapqa alǵanlıǵı tárepinen dástúriy oqıw qollanbalarınan abzal.

Juwmaqlap aytqanda pedagogikalıq úyretiwshı elektron oqıw qollanbalardı (EOQ) jaratıwǵa qoyılatuǵın pedagogikalıq talaplar tiykarında jaratıw hám elektron oqıw qollanbalardı jaratıw kriteriyalarına ámel qılıǵan halda jaratıw elektron oqıw qollanbalardıń qolaylı bolıwına hám keń en jayılıwına járdem beredi.

kompyuterlestiriv teoriyası, metodikası hám ámeliyatı, E.İ.Mashbic, İ.V.Robert, M.P.Lapchik, V.N.Monaxov, A.A.Abduqodirov, M.Aripov, A.Hayitov, U.Begimkulov, R.Hamdamov, N.İ.Taylaqov, M.Lutfillaev, Q.T.Olimov, M.Coylardıń jumıslarında bolsa túrli baǵdardaǵı pedagogikalıq dástúriy qurallar islep shıǵıw hám bul dástúriy qurallardan oqıw procesinde paydalanıw metodikası jaratılǵan [5].

P.Ya.Galperin, V.V.Davidov, L.S.Rubenshteyn, N.F.Talizinalardıń izertlewleri oqıw procesine kompyuterlerdi qollawdıń psixologik tiykarları hám oqıw materialların sistemalastırıw usullarına baǵışlangan.

M.M.Aripov, A.I.Tillaevlar web-texnologiyalar tiykarında respublika kóleminde tálimde qollaw mümkün bolǵan jańa sistema jaratılǵanlıǵı hám usı sistemada túrli qánigeliklerge tiyisli kurslardı kiritiw, qayta islew, baytıw hámde olardı aralıqtan oqıtıw imkánıyatı bar ekenligi haqqında, A.A.Abduǵaniev, A.Ziyaevlar oqıw procesinde elektron resurslardıń imkánıyatları, tálim beriwde oqıtıwshınıń jumısın ańsatlastırıw, tálim sıpatın asırıwda elektron resurslardan paydalanıw haqqında ilimiy tartısh pikirler bildirgen.

Sol sebepli bilimlendiriw orınları oqıw dástúrlerine sáykes zamanagóy talaplar tiykarında oqıw metodikalıq támiynat jaratıw kerek boladı. Bul processte málim bir oqıw materialı bir qansha usullar menen járiyalanıwı múmkin.

Dáslep informatika páni úyreniletuǵın úzliksiz tálim sisteması mazmunın úyrenip shıǵayıq.

Informatikada tiykarǵı material (informaciyanı izlew, saqlaw, qayta islew hám uzatıw) haqqında bilimler hám informaciya túrlerin(úzlikli hám úzliksiz informaciya boyınsha kónlikpelerin) iyelewdi názerde tutadı. Informatika páni boyınsha iyelengen bilim, kónlikpe hám uqıplıqlar turmıshq iskerlik procesinde qollanıw qábileti názerde tutıladı. Kompyuterde islewdi qawipsizlik texnikası qaqıydaları hám sanitariya-gigiyena talaplarına boysınıw. Kompyuterdi elektr derejine tuwrı qosıw hám óshiriw dáslepki mektep informatikalıq bilimler esaplanadı. Sonday-aq, informatika kursınıń máqseti hám wazıypaların ajırata alıw, olardı analiz qıla alıwı lazım hám xabar hám ol menen orınlanatuǵın proceslerge misallar keltire alıw kónlikpelerdi iyelewdi názerde tutadı [6].

Tálimniń mazmunı, kólemi, sociallıq sistemaniń ekonomikalıq talap hám mıtajlıkları, pán-texnika rawajlanıwı dárejesi menen belgilenedi, yaǵniy onıń mazmunına tábiyat, jámiyet, insan hám onıń oylawı haqqındaǵı bilimler, házirgi zaman páni, texnikası, mádeniyatı, islep shıǵarıwdaǵı jańalıqlar kiritiledi. Tálimniń mazmunı ózgeriwshen, ol barlıq waqıtta jańalanıp turadı.

Tálim procesi oqıwshılarda - bilimdanlıq, óz betinshe pikirlew, ózin-ózi bahalaw, dóretiwshilik, tırısqaqlıq, baslamashılıq, ziyreklik, intizamlılıq, qızıǵıwshańlıq siyaqlı pazıyletlerdi qalıptestiredi. Tábiyat, jámiyet, insan hám onıń oylawına múnásebetide tálim mazmunın belgilewge, tálim alıwǵa járdem beredi. Talaba ózinde qalıpsken qatnasıqlarǵa tiykarlanıp dógerek-átiraptaǵı nárselerdi, waqıyalarǵı bahalaydı, ilimiy hám ilimiy emes hádiyselerdiń parqına baradı [4].

Tálim sistemasınıń elektronlasıwı hám sanlı texnologiyalardı oqıtıwda qollaw procesi jedel pát penen rawajlanbaqta. Informatika páni elektron tálim ortalıǵı arqalı oqıtıw, úzliksiz tálim sisteması hám oqıw kursınıń mazmunın qalıptestiriv zárúriyatı studentlerge pánleraralıq baylanıslardı tereńrek ańǵarıw, teoriyalıq hám ámeliy bilimlerdi nátiyjeli ózlestiriv imkánıyatın beredi. Elektron tálimniń imkánıyatların kórip shıǵayıq:

1. Elektron tálim ortalıǵı hám onıń áhmiyeti. Elektron tálim ortalıqları tálim procesinde keń qollanıw, oqıtıwshılarda hám oqıwshılarda maǵlıwmatlardı interaktiv usılda jetkiziv imkánıyatın beredi. Bul sistemada maǵlıwmatlardıń turaqlı jańalanıwı hám oqıw materiallarınń qolay dúzilisi támiyinlenedi.

Elektron tálim ortalıǵında oqıtıw - waqıt hám jay sheklewlerin jeńiw, studentler ushın jáne de qolay hám nátiyjeli oqıtıw múmkinshiligin jaratadı.

2. Informatika kursınıń mazmunı hám onıń studentlerge tásiiri. Informatika kursı tiykarınan algoritmik pikirlew, programmastırıw tiykarları, maǵlıwmatlardı qayta islew hám informaciya qawipsizligi siyaqlı bólimlerdi óz ishine aladı. Bul temalar elektron tálim ortalıǵında qızıqlı hám túsiniqli tárzde ayıladı. Studentler túrli máselelerdi sheshiw procesinde ámeliy tájiriybelerin asıradı hám jańa texnologiyalar menen islewdi úyrenedi.

3. Úzliksiz oqıtıw sistemasınıń abzallıqları. Úzliksiz oqıtıw sisteması elektron tálim ortalıǵınıń abzallıqların qosıp alıp, oqıw procesin turaqlı túrde jetilistiriwge járdem beredi. Bul sistemada studentler bir mártelik emes, bálkim basqıshpa-basqısh bilimlerdi ózlestirip barıw múmkinshiligine iye boladı. Hár bir basqıshqa oqıw procesi jańalanıp, zamanagóy bilim hám kónlikpeler tiykarında rawajlandırıladı.

4. Elektron tálim ortalıǵında úzliksiz tálimniń ózine tán qásiyetleri. Elektron tálim ortalıǵında úzliksiz tálim jedel ózgeriwshen informaciya texnologiyaları menen sáykes rawajlanıp, túrli elektron qurallar arqalı studentler menen baylanıstı bekkemleydi. Aralıqtan hám ashıq tálim ortalıqları interaktiv materiallar hám onlayn imtixanlar oqıw procesin jáne de qolaylı hám qızıqlıraq qıladı [3].

Sonıń menen birge elektron tálim ortalıǵında informatika kursın oqıtıwda innovaciyalıq sistemalardan paydalanıw da oqıtıw procesin jáne de nátiyjeli hám qızıqlı etedi. Tómede informatika kursında qollanıwı múmkin bolǵan innovaciyalıq sistemalar haqqında maǵlıwmatlar keltiriledi:

1. Jasalma intellekt tiykarında oqıtıw.

Jasalma intellekt(AI) informatika kursında studentler bilim dárejesin analiz etip, olardıń mıtajlıklarına maslastırılǵan individual oqıw jobaların usınıs etedi. Jasalma intellekt járdeminde avtomatlastırılǵan testler hám ámeliy tapsırmalar oqıwshılardıń gárezsiz túrde bilimderdi ózlestiriwine járdem beredi.

2. VR(Virtual Reality) hám AR(Augmented Reality) texnologiyaları.

VR hám AR járdeminde informatika kursında programmastırıw yamasa tarmaq túsiniqlerin jáne de kórgizbeli hám interaktiv oqıtıw múmkinshiligi jaratıladı. Misalı, VR arqalı studentler virtual laboratoriyada ámeliy jumıslardı orınlasa, AR texnologiyası real ortalıqtı virtual elementler menen baytıp, quramalı temalardı anıqlaw túsindiriwge járdem beredi [2].

3. Mobil qosımshalar hám aralıqtan oqıtıw platformaları.

Mobil qosımshalar járdeminde studentler qálegen orında hám waqıtta oqıw imkánıyatına iye boladı. Misalı Coursera, Udemy, Hemis, Moodle yamasa ayrıqsha milliy aralıqtan oqıtıw platformaları oqıwshılarda ushın túrli sabaqlar hám ámeliy shıǵıwıwları usınıs etedi. Bul platformalarda sinaqlar hám tapsırmalar menen bir qatarda videosabaqlar hám interaktiv resurslar bar.

4. Oyinlastırıw(Gamification).

Gamifikaciya studentler qızıǵıwshılıǵın asırıp, informa-

tika kursındaǵı temalardı oyın elementleri arqalı ózlestiriwge múmkinshilik beredi. Oyinlar arqalı oqıtıw procesinde studentlerdiń bilim dárejesine mas báseki ortalıǵı jaratıladı. Bul usıl studentlerdi kóbirek qızıqtıradı hám olarǵa úyreniw procesin ańsatlastıradı.

5. Maǵlıwmatlardı analiz qılıw hám adaptiv sistemalar.

Adaptiv oqıw sistemaları studenttiń oqıw procesindeǵı nátiyjelerine tıykarlanıp, oqıw materialların individual túrde maslastırıw imkánıyatın beredi. Maǵlıwmatlardı analiz qılıw arqalı studenttiń qaysı temalardı jaqsı ózlestirgenligi yamasa qaysı bólimlerdi qayta kórip shıǵıwı kerekligi ańıqlanadı hám oǵan mas keliwshi usınıslar beriledi.

6. Bultlı texnologiyalar. Bultlı texnologiyalar arqalı studentler hám oqıtıwshılar maǵlıwmatlardı saqlaw hám olardan birgelikte paydalanıw múmkinshiligine iye boladı. Bul texnologiya úlken kólemdeǵı oqıw materiyalları saqlaw hám olarda úzliksiz jumıs múmkinshiligini jaratadı. Sonıń menen birge, studentlerdiń jumısların aralıqtan baqlap barıw imkánıyatın beredi [7].

Ádebiyatlar

1. Allambergenova M. Interaktiv o'quv majmualar ta'limning yangi vositasi sifatida. //Xalq ta'limi. –Toshkent: 2009. № 4 9-14-b.
2. Aripov M.M., Tillaev A.İ. Oliy o'quv yurtlarida informatika fanini o'qitishda masofaviy ta'limga mo'ljallangan tizimni yaratish va qo'llash// Innovatsiya o'quv jarayonida (tezislar to'plami). – Toshkent: 2009. 26-28-b.
3. Zakirova F., Muxammadxanov U., Sharipov Sh. va boshqalar. Elektron o'quv-metodik majmualar va ta'lim resurslarini yaratish metodikasi. Metodik qo'llanma. – T.: OO'MTV, 2010. 64- b.
4. Taylaqov N., Allambergenova M. Interaktiv o'quv majmualarini yaratish bosqichlari. // Xalq ta'limi. –Toshkent: 2010. № 2. 24-27-b.
5. Чупрова Л.В. К вопросу об инновационных методах обучения в вузе//Л. В. Чупрова//Сборники конференций НИЦ. Социосфера, 2012. №23. –С. 32-35.
6. Чупрова Л.В. К проблеме совершенствования системы подготовки специалистов в высшей школе. //Педагогика и современность, 2012. №1. –С.63–67.
7. Исупова Н.И. Методические особенности применения электронных образовательных ресурсов. // Сборник научных трудов Sworld. 2012. Т. 23. №4. –С.92-95.

REZYUME. Ushbu maqolada informatika kursini o'qitishning uzluksiz tizimida elektron resurslardan foydalanish va yaratish haqida so'z boradi. Maqola asosan ta'limni raqamlashtirish va uning ta'limda za'rurligi haqidagi so'zlarni o'z ishiga oladi.

РЕЗИЮМЕ. В данной статье говорится об использовании и создании электронных ресурсов в непрерывной системе преподавания курса информатики. В статье в основном речь идет о цифровизации образования и ее значении в образовании.

SUMMARY. This article talks about the use and creation of electronic resources in the continuous system of teaching the computer science course. The article mainly deals with the digitalization of education and its importance in education.

ULIWMA BILIMLENDIRIW MEKTEPLERINDE TEXNOLOGIYA PÁNIN OQITIWDA USHIRASATUGÍN MASHQALALAR HÁM OLARDÍ SAPLASTIRIW JOLLARÍ

A.P.Kurmanov – úlken oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: texnologiya, mehnat, maktab, o'qitish, dars, ta'lim, motivatsiya, eskirgan jihazlar, o'quv dasturlari, individual yondashuv.

Ключевые слова: технология, труд, школа, преподавание, уроки, образование, мотивация, устаревшее оборудование, учебные программы, индивидуальный подход.

Key words: technology, labor, school, teaching, lessons, education, motivation, obsolete equipment, curricula, individual approach.

Respublikamız mekteplerindeǵı «Texnologiya» páni mektep oqıwshılarında kásiplik iskerlikte, sonday-aq kúndelik turmısta ámelge asırıw ushın zárúr bolǵan kónlikpelerdi qalıplestiriwde áhmiyetli rol oynaydı.

Biraq, házirǵı rawajlanǵan dáwirde bul pán boyınsha oqıtıw usıllarına jańa talaplar payda boladı. Bul maqalada biz respublikamızda «Texnologiya» pániń oqıtıwdıń áhmiyetli mashqalaların, sonday-aq olardı sheshiwdiń múmkin bolǵan usılların kórip shıǵamız. Biz tek qana texnikalıq hám shólkemlestiriwshilik mashqalalardı ǵana emes, bálki oqıw procesinde zamanagóy texnologiyalardan paydalanıw menen baylanısh mashqalalardı, sonıń menen birge, oqıwshılardıń amanlıǵın asırıw menen baylanısh mashqalalardı da kórip shıǵamız.

1. Tiykarǵı mashqalalar.

Respublikamız mekteplerinde «Texnologiya» pániń oqıtıwdaǵı tiykarǵı mashqalalardan biri bul ustaxanalardaǵı gónergen áspab-úskenerler bolıp tabıladı. Kópshilik mekteplerde texnikalıq úskenerlerdi jańalaw hám turaqlı ońlaw jumısların alıp barıw imkánıyatı joq.

Bunnan tısqari, talap etiletuǵın áspab-úskenerler kóbinese hár bir oqıwshı ushın jeterli emes, bunıń aqıbetinde oqıwshılar sabaqlarda úskenerlerden gezekpe-gezek paydalanıwǵa májbúr boladı, al bul óz gezeginde oqıtıw nátiyjeliligini sezilerli dárejede páseytiredi.

Jáne bir mashqala – bul pán boyınsha birden-bir oqıtıw metodikasınıń joqlıǵı. Mekteplerde oqıtıwshılar hár qıylı oqıtıw usıllarınan paydalanadı. Sol sebepli «Texnologiya» pániń oqıtıwdıń birden-bir metodikasın islep shıǵıw zárúr, bul mektep oqıwshılarınıń birdey bilim dárejesine erisiwine imkán beredi [5].

Bunnan tısqari, ayırım mekteplerde usı pándi nátiyjeli oqıtıwǵa iye bolǵan maman oqıtıwshılardıń sanı jetkiliksiz. Usı mashqalanı sheshiw ushın «Texnologiya» páni oqıtıwshılarınıń mamanlıǵın asırıw dástúrlerin islep shıǵıw, olardıń usı tarawdaǵı bilim hám kónlikpelerin asırıw múmkinshiligini beredi.

Ámeliy sabaqlardı ótkeriw ushın materiallıq resurslardıń jetispewshilik mashqalasında atap ótiw orınlı. Kóbinese úskenerler jeterli emes, sonday-aq ol menen islew ushın zárúr materiallar hám áspablarda jetispeydi. Bul oqıwshılardıń jeterlishe ámeliy tájiriyebege iye bolmawına, olardıń úyreniw nátiyjeliliginiń páseyiwine alıp keliwi múmkin. Usı mashqalanı sheshiw ushın mekteplerdi zárúr materiallar hám áspablar menen támiyinlew, sonday-aq úskenerler menen támiyinlewdi shólkemlestiriw kerek.

Respublikamız mekteplerinde «Texnologiya» pániń oqıtıwdıń texnikalıq hám shólkemlestiriwshilik mashqalalarınan tısqari jáne bir qansha mashqalalardı dushar kelmekte. Olardan biri oqıwshılardıń usı pänge bolǵan

qızıǵıwınıń páseyiwi bolıp tabıladı. Házirgi rawajlanǵan dáwirde oqıwǵa kesent beretuǵın kóplegen kompyuter oynları bar. Bunnan tısqarı, ayırım balalar «Texnologiya» pánin úyreniwden ámeliy payda joq hám bul pándi zerigerli hám qızıqlı emes dep esaplaydı.

Jáne bir mashqala – bul oqıwshılardıń jeke talapları hám qábiletlerine itibar bermeslik. Ayırım mekteplerde oqıwshılar bir túrdegi tapsırmalardı alıwları hám birdey jumislardı orınlawları múmkin, al bul hár bir oqıwshını shaxs retinde rawajlandırıwǵa imkán bermeydi. Bul ziyrek oqıwshılardıń óz dárejelerin tolıq kórsete almawına, al tómen oqıytuǵın oqıwshılardıń jeterlishe járdem hám qollap-quwatlanbawına alıp keliwi múmkin.

2. Oqıwshılardıń motivaciyası mashqalası.

Sabaqtıń tabıslı ótiwine tiykarǵı faktorlardan biri bul oqıwshılardıń motivaciyası bolıp tabıladı. Motivaciya oqıwshılarda úyrenilip atrǵan temaǵa qızıǵıw hám talaptı seziniw, qıyınshılıqlardı jeńiw, óziniń aldına qoyǵan maqsetlerine erisiw ushın shın kewil menen háreket etiw imkánin beredi.

Biraq, oqıwshılardıń «Texnologiya» pánin úyreniwge bolǵan qızıǵıwınıń páseyiwi mekteplerimizde keń tarqalǵan mashqala esaplanadı. Bul mashqalanıń tiykarǵı sebebi oqıtıwdıń eski metodların qollanıw, zamanagóy tendenciya-lardı hám oqıwshılardıń mıtájliklerin esapqa almaw bolıp tabıladı [1].

Kópshilik mektep oqıwshıları texnologiya pánin úyreniwdiń ámeliy paydasın kórmeydi, sebebi olar keleshekkegi kásibine mas kelmeydi dep esaplaydı. Bunnan tısqarı, oqıwshılar jámaát shárayatında ótkeriletuǵın ámeliy tapsırmalardı orınlawda ózlerin qolaysız seziwleri múmkin.

Usı mashqalanı sheshiw ushın oqıtıwǵa qatnastı ózger-tiw, oqıwshılar ushın qızıqlı hám paydalı bolǵan zamanagóy metod hám texnologiyalardı oqıw procesine kiritiw gerek. Mısalı, siz oqıwshılar óz betinshе túrli obyektlerdi jaratıwı hám qurıwı múmkin bolǵan master klass formatında sabaq ótkeriwiniń múmkin. Oqıwshılar ushın jáne de qızıqlı bolatuǵın interaktiv texnologiyalar hám zamanagóy úskenelerden de paydalanıwınıń múmkin [4].

Ulıwma alǵanda, «Texnologiya» pánin úyreniwde oqıwshılardı xoshametlew mashqalası oqıtıwǵa bolǵan qatnastı ózgeriwdi hám oqıwshılar ushın jáne de qızıǵarlı hám áhmiyetli bolǵan jańa oqıtıw metodların islep shıǵıwdı talap etedi. Al, bul oqıwshılardıń usı pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın asırıwǵa járdem beredi hám jáne de nátiyjeli úyreniw ushın shárayat jaratadı.

3. Gónergen úskeneler mashqalası.

Respublikamız mekteplerinde «Texnologiya» pánin oqıtıw menen baylanıslı jáne bir mashqala – bul gónergen úskeneler. Kópshilik mekteplerde oqıwshılardıń tiykarǵı mamalıq hám kónlikpelerdi ámelde úyreniwine imkán beretuǵın zárúr zamanagóy úskeneler joq.

Zamanagóy áspab-úskenelerdiń jetispewi oqıwshılardıń imkániyatların shekleydi hám ámeliy jumisların qurama-lastıradı. Kópshilik oqıwshılar zamanagóy texnologiyalar hám materiallardan paydalanıw imkániyatına iye emes, bul olardıń dóretiwshilik hám joybarlaw qábiletin shekleydi.

Bunnan tısqarı, sabaq waqtında gónergen úskenelerden paydalanıw qáwipli. Bul oqıwshılardıń túrli jaraqatlanıw hám záhárileniwine alıp keliwi múmkin, al ol óz gezeginde olardıń motivaciyasına hám pánge qızıǵıwına unamsız tásir qıladı.

Bul mashqalanı sheshiw ushın mekteplerdi zamanagóy ham qáwipsiz úskeneler menen támiyinlew, sonday-aq, oqıwshılardı jańa texnologiyalar hám oqıtıw metodlarına úyretiw zárúr.

4. Sabaqlardıń jeterli emeslik mashqalası.

«Texnologiya» pánin oqıtıwdaǵı jáne bir mashqala – bul pán boyınsha sabaq kestesinde jeterlishe sabaq ajratılmaǵanlıǵı. Kópshilik mekteplerde texnologiya sabaqları háptede bir márteden kóp bolmaǵan halda ótker-iledi, bul materialdı tolıq ózlestiriw ushın jeterli emes. Al, bul óz gezeginde oqıwshılardıń pánniń barlıq táreplerin, atap aytqanda teoriyalıq material hám ámeliy tapsırmalardı úyreniwge waqtılarınıń jetispewine alıp keledi. Bunnan tısqarı, olar materialdı turaqlı tákirarlaw imkániyatınıń joqlıǵı sebepli quramalı texnologiyalıq processler hám texnikanı ózlestiriwde qıyınshılıqlarǵa dushar keliwleri múmkin.

Bul mashqalanı sheshiw ushın kestedegi texnologiya sabaqların kóbeytiw hám de oqıwshılardıń texnika hám texnólogiyanı tereńirek úyreniwlerine imkániyat jaratıw zárúr. Buǵan qosımsha texnologiya sabaqların endiriw, master klass sabaqların ótkeriw, onlayn kurslar hám webinar sıyaqlı zamanagóy tálim texnologiyalarınan paydalanıw arqalı erisiw múmkin.

Oqıwshılardıń ámeliy shıǵıwları ótkeriw ushın zárúr úskene hám materiallar menen támiyinleniw de úlken áhmiyetke iye. Qarjı hám úskenelerdiń jetispewi oqıw ma-terialın tabıslı ózlestiriwge tosıqlıq qılıwı hám oqıwshılar ushın qosımsha qıyınshılıqlardı keltirip shıǵarıwı múmkin.

Ulıwma alǵanda, mekteptiń oqıw dástúrinde jeterli em-eslik mashqalası bilimlendiriw shólkemleri hám mámleket kárxánalarınan tereń itibar qaratiwdı talap etedi. Sabaqlar sanın kóbeytiw hám úskeneler menen támiyinlewdi jaqsılaw bilim sapasın asırıwǵa, oqıwshılardı keleshekkegi kásip-ónerge tayarlawǵa xızmet etedi.

5. Oqıwshı menen individual jumıs alıp barıw múmkin emeslik mashqalası.

Respublikamız mekteplerinde «Texnologiya» pánin oqıtıw menen baylanıslı jáne bir mashqala – bul oqıwshılar menen individual jumıs alıp barıw múmkin emesligi.

Oqıtıwshılar túrli kónlikpe dárejeleri hám texnologiyaǵa qızıǵıwlar bolǵan oqıwshılardı oqıtıwda qıyınshılıqlarǵa dushar keledi. Ayırım oqıwshılardıń tayarlıq darejesi hám pánge qızıǵıwı joqarı bolıwı, al basqaları menen individual jumıs alıp barıw talap etiliwi múmkin.

Biraq, klasslarda oqıwshılar sanı kóp bolǵanlıǵı sebepli, oqıtıwshılar hár dayım bir oqıwshıǵa itibar qarata almaydı hám úyreniwde individual járdem bere almaydı.

Usı mashqalanı sheshiw ushın oqıtıwshılarda hár bir oqıwshınıń ózgeshelikleri hám zárúrliklerin esapqa alıwǵa imkán beretuǵın metodlardı islep shıǵıw gerek. Bul hár qıylı oqıw materiallarınan, oqıtıw metodlarınan paydalanıw hám oqıwshılarda individual másláhátlar beriwdi óz ishine alıwı múmkin.

Sonday-aq, oqıwshılarda járdem beretuǵın qosımsha dereklerden, mısalı, onlayn kurslar, video sabaqlar, sabaqlıqlar hám basqa materiallardan paydalanıw imkániyatın támiyinlew úlken áhmiyetke iye.

Bunnan tısqarı, jeke kórsetpelerdi támiyinleytuǵın hám oqıtıwshılarda hár bir oqıwshınıń zárúrliklerine maslasıwǵa járdem beretuǵın tálim platformaları sıyaqlı innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw múmkin.

Ulıwma alǵanda, oqıwshılarda individual itibar texnologiya tarawında sapalı bilim beriwdiń quramlıq bólimi bolıp, usı mashqalanı sheshiw ushın tiyisli metodika hám texnologiyalardı endiriwdi talap etedi.

Juwaqlap aytqanda, respublikamız mekteplerinde «Texnologiya» pánin oqıtıw oqıwshılardıń motivaciyasınıń jeterli emesligi, gónergen úskeneler, sabaqlar sanınıń jeterli emesligi sıyaqlı bir qatar áhmiyetli mashqalalar bolıp kel-mekte. Usı mashqalalardı sheshiw kompleks qatnas ja-sawdı, atap aytqanda oqıw dástúrlerin ózgeriw, úskenelerdi jańalaw, oqıtıwshılardıń mamalıǵın asırıw hám individual tálim ushın shárayat jaratıwdı talap etedi.

Ádebiyatlar

1. Козлова Е.А. Проблемы преподавания технологии в школе. / Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2017. № 178. - С. 87-92.

2. Гуревич М.С. Проблемы технологического образования в современной школе / Гуревич М.С., Краснощёкова Е.В., Хохлова О.В. // Педагогика. 2019. № 4. - С. 98-104.

3. Савельева Н.В. Методические подходы к преподаванию технологии в начальной школе / Савельева Н.В., Комлева Ю.В.// Педагогическое образование в России. 2016. № 7. - С. 118-124.

4. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S., Quysinov O.A. Mehnat ta'limi o'qitish metodikasi, Kasb tanlashga yo'llash. Darslik T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014, 449-b.

5. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S. va boshqalar. Mehnat ta'limi o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. -T.: 2009. 427-b.

REZYUME. Ushbu maqola O'zbekiston maktablarida "Texnologiya" fanini o'qitishning dolzarb muammolariga bag'ishlangan. Muallif ushbu fanni o'qitish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadigan bir nechta asosiy muammolarni ko'rib chiqadi: talabalarning motivatsiyasining etishmasligi, eskirgan jihozlar, darslar sonining etarli emasligi, o'quv rejalarining eskirgan mazmuni, shuningdek, o'quvchiga individual yondashishning mumkin emasligi.

REZYUME. Данная статья посвящена актуальным проблемам преподавания дисциплины «Технология» в школах Узбекистана. Автор рассматривает несколько основных проблем, влияющих на эффективность преподавания данной дисциплины: отсутствие мотивации студентов, устаревшее оборудование, недостаточное количество уроков, устаревшее содержание учебных программ, а также невозможность индивидуального подхода к учащимся.

SUMMARY. This article is devoted to the actual problems of teaching the discipline "Technology" in Uzbekistan schools. The author discusses several main problems that affect the effectiveness of teaching this discipline: lack of motivation of students, outdated equipment, insufficient number of lessons, outdated content of curricula, as well as the impossibility of an individual approach to the student.

ZAMANAGÓY DÁSTÚRLEW TILLERI JÁRDEMINDE MOBIL QOSÍMSHALAR JARATÍW METODIKASI

A.Q.Qunnazarov – pedagogika ilimlari bo'yinsha filosofiya doktori

Ajiniyaz atindaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: zamonaviy dasturlash tillari, mobil ta'lim, mobil ilovalar, mobil texnologiyalar, mobil dasturlash, SDK (Software Development Kit), API (Application Programming Interface), Android Studio, Kotlin, Java, JavaScript, Mobile Security.

Ключевые слова: современные языки программирования, мобильное образование, мобильные приложения, мобильные технологии, мобильное программирование, SDK (Software Development Kit), API (Application Programming Interface), Android Studio, Kotlin, Java, JavaScript, Mobile Security.

Key words: modern programming languages, mobile learning, mobile applications, mobile technologies, mobile programming, SDK (Software Development Kit) API (Application Programming Interface) Android Studio, Kotlin, Java, JavaScript, Mobile Security.

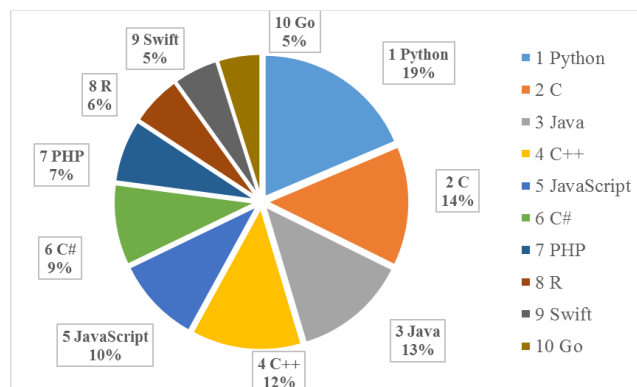
Kirisiv. Oqitw natijeli bolwı ushın ilimpazlar sabaqtń ózgesheliginen kelip shıqqan halda túrli interaktiv usıllardan paydalanıwdı usınıs etedi. Áne sonday interaktiv usıllardan biri sabaqlardı IT arqalı shólkemlestiriw bolıp tabıladı. Waqıt, miynet, energiya hám materiallardı tejew maqsetinde informaciya procesin nátiyjeli shólkemlestiriw máselelerin sheshiwde kompyuter texnikası hám basqa joqarı texnologiyalardıń eń sońǵı jetiskenlikleri, eń jańa baylanıs quralları, programmalıq támiynat hám ámeliy tájiriyyeden paydalanǵan halda informaciya texnologiyalarınan aqılǵa say paydalanıladı [1].

Búgingi kúnde jámiyetlik turmıstń qaysı tarawın kórmeyik, kompyuterlestirilgen processler barlıq tarawlarda tez pát penen rawajlanıp atırǵanın kóriwimiz múmkin. Endi telefon tek sóylesiwge arnalǵan qural emes, al ol tekst, audio, video xabarlar jiberiw, sonday-aq, sociallıq tarmaqlar arqalı baylanıs jasaw imkaniyatına iye. Mobil qurılmalar jámiyetlik turmısımızdń ajıralmas bólegine aylanıp barmaqta. Global statistika maǵlıwmatlarına qaraǵanda, dúnya boyınsha mobil qurılmalar paydalanıwshılarınıń sanı 7 milliardtan asıp ketti. Bul jaǵday mobil ilovalar rawajlanıwına úlken tásir kórsetpekte. Zamannıń talabı oqıwshılarımızǵa tek usı qurılma hám texnologiyalardı qollanıwdı biliwdı emes, al olardı programmalastırıw járdeminde islep shıǵıw hám sanlastırıwdı úyretiw wazıypası qoyılmaqta.

Sabaq barısında zamanagóy texnologiyalardı qollaw hám olardan paydalanıwdan aldın olar haqqında túsınikke iye bolıwları tiyis. Oqıwshılardı zamanagóy texnologiyalar hám programmalastırıw tiykarlarına úyretiw áhmiyetli bolıp esaplanadı. Bul olarǵa sanlı dúnyada básekilesiwge, jańa imkaniyatları paydalanıwǵa hámde keleshekтеги kásiplerge tayarlanıwǵa járdem beredi.

Házirgi kúnde zamanagóy dástúrlerdıń joqarı dárejeli tillerine Python, Java, JavaScript lerdı kiritiw múmkin. Ortasha dárejeli dástúrler tilleri quramına C++, C# hám basqalardı aytıw múmkin.

Dástúrler tilleri reytingi boyınsha yaǵnıy TIOBE Indeksi boyınsha 10 dástúrler tilleri analazin tómendegi súwrette kóriwimiz múmkin.

1-súwret. TIOBE Indeksi boyınsha 10 dástúrler tilleri

Bul tillerdiń geografialıq jaylasıwı boyınsha yaǵnıy regionlar boyınsha paydalanıw kórsetkishi tómendegishe.

№	Dásrúrler tilleri	Regionlar boyınsha		
		Aziya	Evropa	Amerika
1	Python	28%	32%	35%
2	Java	35%	25%	20%
3	JavaScript	22%	28%	30%
4	Basqalar	15%	15%	15%

1-tablica. Dásrúrler tilleriniń regionlar boyınsha analizi

Bul kórsetkishlerden dástúrler tillerinen paydalanıwdıń reytingin kóriwimiz múmkin. Kórsetkishler boyınsha joqarı reytinglerdi Python hámde Java dástúrler tiliniń joqarı ekenligin kóriwimiz múmkin. Búgingi kúnde bul tillerge degen talap joqarı dárejede bolǵanlıǵı sebebinen paydalanıwshılar kóplegen dástúrler jaratpaqta.

Python dástúrler tili - bul islep shıǵarıwshılardıń natijeliligi hám kodlardıń oqılın jaqsılawǵa qaratalǵan joqarı dárejedeги ulıwma programmalastırıw tili bolıp tabıladı. Sonıń menen birge, standart kitapxana retinde kóplegen paydalı funkciyalardı óz ishine aladı. Python strukturalıq, ulıwma, funkcional, obyekt hám aspektge baǵdarlanǵan programmalastırıwdı qollap-quwatlaydı. Tiykargı arxitektura qásiyetleri dinamikalıq jazıw, yadı avtomatikalıq basqarıw, tolıq introspekciya, qayta islew mexanizmi, kóp aǵımlı esaplawlardı qollap-quwatlaw, joqarı dárejedeги maǵlıwmatlar strukturalarınan ibarat bolıp

esaplanadi. Programmaların modullarğa bóliniwi qollap-quwatlanadı, bul bolsa óz gezeginde paketlerge birlestiriliwi múmkin. Python - rawajlanıp atırған programmalaştırıw tillerinen biri bolıp tabıladı, til qásiyetlerin qosıw/ózgertiw menen jańa versiyalar shama menen eki yarım jıldı shıǵarıladı [2].

Java tiline keletuǵın bolsaq ol 1991-jılı Sun Microsystems kompaniyasında James Gosling basshılıǵında jaratılǵan. Basında ol “Oak” dep atılǵan bul til 1995-jılı rasmi túrde “Java” dep ózgertildi.

Daslep Java telefonlarǵa uqsas elektron qurılımlardı programmalaştırıw ushın arnalǵan edi. Keyinirek Java nı brouzerlerdi programmalaştırıw ushın qollay basladı. Java da qosımshalar jaratıw múmkinligi bar bolıp, olardıń grafik elementlerin komponentleri retinde rásmiylestirile baslandı, nátiyede JavaBeans dúnyaǵa keldi. Bunıń menen Java tarqaq sistemalar hám CORBA texnologiya álemi menen bekkem baylanısqan aralıq programmalıq támiynat álemine kirip keldi. Java kirip barmaǵan jónelisti júdá kem ushıratıw múmkin, eger dus kelgen táǵdirde de ol waqtınshalıq, Java ol jerde de tez arada kirip baradı. Sol sebepli Java ni - texnologiya dep ataydı [3].

Búgúngi kúnde Java eń kóp qollanılauıǵın dástúrlew tilleriniń biri bolıp tabıladı. Enterprise baǵdarlamalarda, Android qosımshalarında, web-serverlerinde jáne basqa da kóplegen salalarda qollanıladı.

Python programmalaştırıw tili mobil qurılımlar ushın ilovalardı jaratıw ushın jaqsı saylangan til emes. Python tiykarınan web hám desktop qosımshaları, sonıń menen birge, maǵlıwmatlar analizi hám matematikalıq ámeller ushın arnalǵan. Mobil qurılımlar ushın programmaları tiykarınan Java (Android ushın) yamasa Swift (iOS ushın) tillerinde jazıladı. Bul tillerde mobil qurılımlar ushın arnawlı programma aynaları, multi-threading, grafika hám basqa ayrıqshalıqlar bar [4].

1. Kivy - Python ushın ashıq derekli kodlı mobil qosımsha jaratıw ushın framework bolıp, Kivy menen siz Android hám iOS ushın natıflaw programmaların jaratıwıńız múmkin.

2. PyQT - Python ushın QtFramework tiykarında isleytuǵın krosplatforma programmalaştırıw quralı. Bul jandasıw menen Android, iOS, Windows, macOS hám basqa platforma ushın programmalar jaratıwıńız múmkin.

3. PyTorch Mobile - PyTorch kitapxanasınıń mobil qurılımlar ushın jeńillestirilgen versiyası. Bunda siz mobil qurılımlar ushın mashına úyreniw modellerin qóllawıńız múmkin.

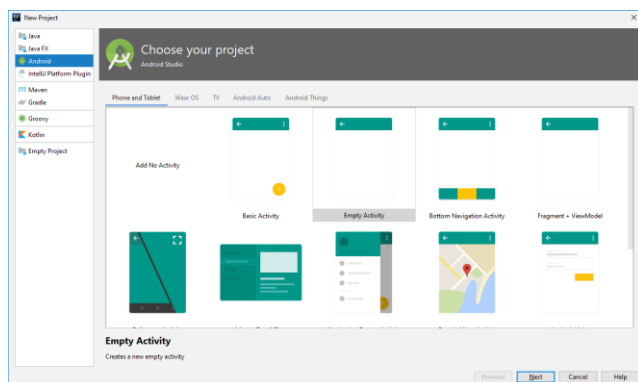
Bul jandasıw hám qurallarından paydalanıp, siz Pythondaǵı programmaları mobil qurılımlar dástúrine aylandırıwıńız múmkin. Biraq bul jumıslar ushın bilim hám tájiriye kerek boladı.

Java programmalaştırıw tili Android mobil qurılımlar ushın tiykarǵı programmalaştırıw tiline aylanıp bolǵan. Java járdeminde Android ushın kúshli hám interaktiv mobil qosımshalar jaratıw múmkin.

Java járdeminde Android mobil qosımshalar jaratıw ushın tómendegi súwrette keltirilgen wazıypalardı orınlawıńız kerek.

Java IntelliJ IDEA Community Edition 2019.3.2 x64 iske túsirip, kerekli bólimdi tańlaw kerek. Yaǵnıy File-New-Project. tańlanadı. Soń shablonlar tańlaw bólimine ótiledi hám de kerekli forma tańlanadı.

2-súwret. Shablon aynası

1. Paydalanıwshı interfeysi (UI) dúziw: Android Studio járdeminde XML fayllarında grafik elementlerdi, ekran tártibi hám kórinislerdi jaratıw. Bul jerde siz tuymeler, tekst maydanları, súwretler hám basqa komponentlerdi jaylastırıw múmkin.

2. Java kodın jazıw: Android SDK járdeminde Java kodında qosımshańızdıń tiykarǵı funkcionallıǵı, logika hám basqarıwdı ámelge asırasız. Bul jerde paydalanıwshı interfeysi menen óz ara baylanıstı támiyinleysiz, maǵlıwmatlardı qayta isleysiz hám basqa zárúrlı ayrıqshalıqlardı qosıwıńız múmkin.

3. Sinap kóriw hám sazlaw (Emulyator): Joybardı sistemalı túrde sinaw hám kerekli ózgerislerdi kiritip, optimallastırıw barıw. Simulator yamasa haqıyqıy qurılımlarda sinap kóriw ámelge asırıladı.

4. Qosımshanı eksport qılıw: Tayın qosımshanı Android qurılımlarına ornatıw ushın eksport procesin ámelge asırıw. Qosımshańızdı APK yamasa Google Play ushın tuwrı formatlaw wazıypaların islew.

Joqarıdaǵı basqıshlardı orınlaǵan halda siz Android operatsion sisteması ushın Java programmalaştırıw tili járdeminde professional mobil qosımsha jaratıwıńız múmkin. Bu komponent oqıwshılar hámde oqıtıwshılar ushın paydalı boladı.

Zamanagóy dástúrlew tilleri hám frameworklardı qollanıw, joqarı sıpatlı mobil ilovalar jaratıw metodologiyasını islep shıǵıw hám olarǵa qoyılauıǵın wazıypalardı tómendegishe keltiriwimiz múmkin:

1. Mobil dástúrlew platformaların salıstırmalı analiz qılıw;

2. İlova jaratıwdıń optimal basqıshların anıqlaw;

3. Zamanagóy arxitekturalıq sheshimlerdi úyreniw;

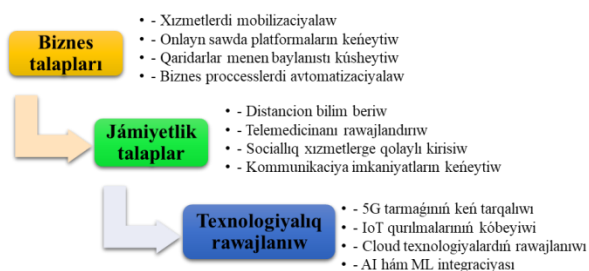
4. Testing hám deployment processlerin sistemalaştırıw.

Bunnan kelip shıǵıp izertlewdiń metodologiyası sıpatında qollanılauıǵın metodlarǵa salıstırmalı analiz, eksperiment ótkeriwi, statistikalıq maǵlıwmatlardı qayta islew analizi nen paydalanıwǵa boladı.

Sabaqlardı zamanagóy texnologiyalar arqalı shólkemlestiriw búgingi kúnniń tiykarǵı wazıypalarınan bolıp tabıladı.

Sol wazıypalardıń bir mobil tálim bolıp tabıladı. Mobil tálim - bul ıqsham, kóshpeli, mobil apparatlar hám texnologiyalar arqalı úziksiz túrde alıp barılauıǵın iskerlik bolıp, tálim alıwshılarǵa informaciya alıw yamasa jaratıw, baylanı arqalı tálim procesin jáne de nátiyjeli bolıwına múmkinshilik beredi.

Mobil ilovalar jaratıw boyınsha jumıstıń aktualıǵı tómendegi faktorlar menen belgilenedi.

3-súwret. Mobil ilovalar jaratıw boyınsha qoyılatuǵın talaplar

Ádebiyatlar

1. Qunnazarov A.Q. Mobil texnologiyalar járdeminde pedagogikalıq programmalıq qurallar jaratıw // *Ilm hám jámiyet.* -Nókis: 2022. №1. – B. 32-33.
2. Mamarajabov M., To‘rayev R. Zamonaviy dasturlash tillari (Python dasturlash tili asoslari). O‘quv qo‘llanam. –Toshkent: 2022. 155-b.
3. Tursunov N.X., Ergashev A.Q. Java tilida obyektga yo‘naltirilgan dasturlash. O‘quv qo‘llanam. –Toshkent: 2018. “Aloqachi”, 146-b.
4. Tojiboeva M.Z. 2021. Mobil ilovalardan ta‘lim jarayonida foydalanish metodikasi. *Scientific progress*, 2(2), 683-690.

REZYUME. Bu maqolada zamonaviy dasturlash tillari va turlari, ularning dunyo miqyosidagi reytingi, Python, Java dasturlash tillarida mobil ilovalar yaratish, mobil ilovalar yaratishga qo‘yiladigan talablar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье представлены современные языки программирования и их типы, их рейтинг в мировом масштабе, создание мобильных приложений на языках программирования Python и Java, а также требования к созданию мобильных приложений.

SUMMARY. This article describes the requirements for modern languages and types of programming, their world ranking, the creation of mobile applications in Python, Java programming languages, and the creation of mobile applications.

ФОРМИРОВАНИЕ БАЗОВЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УМЕНИЙ. НЕОБХОДИМЫХ ТРЕНЕРУ ПРИ ОБУЧЕНИИ ГИМНАСТИЧЕСКИМ УПРАЖНЕНИЯМ НА БРЕВНЕ

И.И.Моргунова – доктор философии по педагогическим наукам
Узбекский государственный университет физической культуры

Таянч сўзлар: дастур талаблари, ўқитиш босқичлари, билим кўникма ўқув жараёни, махсус жисмоний, махсус моторли ва махсус техник тайёргарлик, ўқитиш методикаси, восита фазилатларини ривожлантириш воситалари.

Ключевые слова: программные требования, этапы обучения, знания, умения, учебный процесс, специально физическая, специально двигательная и специально техническая подготовка, методика обучения, средства развития двигательных качеств.

Key words: program requirements, learning stages, knowledge, skills, educational process, specially physical, specially motor and specially technical training, teaching methods, means of developing motor qualities.

Материалы исследований ряда авторов, а именно, Л.Я.Аркаева в соавт. [1]; Ю.К.Гавердовского [4,5]; М.Н.Умарова [6,7] показали, что обучение и совершенствование программных элементов на гимнастическом бревне требует научного обоснования с целью подведения основы педагогического и биомеханического анализа двигательного действия и на их основе формирования устойчивого двигательного навыка изучаемого упражнения.

Необходим поиск научно обоснованных методов обучения студентам, которые ускорят процесс знания и обеспечат будущим педагогам тренерам общий подход, позволяющий найти оптимальный способ решения поставленных перед ними задач [1,4,5,8].

Цель исследований: Разработка требований к программе и на их основе сформировать профессионально-педагогические навыки тренера, необходимых для обучения на гимнастическом бревне.

Организация исследований. Для того чтобы проверить эффективность разработанного метода обучения студенток-гимнасток программного и квалификационного упражнения на бревне была проведена предварительная педагогическая проверка. Процесс освоения программного упражнения на бревне прошел три этапа в сентябре 2020 года и июне 2022 года.

В реализации методики обучения мы ориентировались на рекомендации Ю.К.Гавердовского [2, 3] М.Н.Умарова [7, 8] о «адаптации упражнения обучения», согласно которым каждое движение реализуется в соответствии с определенной программой, зависящей

от состава, структуры и двигательных характеристик.

Результаты исследования. Предложенный вариант группы упражнений, направленных на эффективное развитие базовых двигательных качеств и возможность последовательно осваивать программные элементы на гимнастическом снаряде разрешил возможность поэтапно изучить и закрепить соревновательные упражнения на гимнастическом бревне.

Первостепенной задачей предварительного эксперимента по освоению программных упражнений было развитие двигательных качеств и овладение техникой, целенаправленное формирование параметров движения, характерных для наиболее сложных упражнений с однотипными техническими основами. В нем участвовали две группы гимнасток – КГ и ЭГ.

Педагогическое исследование освоения программного упражнения на бревне было условно проведено в три этапа. Содержание этапов процесса обучения наглядно представлены в таблице 1.

В основе программы подготовки хореографического и квалификационных упражнений для группы контроля была разработана типовая модель программы подготовки специализированного образовательного учреждения и школы спортивной гимнастики.

С целью проверки диапазона колебания результатов и их уровень значимости на этапе предварительных исследований нами были проведены контрольные испытания по двигательной подготовке с использованием группы контрольных упражнений, рекомендованных Ю.К.Гавердовским [2]

Юлмақлап айтқанда мобил илоалар жаратıw - буl қурамалı process болıп, ол бир несше басқıшлардан ібарат. Заманағоы дástúрlew tilleri hám frameworklar дástúрlewshilerge жоқарı сıпатı мобил qosımshalar жаратıwда úлкен jáрдem бередı. Jaqsı мобил qosımsha жаратıw ushın bizge birinshiden tuwrı texnologiyalardı tańlaw, ekinshiden arxitekturalıq sheshimlerge itibar beriw, úshinshiden testing hám optimallasırıwǵa waqıt ajratıw hámde qáwıpsızlık máselelerin esapqa alıw kerek.

Mobil qosımshalar жаратıw - буl қурамалı, бıraq qızıqlı process болıп jetıskenliklerge erisiw ushın тураqlı úyreniw hám ámeliyat zárúrli болıп tabıladı.

Таблица 1. Содержание этапов процесса обучения программным упражнениям на гимнастическом бревне студенток-гимнасток

Этапы	Длительность	Контрольная группа	Экспериментальная группа
I этап Предварительной подготовки (1-2-3 семестры)	14 месяцев	Обеспечение физической готовности к выполнению программных элементов и хореографических упражнений на ковре и низком бревне, формированию навыков отталкивания	Обеспечение физической готовности к выполнению программных элементов и упражнений на ковре и бревне, формированию универсальных двигательных навыков. Технология обучения программных упражнений. Элементы хореографии.
		Развитие силы, быстроты, скоростно-силовых качеств, статической выносливости, гибкости и пр. посредством ОФП и СФП	
		Выполнение упражнений традиционным способом	Выполнение упражнений с последовательной методикой постановки стоп и кистей при выполнении различных по структуре элементов программы на акробатической дорожке и на бревне.
		Занятия на бревне по традиционной методике	Внедрение в учебно-тренировочный процесс подводящих, развивающего и контрольных упражнений и комплексов. Хореографические упражнения у станка и на середине ковра.
Освоение программных элементов на ковре и на низком бревне			
II этап Предварительной подготовки (4-5-6 семестры)	14 месяцев	Формирование двигательного навыка отталкивания от опоры. Выполнение подводящих упражнений для обучения акробатических упражнений на низком и высоком снаряде. Занятия на бревне по традиционной методике.	Формирование универсального двигательного навыка отталкивания от опоры. Выполнение подводящих упражнений на акробатической дорожке и на бревне (с последовательной постановкой стоп и кистей). Внедрение в учебно-тренировочные занятия на бревне подводящего комплекса по физической и технической подготовке. Элементы хореографии у станка и на середине ковра.

III этап специализированной подготовки (7-8 семестры)	3 семестра для экспериментальной группы	Формирование двигательного навыка. Совершенствование специально-двигательных и физических качеств, Практические и теоретические знания и умения при обучении программных упражнений на гимнастическом бревне.	Совершенствование специально-двигательных и физических качеств, Закрепление основ техники выполнения элементов и формирование на их основе соединений и комбинаций. Практические и теоретические знания и умения при обучении программных упражнений на бревне. Повышение уровня профессионально-педагогических знаний и умений у студенток на бревне
	5 семестров для КГ	Выполнение подготовительных (комплексы специально-двигательной подготовки) и подводящих (комплекс специально-технической подготовки) упражнений на акробатической дорожке, по мере усвоения переход на низкое и высокое бревно	

Уровень двигательной подготовки был выявлен на основании экспериментальных данных, при этом особое внимание отводилось вопросам биодинамической соразмерности двигательных действий, в частности той группы мышц, непосредственно участвующих в успешности освоения техники и на их основе, не только позволяющей формировать двигательный навык, но и совершенствовать соревновательное упражнение. Так как успешность освоения акробатических и хореографических упражнений в полной мере взаимосвязано с уровнем развития базовых физических качеств его динамических характеристик, в частности скорости и силы отталкивания от опоры при выполнении программного упражнения гимнасткой.

С учетом вышесказанного в сформированную группу контрольных упражнений по СФП были включены упражнения, позволяющие определить уровень базовых физических качества, динамической направленности, а именно: бег на 20 м, прыжок в длину, прыжки на возвышение, отжимание в упоре лежа с хлопками, поднимание туловища, «пистолет». Одновременно в состав контрольных тестов по СФП были включены упражнения, позволяющие определить уровень подвижности в суставах (выкрут в плечах и «мостик»), специальную выносливость (удержание туловища между скамейками) и способность удерживать статическое равновесие (удержание равновесия в стойке на руках).

Материалы математической статистики и данные педагогических исследований позволили заключить, что уровень физического развития и двигательной подготовленности студенток-гимнасток не имеют существенных различий и колеблется в приемлемых пределах т.е. что указывает на эффективность предложенной нами методики обучения акробатических и хореографических упражнений в процессе академических и учебно-тренировочных занятий. (табл. 2).

Таким образом, можно сказать, что группы гимнасток, которые участвовали в педагогическом эксперименте, относительно равны между собой по уровню подготовки.

Таблица 2. Достоверность различий в уровне СФП гимнастов контрольной и экспериментальной групп перед началом проведения педагогического эксперимента

№ п/п	Показатели	Единицы измерения	Контрольная группа (n=60 ч.)		Э.Г. (n=60 ч.)		t	p	
			М	δ	М	δ			
1.	Бег на 20 м	с	4,7	0,2	4,9	0,2	0,7	>0,05	
2.	Прыжок в длину	см	138,0	2,1	135,0	4,0	0,5	>0,05	
3.	Прыжки на возвышение за 10 с.	Кол-во	8,4	0,3	8,0	0,4	0,6	>0,05	
4.	Отжимания в упоре лежа с хлопками за 10 с.	Кол-во	9,3	0,6	9,2	0,8	0,08	>0,05	
5.	Поднимания туловища за 10 с.	Кол-во	7,1	0,5	7,7	0,5	0,8	>0,05	
6.	«Пистолет» за 10 с.	Кол-во	6,9	0,5	6,3	0,5	0	>0,05	
7.	Горизонтальное удержание туловища между скамейками	с	10,6	1,2	10,4	1,2	0,1	0,1	>0,05
		с	9,5	1,2	9,8	0,9	0,4	0,4	>0,05
8.	Стойка на руках	с	3,4	0,3	3,6	0,3	0,5	>0,05	
9.	Выкруты плечах	см	59,0	2,2	57,7	1,3	0,4	>0,05	
10.	«Мостик»	см	35,7	2,7	35,4	3,4	0,07	>0,05	

Выводы: Результаты предварительного эксперимента и контрольные испытания по СФП направлены на повышение не только двигательной, но и технической подготовки указали на отсутствии достоверных различий в исследуемых показателях.

Материалы контрольных испытаний, проведенных по завершению основного эксперимента, показали существенную значимость предложенных вариантов повышения специально-двигательной подготовки и педагогическую направленность подводящих упражнений, способствующих поэтапно осваивать различной групп трудности акробатических и хореографических упражнения и на их основе успешно сдать зачетные требования курса и сформировать соревновательные комбинации на бревне.

Полученные данные экспериментальных исследований и результаты тестовых испытаний позволили заключить, что предложенные нами группа развивающих упражнений и средства текущего контроля позволило не только повысить уровень физической подготовленности гимнастов, но и успешно освоить группу программных элементов, вне зависимости от технологии обучения.

Литература

1. Аркаев Л.Я., Сучилин Н.Г. Как готовить чемпионов. /Теория и технология подготовки гимнастов высшей квалификации. -М.: ФИС 2004. –С. 326.
2. Гавердовский Ю.К. в соавт. Спортивная гимнастика (мужчины и женщины). Примерные программы спортивной подготовки для ДЮСШ, СДЮШОР и ШВСМ. –Москва: 2005. –С. 511.
3. Гавердовский Ю.К. Обучение спортивным упражнениям. Биомеханика. Методология. Дидактика. -М.: Советский спорт, 2008. –С. 912.
4. Гавердовский Ю. К. Теория и методика спортивной гимнастики: учебник в 2 т. Т. 2/ Ю.К. Гавердовский, В.М.Смолевский. -М.: Советский спорт. 2014. –С. 231.
5. Гавердовский Ю.К. Теория и методика спортивной гимнастики: [учебник для вузов по направлению «Физическая культура»: в 2 томах]. - Москва : Советский спорт, 2021. 24 см. Т. 1. 2021. –С. 368.
6. Моргунова И.И. Формирование профессионально- педагогических умений и двигательных навыков у студенток на гимнастическом бревне Дисс...PhD. -Чирчик: УзГУФК, 2023. –С. 143.
7. Умаров М.Н. Система тренировочных и соревновательных нагрузок в спорте. [Учебное пособие]. -Т.: «Makon savdo print», 2024. –С.227.
8. Умаров М.Н. «Теория и методика гимнастики». Специально-двигательная подготовка гимнастов. [Учебное пособие]. УзГУФК. -Чирчик: 2023. –С. 295.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўқув жараёнини бошқариш ва уларнинг асосида касбий билим ва кўникмаларни шакллантириш масалалари кўриб чиқилди. Биомеханик хусусиятлар материалларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, акробатик ва хореографик машқларни бажариш техникасининг рационалиги, биринчи навбатда, турли таркибий гуруҳларнинг дастурий элементларини ўқитишнинг даслабки босқичида гимнастикачиларнинг тезлик-куч тайёргарлигига боғлиқ.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы управление учебно-тренировочным процессом и на их основе формирование профессиональных знаний и умений. Анализа материалов биомеханических характеристик показал, что рациональность техники выполнения акробатических и хореографических упражнений зависит, прежде всего, от скоростно-силовой подготовленности гимнастов на начальном этапе обучения программных элементов различных структурных групп.

SUMMARY. The article discusses the issues of managing the educational and training process and, based on them, the formation of professional knowledge and skills. The analysis of materials of biomechanical characteristics showed that the rationality of the technique of performing acrobatic and choreographic exercises depends primarily on the speed and strength training of gymnasts at the initial stage of training program elements of various structural groups.

EKOLOGIK TARBIYADA FIZIKA FANINING ROLI

A.E.Otarbaev – assistent o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: barqaror rivojlanish, ekologik muammolar, issiqxona effekti, fizika qonunlari, termodinamika, fanlararo yondashuv, energiya tejamlorligi, iqlim oʻzgarishi, ekologik ong.

Ключевые слова: устойчивое развитие, экологические проблемы, парниковый эффект, физические законы, термодинамика, междисциплинарный подход, энергосбережение, климатические изменения, экологическое сознание.

Key words: sustainable development, environmental problems, greenhouse effect, physical laws, thermodynamics, interdisciplinary approach, energy conservation, climate change, environmental consciousness.

Kirish. Bugungi kunda zamonaviy jamiyat tezkor yechimlarni talab qiladigan global ekologik muammolarga tobora koʻproq duch kelmoqda. Barqaror rivojlanish, biosferani saqlash va ekologik halokatlarning oldini olish masalalari xalqaro siyosat va ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yoʻnalishlaridan biriga aylanmoqda. Global isish, atrof-muhitning ifloslanishi va bioxilma-xillikning yoʻqolishi kabi ekologik muammolar kompleks xarakterga ega boʻlib, ularni hal qilish uchun fanning turli sohalaridan bilimlarni jalb qilish zarur. Bu jarayonda yosh avlodda ekologik masʼuliyatli dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladigan taʼlim muhim rol oʻynaydi. Buning uchun ekologik jihatlarni turli oʻquv fanlariga, jumladan, fizika

faniga integratsiya qilish zarur [1].

Fizika tabiiy-ilmiy turkumning asosiy fanlaridan biri boʻlib, u oʻquvchilar tomonidan koʻplab ekologik muammolarni tushuntirish va tushunish uchun muhim vosita boʻlib xizmat qilishi mumkin. Ekologik jarayonlar asosida yotuvchi tabiiy hodisalarni energiyani saqlanish qonunlari, termodinamika, optika va boshqalar kabi fizik qonunlarga boʻysunadi. Ushbu qonunlarni tushunish atrof-muhitdagi oʻzgarishlar mexanizmlarini, masalan, issiqxona effekti, iqlim oʻzgarishi, havo, suv va tuproqning ifloslanish jarayonlarini chuqurroq anglashga imkon beradi. Masalan, termodinamika qonunlari prizmasi orqali issiqlik uzatish hodisalarini oʻrganish oʻquvchilarga global isish sabablarini

tushunish imkonini beradi, gidrodinamika va optika qonunlarini bilish esa ifloslantiruvchi moddalarning suv va havoda tarqalish jarayonlarini tushuntira oladi [2].

Shu bilan birga, an'anaviy fizika ta'limi ko'pincha haqiqiy ekologik muammolar bilan bog'liq bo'lmagan mavhum masalalar va misollar bilan cheklanib qoladi. Bu esa o'quvchilarning olayotgan bilimlarining amaliy ahamiyatini va ularning atrof olam bilan aloqasini anglab yetmasligiga olib keladi. Ekologik muammolar kuchayib borayotgan sharoitda o'quvchilarda ekologik ongning shakllantirishga hissa qo'shish orqali fizik qonuniyatlarni ekologik kontekstga integratsiyalash imkonini beradigan o'qitish metodikasini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etad [5;6].

Ushbu metodikaning asosiy yo'nalishlaridan biri ta'limda fanlararo yondashuvni amalga oshirish bo'lib, unda fizik qonunlar alohida emas, balki haqiqiy ekologik muammolar kontekstida taqdim etiladi. Bunday yondashuv o'quvchilarni global muammolarni hal qilishda faol ishtirok etishga undaydi va ularning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, fizika va ekologiya integratsiyasi ekologik xavflarni tahlil qilish va baholash uchun juda muhim bo'lgan modellashtirish va bashorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga imkon beradi [7].

Ushbu maqolaning maqsadi o'quvchilarning ekologik muammolarni anglashda fizika qonunlarini integratsiyalashning asosiy yondashuvlari va usullarini ko'rib chiqishdan iborat. Biz fizik qonunlardan turli xil ekologik hodisalarni tushuntirishda qanday foydalanish mumkinligini tahlil qilamiz va o'quvchilarga atrof-muhit muammolariga yanada ongli yondashishga yordam beradigan aniq misol va loyihalarni taklif qilamiz. Shuningdek, maqolada fanlararo yondashuv prizmasi orqali o'qitish samaradorligini oshirishga qaratilgan o'qituvchilar uchun metodik tavsiyalar taqdim etiladi.

Shunday qilib, ushbu ish o'quvchilarga nafaqat fizika qonunlarini o'zlashtirishga, balki ularni dolzarb ekologik muammolarni hal qilishda amalda qo'llashni tushunishga imkon beradigan ta'lim texnologiyalarini rivojlantirishga qaratilgan. Global iqlim o'zgarishi va boshqa ekologik tahdidlar sharoitida bunday ta'lim yondashuvlari tabiatni asrash va barqaror rivojlanishni ta'minlash bo'yicha mas'uliyatli qarorlar qabul qila oladigan yangi avlodni shakllantirish uchun juda dolzarb va zarur bo'lib qolmoqda.

Asosiy qism. Ekologik muammolarni o'rganishda fizika qonunlarining integratsiyasi o'quvchilarga turli ilmiy fanlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rish imkonini beradi, bu esa tizimli tafakkurni rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, murakkab ekologik jarayonlarni tushunish uchun zarur bo'lgan axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, radiatsion issiqlik almashinuvi jarayonlarining fizik asoslarini tushunish o'quvchilarga global isish hodisasini va bu jarayonda issiqxona gazlarining rolini tushuntirishga yordam beradi [3;4].

Bunday fanlararo yondashuv o'quvchilarga fizikani faqat abstrakt modellarni o'rganuvchi nazariy fan sifatida emas, balki dolzarb ekologik muammolarning yechimlarini taklif qila oladigan amaliy fan sifatida qabul qilish imkonini beradi.

Fizik qonunlar ko'plab ekologik jarayonlarni tushuntirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. O'quv jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan bir nechta asosiy misollarni ko'rib chiqamiz.

Masalan, termodinamika qonunlari energiya iste'moli bilan bog'liq ekologik muammolarni tushunishda asosiy rol o'ynaydi. Termodinamikaning ikkinchi qonuniga ko'ra, energiyaning har qanday uzatilishi yo'qotishlar bilan bog'liq va oxir-oqibatda energiyaning bir qismi issiqlik shaklida tarqaladi. Bu tamoyil energiyani tejash barqaror rivojlanish uchun nima uchun muhimligini tushunish uchun muhimdir.

Turli xil energiya manbalarining samaradorligini tahlil qilish termodinamikaning ikkinchi qonunini qo'llashga misol bo'la oladi. O'quvchilar ko'mirli elektr stansiyalari va quyosh batareyalari kabi turli qurilmalarning foydali ish koeffitsientini (FIK) hisoblashlari va qaysi texnologiyalar energiyani tejash va issiqlik yo'qotishlarini minimallashtirish nuqtai nazaridan samaraliroq ekanligini ko'rishlari mumkin. Ushbu hisob-kitoblarga atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish uchun qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish muhimligini tushunishga imkon beradi.

Masala namunasi: Maydoni 100 m^2 bo'lgan turar joy binosini qish davrida isitish uchun zarur bo'lgan energiya miqdorini hisoblang. O'quvchilar materiallarning issiqlik izolyatsiyalash xususiyatlarini, atrof-muhit haroratini hisobga olishlari va masalani yechish uchun termodinamika qonunlaridan foydalanishlari kerak.

Ishning maqsadi - materiallar va isitish tizimlarini tanlash energiya sarfi va ekotizimga qanday ta'sir qilishini ko'rsatish.

O'quvchilar laboratoriya uskunalaridan foydalangan holda issiqxona effekti modelini yaratishlari va issiqxona gazlarining turli konsentratsiyalarining yopiq tizimdagi haroratga ta'sirini tahlil qilishlari mumkin. Ushbu loyiha o'quvchilarga iqlim o'zgarishining sabablari va uni yumshatish bo'yicha ehtimoliy choralarni tushunishga yordam beradi.

Turli ifloslantiruvchi moddalar qo'shilganda suvning tiniqligini o'lchash bilan bog'liq tajriba-sinov ishlari o'quvchilarga optika qonunlari va ularning ekologiyada qo'llanilishini amalda tushunishga yordam beradi. Tadqiqot turli suv havzalaridan olingan suv namunalarini tahlil qilish va ifloslangan suvda yorug'likning qaytishi va tarqalishi bilan bog'liq hisob-kitoblarni o'z ichiga olishi mumkin.

Bunday integratsiyaning amaliy ahamiyati atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirishga yordam beradigan texnologiyalarni ishlab chiqish va barqaror rivojlanish g'oyalari ilgari surish uchun fizik bilimlarni qo'llash imkoniyatidan iborat. Natijada, bunday o'qitish metodikasi fizika qonunlari va tabiiy jarayonlarni tushunishga asoslangan bilimlardan foydalanib, global ekologik muammolarni hal qilishda faol ishtirok eta oladigan o'quvchilarning yangi avlodini shakllantirishga yordam beradi.

Endi **“Termodinamika va energiya tejamkorlik”** mavzusiga bag'ishlangan dars rejasini ko'rib chiqamiz.

Dars maqsadi:

O'quvchilarni termodinamikaning asosiy qoidalari bilan tanishtirish va ularni energiya tejash sohasida amalda qo'llashni ko'rsatish. Termodinamika qonunlari ekologik muammolar va barqaror rivojlanish bilan qanday bog'liqligini muhokama qilish.

Vazifalar:

1. *Ta'limiy:*

Darsning asosiy ta'limiy vazifalaridan biri o'quvchilarning avval o'rganib ulgurgan termodinamikaning birinchi va ikkinchi qonunlari haqidagi bilimlarini mustahkamlashdir. Biroq, ushbu darsda bu qonunlarning asosiy qoidalari shunchaki eslatish emas, balki ularning mazmunini tushunish va amalda qo'llashni chuqurlashtirish kerak.

- Termodinamikaning birinchi qonuni (energiyaning saqlanish qonuni) ga ko'ra, energiya paydo bo'lishi yoki yo'qolishi mumkin emas, u faqat bir shakldan boshqasiga o'tadi. O'quvchilar ushbu qonun yopiq va ochiq tizimlarda energetik muvozanatni belgilashi kerakligini tushunishlari kerak.

- Termodinamikaning ikkinchi qonuniga ko'ra, energiya uzatish jarayonlari har doim yo'qotishlar bilan birga kechadi, energiyaning bir qismi har doim issiqlik shaklida tarqaladi va bu tizimda entropiyaning (tartibsizlik darajasi) ortishiga olib keladi.

Vazifa shundaki, o'quvchilar qonunlarning ta'riflarini shunchaki o'rganmaydilar, balki ularning tabiat va texnika uchun fundamental ahamiyatini anglaydilar, ular real dunyoga qanday ta'sir qilishini va kundalik hodisalarni tushuntirishga qanday yordam berishini tushunadilar.

Darsning ta'lim dasturi doirasida o'quvchilar issiqlik almashinuvining asosiy jarayonlari: *konveksiya, issiqlik o'tkazuvchanlik va nurlanish* bilan tanishishlari kerak. Ushbu jarayonlar energiyaning atrof-muhitga qanday uzatilishini va energiyani samarali iste'mol qilish uchun issiqlik yo'qotishlarini minimallashtirish mumkinligini tushunish uchun muhimdir.

Darsda o'quvchilarga issiqlik almashinuvini qonunlari kundalik hayotga, xususan, uy va binolarning energiya samaradorligiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatish kerak.

2. Rivojlantiruvchi:

Darsning rivojlantiruvchi vazifalari o'quvchilarning intellektual, kognitiv, ijodiy va tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish va takomillashtirishga qaratilgan. Termodinamika va energiya tejamkorligiga oid materiallar asosida o'quvchilarda nafaqat bilimlarni o'zlashtirish, balki tanqidiy fikrlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, yechim topish va amaliy masalalarni yechishda ilmiy usullarni qo'llash qobiliyatlarini rivojlantirishni ta'minlash lozim.

Termodinamika va energiya tejash masalalarini o'rganish o'quvchilardan ma'lumotlarni tahlil qilish, turli nuqtayi nazarlarni baholash va o'z xulosalarini chiqarish qobiliyatini talab qiladi. Buning uchun o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish muhim bo'lib, bu ularga nafaqat nazariy qoidalarni idrok etish, balki ushbu qonunlarni qo'llashning haqiqiy oqibatlarini haqida savollar berish imkonini beradi.

- O'quvchilar energiya tizimlari va texnologiyalarini ularning afzalliklari va kamchiliklarini hisobga olgan holda tanqidiy baholashni o'rganadilar. Masalan, ular qayta tiklanadigan va qayta tiklanmaydigan energiya manbalaridan foydalanish samaradorligini ko'rib chiqishlari, atrof-muhit va iqtisodiyotga ta'siri haqida savollar berishlari mumkin.

- O'qituvchi o'quvchilarga bir vaqtning o'zida bir nechta omillarni (masalan, iqtisodiy foyda va ekologik zararni) tushunishni talab qiladigan keyslar va vazifalarni taklif qiladi. Bu *murakkab muammolarni tahlil qilish*, ularni turli tomondan ko'rib chiqish va oqilona qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Topshiriq namunasi: o'quvchilarga energiyani tejash nima uchun har doim ham kundalik hayotda faol joriy qilinmasligini muhokama qilishni taklif qilish. Energiyani tejaydigan texnologiyalarni joriy etishga qanday omillar (ijtimoiy, iqtisodiy) to'sqinlik qilishi mumkin?

3. Tarbiyaviy:

Darsning tarbiyaviy vazifalari o'quvchilarda sof akademik bilimlar doirasidan tashqariga chiqadigan axloqiy-etik fazilatlar, qadriyatli yo'nalishlar va ijtimoiy ustanovkalarni shakllantirishga qaratilgan. Termodinamika va energiya tejamkorligini o'rganish o'quvchilarda atrof-muhit uchun mas'uliyat hissi, resurslarga ongli munosabatda bo'lish va barqaror rivojlanish qadriyatlarini shakllantirish uchun ajoyib imkoniyatdir.

Darsning asosiy tarbiyaviy vazifalaridan biri o'quvchilarda energiya resurslaridan foydalanishda ongli munosabatni shakllantirishdir. Zamonaviy dunyoda energiya, suv va yoqilg'i kabi resurslardan ko'pincha nooqilona foydalanilmoqda, bu esa ekologik va iqtisodiy muammolarga olib kelmoqda. O'qituvchining vazifasi o'quvchilarga tabiiy resurslarga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish va ulardan tejab-tergab foydalanish muhimligini yetkazishdir.

- O'quvchilar energiya cheklangan resurs ekanligini va undan nooqilona foydalanish tabiiy zaxiralarning kamayishi va atrof-muhitning ifloslanishiga olib kelishini anglab yetishlari kerak. Bunday tushunish resurslarga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni tarbiyalashga yordam beradi.

- Energiya iste'moli va iqlim o'zgarishi va atrof-

muhitning ifloslanishi kabi ekologik oqibatlar o'rtasidagi bog'liqlikni ta'kidlash muhimdir. Bu esa o'quvchilarda ekologik ong va o'z xatti-harakatlari uchun mas'uliyatni tarbiyalaydi.

Tarbiyaviy suhbatga misol: darsda shaxsiy odatlar (masalan, elektr energiyasi, suv, issiqlikdan foydalanish) atrof-muhitga qanday ta'sir qilishi mumkinligini muhokama qilish mumkin. O'qituvchi o'quvchilarga kundalik hayotda energiya iste'molini kamaytirish va shu orqali sayyora resurslarini saqlashga hissa qo'shish haqida o'ylab ko'rishni taklif qilish mumkin.

Darsning borishi:

1. Tashkiliy qism (2-3 daqiqa)

- O'quvchilar bilan salomlashish, darsga tayyorgarlikni tekshirish.

- Dars mavzusi va maqsadini e'lon qilish.

O'qituvchi: Bugun biz termodinamika - energiya va issiqlikni o'rganuvchi fan haqida gaplashamiz. Biz termodinamika qonunlaridan turmushda va sanoatda energiyani samarali boshqarish uchun qanday foydalanish mumkinligini ko'rib chiqamiz, shuningdek, bu ekologiya bilan qanday bog'liqligini muhokama qilamiz.

2. Bilimlarni mustahkamlash (5 daqiqa)

- O'qituvchi o'quvchilarning issiqlik o'tkazuvchanlik, harorat va energiya haqidagi bilimlarini tekshirish uchun savollar beradi.

- Avvalgi mavzuni muhokama qilish (agar fizika bo'yicha energiya bilan bog'liq darslar bo'lsa).

Savollarga misol:

- Energiya nima? Energiyaning qanday turlarini bilasiz?

- Issiqlik nima va u haroratdan nimasi bilan farq qiladi?

- Issiqlik qanday yo'llar bilan uzatiladi?

3. Yangi material bayoni (25 daqiqa)

3.1. Termodinamikaga kirish (7 daqiqa)

- Termodinamika nima ekanligini tushuntirish.

- Termodinamikaning asosiy qonunlari sharhi:

1. **Termodinamikaning birinchi qonuni** (energiyaning saqlanish qonuni): yopiq sistemada energiya yaratilishi yoki yo'q qilinishi mumkin emas, u faqat o'zgartiriladi.

$$Q = \Delta U + A$$

bu yerda ΔU - tizim ichki energiyasining o'zgarishi, Q - tizimga beriladigan issiqlik miqdori va A - u bajaradigan ish.

2. **Termodinamikaning ikkinchi qonuni:** issiqlik issiq jismlardan sovuq jismlarga o'z-o'zidan o'tadi; ikkinchi tur abadiy dvigatelni yaratish mumkin emas.

$$ds \geq \frac{dQ}{T}$$

bu yerda, s – entropiya; dQ – issiqlik manbayidan olingan issiqlik miqdori; T – issiqlik manbayining mutlaq harorati.

3.2. Termodinamikaning amaliy tatbiqi (8 daqiqa)

- Termodinamikaning birinchi va ikkinchi qonunlari kundalik hayotda qanday ishlashidan misollar:

- 1-misol: Sovutgich va issiqlik nasosining ishlashi - termodinamikaning ikkinchi qonunini qo'llash.

- 2-misol: Yoqilg'ining yonishi va energiyaning issiqlikka aylanishi termodinamikaning birinchi qonuniga misol bo'ladi.

- Termodinamika qonunlari issiqlik yo'qotish katta bo'lgan tizimlarning samarasizligini qanday izohlaydi (masalan, izolyatsiyasi yomon bo'lgan eski uylar).

3.3. Energiyani tejash va uning ahamiyati (10 daqiqa)

- Energiyani tejashga o'tish:

- Termodinamika qonunlari energiyadan oqilona foydalanish zarurligini qanday izohlaydi?

- Energiyani tejaydigan texnologiyalarga misollar: uylarning issiqlik izolyatsiyasi, quyosh batareyalari, issiqlik nasoslaridan foydalanish.

- Energiyadan samarasiz foydalanishning ekologik oqibatlari - global isish, issiqxona gazlari emissiyasining ko'payishi.

Namoyish: Issiqlik izolyatsiyasi (issiqlik suvni sekin sovitish) qanday ishlashini termos yoki boshqa yaxshi izolyatsiyalangan idish misolida ko'rsating.

4. O'tilgan mavzuni mustahkamlash (15 daqiqa)

Aqliy hujum:

Mavzuga kirish: O'qituvchi termodinamikaning asosiy qonunlari, issiqlik uzatish, ish, ichki energiya, entropiya tushunchalari haqida qisqacha ma'lumot beradi, shuningdek, zamonaviy texnologiyalarda energiyani tejash tamoyillarini ko'rib chiqadi.

Aqliy hujum uchun savollar qo'yish:

- Turmushda va sanoatda energiya samaradorligini oshirish uchun termodinamikaning qanday prinsiplaridan foydalanish mumkin?

- Energiyani tejash texnologiyalarining qanday misollarini bilasiz va ular termodinamika nuqtayi nazaridan qanday ishlaydi?

G'oyalar yaratish jarayoni:

- Barcha o'quvchilar masala bo'yicha fikr bildiradilar, ma'lum misollarni muhokama qiladilar yoki yangi texnologiyalarni taklif qiladilar.

- G'oyalar doskada yoki raqamli formatda (interaktiv doskada, Miro yoki Padlet kabi onlayn resurslar yordamida) qayd etiladi.

G'oyalarni tahlil qilish va baholash: O'quvchilar o'z takliflarini bildirgandan so'ng, taklif qilingan g'oyalar muhokama qilinadi. O'quvchilar va o'qituvchi ularni ilmiylik, qo'llanuvchanlik va samaradorlik nuqtayi nazaridan baholaydilar.

6. Darsni yakunlash (5 daqiqa)

- Asosiy xulosalarni umumlashtirish:
- termodinamika qonunlari energiyani tejash nima uchun muhimligini tushuntiradi.

- Energiyadan samarali foydalanish atrof-muhitga ta'sirni sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

- Energiyani tejash nafaqat ekologiyaga, balki iqtisodiyotga ham yordam beradi (isitish, sovitish va energiya iste'moli xarajatlarini kamaytirish).

Adabiyotlar

1. Шамова, Т.Н. Экологическое воспитание на уроках и во внеурочной деятельности физики. // Наука и образование в XXI веке. – Москва: «Наука», 2018. – С. 29-30.

2. Сооронбаева Н.А. Экологическое воспитание на уроках физики. // Известия вузов Кыргызстана. – Кыргызстан: «Илим», 2018. – С. 47- 49.

3. Зиятдинов Ш.Г., Миркин Б.М. Роль курса физики в экологическом образовании учащихся. // Вестник Башкирского университета. 2006, вып. 11, № 2, -С. 127-130.

4.

5. Отарбаев А.Е. Методика формирования интереса школьников к физике. // “Таълим фан ва инновация” № 3. –Ташкент: 2024. 8-10 варок.

6. Камалов А.Б., Отарбаев А.Е. Интеграция экологических проблем в школьный курс физики. // Проблемы, решение, методика преподавания современной физики и астрономии. Международная научно-практическая конференция 16-апреля. – Ташкент: 2024. –С. 816-818.

7. Имашев Г. Экологическое образование в курсе физики. // Вестник Атырауского университета. 2022, вып. 65(2), -С. 59-71.

8. Lawton J.H. Are the general laws in ecology? // Oikos, 1999. V. 84. № 1. -P. 177-192.

REZYUME. Maqola o'quvchilarning ekologik muammolarni anglashida fizika qonunlarini integratsiyalashga bag'ishlangan. Muallifning fikricha, fizikani o'rganishda ekologik jihatlarni kiritish o'quvchilarga fundamental fizik qonunlar va iqlim o'zgarishi, atrof-muhitning ifloslanishi va energiya tejamkorligi kabi global ekologik muammolar o'rtasidagi bog'liqlikni chuqurroq anglashga yordam beradi. Muallifning ta'kidlashicha, fizik qonuniyatlarni real ekologik masalalar kontekstida o'rganadigan fanlararo yondashuv o'quvchilarda ekologik ongni shakllantirishga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена интеграции законов физики в осознание учащимися экологических проблем. Введение экологических аспектов в изучение физики, по мнению автора, помогает учащимся глубже осознать связь между фундаментальными физическими законами и глобальными экологическими проблемами, такими как изменение климата, загрязнение окружающей среды и энергосбережение. Автор утверждает, что междисциплинарный подход, при котором физические законы изучаются в контексте реальных экологических задач, способствует формированию экологического сознания у учащихся.

SUMMARY. The article is dedicated to integrating the laws of physics into students' awareness of environmental problems. The introduction of environmental aspects into the study of physics, according to the author, helps students to better understand the connection between fundamental physical laws and global environmental problems, such as climate change, environmental pollution, and energy conservation. The author argues that an interdisciplinary approach, in which physical laws are studied in the context of real environmental problems, contributes to the formation of students' environmental awareness.

KARBON KISLOTALARI TEMASIN JAŃA PEDAGOGIKALIQ TEKNOLOGIYALAR TIYKARINDA UYRENIW

G.U.Utenova – oqitwshi

Ajiniyaz atundađı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

N.J.Uzaqbergenov – magistrant

Berdaq atındađı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so‘zlar: blits-savol, aqliy hujim, innovatsiyon usul, ijodkorlik sheriklik, karbon kislotalari, intuitsiya.

Ключевые слова: блиц-вопрос, мозговой штурм, инновационный метод, кооперативное партнерство, угольные кислоты, интуиция.

Key words: blic-questions, brainstorming, innovation method, cooperative partnership, carbonic acids, intuition.

Házirgi rawajlanıwlar dáwiri tálimniń barlıq basqışlarında ximiya pánin oqıtıw sistemasın jáne de jetilistiriw, pedagoglardıń nátiyjeli miynetin qollap-quwatlaw, ilimiy-izertlew jumıslarınıń kólemin keńeytiw hám ámeliy áhmiyetin asırıw, xalıq aralıq jámiyetshilik penen baylanıslardı bekkemlew, sonıń menen birge, Ózbekstan republikası joqarđı tálim sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepsiyasında ámelge asırıwǵa tiyisli Mámleketlik baǵdarlamasında belgilengen. Birinshiden, texnikanıń rawajlanıwı ximik ilimpazlar aldına teoriyalıq tárepten islep shıǵarılıwı kerek bolǵan bir qatar máselelerdi qoyadı. Bul máselelerdi sheshiliwi óz gezeginde ximiya pániniń jáne de rawajlanıwına sebep boladı. Ekinshiden, ximiya páninde jaratılıp atrǵan jańa teoriyalar jáne bul teoriyalardı ámeliyatqa nátiyjeli ámelde qollanıw texnikası aldına belgili strukturalı materiallardı jaratıw máselesin qoyadı. Mámleketimizde tálim-tárbiya sistemasın tupten reformalaw, onı zaman talapları dárejesine kóteriwi, keleshek ushın barksámal áwladtı tárbiyalaw isleri mámleket siyasatınıń tiykarǵı baǵdarına aylandı.

Ózbekstanda alıp barılıp atrǵan reformalardan tiykarǵı maqset, mámleketimizde salamat hám barksámal, bilimli, joqarı ruwxıy - etikalıq pazyiletlerge iye bolǵan áwladtı qalıplestiriwden ibarat. Usı maqsetke erisiw ushın húrmetli Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev bassılıǵında jańa dáwirde jasaytuǵın, jańasha pikirleytuǵın, jańa islep shıǵarıw, social sharayatlarda iskerlik kórsetetuǵın, zamanagóy kásiplik uqıǵa iye bolǵan qanıge kadrlar tayarlawdıń -o'zbek modeli jámiyette nátiyjeli ámelde asırıw bolıp tabıladı.

Ózbekstannıń keleshegi, onıń perspektivasi, birinshi náwbette jaslar tárbiyasına, olardı saǵlam etip ósiriwge, milliy ideya, milliy ideologiya hám óz watanına sadıqlıq ruwxında tárbiyalawǵa baylanıslı bolıp, bul quramalı processtı tabıslı ámelge asırıw ǵárezsiz mámleketniń eń aktual wazıypalarınan biri bolıp tabıladı. Sol sebepten de búgingi kúnde jaslardıń tálim-tárbiyası ǵárezsiz Ózbekstannıń mámleket siyasatında úlken áhmiyetke iye bolıp atr.

Házirgi kúnde tálim procesine jańa pedagogikalıq texnologiyalardı qóllaw tarawdaǵı ilimiy izertlewler pedagogika páninde eń zárurli wazıypalar dan biri bolıp atr.

Oqıw procesinde jańa pedagogikalıq texnologiyalardan ónimli paydalanıw oqıwshılardıń dóretiwshilik aktivligi, izleniwshiligi, ózbetinshe islewge umtılıwı sıyaqlı unamli jaǵdaylardı qalıplestiriwdiń eń nátiyjeli usılı bolıp tabıladı. Sabaq hám laboratoriya shınıǵıwlarınń qızıqlı, baski-tartısqa bay hám sabaqtıń mazmunlı bolıwı, oqıwshılardı sabaqǵa qızıqtıra alıwı oqıwshılardan sheberlik hám de túrlishe oqıtıw usılların qóllawdı talap etedi.

Organikalıq ximiya pánin oqıtıwda innovatsiyalıq texnologiyalardan paydalanıw máselelerine de toqtalamız. Atap aytqanda, karbon kislotalar temasına qanday innovatsiyalıq pedagogikalıq texnologiyalardı qollap sabaq ótiwge toqtalamız. Innovatsiya - tálim sistemasındaǵı hár qanday jańalıq, basqasha aytqanda innovatsiya - bul tálim sistemasına hár qanday jańalıqtı kirgiziw, qóllaw degen mánisti ańlatadı.

Organikalıq ximiya pánin oqıtıwda da innovatsiyalıq usıllardıń tómendegi túrlerinen paydalanıladı:

1. Kishi toparlarda islew. 2. Aqliy hujim. 3. Sın kózqarastan oylaw. 4. Debatlar. 5. Kózqarasınıń bolsın. 6. Rolli oynılar. 7. Arnawlı bir jaǵday (jaǵday) dı úyreniw. 8. Hár kim hár kimga úyretedi. 9. Mashqalalı oqıtıw texnologiyası. 10. Venn diagramması. 11. Modifikatsiyalanǵan lekciya. 12. Bumerang hám t.b.

Joqarıda keltirilgen innovatsiyalıq usıllardan hár birewiniń mazmunı, qollanılıwı hám abzallıǵı metodikalıq ádebiyatlarda keń kórsetilgenligi sebepli usı tarawǵa tolıq toqtalamız.

Biz tańlaǵan izertlew teması boyınsha pedagogikalıq tájiriye-sınaqlardı ótkeriw jıllarında innovatsiyalıq usıllardıń modellestiriw, kórsetiw, kishi toparlarda islew, Aqliy hujim lekciya hám laboratoriya sabaqların ótkeriwde keń paydalandıq. Sol orında aytiwimiz kerek, qandayda bir temada yamasa laboratoriya shınıǵıwın oqıtıwda bul usıllardıń bir neshe túrlerinen paydalanadı, basqasha aytqanda hár bir ótkerilgen sabaqta innovatsiyalıq texnologiyalardıń bir neshe túri birgelesip júzege shıǵadı. Misalı, organikalıq ximiyadan ámeliy shınıǵıwlarda ótiletuǵın “Karbon kislotalar” temasın úyreniwdi alayıq.

“Aqliy hujim” strategiyası

Strategiya talabalardı tema haqqında keń hám hár tárepleme oylaw, óz qıyalları, ideyalarınan unamli paydalanıwǵa tiyisli kónlikpe, ilmiy tájiriyelerdi payda etiwge baǵdarlanadı. Ol járdeminde isengen shınıǵıwlar qálegen máseleler boyınsha bir neshe original (ayrıqsha) sheshimlerdi tabıw múmkinshiligi tuwıladı. Strategiya tema dógeriginde belgili kóz qarastardı ańıqlaw, olarǵa alternativ ideyalardı tańlaw ushın sharayat jaratadı.

Innovatsiyalıq usıllardan taǵı biri mashqalalı jaǵday jaratıw arqalı programmanıń qandayda bir temasın ótiw, bunda oqıtıwshı mashqalalı rawajlandırıw tálim programmaların biliwi hám ol járdeminde talabalardıń ǵárezsiz oqıw iskerligin shólkemlestiriw hám támiyinlew wazıypaları turadı.

Bul usılda jańa temanı úyreniw sawbet arqalı ámelge asırıladı. Bul usılda oqıwshılarda aldın ózlestirilgen temadan jańa temanı ózlestiriw ushın sistemalı hám turaqlı paydalanıw hám de jańa tema menen kerekli baylanıstı ornatiw pikirlewdi kóbirek aktivlestiredi hám bilimlerdi puqtalaw ózlestiriwge járdem beredi. Bul usılda oqıwshılardıń jańa temanı ózlestiriw procesi, sol waqıtqa shekem belgili bolǵan bilimlerdiń az-azdan rawajlanıwı, onı jańa jaǵdaylarǵa qóllaw tiykarında kórinetuǵın boladı.

Sonı da atap ótiw kerek, usı waqıtqa shekem oqıtıwshı barlıq oqıw materialdı ózi bayap, oqıwshılar bolsa tańlawshı bolatuǵın edi. Keleshekte oqıwshı iskerligin aktivlestiriw hám jedellestiriwge tiykarlanǵan pedagogikalıq texnologiyalardı ótiw zárúr. Mashqalalı tálim oqıwshı shaxsın aktivlestiriwge xızmet etedi. Ámeliy sabaq shınıǵıwın organikalıq ximiya pániniń uglevodorodlar temasına baǵıshlap, bul temanı oqıwshılar jetkilikli dárejede ózlestiriwleri ushın “Blic-soraw” dep atalwshı innovatsiyalıq metodtan paydalanamız. “Blic-soraw” (ing. “blic” – tez, tezlik penen) metodi berilgen sorawlarǵa qısqa, anıq hám tınıq tárizde juwap qaytarılıwın talap etetuǵın metod sanaladı. Tálim dárgaylarında bul metodqa muwapıq sorawlar, tiykarman, oqıtıwshı tárepinen beriledi. Berilgen sorawlarǵa juwaplar toparlıq, juplıq yáki individual tárizde qaytarılıwı múmkin. Juwap qaytarıw forması shınıǵıw túri,

úyrenilip atırǵan temanın quramalılıǵı, studentlerdiń qamtıp alınıwına qarap belgilenedi.

Shınıǵıwlarında metodtı qollaw tómendegishe ámelge asırıladi:

-Oqıtıwshı úyrenilip atırǵan tema, arnawlı quram bólimler mánisiniń ashıp beriliwin talap etetuǵın sorawlardı islep shıǵıp, oqıwshılar názerine usınıs etiledi

-Studentler berilgen sorawǵa qısqa múddete anıq, tınıq juwap

-Topar (juplıq)da islewde bir student berilgen sorawǵa juwap qaytaradı (onıń toparlasları juwaptı tolıqtıradı, (biraq, pikirler tákirarlanbawı lazım) .

Metodtı qollawda temaǵa sáykes tayanış túsinikler, tiykarǵı ideyaların máni studentler tárepinen áwizeki, jazba yáki súwret (keste, diagramma) tárzinde jarıtılıwı múmkin.

Usı usılda ótilgen tema tákirarlap alıladı. Buǵan 20 minut waqıt sarıplanadı. Qalǵan waqıt dawamında - aqlıy hújim usılı tiykarında sabaq dawam ettiriledi:

Ne? Qayjerde? Qashan?

Aqlıy hújim tártibi hám basqıshları:

Aqlıy hújimde hár qanday pikir inabatqa alınadı. Aqlıy hújim úsh basqıshdan shólkemlestiriledi:

1) Mashqalanıń qoyılıwı

2) Ideyalar generaciyası:

Ideyalar kóp bolıwı múmkin. Bul orında shegara qoyılmaydı.

Sın pikirge jol qoyılmaydı. Eń abstrakt ideyalar da inabatqa alınadı. Ideyalar bahalanbaydı. Hámme ideyalar ulıwmalastırıladi.

3) Ideyalar toparlanıwı, tártipke salınıwı hám eń áhmiyetke iyeleri ajratılıwı.

Hár bir oqıwshıǵa karbon kislotaların ximiyalıq qásiyetleri hám alınıw usılları boyınsha reaksiya teńlemeleri jazıp keliw tapsırıladi. Qadaǵalaw qolay bolıwı ushın jurnaldaǵı tártib nomeri boyınsha reaksiya tańlawları talap etiledi. Ximiyalıq reakciyalardı jazıw procesinde topardaǵı jetekshi oqıwshılar átirapına 3-4ew den topar bolıwına ruxsat. Ximiyalıq reaksiyanıń barıw procesi hám mánisin oqıwshı onı qanday usılda jazılıwına qaramastan júdá jaqsı túsinip alǵan bolıwı shártligi talap etiledi.

Ádebiyatlar

1. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qoshma majlisidagi nutq. / Sh.M.Mirziyoyev. - Toshkent: «O'zbekiston», 2016. 56-b.

2. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016 yil 7 dekabr /Sh.M.Mirziyoyev. - Toshkent: «O'zbekiston», 2017. 48-b.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son farmon.

4. 2023 йил 11 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон - 2030» стратегияси тўғрисида»ги 158-сон Фармони қабул қилинди. Хужжат ЎЗА томонидан чоп этилди.

5. Ixtiyarova G.A., Bekchanov D.J., Ahadov M.Sh. Kimyoni o'qitishda zamonaviy texnologiyalar. –Toshkent: 2020.

6. Abdisamatov A., Mirzayev R., Ziyayev R. Organik kimyo. Akademik litsey va kasb hunar kollejlari uchun. –Toshkent: «O'qtuvchi» 2011.

7. Mamadiyeva H., Shakarov N. Organik kimyo. Akademik litsey va kasb hunar kollejlari uchun. –Toshkent: «O'qtuvchi» 2011.

8. Shohidoyatov H.M., Xojaniyozov H.O'. Tojimusahodov H.S.Organik kimyo. –T.: «Fan va texnologiya», 2014.

REZYUME. Maqolada karbon kislotalari mavzusini o'qitishda interaktiv metodlarni o'z o'rnida foydalanish va o'quvchilarning kimyo faniga bo'lgan qiziqishlarini orttirish, o'z ustida mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha metodik usullar va ularning ahamiyatlari tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются методические приемы и их значение для использования интерактивных методов в преподавании предмета «Карбоновые кислоты» и повышения интереса учащихся к химии, формирования навыков самостоятельной работы.

SUMMARY. In the article, the use of interactive methods in the teaching of carboxylic acids, the analysis of methodical methods and their importance in order to increase the students' ability to work and interest in chemistry, and to form their independent work skills done.

ONGLI INTIZOM NEGIZIDA AXLOQ FUNKSIYALARI VA MADANIYATI

Sh.S.Usmonova – o'qituvchi

Andijon davlat universiteti

Tayanch so'zlar: axloq funksiyalari, axloqiy ong, axloqiy munosabatlar, axloq madaniyati.

Ключевые слова: моральные функции, нравственное сознание, нравственные отношения, нравственная культура.

Key words: moral functions, moral consciousness, moral relations, moral culture.

Axloq – jamiyat, zamon insoniyat tarixi uchun namuna bo'la oladigan ijobiy xatti-harakatlar yig'indisidir. Axloq

inson va jamiyat o'rtasidagi ob'ektiv aloqadorlik tufayli kelib chiqadigan, har bir shaxsning hayoti va faoliyatini

boshqaradigan, tartibga soladigan prinsip va normalar majmuidir.

Axloq ijtimoiy xodisa sifatida insoniyat jamiyati vujudga kelishi bilan bir vaqtda jamoalar bilan shaxslar o'rtasidagi ehtiyoj va manfaatlarga xizmat qiluvchi aloqa tarzida vujudga kelib, o'zining tarixiy taraqqiyotida:

- insonning tabiiy xislatlarini o'zgartiruvchi, yaratuvchi faoliyati shaklida umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi;

- jamiyatda yashovchi har bir shaxsni har tomonlama kamol toptiruvchi ma'naviy-ijtimoiy omil asoslaridan biri;

- kishilarning ichki tuyg'ularini, hissiyotlarini o'stirib, umuminsoniy moddiy va ma'naviy qadriyatlarini anglab yetish, ularni asrash va kelgusi avlodlarga yetkazib berish yo'llaridan eng afzali;

- oila va kundalik turmushda mavjud bo'lgan oilaviy burch, o'zaro hurmat, sadoqat, or-nomus kabi an'analarni nasldan-naslga, avloddan-avlodga o'tkazish asosida davom ettirish vositasi;

- adolatli jamiyat qurish va unda boy-badavlat, tinchtotuv, baxtli yashash g'oyasi sifatida muntazam ravishda rivojlanib kelgan va rivojlanadi.

Axloqning negizini jamiyatning tarkibiy tuzilishi, xususan, undagi mulkiy munosabatlar, mehnat taqsimoti, aholining yoshi va ularning ehtiyoj va manfaatlarini belgilaydi. Binobarin, O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining asosini xilma-xil shakllardagi mulklar tashkil etayotgan bir vaqtda, uni rivojlantirishning ma'naviy-axloqiy negizlarini:

- umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;

- xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;

- insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi;

- vatanparvarlikni tashkil qiladi. Shubhasizki, ana shu negizlar asosida O'zbekiston xalqlarining yangicha mazmundagi ma'naviy-axloqiy dunyosi shakllanadi va qaror topadi. Bu esa, o'z navbatida xalqimiz axloqining negizini belgilab beradigan asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Axloqning jamiyat hayotida tutgan o'rni u bajaradigan funksiyalar bilan belgilanadi.

Regulyativ funksiyasi – axloqning asosiy funksiyasi hisoblanadi. Regulyativ funktsiya shaxs, xizmat jamoasi, davlat va jamoat institutlari faoliyatini jamiyatda mavjud bo'lgan axloqiy normalar asosida boshqarib turishni anglatadi. Shu maqsadda bir qancha vositalarga tayanadi: axloqiy prinsiplar, jamoatchilik fikri, axloqiy avtoritet, an'analari, urf-odatlar va hokazo. Axloq nafaqat alohida shaxs, balki butun jamiyatning ham hulq-atvorini boshqaradi.

Aksiologik funksiyasi (baholash) – yuqorida ta'kidlaganimizdek, har qanday axloqiy xatti-harakat u yoki bu qadriyatlar sistemasi orqali baholanadi. «Axloqiy-axloqsiz», «yaxshi-yomon» nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda xatti-harakatlar, munosabatlar, motivlar, qarashlar, shaxsiy sifatlar baholanadi. Axloq inson tomonidan qadriyatlarni o'zlashtirish, ularni rivojlantirishni ham nazorat qiladi.

Informatsion (bilish) funksiyasi- axloqiy bilimlar hosil qilishga qaratilgan bo'lib, axloqiy prinsiplar, normalar, kodekslar, ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar haqidagi informatsiya manbasi hisoblanadi. Shu bilan birga odatiy va ekstremal vaziyatlarda, konfliktli va tang holatlarda axloqiy tanlov masalasiga e'tibor qaratiladi. Demak, axloq olamni, insonni, uning mohiyatini, hayotining ma'nosini anglashga yordam beradi.

Tarbiyaviy funksiyasi – har qanday tarbiya tizimi – bu eng avvalo axloqiy tarbiya tizimi hisoblanadi. Axloqiy tarbiya axloqiy norma, odat, an'ana, umumiy xulq-atvor namunalarini aniq tashkiliy tizim holiga keltiradi, axloqiy bilimlarni axloqiy ishonch-e'tiqodga aylantiradi, konkret vaziyatlarda axloqiy bilim va ishonch-e'tiqodni qo'llashda

ijodiy yondashuvga o'rgatadi. Demak, axloq nafaqat norma va qoidalarga rioya qilishni, balki o'z-o'zini nazorat qilishga o'rgatadi.

Shu yerda, axloqning alohida funksiyalarini ajratish shartli xarakterga ega ekanligini qayd qilish lozim. Chunki real hayotda ular bir-biri bilan uyg'un holda namoyon bo'ladi. Axloq bir vaqtning o'zida boshqaradi, tarbiyalaydi, yo'naltiradi va hokazo. U aksiologik xususiyatga ega. Ya'ni, axloqiy bilimlar insoniy munosabatlar va ijtimoiy voqelik hodisalarini baholash asosida vujudga keladi. Bu baholashning asosiy mezonni kishilarning «nima yaxshi-yu nima yomonligi» haqidagi tasavvurlari hisoblanadi. Bunday baholash ham jamiyatga, ham alohida shaxsiga xosdir. Shu tariqa axloqiy qadriyatlardan ijtimoiy va individual tizimlar vujudga keladi. Bu tizimlar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, har bir insonda turlicha namoyon bo'ladi. Shaxs faoliyatida ijtimoiy qadriyatlar tizimi ustun bo'lsa, u ijtimoiy hayotda faol ishtirok etadi, uning dunyoqarashida jamoatchilik tamoyili ustun bo'ladi. Aksincha bo'lsa, inson o'zining shaxsiy manfaatlarini ustun qo'yadi, dunyoqarashida individualizm prinsipi ustun bo'ladi.

Aslida axloqiy ideallar, tamoyillar va normalar kishilarning adolat, insoniylik, ezgulik, yovuzlik, ijtimoiy farovonlik haqidagi tasavvurlaridan kelib chiqqan. Bu tasavvurlarga mos keluvchi xatti-harakatlar axloqiy deb, zid keladigan xatti-harakatlar axloqsizlik deb e'lon qilingan.

Boshqacha qilib aytganda, kishilar fikricha jamiyat va shaxs manfaatlariga mos keladigan, insonlar uchun foydali bo'lgan xatti-harakatlar axloqiydir. Albatta, bu tasavvurlar tarixiy taraqqiyot davomida o'zgarib borgan, turli sinflar, ijtimoiy guruhlarda turlicha bo'lgan.

Xususan hozirgi vaqtda huquqni muhofaza qilish idoralari kasb axloqida uch turdagi axloqiy norma va tamoyillarga amal qiladi:

- 1) huquqni muhofaza qilish idoralari kasb axloqining asosiy mazmunini umuminsoniy axloqiy normalar tashkil qiladi. Lekin ularning ba'zilari, masalan; jasurlik, burchga sodiqlik, adolatparvarlik asosiy ahamiyatga ega bo'ladi.

- 2) bu yerda yana faqat huquqni muhofaza qilish idoralari xodimlariga xos axloqiy norma va prinsiplar amal qiladi. Masalan, ma'lumotlarning sir saqlanishi, boshliqlar va bo'ysunuvchilar o'rtasidagi o'ziga xos munosabatlar va shu kabilar.

- 3) Shu bilan birga huquqni muhofaza qilishning faqat u yoki bu xizmatiga taalluqli bo'lgan axloqiy norma va prinsiplardir. Misol tariqasida fuqarolar bilan ishlash jarayonida qo'llanadigan operativ xatti-harakatlar qoidalari, huquqni muhofaza qilish xodimlariga konfidensial yordam bergan fuqarolarning sirini saqlash va hokazo. Bu qoidalar shakl jihatidan umuminsoniy qoidalardan farq qilishi mumkin, lekin o'zining axloqiy mazmunini saqlab qoladi. Xulosa qilib aytak bo'ladiki, axloq ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega. Shu bilan birga u kasbiy xususiyatga ham ega.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, axloq – inson va jamiyat o'rtasidagi ob'ektiv aloqadorlik tufayli kelib chiqadigan, har bir shaxsning hayoti va faoliyatini boshqaradigan, tartibga soladigan prinsip va normalar majmuidir.

Ko'p asrlar davomida, antik davrlardan boshlaboq mutafakkirlar axloq haqida juda ko'p asarlar yozdilar. Ular axloqning mohiyatini tushunishga, tushuntirishga harakat qildilar. O'tgan uzoq tarixiy taraqqiyot davrida axloq quyidagicha talqin qilib kelindi:

- kundalik hayot aqliy tajribasi;

- individning o'z xulq-atvoridan qoniqishi;

- burchga sadoqat ramzi;

- ijtimoiy stabillik va tartibni saqlash vositasi;

- ijtimoiy foydani talab qiluvchi ijtimoiy hodisa;

- jamiyatda adolatni qaror toptiruvchi vosita;

- insonlarning o'zaro hamjihatligini ta'minlovchi vosita;

- vijdon ovozigacha bo'ysundiruvchi vosita;

- inson hayotining oliy ma'nosini anglash yo'li.

Har bir inson o'zining butun umri davomida o'zining

qadriyatlar tizimini, o'zining xulq-atvor, yomonlik va yaxshilik, baxt, adolat va boshqa axloqiy kategoriyalar haqidagi tasavvurlarini takomillashtirib boradi.

Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar ana shu tanlovni ro'yobga chiqarishga, yana ham aniqroq aytganda, uni osonroq amalga oshirishga xizmat qilgan. Ikki axloqiy qoida «o'zingga ravo ko'rmagan narsani boshqaga ham ravo ko'rma» mazmunida dunyoga kelgan. Uning hozirgi zamondagi o'zbekchasi «pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa o'zgaga ur», «o'zingni er bilsang, o'zgani sher bil» kabi maqollarda aks etgan.

«Axloqning oltin qoidasi» deb atalgan ushbu qoida, bizingcha, eng qadimiy axloqiy talablardandir. Zero xun olish talabi keyinroq paydo bo'lgan va insonning asl mohiyatiga to'g'ri kelmaydigan qoidalardan. Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar muqaddas kitoblarda o'z aksini topgan zo'ravonlikka zo'ravonlik bilan javob bermaslik tamoyili asosida yaratilgan.

Ana shu, inson axloqiy hayotining asosi bo'lgan qonun-qoidalar hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Odamlar ularni og'ir majburiyat deb bilmagan, dil-dildan bajaradigan zamonning tezroq kelishi uchun tinmay harakat qilishlari axloqiy taraqqiyotdan dalolatdir.

Axloqning tarkibiy tuzilishi murakkab bo'lib, quyidagi elementlardan iborat:

- axloqiy amaliyot-axloqning muhim va belgilovchi komponenti bo'lib, insonning xatti-harakatlari orqali namoyon bo'ladi. Faqat inson xulq-atvorining xatti-harakatlarda namoyon bo'lish orqaligina uning axloqiyligi haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin;

- insonning faoliyati, inson tomonidan axloq normalari va prinsiplarining amaliyotga tatbiq qilishi uning axloqiy tarbiyasi, axloqiy madaniyatining ko'rsatkichi hisoblanadi.

Axloqiy munosabatlar – ijtimoiy munosabatlarning ko'rinishi sifatida insonlar tomonidan axloqiy (axloqsiz) xatti-harakatlarni sodir etish jarayonida vujudga keladi. Axloqiy munosabatlarning obyektiv va subyektiv tomoni mavjud. Subyektiv tomoni – bu insonning qiziqishlari, hissiyotlari. Obyektiv tomoni esa – inson uchun imperativ xarakterga ega bo'lgan normalar, ideallar, urf-odatlar, an'analar va boshqa ijtimoiy faktorlar hisoblanadi.

Kishilar axloqiy munosabatga kirishar ekanlar, o'z zimmlariga muayyan axloqiy majburiyatlarni oladilar va muayyan axloqiy huquqlarga ega bo'ladilar.

Axloqiy munosabatlarning shakllangan tizimi mavjudligi ijtimoiy guruh (xizmat jamoasi)da mo'tadil axloqiy ruhiy iqlimni belgilaydi. Xizmat jamoalaridagi axloqiy munosabatlar 3 darajaga bo'linadi:

- 1) boshliqlar va bo'ysunuvchilar o'rtasidagi axloqiy munosabatlar;
- 2) hamkasblar o'rtasidagi axloqiy munosabatlar;
- 3) fuqarolar bilan bo'ladigan axloqiy munosabatlar.

Axloqiy ong – o'z ichiga axloqiy amaliyot va axloqiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatuvchi bilimlar, qarashlar, hiss-

iyotlar, norma, prinsiplarni qamrab oladi. Shu bilan birga uyat, vijdon azobi, o'z xatti-harakatidan achinish yoki qoniqish, haqligini anglash kabi axloqiy hissiyotlarni uyg'otuvchi axloqiy o'z-o'zini anglash va axloqiy o'z-o'zini baholashni qamrab oladi.

Masalan, axloq bilan din aloqadorligi masalasida shuni aytish mumkinki, mohiyatan din inson hayotining axloqiylikni taqozo qiladi. Shu bois diniy – shar'iy tamoyillar va me'yorlar, hadisi sharifdagi o'g'itlar axloq-odob qoidalari bilan chambarchas bog'liq. Chunonchi, inson eng oliy qadriyat sifatida qat'iy muhofaza etiladi. Din insonni axloqlashtirishning vositasi sifatida ish ko'radi. Demak, diniy taqvo bilan axloqiy talabning ildizi bir xil.

Axloq bilan san'atning o'zaro aloqalari ham juda qadimiy. Har bir haqiqiy san'at asarida asosiy ziddiyat ezigulik bilan yovuzlikning kurashi in'ikos etadi, insonparvarlik, haqiqatgo'ylik, to'g'rilik, adolat, muhabbat, sadoqat singari fazilatlar tarannum etiladi, taqdir, o'lim va o'lmaslik, hayotning mazmuni, baxtga erishish singari muammolar o'rtaga tashlanadi. Axloqiy ideal muammosi har bir badiiy asarda ilgari suriladi.

Lekin ayrim nazariyalar ham borki, ularni axloqsiz deb atash o'rinli. Bunga ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, mashhur «Maltus nazariyasi». Ingliz iqtisodiyot nazariyotchisi Maltus(1766-1834)ilgari surgan g'oyaga ko'ra, aholi geometrik progressiyaga, iste'mol mahsulotlari arifmetik progressiyaga muvofiq rivojlanadi. Aholi o'sib borib, yer yuzida qashshoqlik, oziq-ovqat yetishmovchiligi vujudga keladi. Shu bois urushlar olib borish tabiiy hol sifatida o'zini oqlaydi. Maltus bu o'rinda urushni targ'ib qilish bilan axloqsizlikning eng yuksak ko'rinishini namoyon etmoqda.

Axloq madaniyati – kishi madaniyatining tarkibiy va ajralmas qismidir. Madaniyatli har bir kishida avvalo, odob madaniyati kamol topgan va odamiylik hislatlari shakllangan bo'lmog'i lozim. Jamiyatda kishining odob madaniyati ijtimoiy turmush tarzini aks ettiradigan, uning mazmuniga mos keladigan madaniyatdir.

Kundalik hayotimizda o'zining samimiyligi, odamiyligi, shirinsuxanligi bilan inson qalbini quvontiradigan, yashartiradigan kishilar juda ko'p topiladi. Bunday kishilarni el-yurt sevadi, ular bilan suhbatlashgan odam rohatlanadi. Buning zamirida shirin, serma'no so'z qudrati turganini ta'kidlashni istardik. Ha, so'z bilan ishing birligi juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan va shunday bo'lib qoladi. Chunki, yoshlarimiz kattalarni kuzatib, ularning o'z so'zlariga vafodorligi, ishi bilan, so'zining uyg'unligiga qanoat hosil qilganlaridan keyingina ularga ergashadilar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni xulosa qilish mumkinki, axloq muhim ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga molik bo'lgan masalalardan hisoblanadi, uni yoshlarimiz ongiga, turmushiga, yurish-turishiga qanchalik tez singdira borsak, inson omilini intensivlashtirish uchun shunchalik tez zamin hozirlagan bo'lamiz.

Adabiyotlar

1. Musurmonova O. Manaviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. –T.: 1996.
2. Minavvarov A.K. Oila pedagogikasi. -T.: 1996.
3. Mahkamov U. Ahloq-odob saboqlari. – Toshkent: «Fan», 1994. 134-b.
4. Muxsiev A.Sh. Oilada milliy tarbiya jarayonining metodik asoslari: Ped.fanl.nomz. ... diss.avtoref. – T.: 2005. 22-b.
5. Ochilov S. Mustaqillik manaviyati va tarbiya asoslari. –T.: 1997.

REZYUME. Axloq masalasi hozirgi davrdagi muhim tarbiyaviy zarurat ekanligi, shaxsda axloqni shakllantirish va qaror toptirish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada axloqning funksiyalari va madaniyati haqida nazariy ma'lumotlar keltirilgan. Axloq shaxs shakllanishida asosiy hususiyat ekanligi va axloqning tarixiy taraqqiyoti haqidagi ma'lumotlar yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ. Вопрос нравственности является важной образовательной необходимостью в современную эпоху, большое значение имеет вопрос формирования нравственности и принятия решений в человеке. В статье даются теоретические сведения о функциях и культуре нравственности. Освещены сведения о том, что нравственность является основным признаком в становлении человека и историческом развитии нравственности.

SUMMARY. The issue of morality is an important educational necessity in the present era, the issue of forming morality and decision-making in a person is of great importance. The article provides theoretical information about the functions and culture of morality. The information about the fact that morality is the main feature in the formation of a person and the historical development of morality is highlighted.

PSIXOLOGIYA ILIMLARI

BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING O‘ZIGA ISHONCHINI RIVOJLANTIRISH BO‘YICHA QIYOSIY NATIJALAR TAHLILI

A.Dawkeeva – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: pedagog, o‘ziga ishonch, o‘zini o‘zi rivojlantirish, o‘zini o‘zi boshqarish, o‘zini o‘zi himoyalash, o‘zini anglash.
Ключевые слова: педагог, уверенность в себе, саморазвитие, самоуправление, самозащита, самосознание.
Key words: teacher, self-confidence, self-development, self-management, self-defense, self-awareness.

Bo‘lajak pedagoglarning o‘ziga ishonchini rivojlantirish bo‘yicha o‘tkazilgan qiyosiy tadqiqotlar natijalari, ushbu sifatning shakllanishida bir qancha muhim omillar o‘zaro bog‘liqlikda ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqotlar ko‘rsatdiki, talabalarning o‘ziga ishonch darajasi, ularning psixologik tayyorgarligi, ta‘lim jarayonida ko‘rsatiladigan pedagogik yondashuvlar, va shaxsiy o‘shish imkoniyatlari bilan bevosita bog‘liqdir. O‘ziga ishonchning yuqori darajasi ko‘proq amaliy tajriba, ilmiy izlanishlar va shaxsiy muvaffaqiyatlar bilan uyg‘unlashganda shakllanadi. Turli yondashuvlar bilan amalga oshirilgan qiyosiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy ta‘lim metodlari bilan zamonaviy interaktiv va innovatsion usullarni solishtirish orqali talabalarning o‘ziga ishonchi qanday darajada rivojlanishini aniqlash mumkin.

Tahlillar natijasida, pedagogik jarayonda ko‘proq ijodkorlik va mustaqil fikrlashni rag‘batlantiruvchi metodlar qo‘llanilgan guruhda o‘ziga ishonchning sezilarli darajada oshishi qayd etildi. Ushbu metodlar talabalarni o‘z-o‘zini rivojlantirishga, qiyinchiliklarga bardosh berishga va o‘z imkoniyatlarini to‘liq amalga oshirishga undaydi. Shuningdek, o‘ziga ishonchni rivojlantirishda guruhda ishlash, muloqot va ijtimoiy faoliyatlarni amalga oshirishning ham ijobiy ta‘siri aniqlangan. Qiyosiy natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘ziga ishonchni shakllantirish uchun pedagogik jarayonning barcha bosqichlarida har bir talabaning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish zarur, bu esa ularning kelajakda muvaffaqiyatli pedagog bo‘lib yetishishiga xizmat qiladi.

Biz respondentlarimiz orasidan o‘ziga bo‘lgan ishonch darajasi past bo‘lgan 180 nafarini tajriba guruhiga ajratib oldik. Mazkur guruhda 10 ta mashg‘ulotdan iborat trening dasturimizni qo‘lladik. Buning uchun tajriba guruhini 8 ta kichik guruhga bo‘lib ishladik. Har bir guruhda 20-23 nafardan talabalar qamrab olindi. Trening mashg‘ulotlarimiz o‘zining mazmuniga ko‘ra 1,5 soatdan 3 soatgacha olib borildi. Bunda asosan talabalar o‘ziga ishonchini oshirishi uchun kognitiv terapiyadan introspektiv xususiyatlarni rivojlantirishga e‘tibor qaratdik. Psixologik trening mashg‘ulotidan keyin nazorat tajribasini olib bordik. Mazkur tajriba davomida talabalarning rivojlantiruvchi mashg‘ulotlardan keyingi o‘zgarishlari tahlil qilindi. Quyidagi jadvald aniqlovchi va nazorat tajribasining qiyosiy tahlili keltirilgan.

1-jadval. “Bo‘lajak pedagoglarga o‘ziga ishonchining ijtimoiy psixologik xususiyatlarini aniqlovchi so‘rovnoma” orqali olingan qiyosiy natijalar tahlili (n=450)

Omillar	Guruhlar	Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba	Farqlanish
		M ₁	M ₂		
O‘ziga ishonch	Tajriba guruhi (n=180)	5,5	7,3	-2,1	0,05
	Nazorat guruhi (n=270)	5,6	5,7	-1,0	0,17
Boshqalarga ishonch	Tajriba guruhi (n=180)	6,9	9,3	-2,4	0,05

	Nazorat guruhi (n=270)	7,2	7,4	-1,3	0,10
Emotsional barqarorlik	Tajriba guruhi (n=180)	5,4	8,1	-2,7	0,05
	Nazorat guruhi (n=270)	5,6	5,8	-0,9	0,24
Kognitivlik	Tajriba guruhi (n=180)	7,0	9,4	-2,2	0,05
	Nazorat guruhi (n=270)	7,2	7,4	-1,0	0,23

Izoh: *p<0,05; **p<0,01;***p<0,001.

“Bo‘lajak pedagoglarda o‘ziga ishonchining ijtimoiy psixologik xususiyatlarini aniqlovchi” mualliflik so‘rovnomamizdagi mezonlar bo‘yicha rivojlantiruvchi trening dasturlarimizdan keyin ahamiyatli farqlar qayd etildi. Jumladan, “O‘ziga ishonch” (t=-2,1; p<0,05), “Boshqalarga ishonch” (t=-2,4; p<0,05), “Emotsional barqarorlik” (t=-2,7; p<0,05) hamda “Kognitivlik” (t=-2,2; p<0,05) omillarida sezilarli darajadagi o‘zgarishlar kuzatildi. Biz rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar davomida talabalarda introspeksiyaning kuchayishiga e‘tibor qaratib, individual refleksiyaning kuchayishiga olib keldik. Talabalar o‘zlarini tahlil qilar ekanlar, o‘z shaxslariga nisbatan konstruktiv munosabatni shakllanishiga erishdik. Mashg‘ulotlardagi kaususli topshiriqlar talabalarning emotsional holatlarini barqarorlashtirishga, konstruktiv munosabat o‘rnatish uchun ijtimoiy ko‘nikmalarini shakllantirishga, o‘zini tahlil qilish orqali o‘z shaxsiga nisbatan ijobiy emotsional munosabatni tarkib topishiga xizmat qilgan. Natijada talaba o‘zini adekvat baholab, o‘ziga ishonchi ortganligi kuzatilgan. Nazorat guruhi vakillarini natijalarida ahamiyatli o‘zgarishlarning kuzatilmaganligi esa biz tomonimizdan taklif etilgan rivojlantiruvchi dasturning samaradorligini tasdiqlab beradi. Izlanishimizdagi shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchini ko‘rsatib beruvchi muhim mezonlardan biri – bu uning o‘ziga bo‘lgan munosabatidir. Shu boisdan, nazorat tajribasida “Shaxsning o‘z-o‘ziga munosabatini baholash” metodikasidan olingan natijalarni ham tahlil qildik.

2-jadval. “Shaxsning o‘z-o‘ziga munosabatini baholash” metodikasi orqali olingan qiyosiy natijalar tahlili (n=450)

Omillar	Guruhlar	Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba	Farqlanish
		M ₁	M ₂		
Samimiylilik	Tajriba guruhi (n=180)	7,2	9,5	-2,4	0,05
	Nazorat guruhi (n=270)	7,3	7,5	-1,1	0,10
O‘z-o‘ziga ishonch	Tajriba guruhi (n=180)	7,2	9,6	-2,5	0,05
	Nazorat guruhi (n=270)	7,2	7,4	-1,4	0,10
O‘z-o‘zini idora qilish	Tajriba guruhi (n=180)	7,8	10,2	-2,5	0,05
	Nazorat guruhi (n=270)	8,0	8,2	-1,2	0,18

O‘z-o‘ziga munosabatning aks etishi	Tajriba guruhi (n=180)	7,8	11,1	-2,3	0,05
	Nazorat guruhi (n=270)	7,9	8,1	-1,3	0,12
O‘z-o‘zini qabul qilish	Tajriba guruhi (n=180)	7,2	9,4	-2,5	0,05
	Nazorat guruhi (n=270)	7,3	7,5	-0,8	0,20

Izoh: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

“Shaxsning o‘z-o‘ziga munosabatini baholash” metodikasi orqali rivojlantiruvchi trening dasturlarimizdan keyin barcha omillarda ahamiyatli farqlar qayd etildi. Jumladan, “Samimiylik” (t=-2,4; p<0,05), “O‘z-o‘ziga ishonch” (t=-2,5; p<0,05), “O‘z-o‘zini idora qilish” (t=-2,5; p<0,05) “O‘z-o‘ziga munosabatning aks etishi” (t=-2,3; p<0,05) hamda “O‘z-o‘zini qabul qilish” (t=-2,5; p<0,05) omillarida sezilarli darajadagi o‘zgarishlar kuzatildi.

Adabiyotlar

1. Моросанова В. И. Саморегуляция и индивидуальность человека / Ин-т психологии РАН; Психологический ин-т РАО. — М.: “Наука”, 2010. -С. 8.
2. Шадриков В Д. Психологический анализ деятельности как системы [Текст] // Психологический журнал. 2008. Т. 1. № 3. - С.33-46.
3. Ломов Б.Ф.Методологические и теоретические проблемы психологии [Текст]. -М.: «Наука», 2003. -С. 446.
4. McClelland, D.C. (1987). Human motivation. New York: University of Cambridge.
5. Mead, George Herbert. 1982. The Individual and the Social Self: Unpublished Essays by G. H. Mead, edited by D. L. Miller. Chicago: University of Chicago Press. ISBN 978-0-608-09479-3

REZYUME. Bu maqolada o‘ziga ishonchini rivojlantirishda “o‘ziga ishonch”, “boshqalarga ishonch”, “emotsional barqarorlik” hamda “kognitivlik” omillarida qiyosiy natijalarning tahlili haqida ilmiy-nazariy ma’lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены научно-теоретические сведения об анализе сравнительных результатов по факторам «уверенность в себе», «доверие к другим», «эмоциональная устойчивость» и «когнитивность» в развитии уверенности в себе.

SUMMARY. This article provides scientific and theoretical information about the analysis of comparative results in the factors of "self-confidence", "trust in others", "emotional stability" and "cognitiveness" in the development of self-confidence.

O‘SMIR FUTBOLCHILARNING FAOLIYATIDAGI TO‘SIQ VA QIYIN VAZIYATLARGA PSIXIK BAR-QARORLIKNI TA‘MINLASH ASOSI

A.U.Xaitov – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Tayanch so‘zlar: o‘smir, futbol, to‘siq, qiyin vaziyat, iroda, chidamlilik, tashabbuskorlik, psixik barqarorlik, musobaqa, motivatsiya, stress barqarorlik.

Ключевые слова: подросток, футбол, препятствие, трудная ситуация, воля, выносливость, инициатива, психическая устойчивость, соревнование, мотивация, стрессоустойчивость.

Key words: teenager, football, obstacle, difficult situation, will, endurance, initiative, mental stability, competition, motivation, stress resistance.

O‘smir futbolchilarni tarbiyalash va yuqori malakali futbolchi sifatida voyaga yetishiga zamin yaratish muhim vazifa hisoblanadi. Yosh futbolchilarni o‘smirlik davrida jismoniy psixologik rivojlanishiga e’tibor berish ularning keyingi davrdagi professional futbolchilik faoliyati samarali bo‘lishini ta’minlaydi [1]. O‘smirlarning futbol bilan shug‘ullanishi uchun musobaqalardan tashqari faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan turli to‘siq va qiyin vaziyatlar to‘sqinlik qilishi mumkin [3]. Bunday vaziyatlarni yengib o‘tish uchun o‘smirlarning irodasi yordam beradi [4]. O‘smirlarni musobaqalarga irodaviy tayyorlash orqali ularga ta’sir etayotgan musobaqa faoliyatidan tashqari to‘siqlarni bartaraf etiladi [2].

O‘smir futbolchilar faoliyatida qanday to‘siqlar yoki qiyin vaziyatlar mavjud ekanligini aniqlash va tahlil qilish talab qilinadi. Ushbu vazifani amalga oshirish uchun futbol maktab va tugaraklaridagi 511 nafar, (TGda 276 nafar, NGda 235) o‘smir futbolchilarda olib borilgan tadqiqotda “Futboldagi to‘siq va qiyinchiliklar” mualliflik so‘rovnomasi qo‘llanilib, TG va NG o‘smir futbolchilar faoliyatida aniq maqsad (67,7%), safarga uzoq yo‘l (88,9%), jismoniy yuklamalar (72,5%), yangi jamoa (87,2%), turli sharoitda o‘ynash (74,3%), jamoadoshlar (83,6%), oilaviy qarashlar (67,6%), yuqori natijaga ishonch (67,3%), jarohat olish xavotiri (57,5%) bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy qiyinchilik va to‘siqlar mavjud ekanligi aniqlangan.

O‘smir futbolchilarda ushbu to‘siqlar va qiyinchiliklarga bardoshlilikni shakllantirish, doimo

Tajriba guruhining natijalaridan ko‘rib turibmizki, talabarda o‘ziga munosabat adekvatlashgan. Bunda bo‘lajak pedagoglarning o‘ziga munosabatini ijtimoiy determinanti hisoblangan shaxslararo munosabatlardagi samimiylik konstruktiv muloqot o‘rnatish ko‘nikmasini shakllantirish orqali barqarorlashtirildi. Talabalarning o‘ziga ishonchini ko‘rsatib beruvchi subyektiv omillar, ya’ni o‘ziga ishonch, o‘zini idro qilish, o‘zini qabul qilish, o‘ziga munosabat bevosita hissiy hamda kognitiv sohaga korreksiona ta’sir etish orqali rivojlantirildi. Eng avvalo, bo‘lajak pedagoglarning o‘zi haqidagi tasavvurlari adekvatlashtirildi va o‘ziga ijobiy emotsional munosabat shakllantirildi. Shu orqali bo‘lajak pedagogning o‘zini qabul qilishi hamda o‘ziga bo‘lgan ishonchining ichki asoslari mustahkamlandi. Nazorat guruhi vakillarining natijalarida o‘zgarishlarni kuzatilmaganligi biz tomonimizdan taklif etilgan rivojlantiruvchi dasturning samaradorlik darajasini yana bir karra tasdiqlash imkonini beradi.

maqsad uchun olg‘a intilishini ta’minlash uchun TG ishtirokchilari mashg‘ulotlar jarayonida “Men chidamli bo‘laman” va “Men kuchli iroda egasiman” psixologik trening dasturi asosida ularning irodaviy tayyorgarligi olib borildi. TG ishtirokchilari bilan olib borilgan irodaviy tayyorgarlik natijasida ularga ta’sir etayotgan aniq maqsad (24,1%), safarga uzoq yo‘l (42,8%), jismoniy yuklamalar (36,4%), yangi jamoa (36,4%), turli sharoitda o‘ynash (41,9%), jamoadoshlar (31,8%), oilaviy qarashlar (36,2%), yuqori natijaga ishonch (18,6%), jarohat olish xavotiri (28,5%) bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy qiyinchilik va to‘siqlarning salbiy ta’siri pasayishiga erishildi.

O‘smir futbolchilarning musobaqa faoliyatidan tashqari vaziyatlarida yuzaga keladigan to‘siq va qiyinchilik omillarini yingib o‘tishda ularda shakllangan irodaviy sifatlar yordam beradi [6]. Futbolda musobaqa faoliyatidan tashqari vaziyatlarida yuzaga keladigan to‘siq va qiyinchilik omillari quyidagi beshta asosiy faktorlarga ajratildi:

- birinchi faktorga “futbolda aniq maqsad bo‘lishi”, “yuqori natijaga ishonch mavjudligi”, “texnik-taktik harakatlarni o‘zlashtirish” kabi vaziyatlar kiritilgan bo‘lib o‘smir futbolchilarning faoliyat maqsadi bilan bog‘liqlikni ifoda etadi.

- ikkinchi faktorga “doimiy jismoniy yuklamalar bajarish”, “jarohat olishdan xavotir me’yoriyligi”, “trener bilan ishlash” kabi vaziyatlar ajratilgan bo‘lib o‘smir futbolchilarning mashg‘ulotlar jarayonida belgilangan

jismoniy yuklamalarni bajarish, trener bilan mashg'ulotlar jarayonida ishtirok etishni ifodalaydi.

- uchinchi faktorga “kundalik rejimga rioya etish”, “safarlarga uzoq yo'l bosish”, “turli sharoitlarda o'ynash (ob-havo, muxlislar)” kabi vaziyatlar o'rin olgan bo'lib, o'smir futbolchilarning doimiy faoliyatida mavjud bo'lgan va unga rioya etishni talab etadigan vaziyatlar, uzoq safarlar, musobaqa jarayonidagi turli noqulay vaziyatlar keltirilgan.

- to'rtinchi faktorga “yangi jamoaga qo'shilish”, “jamoadoshlar bilan munosabat” kabi vaziyatlar kiritilgan. Bunday vaziyatlar o'smir futbolchilarning jamoaga nisbatan munosabati, yangi jamoaga qo'shilishda kuzatiladigan noqulayliklarni ko'rsatadi.

- beshinchi faktorga “o'qishdagi o'zlashtirish”, “oilaviy qarashlar”, “futboldan tashqari faoliyat” kabi vaziyatlar joylashgan. Ushbu vaziyatlar asosan o'smir futbolchilarning sport faoliyatidan tashqari bo'lgan faoliyat turlari bo'lgan vaziyatlarni namoyon etadi.

O'smir futbolchilarning musobaqa faoliyatidan tashqari jarayonlarda yuzaga keladigan to'siqlar va qiyin vaziyatlarda qaysi irodaviy sifatning o'rni yuqori ekanligi faktorli tahlil asosida aniqlandi. (1-jadval)

1-jadval. O'smir futbolchilarning faoliyatida yuzaga keladigan to'siq va qiyinchiliklarni yengish uchun zarur bo'lgan irodaviy sifatlar N=276 (TG)

Irodaviy sifatlar	1-faktor	2-faktor	3-faktor	4-faktor	5-faktor
Maqsadga intiluvchanlik	0,84**	0,72**	0,65**	0,57**	0,68**
Qat'iyat va matonat	0,78**	0,68**	0,71**	0,15*	0,73**
Jurat va jasorat	0,62**	0,61**	0,69**	0,16*	0,49**
Mustaqillik va tashabbuskorlik	0,71**	0,54**	0,14*	0,52**	0,61**
Sabotlilik va o'z-o'zini tuta bilish	0,67**	0,73**	0,56**	0,69**	0,56**
to'siqlarga chidamlilik	0,79**	0,56**	0,79**	0,53**	0,67**
iroda kuchi	0,81**	0,77**	0,73**	0,48**	0,54**

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

O'smir futbolchilarning musobaqa faoliyatidan tashqari jarayonlarda yuzaga keladigan to'siqlar va qiyin vaziyatlarni yengib o'tish uchun ahamiyatli bo'lgan irodaviy sifatning tahlili:

Birinchi faktor bilan maqsadga intiluvchanlik ($r=0,84$), qat'iyat va matonat ($r=0,78$), mustaqillik va tashabbuskorlik ($r=0,71$), to'siqlarga chidamlilik ($r=0,79$) irodaviy sifatleri hamda iroda kuchi ($r=0,81$) yuqori bog'liqlikni ifodalagan. O'smir futbolchilar faoliyatida aniq maqsadning mavjudligi va yuqori maqsadga intiluvchanlik bilan harakat qilishi, yuqori natijaga ishonch mavjudligi va natija uchun qat'iyat, matonat bilan harakat qilishi, natijaga erishish yulida mustaqil qaror qabul qilishi, tashabbus ko'rsata olishi lozim. Shu bilan birga futbolchilar to'siqlar va jarohat olish ehtimoli mavjud bo'lgan vaziyatlarda chidamlilik namoyon etishi, irodasi kuchli bo'lishi kerakligi aniqlangan.

Ikkinchi faktor bilan maqsadga intiluvchanlik ($r=0,72$), sabotlilik va o'z-o'zini tuta bilish ($r=0,73$) irodaviy sifatleri hamda iroda kuchi ($r=0,77$) yuqori bog'liqlikni ifodalagan. Futbolchilar doimiy jismoniy yuklamalarni aniq maqsadni ko'zlagan holda bajarishi va kuchli iroda ko'rsatishi, texnik-taktik harakatlarni maqsadli ravishda egallashi va bu jarayonda sabotli bo'lishi, trener bilan ishlash jarayonida o'zini nazorat qila olishi, trenerning har bir o'rgatgan ma'lumotini o'z faoliyat maqsadiga muvofiqlashtira olishi samarali natija beradi.

Uchinchi faktor bilan qat'iyat va matonat ($r=0,71$), to'siqlarga chidamlilik ($r=0,79$) irodaviy sifatleri hamda iroda kuchi ($r=0,73$) yuqori bog'liqlikni ifodalaydi. O'smir futbolchilarning kunlik belgilangan tartibga amal qilishi,

doimiy uzoq safarlarga borishiga va musobaqa jarayonida yuzaga keladigan turli vaziyatlarga chidamli bo'lishi, qiyin vaziyatlarda ham kuchli iroda ko'rsatib qat'iyat va matonat bilan harakat qilishi ularning faoliyatiga ijobiy ta'sir etadi.

To'rtinchi faktor bilan maqsadga intiluvchanlik ($r=0,57$), sabotlilik va o'z-o'zini tuta bilish ($r=0,69$), to'siqlarga chidamlilik ($r=0,53$) irodaviy sifatleri ahamiyatli bog'liqlikka ega. O'smir futbolchilarning jamoa bilan yaxshi munosabatni yo'lga qo'yishida va yangi jamoaga qo'shilganda jamoaga tez moslashib ketishida maqsadga intilish bilan harakat qilishi, zarur vaziyatlarda sabotli bo'lishi va o'zini nazorat qilishi, yangi jamoada yuzaga kelgan qiyinchiliklarga chidamli bo'lishi ularning ijobiy bo'lishini ta'minlaydi.

Beshinchi faktor bilan qat'iyat va matonat ($r=0,73$) irodaviy sifati yuqori, maqsadga intiluvchanlik ($r=0,68$), to'siqlarga chidamlilik ($r=0,67$) irodaviy sifatleri ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi aniqlandi. Futbolchilarning sport faoliyatidan tashqari bo'lgan o'qish, tugaraklarga borish, oilada holat, do'stlar bilan munosabat kabi vaziyatlar ijobiy bo'lishi uchun ulardan qat'iyat va matonatli bo'lish, doimo maqsadga intilib harakat qilish, qiyinchiliklarga bardoshli bo'lish talab qilinadi.

O'smir futbolchilarda musobaqa faoliyatidan tashqari vaqtda paydo bo'ladigan to'siqlar va qiyin vaziyatlar sportchilarning psixik barqarorligiga ta'sir etib, musobaqa jarayonidagi sportchining emotsional barqarorlik, o'zini boshqarish, musobaqa motivatsiyasi, stabililik-bardoshlilik, stress barqarorlik komponentlari buzilishiga sabab bo'ladi. [5]. Shu sababli to'siqlar va qiyin vaziyatlarni psixik barqarorlik komponentlari bilan o'zaro bog'liqligini aniqlash orqali ma'lum bir to'siqni yengib o'tish orqali sportchining psixik qaysi barqarorlik komponenti me'yoriy darajada bo'lishini aniqlash mumkin. To'siqlar va qiyin vaziyatlar hamda psixik barqarorlik komponentlari o'zaro bog'liqligi faktorli tahlil asosida o'rganildi. (2-jadval)

2-jadval. O'smir futbolchilarda to'siq va qiyinchiliklarga nisbatan psixik barqarorlikni ta'minlash N=276 (TG)

Irodaviy sifatlar	1-faktor	2-faktor	3-faktor	4-faktor	5-faktor
emotsional barqarorlik	0,71**	0,73**	0,68**	0,61**	0,72**
o'zini boshqarish	0,83**	0,69**	0,72**	0,59*	0,75**
musobaqa motivatsiyasi	0,87**	0,74**	0,67**	0,71*	0,41**
stabililik-bardoshlilik	0,74**	0,61**	0,73*	0,75**	0,64**
stress barqaror	0,72**	0,68**	0,70**	0,64**	0,71**

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

O'smir futbolchilarda musobaqa faoliyatidan tashqari vaqtda yuzaga keladigan to'siqlar va qiyin vaziyatlarni yengib o'tish sportchining psixik barqarorligini ta'minlashdagi ahamiyati ko'rsatgichi tahlili:

Birinchi faktor bilan musobaqa motivatsiyasi ($r=0,87$), o'zini boshqarish ($r=0,83$), stabililik-bardoshlilik ($r=0,74$), stress barqarorlik ($r=0,72$), emotsional barqarorlik ($r=0,71$) yuqori bog'liqlikni ifodalagan. O'smir futbolchilarda aniq maqsad bo'lishi, yuqori natijaga ishonch mavjudligi, texnik-taktik harakatlarni o'zlashtirishga yunalganligi musobaqa jarayonida sportchilarning psixik barqarorligini ta'minlashga asos bo'ladi. Shuningdek, sportchilar musobaqa davomida g'alaba motivatsiyasi yuqoriligini saqlaydi, o'zining taktik harakatlarini boshqaradi, turli tashqi ta'sirlarga bardoshli bo'ladi, emotsional holatini barqaror ushlaydi, stress ta'sirlarga berilmaydi.

Ikkinchi faktor bilan musobaqa motivatsiyasi ($r=0,74$), emotsional barqarorlik ($r=0,73$), yuqori bog'liqlik, o'zini boshqarish ($r=0,69$), stabililik-bardoshlilik ($r=0,61$), stress barqarorlik ($r=0,68$) ahamiyatli bog'liqlikni ifodalagan. Sportchilarda doimiy jismoniy yuklamalar bajarishga

yunalganlik, jarohat olishdan xavotir me'yoriyligi ta'minlanganligi, trener bilan ishlash istagi yuqoriligi ularning g'alabaga erishish motivatsiyasini oshiradi va futbol o'yini davomida emotsional barqarorligini ushlab turadi.

Uchinchi faktor bilan o'zini boshqarish ($r=0,72$), stabillik-bardoshlilik ($r=0,73$) yuqori bog'liqlik, musobaqa motivatsiyasi ($r=0,67$), emotsional barqarorlik ($r=0,68$), stress barqarorlik ($r=0,70$) ahamiyatli bog'liqlikni ifodalagan. Sportchilarning kundalik rejimga rioya etishi, safarlarga uzoq yo'l bosishga tayyorligi, turli sharoitlarda (ob-havo, muxlislar) futbol o'ynash qobiliyati ularning futbol o'yini davomida o'zining harakatlarini boshqara olish, turli tashqi ta'sirlarga yuqori bardoshlilikni ifoda etish imkoniyatini oshiradi.

To'rtinchi faktor bilan musobaqa motivatsiyasi ($r=0,71$), stabillik-bardoshlilik ($r=0,75$) yuqori bog'liqlik, o'zini boshqarish ($r=0,59$), emotsional barqarorlik ($r=0,61$), stress barqarorlik ($r=0,64$) ahamiyatli bog'liqlikni ifodalagan. Sportchilarning jamoadoshlar bilan munosabat ijobiy

bo'lishi, yangi jamoaga qo'shilganda tez moslashib ketishi ularning musobaqada g'alabaga erishish motivatsiyasi yuqoriligi, turli tashqi ta'sirlarga yuqori bardoshlilikni saqlab qolishiga yordam beradi.

Beshinchi faktor bilan emotsional barqarorlik ($r=0,72$), stress barqarorlik ($r=0,71$), o'zini boshqarish ($r=0,75$) yuqori bog'liqlik, stabillik-bardoshlilik ($r=0,64$) ahamiyatli bog'liqlik, musobaqa motivatsiyasi ($r=0,41$) o'rta bog'liqlikni ifodalagan. Sportchilarning o'qishdagi o'zlashtirish, oilaviy qarashlar, futboldan tashqari faoliyat turlari ijobiy bo'lishi ularning musobaqa davomida emotsional barqarorligi, stress barqarorligi, o'zini boshqarishi me'yoriyligini ta'minlashga asos bo'ladi.

Xulosa: O'smir futbolchilarning faoliyatida yuzaga keladiga to'siq va qiyinchiliklarga nisbatan chidamlilikni oshirish, ayniqsa musobaqa jarayonida sportchilarning psixik barqarorligini saqlab qolish hamda oldinga g'alaba sari intilishini ta'minlashda musobaqa faoliyatida yuqori natijaga erishish uchun asosiy omil ekanligi namoyon bo'lgan.

Adabiyotlar

1. Arziqulov D.N., Gapparov Z.G. Psixologiya va sport psixologiyasi. Darslik. – T.: “O'zkitobsavdonashriyoti” NMIU, 2021. 408-b.
2. Xaitov A.U. O'smir futbolchilar faoliyatida chidamlilik va iroda kuchini rivojlantirish.// «Fan va jamiyat». –Nukus: 2024. №3/2. 91-93-b.
3. Xaitov A.U. Konsultativ psixologiya va psixokorreksiya. O'quv qo'llanma. -T.: “O'zkitobsavdonashriyoti”, 2020. 156-b.
4. Бабушкин Г.Д., Смоленцева В.Н. Психология физической культуры и спорта : учебник для высших физкультурных учебных заведений. – Омск: СибГУФК, 2007. –С. 270.
5. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб: «Питер», 2001. –С. 752.
6. Сопов В.Ф. Теория и методика психологической подготовки в современном спорте. Методическое пособие. -М.: 2010. – С.118.

REZYUME. Ushbu maqolada o'smir futbolchilar faoliyatida yuzaga keladigan to'siq va qiyin vaziyatning shakllari hamda ta'sir darajasi aniqlangan. Bunday vaziyatlarga sportchilarning chidamliligini oshirish zarur bo'lgan irodaviy sifatlar belgilangan. Musobaqa jarayonida o'smir futbolchilar psixik barqarorligini saqlab qolish uchun to'siq va qiyin vaziyatning psixik barqarorlik komponentlari bilan bog'liqligi ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье определены виды препятствий и сложных ситуаций, возникающих в деятельности футболистов-подростков, и уровень их влияния. Определены волевые качества, необходимые для повышения устойчивости спортсменов к подобным ситуациям. В целях сохранения психической устойчивости футболистов-подростков во время соревнований выявлена связь препятствий и сложных ситуаций с компонентами психической устойчивости.

SUMMARY. This article identifies the types of obstacles and difficult situations that arise in the activities of teenage football players and the level of their influence. The volitional qualities necessary to increase the athletes' resistance to such situations have been identified. In order to maintain the mental stability of teenage football players during competitions, a relation between obstacles and difficult situations with the components of mental stability has been identified.

UDK 159.922.6

ABROAD STUDY ABOUT THE PROBLEM OF CONCERN IN PRESCHOOL CHILDREN

S.G.Hasanova – associate professor

Andijan state university

Tayanch so'zlar: qo'rquv, xatti-harakatlar, tashvish, tashvish, ijtimoiy vaziyatlar, ijtimoiy muhit, yolg'izlik, xavf, tahdid.

Ключевые слова: страх, поведение, тревога, беспокойство, социальные ситуации, социальная среда, одиночество, опасность, угроза.

Key words: fear, behavior, anxiety, worry, social situations, social environment, loneliness, danger, threat.

Introduction. The mental development of preschool children is determined by their emotional stability. Usually, not only positive but also negative emotions play an important role in children's emotions, which negatively affects the general psychological state of the child, his activities, including education. As a result, in many cases, fear or anxiety completely engulfs the child's consciousness, thereby limiting his or her behavior and activities.

Today, as in all times, the upbringing of children, their development into full-fledged, full-fledged adults is an urgent issue. We will focus on the views and research of foreign scientists on the concerns that hinder the mental development of the child.

Concepts of anxiety began to appear in bion dictionaries in 1771. Researchers have studied the differences in the mental state of people and the causes of anxiety. Anxiety manifests itself in different forms in all children, and the presence of anxiety is described as a stable condition in this child [1].

We will look at different definitions of the problem of anxiety in the foreign and local literature.

K.Horny used the term anxiety as a synonym for the term “fear” and explained the relationship between them as

follows, both terms refer to an emotional response to risk. Fear is the certainty and objectivity of danger, while anxiety is latent and subjective [3].

J.A.Kelly, a representative of cognitive psychology, in his research linked anxiety in children to emotional manifestations. Anxiety in a child is manifested in two opposite poles, that is, emerging anxieties (similarity of the elements of emergence) and closed (contrast polarity).

The similarity of the elements of anxiety is manifested in a number of emotional states, such as fear, excitement, depression, and crying, which are present in the pole. In the closed (contrast pole), in children, anxiety is manifested internally, not externally in emotional states. For example, he says that we can see in situations such as lying, denying mistakes, slander [2].

According to Godefroy, anxiety is a transient condition in which a person is weakened when faced with an expected situation. Prolonged exposure to a stressful situation or condition can lead to fatigue as a result of the human body expending too much physiological energy [4].

As a result of his research, K. Rogers confirms J.A.Kelly's views on anxiety in children, including describing anxiety as an “emotional reaction to a threat” [5].

M.Breslav described anxiety as a personality trait that reflects a decrease in the threshold of sensitivity to various stressors [6]. Manifested in cases of constant emotional stress, it emphasizes that fear and anxiety interfere with children's normal activities or communication.

In our study, we distinguish two types of anxiety:

1. Personal anxiety is understood as an individual trait in children, which reflects his tendency to various life situations, emotional negative reactions that pose any threat to his personal life. It should be noted that personal anxiety is one that increases a person's anxiety and reduces their sustained tendency to respond to such social situations.

2. Situational Anxiety - This occurs at any time related to a particular situation. He described the condition as a temporary anxiety condition that appears as a normal emotional and behavioral manifestation in children.

According to psychologists, anxiety in children prevents the formation of adaptive behavior, leads to the integration of behavior, and on its basis, adaptability emerges [3].

D.M. Breslav described predictions of possible failures in a state of anxiety as a forward-looking feeling associated with anticipation and anticipation, the formation of appropriate attitudes and relationships.

Concerns stem from inaccuracies and unforeseen circumstances, lack of information, and difficulty in predicting outcomes. Anxiety is a mild form of anxiety that is a common reaction to uncertainty and in this case performs an adaptive function in the individual [6].

According to F.B. Berezin, anxiety has shaped the idea of the existence of a scary series, which includes moving events [2]:

- Sense of internal tension - represents mental discomfort and includes adaptive mechanisms, changes the activity of the person, and behavioral disorders are not observed.

- Hyperesthetic reactions - can manifest itself in the form of nervousness and reaction in children. Neutral stimuli from the negative emotional side, the separation of necessary and unnecessary stimuli disappear, which increases the anxiety in them.

- It is impossible to feel an uncertain threat of anxiety, to determine the nature of the threat and to predict the time of its occurrence. This raises abstract concerns in children.

- Fear is a lack of knowledge about the causes of anxiety, lack of experience in dealing with or preventing a threat. While the anxiety identified in a particular object does not cause the objects associated with the anxiety, the subject is attempted to eliminate the anxiety by certain actions;

- The intensity (increase, intensification) of anxiety leads to the realization that it is impossible to control the emotional state. Anxiety in children is a means of expressing emotion. In this case, they lose the disorder of behavior and purposeful activity.

Levels of anxiety depend on whether children are able to control themselves in a stressful situation or situation, or the intensity of its growth. If children have high levels of anxiety, they may develop symptoms such as autonomic, humoral, and abrupt behaviors. This can lead to anxiety syndrome.

Anxiety in children is not a negative trait. A certain level of anxiety is necessary for the development of human activity, the natural and obligatory characteristics of the child. There is also a personal, individual level of "beneficial anxiety".

There are very important questions and contradictions about the causes of concern. Including;

VI Garbuzov, A. Maslow, K. Horney and many other scientists have pointed out that the development of anxiety is a parent-child relationship, a process of improper education [3].

The dissatisfaction of an older preschooler is characterized by an increase, intensification, and dissatisfaction with their needs. The reason for the development of anxiety is often a change in the social relationships that exist in a child with serious problems [3].

E.A. Savina believes that the main reason for anxiety in children is uncomfortable family relationships and poor upbringing [7].

First, a child's anxiety arises as a result of his or her symbiotic (cohabitation) relationship with his or her mother. If the mother feels alone with the child and always protects the child from danger and hardship, she will tie him to her, and as a result, such a relationship will worry the child when the child is left without a mother. As a result, instead of being active and independent, the child develops dependence and passivity, anxiety and cowardice.

Second, preschoolers experience anxiety and fear as a result of different demands placed on them by adults, regardless of their age.

Third, the strict control of the child, the encouragement to adhere to a system of strict norms and rules, the violation of which leads to accusation and punishment. In this case, the child's anxiety arises due to the fear of deviating from the norms and rules established by adults [8].

In his research, A.M. Prikhojan considered the violation of social norms to be a cause for concern [9].

In psychology today, the study of anxiety, the gender aspects of behavior, plays an important role. There is a difference in the level of anxiety between boys and girls. In preschool and elementary school age, boys are more prone to anxiety than girls. Girls often associate their worries with other people, while boys fear fear of physical injury, accidents, being away from a parent or family, and similar punishments [10].

Conclusion

Thus, looking at the concept of anxiety in psychological and pedagogical research, as well as gender differences and features of anxiety in preschool children, we can draw the following conclusions: Distinguish two types of anxiety: personal anxiety and situation.

Anxiety in children is one of the main parameters of individual differences and is manifested in subjective mental disorders.

One of the main causes of anxiety in children is improper upbringing, which is caused by poor family relationships. Constant situations in the family, such as constantly monitoring the child, restricting him, forcing him to comply with our demands, intimidation, increase the anxiety. We know that a child learns what we do, not what we say. That's why we have to educate ourselves first.

Increased anxiety in preschool children leads to decreased social resilience and impaired psychological and mental development, which in the future will affect not only the next stage of education, but also the formation of personality.

References

1. Lubovskiy V. I. Special psychology [Text]: uchebnoe posobie . T.V.Rozanova , L.I.Solntseva et al .; under red. V.I.Lubovskogo. 7 izd., Ispr. and dop. - M.: Akademiya, 2009. -P. 398.
2. Prikhojan A.M. Psixologiya trevojnosti: doskolnyy i shkolnyy vozrast. [Text]. - SPb.: Piter: 2007. -S. 269-322.
3. Horne K. Nevroticheskaya lichnost nashego vremeni [Text] K.Xorni. - SPb.: Peter: 2002. -P. 224.
4. Davydova G.N. Netraditsionnye technical risovaniya in kindergarten: in 2 ch. [Text] / G. N. Davydova. - M. : Publishing Skriptoriy 2003, 2007.-Ch.1. 80 s hours [Text] / GN Davydova. - M. : Skriptorium Publishing House 2003, 2007. 1 part. -P. 80.
5. Astapov V.M. Diagnostika trevojnix rastroystv i phobi u detey v zarubejnix issledovaniyax [Text] / V.M.Astapov // Prikladnaya psychology. 2008. № 2. - P. 64-75.
6. Breslav G. M. Psychology of emotions [Text]: ucheb.posobie dlya vuzov / G.M.Breslav. - M.: «Smysl», 2007. -P. 544.

7. Semya: psychology. Pedagogy. Sotsialnaya rabota [Text] / A.A.Rean. - M. : AST, 2010. –P. 476.

8. Makshantseva L.V. Izuchenie psichologicheskix osobennostey trevojnosti detey doshkolnogo vozrasta s normativnym i narushennym razvitiem [Text] / C.M.Valyavko L.V. Makshantseva L.V. // Problems of diagnostics in the modern system of psychological accompaniment of children. with ogranichennymi vozmozhnostyami zdorovya. Sbornik nauchnyx statey / pod red. E. S.Romanovoy, S. M. Valyavko. - M.: «Sputnik-plus», 2010.

9. Neretina T.G. Netraditsionnye metody korrektsii narusheniy: uchebnoe posobie [Text] / T.G. Neretina. - Magnitogorsk: Magnitogorsk.gos. techn. un-t im G. I. Nosova, 2015. –P. 157.

10. Diagnostics and correction of mental retardation in children [Text]: posobie dlya uchiteley i spetsialistov korrektsionno razvivayushchego obucheniya / C. G. Shevchenko. - M. : ARKTI, 2007. - 224 p

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarda ruhiy hodisa sifatida tashvishning turli xil ta'riflari, xorijiy psixologlar tomonidan «tashvish» atamasining nazariy tahlili, xorijiy manbalarda turli shakllarda o'rganilgan tashvishning ilmiy asoslari tasvirlangan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описаны различные определения тревожности как психического явления у старших дошкольников, теоретический анализ термина «тревожность» зарубежными психологами, научные основы тревожности, изучаемые в различных формах в зарубежных источниках.

SUMMARY. This article describes various definitions of anxiety as a mental phenomenon in older preschoolers, theoretical analysis of the term "anxiety" by foreign psychologists, the scientific basis of anxiety, studied in various forms in foreign sources.

РЕЗУЛЬТАТЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРОБЛЕМ МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

З.П.Клычева – кандидат психологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: мулоқот, шахслараро муносабат, шахсининг шаклланиши, социометрия, тарбияси кийин болалар, кичик мактаб ёшидаги болалар.

Ключевые слова: общение, межличностные отношения, формирование личности, социометрия, изолированные дети, младший школьный возраст.

Key words: communication, interpersonal relationships, personality formation, sociometry, isolated children, elementary school age.

Проблема общения является одной из центральных проблем современной психологии. Именно в общении происходит формирование личности, её важнейших свойств, нравственной сферы, мировоззрения.

Учебная деятельность школьников неразрывно связана с общением. Поэтому нарушения общения школьника со сверстниками, с учителем отражается на отношении ученика к учебе, к одноклассникам и формировании таких качеств как самооценка, тревожность, агрессивность, коммуникативность [1:19].

Межличностные отношения возникают на основе личных симпатий и привязанностей детей. Ребенок стремится занять определенное положение в классе. Он по - своему воспринимает и переживает свое положение в классе, которое является очень важным для него.

Классному руководителю необходимо уметь хорошо ориентироваться в детских отношениях, знать социально – психологические особенности межличностных отношений, чтобы направлять их и оказывать нужное влияние [2:86].

В данной статье мы хотим остановиться на результатах психологических исследований проблем общения, а также межличностных отношений, возникающих в общения между учащимися младших классов. Исследования проводились в школах г. Нукуса Республики Каракалпакстана с учащимися 2-4 классов. Этот возрастной период в психологии характеризуется как младший школьный (7-10 лет) и младший подростковый (11-12 лет).

Результаты нашего исследования позволяют по – новому взглянуть на сегодняшнего школьника, увидеть его проблемы и понять его таким, какой он есть.

Наиболее эффективным психологическим методом изучения межличностных отношений является известный метод социометрии, означающий измерение межличностных отношений.

Учащимися были предложены 3 социометрических вопроса:

1. Кого из учащихся вашего класса вы пригласили бы на свой день рождения?

2. С кем из учеников вашего класса вы хотели бы сидеть за одной партой?

3. Представьте себе, что ваш класс собирается идти в поход в горы. Кого из учеников вашего класса вы выбрали бы командиром похода?

На каждый вопрос нужно было сделать 2 – 3 выбора, т.е. написать фамилии учащихся. Метод социометрии позволяет выделить четыре группы в межличностных отношениях в зависимости от полученного числа выборов. Так попадают, учащиеся, набравшие 50% попадает в разряд лидеров, 60 % и более – попадает в разряд «звезды», 30- 40 % - в группу предпочитаемых, 21-29% - в группу «пренебрегаемых», а 10-20% или не получивших ни одного выбора попадает в разряд «изолированных».

Наблюдения за учащимися позволяют учителю выявить, к какой группе можно отнести их. Однако не всегда мнение учителя совпадает с результатами социометрического опроса. Учитель иногда удивляется, что учащийся, казалось бы, со всеми данными «звезды» при социометрическом опросе получает незначительное число выборов и наоборот «средний» учащийся получает большое число выборов. Такой простой, на первый взгляд, метод позволяет учителю изучить очень сложные взаимоотношения в классе, выявить и определить место каждого ученика в системе межличностных отношений.

Каждый вопрос в социометрии выбран не случайно и несет огромную смысловую нагрузку. Так, на вопрос о дне рождения при выборе учащиеся действуют по принципу «нравится». Мотивом выборов «сидеть за одной партой», как правило – является мотив «хорошо учиться», а мотивом выбора «командира похода» является мотив – «умение группу» [3:18].

Конечно, не все дети могут и должны получить выборы по одному вопросу. Проанализировав ответы учащихся на все три вопроса, можно получить представление о том, какое место занимает каждый учащийся в системе межличностных отношений, как он себя чувствует в той или иной роли, а также как это отражается на его отношении к учебной деятельности, к окружающим его учащимся, на его личностных качествах.

Так, например, на вопрос «день рождения» как правило, учащиеся должны проявить много взаимных выборов. Так должно быть. Если таких выборов мало, то это говорит о том, что класс не дружный, не сплоченный. И учителю надо обратить внимание, на то как организовать работу по сплочению ученического коллектива. Как правило, в дружном коллективе класс хорошо знает своего неформального лидера. Это долж-

ны показать ответы на вопросы о выборе «командира похода». И наоборот, если этот вопрос не выявляет лидера, то можно сделать вывод о том, что учащиеся плохо знают друг друга. И как обычно, конфликтный класс. Учитель, получив такие результаты, должен найти свои ошибки, допущенные в воспитательной работе, организовать совместную деятельность учащихся по ознакомлению их друг с другом, воспитанию чувства уважения друг к другу.

Отвечаем на вопросы, почему они выбирают того или иного учащегося, дети отмечают, что они выбрали их потому, что они вежливы, добры, умны, смелы, не сорются, являются лучшим другом.

При ответах на вопросы, кого они не выбрали бы («на день рождения», «сидеть за одной партой») дети отмечали, что, они не выбрали потому что, они нарушают дисциплину в классе, дерутся, обзываются, невоспитанны.

Кстати, у детей, попавших в группу «изолированных» в таблице по поведению стоит оценка – «удовлетворительно». Отметим, что дети с отрицательными чертами характера не нравятся большинству в классе и вызывают осуждение других.

Очень плохо, когда в классе выявляются дети, попавшие по методу социометрии в группу «изолированных». С психологической точки зрения положение такого ребенка в классе можно назвать как «изгой класса». Как показывают наблюдения, такие дети обычно сидят за последней партой, малообщительны, скрыты, не уверены в себе, замкнуты. Если ребенок будет постоянно находиться в разряде «изолированных», то рано или поздно это будет «трудный» ребенок, с непредсказуемым поведением, травмированным психикой и целым рядом отрицательных качеств. Такой учащийся чувствует себя ненужным в классе, боится выходить к доске отвечать, общаться со сверстниками. И это не его вина, а его беда. Вина здесь в учителе, во взрослом, который не понимает психологических особенностей детских взаимоотношений, не знает, как действовать в такой ситуации и помочь им. А таких детей, к сожалению, очень много, они есть в каждом классе.

Отрицательные качества личности таких «изолированных» учащихся могут усиливаться благодаря их неблагоприятному положению, а в младшем и старшем подростковом возрастах может прочно закрепиться в характере и перейти в устойчивый детский невроз.

С помощью специальных тезисов мы изучали психологические качества личности учащихся и выяснили, что социометрические «звезды» характеризуются следующими личностными качествами: высокой самооценкой, уверенностью в себе, высоким уровнем общительности, жизнерадостностью, энергичностью, постоянным самоутверждением себя, демонстративностью поведения.

Литература

1. Бодалев А.А. Личность и общение. -М.: «Наука», 1983.
2. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. – М.: «Просвещение», 1968. –С. 464.
3. Ганеева Э.И., Адизова Т.М. Формирование стиля общения в учебно – воспитательном процессе / Методические рекомендации. – Ташкент: ТДПУ, 2001. –С. 24.
4. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: «Смысл», 1999. –С. 365.
5. Проблема общения в психологии. – М.: «Наука», 1981. –С. 280.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада кичик мактаб ёшидаги болаларнинг мулоқот муаммолари ва шахсларора муносабатларининг психологик тадқиқот хулосалари берилган. Тадқиқотлар Қорақалпоғистон Республикаси нукус шаҳридаги мактабларда 2 – 4 синф ўқувчиларда олиб борилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены результаты психологических исследований проблем общения, а также межличностных отношений, возникающих в общении между учащихся младших классов. Исследования проводились в школах г. Нукуса Республики Каракалпакстана с учащимися 2 – 4 классов.

SUMMARY. This article presents the results of psychological research on communication problems, as well as interpersonal relationships that occur in communication between elementary school pupils. The research was conducted in schools of Nukus, Republic of Karakalpakstan, with 2nd-4th grade pupils.

Для детей группы «изолированных» оказались характерными следующие качества личности: высокая тревожность, замкнутость в общении с одноклассниками, низкая самооценка, неуверенность в общении, агрессивность, впечатлительность, враждебность по отношению к окружающим.

В заключении мы хотели бы порекомендовать учителю некоторые практические советы, которые помогли бы ему:

1. Принимайте ученика таким, какой он есть. Не навязывайте ему свое мнение и не заставляйте делать что – либо силой.

2. Уважайте личность ученика. Умейте встать, на его место и посмотреть на ситуацию его глазами. Тогда вы быстрее найдете путь к его сердцу.

3. Устраните из вашего общения с детьми те методы, которые вызывают у них протест или негативную реакцию. Насильственные методы не только не исправят положение, а ещё больше усилят дефекты личности и поведении ребенка.

4. Исключите неприязнь к детям и свои отрицательные эмоции в процессе общения с учащимися. Отрицательное состояние учителя – раздражение, тревога, злость невольно влияют на детей и заряжают их теми же эмоциями. Настраивайтесь в общении с детьми на добрые чувства, заряжайте их радостью, светом, теплом.

5. Соблюдайте принцип равенства и сотрудничества с детьми.

6. Не фокусируйте внимание на неудачах детей. Хвалите даже за самый незначительный успех! Будьте щедры на похвалы!

7. Первое замечание делайте всегда наедине.

8. Критикуйте не личность, а недостатки в учебной деятельности и в поведении. Например, нельзя говорить «ты лентяй, плохой и.т. п». Лучше сказать, что «твое поведение стало причиной плохой учебы и т.п.», «давай подумаем, как сделать лучше». Спрашивая совета у ученика, вы непроизвольно проводите свою линию в воспитании.

9. Не сравнивайте детей с кем – либо, не ставьте никого в пример. Помните, что главное – не результаты достижения, а внутренняя свобода, умение самостоятельно мыслить и рассуждать. Тогда механизмы подражания будут работать у детей эффективно. Дети сами выберут пример для подражания.

10. Используйте разные формы несловесной поддержки ребенка – улыбку, пожатие руки, поглаживание по спине, по голове, обнимание за плечи и.т.д.

Использование данных советов в педагогической практике поможет полноценному развитию личности учащихся. Чтобы нормально развиваться, детям нужна любовь, уверенность в своих способностях, в своей значимости для нас взрослых.

РАХБАР ҚОБИЛИЯТИНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАФСИФИ

Ш.Б.Сапаров – психология фанлари номзоди, доцент

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: рахбар психологияси, қобилиятлар, рахбар шахси, низоларни бошқариш, ўз-ўзини ривожлантириш, муваффақиятли мутахассис, кўникмаларни ривожлантириш, амалиёт.

Ключевые слова: психология управления, способности, личность руководителя, управление конфликтами, саморазвитие, успешный профессионал, развитие навыков, практика.

Key words: psychology of management, abilities, personality of the leader, conflict management, self-development, successful specialist, skill development, practice.

Бошқарув жараёнини мақсадга мувофиқ равишда амалга ошириш учун рахбар идора қилишнинг қайси бўғинида бўлишдан қатъий назар муайян қобилиятларга эга бўлиши керак. Рахбар ўзининг шахсий фазилатлари, мустахкам характери, кучли иродаси, барқарор хиссиёти барча нарсаларга ва жабхаларга нисбатан махсус қобилиятлари билан халқ хўжалишни бошқара олади, холос. Чунки фан ва техниканинг ривожини, одамларда онглилик даражасининг юксак кўрсаткичи, ижтимоий тажрибаларнинг таъсирчан кучи, кишиларнинг муайян билимларга эга эканлиги рахбарнинг комил инсон камолоти погонасига кўтарилишини тақозо этади.

Хозирги замонда буйруқ, кўрқитиш, зўрлик билан меҳнатқашларга муомала қилиб бўлмайди, ундай даврлар ижтимоий турмуш майдонидан аллақачонлар чиқиб кетган. Давлат микёсида юз бераётган демократик ўзгаришлар, сўз ва виждон эркинлиги, миллий истиқлолга эришганлик, миллий ўзлигини англаш, ҳуқуқий химояланганлик фуқаролар онгини янада юксалишга олиб келади. Йигирма биринчи аср арафасида одамлар ўзларининг ўтмишдош ҳамюртларидан жуда кўп жихатлари билан кескин тафовутланади.

Туб ўзгаришлар натижасида уларда мустақил фикрлаш ва иш юритиш, шахсий режаларини рўёбга чиқариш йўлларини излаш имкониятлари вужудга келди. Бугунги кундаги рахбар ижтимоий ҳаётдаги муносабатлар, уларнинг тузилиши ва моҳияти билан яқиндан таниш бўлиши, бошқарув жараёнида уларни ҳисобга олишни тақозо қилади. Тобе кишилар, ижрочилар, ёрдамчилар орасида рахбар ўзининг ҳар томонлама устуворлиги билан обрў-эътибор, нуфуз орттириши мумкин, акс холда ишлаб чиқариш самарадорлиги, деҳқончилик махсуддорлиги, ходимларнинг ижодий фикрлаши тўғрисида сўз бўлиши ҳам мумкин эмас.

Рахбар шахси баркамоллиги, қатъий характери, миллий қиёфасидан ташқари бир қатор қобидиятларига эга бўлиши табиий равишда обрў қозонишга пухта негиз хозирлайди, лавозимнинг кейинги босқичлари учун имкон яратади, истиқбол режаларини рўёбга чиқаради. Бизнингча, қуйида мулоҳаза юритиладиган қобилиятлар рахбар кадр учун жуда муҳим ҳисобланади.

1. Ташкилотчилик қобилияти. Рахбар кадр бозор иқтисодиёти даврида ўта удабурон, ишбилармон, муассаса ёки корxonанинг, идора ёки илмий марказнинг олдида турган вазифаларни мақсадга мувофиқ, собитқадамлик билан бажаришни уюштира олиш имкониятига эга бўлиши керак. Ташкилотчилик тизими тахминан қуйидигилар қиради: а) рахбарлик қилаётган ишлаб чиқаришда молиявий ва иқтисодий масалаларни тўғри ва оқилона ташкил қилишлик, вақддан биров илгарилаб кетиш хиссиёти ва тез пайқаш имконияти билан қуроллана олишлик; б) янги гоёлар, йўналишлар, ишлаб чиқариш технологияси, чет эл илғор тажрибасини маҳаллий шароитга, ходимларнинг савиясига мослаштирган ҳолда амалиётга татбиқ этишлик; в) фавқуллоддаги ишлаб чиқариш муаммосини тезкорлик билан ҳал қила билишлик, ўз вақтида индивидуал ёки жамоавий қарор қабул этишлик, бу борада нуқсонларга камроқ йўл қўйишлик; г) ходимлар, ишлаб чиқариш аъзолари, ўринбосарлар, ёрдамчилар хиссиёти ва меҳнатга психологик муносабати хусусиятини баҳолай олишлик ҳамда кескин ўзгаришлар яшаш учун

муайян чора ва тадбирлар қўллашлик (рағбатлантириш, жазолаш, танбех бериш, эътироз билдириш, хотиржамлик, реал ваъдалар бериш муросага келишлик); д) тобе кишилар жинси, ёши, ақлий ва жисмоний имкониятини ҳисобга олиб фаолиятни ташкил қилишга одатланганлик; е) ижрочилар қобилияти, истеъдоди, меҳнат стажи, интилиши, қизиқши, иродавий хусусияти, жонбозлиги сингари фазилатларга биноан иш тақсимлашни йўлга қўйишлик; ж) маҳсулот сифати ва самарадорлиги юзасидан узлуксиз равишда гамхўрлик қилишлик, рентабел хўжаликка айлантириш учун дойимо қайғуришлик; з) корхона истиқболи ва ходимлар ижтимоий химояси учун хамиша гамхўрлик қабили.

2. Иймон-эътиқодга, фаол ҳаётий позицияга йўналганлик қобилияти. Рахбар иймон-эътиқодли, муайян ҳаётий позицияли, мустахкам иймонли, соф, ростгўй, самимий, жонкуяр, инсонпарвар, ватанпарвар фазилатли инсон бўлмоғи - ходимлар учун ибратнамуна вазифасини бажармоғи лозим. Токи сўз билан иш бирлиги ишлаб чиқариш амалиётида бевосита ўз ифодасини топсин, бошқалар унинг хатти-ҳаракати ва кишилар билан муносабатида тақлид қилишга одатлансинлар. Рахбар корхона ёки муассасанинг кўзгуси, маънавият, кадрият ва шахслараро муносабат мезонига айлансин. Поклик, масъулият, фидойилик намунаси тақлид учун замин хозирласин, баркамоллик учун интилиш туйғусини вужудга келтирсин.

3. Нутқий қобилият. Рахбар саводхон сўзлашга ва нотиклик санъатига эга бўлиши шарт. У тевақатрофдагилар билан узлуксиз равишда муомалага киришиб турганлиги туфайли нутқи ихчам, маъноли, оҳангдор, муайян ритм, темп, частотали бўлишлиги муҳим аҳамиятга эга. Нутқнинг жарангдорлиги, сўзлашганда пауза, мантиқий ургуга риоя қилишлик унинг таъсирчанлигини оширади.

Фавқуллодда, тасодифий ҳолатларда нутқ сўзлаш, фикр алмашиш лозим бўлса, у холда сира хиссиётга берилмаслик, ўзини қўлга олиб, охиста, лавозими ва имтиёзини кўз ўнгига келтириб нутқ фаолиятини амалга ошириш зарур. Маълумки, нутқнинг нуқсони, мазмунсизлиги, таъсирчанлик даражаси заифлиги рахбар нуфузи ва обрўсига путур еткази.

4. Нуфуз (обрў)га эга бўлишлик. Рахбар ўзининг нуфузи билан бошқаршни амалга ошира олади, холос. Лекин эгалланган лавозим туб маънодаги обрў келтирмайди, чунки кишиларнинг унга нисбатан муносабати вақли хусусиятга эга бўлади. Барқарор, ҳақиқий нуфузни эгаллаш табиий равишда амалга ошади. Рахбар ўзининг шахсий хусусиятлари, билимдонлига, ақл-фаросатлишиги, мустахкам иродаси, салохияти, истеъдоди, таланти, фидойилиги, баркамоллиги, камтарлиги, самимийлиги, сўзнинг ҳақиқийлиги билан обрў орттириш уқувчанлигига эришади. Сохталик, ақобирлик, шахсиятпарастлик, сафсатабозлик, қаттиққўллик ҳеч қачон чин нуфуз қозонишга олиб келмайди. Рахбар учун ҳар бир нарса оддий, пухта, табиий, ҳуқуқий, одатий тусга эга бўлиши мақсадга мувофиқ.

5. Перцептив (идрок қилиш) қобилияти. Рахбар учун биринчи ва иккинчи даражали масалалар бўлиши мумкин эмас, чунки ҳаёт муайян қисмлардан ташкил топган бўлади, худди шу боис барча нарсаларга эътибор қилиш керак. Рахбар қисқа вақт оралигида ишлаб чиқариш участкалари, бўлимлари, аъзолар, амалдорлар

ва ёрдамчи ходимлар ташқи қиёфаси, ишга тайёрлиги, меҳнат фаолиятини ташкил қилишга тахтлиги, техниканинг созлиги, кишиларнинг қайфияти бўйича маълумот олиш фазилати перцепцияда ўз ифодасини топади [1]. Қисқа вақт ичида умумий ҳолат билан танишиш - ишлаб чиқаришни қандай асосга қўйиш учун муайян негиз юзага келтиради, айрим олдиндан кўзланган режаларга ўзгартиришлар киритилади.

6. Дидактик қобилият. Рахбар бевосита педагог бўлмаса-да, лекин унинг фаолияти маълум ахборот ва хабарларни ўзга кишиларга етказиш билан боғлиқдир. Худди шу боис турли тоифадаги одамларга, мутахассисларга мураккаб билимлар, муаммолар ҳамда ахборотларни осон йўл билан тушунтириш уқувчанлиги мутлақо зарур. Айрим бир муаммони оддий қоровулдан тортиб то ўринбосарларгача сингдириш муайян қобилиятни тақозо этади. Фавқулоддаги ҳолатлар, вақт тақчиллиги рахбардан дидактик қобилиятга эга бўлишликни тақозо этади. У мазкур қобилиятни махсус машқлар, тренинглар ёрдами билан ижтимоий ҳаётини тажриба ортиши орқали эгаллайди.

7. Академик қобилият. Хозирги замон талаби рахбар кадр ҳар томонлама камол топган РИСОҢ бўлишини тақозо қилади. Давлатлараро, миллатлараро, шахслараро, ихтисослараро амалга ошириш учун рахбар ҳар бир соҳадан мннимал билимларга эга бўлиши, улардан ўз ўрнида муваффақиятли фойдаланиш лозим. Молиявий, иқтисодий, маънавий, мафқуравий, миллий, соҳалараро муаммолар муҳокама қилинаётганда рахбар шунчаки иштирокчи эмас, балки баҳснинг тенг ҳуқуқди аъзосига айлансин. Муаммо моҳиятини тушунсин, унга ўз муносабатини бидирсин, токи оммадан таҳсинлар олишга эришсин.

8. Дикқатни тақсимлаш қобилияти. Рахбарнинг фаолияти кенг қўламли, худди шу сабабдан у лоқайдликка йўл қўйиши мумкин эмас. Энг оддий нарсадан давлат аҳамиятига молик муаммогача масъул бўлганлиги туфайли рахбар синчков, теран, қузатувчан бир даврнинг ўзида бир неча объектларга ўз муносабатини билдира олиши лозим. Эътиборлилик ходимларни ҳушёр тортиради, масъуллик эса тартиб-интизомни мустаҳкамлайди, лоқайдлик иллати муҳитни тарк этади [2].

9. Психологик ташхис (диагноз) қобилияти. Рахбар турли хусусиятли инсонлар билан ҳамкорлик қилади, уларни тарбиялайди, уларга иш ўргатади, етук мутахассис ёки мукамал шахс сифатида камол топтиради. Ҳар қайси инсоннинг келажagini оқилона тасаввур қилишдан иборат олдиндан башорат этиш қобилияти рахбар учун муҳим аҳамиятга эга. Келажак учун кадрлар тайёрлаш, уларни лавозимларга қўтариш каби ғояларнинг барчаси рахбар учун ташхис қобилиятини

тақозо этади, чунки аниқ мезонларга асослангандагина шахснинг фаолияти ва имкониятини тўғри баҳолаш мумкин, ҳолос. Нуқсонларга йўл қўйиш мамлакат равнақига муайян даражада зарар келтиради, бундай ҳолатларнинг олдини олиш маъқул.

10. Муомала ва мулоқот ўрнатиш қобилияти. Рахбар ҳар хил ёшдаги, жинсдаги, касбдаги инсонлар билан мулоқотга киришади. Худди шу сабабдан у мулоқот мароми, муомала турлари, таркиблари, нуткли ва нутқсиз (сўзсиз) воситалар билан яқиндан танишиши, этник хусусиятлар, миллий анъаналар ҳамда миллий расм-русумларга риоя қилиш орқали муомала маданиятини эгаллай олади. Ҳар бир шахснинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб муомала ўрнатиш шахслараро муносабатни илиқлаштиради, ўзаро ишонч ва яқинлик туйғусини уйғотади, киришимли кишилар сафини кенгайтиради [1].

11. Ташаббусга, ижодга илҳомлантириш қобилияти. Турмушдаги айрим қийинчиликлар тўғрисида ибратли маълумотлар келтириш, ўткинчи заҳмат ортда қолиши юзасидан таасали бериш, уларнинг олдини олиш мумкинлигини асослаш орқали шахсни ижодга илҳомлаштириш қобилияти рахбар кадр учун мутлақо зарур. Фидоийлик туйғусини уйғотиш, ёшларда, мутахассисларда ташаббус ҳиссини вужудга келтириш - ишлаб чиқаришни ривожлантиради, давлат равнақи учун масъулиятли кадрлар тайёрлашга хизмат қилади.

12. Конструктив қобилияти. Ишлаб чиқариш учун янги технология устида фикр юритиш, тадқиқот ишларини йўлга қўйиш, муайян лойиҳалар ва проекцияларни режалангитириш, уларнинг натижаларини олдиндан айтишдан иборат қобилият рахбар учун мутлақо шарт. Ўқув-тарбиявий ишларни такомиллантириш, мутахассис малакасини ошириш, иккинчи касбга йўналтириш, истеъдодли ёшларни чет эл фондлари ёрдами билан хорижий мамлакатларга ўқишга юбориш, муассасани қайта жиҳозлаш, маҳсулот қўламши кенгайтириш, қўшимча товарлар (моллар) ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга раҳнамолик қилиш.

13. Гностик қобилият. Илмий тадқиқотга лаёқатлилик рахбар учун муҳим аҳамият касб этади. Унинг ибрат намунаси корхона, ташкилотнинг илмий лабораторияга айлантиришга олиб келади. Тадқиқот ишларига иқтидорли кишиларни тортиш, ишлаб чиқаришни такомиллаштириш рахбардан гностик қобилиятни талаб этади. Рахбарнинг ижодкорлиги оммавий тус олишга олиб келиши мумкин [3].

Таъкидлаб ўтилган рахбар шахсининг қобилиятлари муҳим аҳамият жалб этиб, характер, миллий қиёфа қандай роль ўйнаса, улар ҳам худди шундай қийматга эгадир. Уларни рахбарларда махсус шакллантириш билан камолот сари етаклаш мумкин бўлади.

Адабиётлар

1. Махмудов И.И. Бошқарув психологияси: Ўқув қўлланма. / Масъул муҳаррир: А.Холбеков. – Т.: 2006.

2. Қосимова Д.С. Бошқариш назарияси: Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2007.

3. Найитов О.Е. Бошқарув психологияси: О'қув қўлланма. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – Т.: 2019.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада рахбар ходимларнинг бошқарув жараёнинда зарур бўлган қобилиятларнинг, психологик хусусиятлари таҳлил қилинади ва уларни ривожлантириш ва такомиллаштириш бўйича амалий тавсиялар кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье мы проведем анализ психологических особенностей, способностей в процессе управления, необходимых для руководящих кадров, и рассмотрим практические рекомендации по их развитию и улучшению.

SUMMARY. This article deals with psychological characteristics, abilities in management process acquired for senior personnel and consider practical recommendations for their development and improvement.

MADANIYAT VA JAMIYATNING SHAXS PSIXOLOGIK SALOMATLIGIGA TA'SIRI

A.A.Sobirov – *psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Buxoro davlat pedagogika instituti

Tavanch so'zlar: psixologik salomatlik, muvozanat, uyg'unlik, farovonlik, mantiqiy qayta ishlash qobiliyati, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik.

Ключевые слова: психологическое здоровье, баланс, гармония, благополучие, способность к логической обработке, критическое мышление, творчество.

Key words: psychological health, balance, harmony, well-being, logical processing ability, critical thinking, creativity.

Kirish: Nega bugungi kunda biz qadimgi ma'lumotga egamiz. Shu bilan birga uning kelib chiqishi, mutafakkirlarga qaraganda sog'liq haqida beqiyos ko'proq mohiyati haqidagi haqiqiy g'oyalardan juda uzoqmiz, inson

havotiga kirib boradigan, uning havotivligini oziqlantiradigan, o'zini shaxs sifatida anglaydigan, havotning ulug'vor rasmida mavjudlik va taqdirning ma'nosini tushunishni belgilaydigan ko'p o'lovchi hodisa sifatida?

Hozirgi vaqtda ushbu hodisaning tubiga kirib, biz ideal sog'liq vo'qligini tushunamiz, garchi uning rivojlanishining yuqori darajasi semantik vo'nalishlarni, aivmat ta'riflarini etarli darajada shaxsiv ishlab chiqarish, havotning umumiy ma'nosini aniqlash, havot strategiyalari, o'ziga va boshqalarga bo'lgan munosabat va nihovat, mavjudlikning ma'naviy va axloqiy mezonlarini izlash bilan bog'liq, eng yuqori va doimiy qadriyatlar.

Asosiy aism: O'quvchiga taqdim etilgan monografiyada "salomatlik" fenomeni va uning turlari "jamiyat-shaxs—salomatlik" tizimida ko'rib chiqiladi – bu airalmas, yagona tizim. Ushbu tizim tarkibiy qismlarining xarakteristikasi to'g'risida savol tug'ilganda, ularning har birining mohiyatiga ham, nafaqat aloqaning mavjudligiga, balki ular orasidagi munosabatlarga ham e'tibor qaratish zarur.

Shunday qilib, jamiyat maqsadli va oqilona tashkil etilgan birgalikdagi faoliyat natijasida yaratilgan odamlar guruhining oqilona tashkiloti deb ishoniladi. Jamiyatning asosiy tarkibiy qismi inson umumiy ruhning tashuvchisi sifatida, ijamivatning muhim xususiyati esa til, madaniyat va taqdirning umumiylikiga ega bo'lgan xalqdir.

"Shaxsiyat" tushunchasi haqida gapirganda, V.P.Zinchenko ta'kidlavdi: "shaxsning hech qanday tavsifi to'liq bo'lishi mumkin emas" (Meshcheryakov, Zinchenko, 2004, 323-bet). Shuni ta'kidlash kerakki, taklif qilingan tizim doirasida shaxs ijamivatning tarkibiy va funktsional tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Shu ma'noda, shaxsiyat "birgalikdagi faoliyat va aloqa jarayonida ijtimoiy-madaniy muhitda u tomonidan olingan shaxsning o'ziga xos sifati" deb hisoblash mumkin (shu yerda, 320-bet).

Boshqacha qilib aytganda, shaxsiyat – bu ma'lum bir jamiyatda shaxsning rivojlanishi mahsuli, va ni ijamivat shaxsning determinatori bo'lib, ularning o'zaro bog'liqligini, o'zaro bog'liqlik ierarxiyasini umumiy va xususiy sifatda belgilaydi, bundan tashqari, bu shaxsning rivojlanish manbayi bo'lgan ijtimoiy-madaniy muhitning xususiyatlari.

Jamiyat va shaxs o'rtasida teskari aloqa printsiyining namoyon bo'lishi kuzatiladi: ijamivat o'zgarib, shaxsni o'zgartiradi va o'zgargan shaxs jamiyat o'zgarishini faollashtiradi.

Ushbu tizim ierarxiyasida sog'liq shaxsning bir qismi bo'lib xizmat qiladi, shunga qaramay uning rivojlanishini belgilaydi va shu bilan birga o'zini o'zgartiradi. Shuning uchun sog'liqni saqlashning rivojlanishi shaxsning rivojlanishiga bo'ysunadi va uni saqlab qolish uchun asos inson tashqi va ichki dunvosining uv'gun mutanosibliyi bilan belgilanadigan o'zgarishlarning o'zgarimasligidir. Shuni esda tutish kerakki, muvozanat, uv'gunlik, farovonlik va boshqa sog'liq mezonlari uning saqlanishini belgilaydi. Ammo sog'liqni saqlashning rivojlanishi ular o'zgariganda boshlanadi va ikkinchisining manbai jamiyat va shaxs o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning kuchayishi hisoblanadi.

Shuning uchun «iamivat – shaxs – sog'liq» tizimi yagona va airalmasdir, uning tarkibiy qismlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ushbu kitobda tahlil mavzusi bo'lgan sog'liq o'z-o'zidan emas, balki shaxsning sog'lig'i, o'z navbatida, ijamivatga bog'liq.

Sog'lom shaxs muammosini hal qilishning murakkabligini anglagan holda, mualliflar kitobning mazmuni bo'vicha mulohazalar va maslahatlar uchun o'quvchilarga minnatdorchilik va minnatdorchilik bildiradilar.

A.V.Shuvalov tomonidan taklif qilingan inson salomatligi to'g'risidagi qoidalarni baham ko'rish bilan birga, ular ushbu kontsepsiya mazmunining to'liq

chuqurligini o'z ichiga olmasligini ta'kidlash kerak. Adabiyotda mavjud bo'lgan inson salomatligi mezonlarini umumlashtirib, G.S.Nikiforov (2006) ularni psixikada namoyon bo'lish turlariga qarab ajratdi: jarayonlar, holatlar va xususiyatlar.

Shaxsiv xususiyatlardan u ruhiy salomatlik mezonlariga quyidagilarni kiritdi: nekbinlik, diqqatni iamlash (bezovtalikning vo'qligi), muvozanat, axloq (halollik, vijdon va boshqalar), da'volarning etarli darajasi, burch hissi, o'ziga ishonch, beparvolik (vashirin shikovatlardan xalos bo'lish qobiliyati), mustaqillik, o'z-o'zidan davdo bo'lish (tabiiylik), mas'uliyat, his-tuyg'ular hazil, xavrixohlik, sabr-toqat, o'z-o'zini hurmat qilish, o'zini tuta bilish. Ruhiv holatlar sohasida ruhiy salomatlik mezonlariga quyidagilar kiradi: hissiv barqarorlik (o'zini tuta bilish), hissivotlarning voshiga qarab etukligi, salbiv his-tuyg'ularga qarshi kurashish (go'rquv, g'azab, ochko'zlik, hasad va boshqalar), his-tuyg'ular va his-tuyg'ularning erkin, tabiiy namoyon bo'lishi, zavqlanish qobiliyati, odativ (maqbul) farovonlikning xavfsizligi.

Aqliy jarayonlardan ruhiy salomatlik mezonlariga quyidagilar kiradi: sub'ektiv tasvirlarning voqelikning aks ettirilgan ob'ektlariga maksimal darajada vaqinlashishi (aqliy aks ettirishning etarlligi), o'zini etarli darajada idrok etish, mavzuga diqqatni iamlash qobiliyati, ma'lumotni xotirada saqlash, ma'lumotni mantiqiy gavta ishlash qobiliyati, tanqidiv fikrlash, ijodkorlik (ijodkorlik qobiliyati, aql-idrokdan foydalanish qobiliyati), bilim o'zini, aql intizomi (fikrlarni boshqarish).

Shu bilan birga, so'nggi yillarda tadqiqotchilarning bir qator asarlarida «psixologik salomatlik» kabi tizimni tashkil etishda turli tarkibiy qismlarning integratsivlashuv darajasiga alohida e'tibor qaratilavotgani, ularning uv'gunligi, konsolidatsiyasi va muvozanati faol o'rganilavotgani quvonarli. Shu bilan birga, asosiv e'tibor sog'liqni saqlashning ma'naviy tarkibiy qismiga (bilish, haqiqatga intilish, havot mazmuni va boshqalar) qaratiladi, gumanistik qadriyatlarga (go'zallik, vaxshi sevgi, adolat) va ijodkorlik, o'z-o'zini rivojlantirish, insonni intellektual boyitishga vo'naltirilgan (Volovikova, Galkina, 2014; Mehmon, 2014; Leonov, 2014; Shuvalov, 2015; va boshqalar).

Shunday qilib, bugungi kunda mavjud bo'lgan inson salomatligi haqidagi g'ovalarni, tadqiqotchilar tomonidan uning darajalari, uni o'rganishda ba'zi vondashuvlar haqida qisqacha tahlil qilish ham kamida bir nechta qoidalarni qayd etishga imkon beradi:

1) mualliflar tomonidan taqdim etilgan sog'liqni saqlash darajalari to'g'risida umumiy qabul qilingan tushunchalarning vo'qligi:

2) hozirgi vaqtda inson salomatligi muammosini hal qilish «differentsial tur» bo'vicha amalga oshiriladi, va ni «umumiy salomatlik» ni uning darajalari, turlari va boshqalarning tobora ko'payib borayotgan soniga bo'lish orqali.;

3) tadqiqotchilar tomonidan tavsiya etilgan sog'liqni saqlash darajalarida umumiylik va farqlarni izlash zarurati paydo bo'ldi;

4) inson salomatligining turli darajalari haqidagi g'ovalarni birlashtirish zarurati davdo bo'ldi, uning vazifasi uni tushunish va baholashning aniq, umume'tirof etilgan, obyektiv va rasmiylashtirilgan ta'riflarini aniqlash bo'lishi kerak.

Turli xil tarixiy davrlarda mavjud bo'lgan inson salomatligi haqidagi g'ovalarni retrospektiv tahlil qilish juda achinarli natiani aniqlashga imkon beradi: heteroxron va har xil to'liqlik bilan, ammo vaqt o'tishi bilan va turli xil ijtimoiy-madaniy sharoitlarda «sog'liq» ta'rifi tobora bo'linib bordi. U tobora ko'proq qismlar va tarkibiy qismlarni airatib ko'rsatdi, ularning ahamiyati va bir-biriga o'xshamasligini batafsil asoslab berdi, ammo bu hodisaning mohiyatini haqiqiy anglash hali ham sodir bo'lmadi.

Shu munosabat bilan, tasavvurda ulkan daraxtning tasviri paydo bo'ladi, uning shoxlari umumiy magistraldan chiqib, bo'linib, miqdoriy ravishda ko'navadi. Bu har qanday rivojlanishning klassik vo'li: umumiydan xususiygacha. Biroq, biz daraxtning haqiqiy g'ovasini, birinchi navbatda, magistralni «umumiy» ning tashuvchisi sifatida qabul qilishda, so'ngra toi, barglar, gullar va mevalarning mavjudligini uning turlarining kevingi avlodlarida «daraxt» tizimining ushbu tashkilotida havot va uzluksizlik uchun asosiy shart sifatida shakllantirishimiz mumkin. Buning sababi shundaki, rus madaniyatida «sog'liq», «kuchli daraxt», eman bilan bog'liq bo'lib, uning tanasi o'simlik xalomatligi metaforasida ifodalangan ma'no, ichki birlik, yaxlitlik sifatida qabul qilingan (Vasileva, Filatov, 2001).

Daraxtning bunday xavoliy qivofasi, bizning fikrimizcha, har bir qism, hatto eng muhimi (masalan, barglar, gullar va boshqalar) butun daraxtning to'liq xarakteristikasi bo'lmagan inson mohiyatining airmas substrati sifatida sog'liq haqidagi kundalik tasavvur darajasini aniq ko'rsatib beradi. Shubhasiz, shuning uchun bugungi kunda aniq chegaralar va uni o'lchashning obvektiv, keng qamrovli mezonlariga ega bo'lmagan insonning ko'p o'lchovli tizimi sifatida sog'liqning yaxlit g'ovasini yaratish uchun sog'liqni saqlashni tashkil etishga ta'sir qiluvchi individual (xususiy) omillarni izchil birlashtirish kerak. bitta «magistral»ga integratsiya qilish.

Antik davr mutafakkirlari umumlashtirishning turli darajalarida sog'liq haqidagi tasavvurlarini inson salomatligining qisqa og'zaki «formulalari» shaklida joylashtirdilar: «salomatlik – bu jismoniy va ruhiy qarama-qarshiliklarning uyg'unligi» yoki «inson va tabiatning uyg'unligi».

Hozirgi vaqtda avvalgi avlodlarning mutafakkirlari va sog'liqni saqlash tadqiqotchilarining tairibasi va ko'plab qarashlarini o'zlashtirgan holda, bir qator mualliflar sog'liqni saqlash kabi konstruksiyaga nisbatan mavjud qarashlarni izlash zarurligini ta'kidladilar, buning asosida uning rivojlanishini boshqarish, uni monitoring qilish tizimlari va usullarini ishlab chiqish, maqsadli izlash mumkin bo'ladi, uni mustahkamlash va saqlash usullari. Bundan tashqari, hozirgi vaqtda umumiy biologik va sayvoraviy ahamiyatga ega bo'lgan o'ta muhim xususiyat-bu zararli ishlab chiqarishlarning ommaviy rivojlanishi va joriy etilishi natijasida vuzaga kelgan inson havotining global yomonlashuvi, shuningdek, stressning barqaror o'sishi, havotda va ayniqsa insonning kasbiy faolivatida, shu munosabat bilan amaliy psixologlarning ham, nazariy tadqiqotchilarning ham murojaatlari tobora kuchayib bormoqda sog'liqni saqlash va eng muhimi, inson salomatligini saqlash sohasini yaratish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun.

Adabiyotlar

1. Sobirov.A.A. "Pedagogikal psixologikal factors for the formation of psixologikal health in athletes" «SCIENTIFIC. APPLIED AND EDUCATIONAL ASPECTS FOR PHYSIOLOGY, GENETICS, BIOTECHNOLOGY OF PLANTS AND MICROORGANISMS» International Conference materials May 12, Kyiv, Ukraine, 2023
2. Ананьев В.А. Основы психологии здоровья. –М.: «Академия», 2012. –С. 212.
3. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. –М., 1986.
4. Мясичев В.Н. Личность и неврозы. –Л.:1961.
5. Практическая психология образования. / Под ред. И.В. Дубровиной: Учебник для студентов высш. и средних специальных учеб. заведений. –М.: ТП «Сфера». 1997.

REZYUME. Insonivat mavjud bo'lganligi sababli, asrlar va ming villar davomida insonning qarashlari va fikrlari ularning sog'lig'iga, uning mohiyati, ahamiyati, saqlash, mustahkamlash usullari va uni yaratish sirlarini izlashga qaratilgan. Darhaqiqat, sog'liq har doim qiziqarli hodisa bo'lib kelgan, ammo har doim ham ongli qiymat emas, garchi uning yomonlashishi bilan har bir insonning uni yaxshilash istagi va hatto vo'qotish holatida tiklanish istagi aniq kuchaygan.

РЕЗЮМЕ. Поскольку человечество существует, на протяжении веков и тысячелетий взгляды и мысли человека были сосредоточены на их здоровье, его сущности, важности, способах сохранения, укрепления и поиска секретов его создания. Действительно, здоровье всегда было интересным явлением, но не всегда сознательной ценностью, хотя с его ухудшением у каждого человека явно усиливалось стремление к его улучшению и даже к выздоровлению в случае утраты.

SUMMARY. Since humanity exists, for centuries and thousands of years, a person's views and thoughts are aimed at their health, its essence, significance, methods of preservation, strengthening and the search for secrets of its creation. In fact, health has always been an interesting phenomenon, but not always a conscious value, although with its deterioration, the desire of each person to improve it and even recover in the event of loss has clearly intensified.

Ammo, afsuski, juda zarur bo'lgan murojaatlar, asosan, jamiyatning sog'lom a'zolari sog'lig'ining mohiyati chuqur anglanmaguncha, faqat shiorlar bo'lib qoladi. Sog'lomlarning sog'lig'i bilan shug'ullanish nimani anglatadi? V.A.Ananyev muvaffaqiyatli aytganidek, bu borada, bu ibora har doim ham, hamma uchun ham tushunarli emas, ayniqsa kundalik pozitsiyalardan, va bu shuni anglatadiki, asta-sekin, bolalikdan boshlab, o'z sog'lig'iga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, rivojlanish va ta'lim darajasida. Ushbu hodisani shaxs uchun ham umuman jamiyat uchun ham ahamiyatini ochib berish va sog'liqni saqlash muhitini yaratishda ishtirok etishni faollashtirish muhimdir. Shuning uchun inson salomatligi mezonlarini izlash ularning bilimlari asosida uning darajasini baholash va uni mustahkamlash usullarini asoslash mumkin, ayniqsa ifloslangan muhitda bo'lgan yoki maxsus, qiyin yoki o'ta og'ir sharoitlarda (masalan, sportchilarda) kasbiy faolivatni amalga oshiradigan odamlarda, psixologlarning dolzarb va deyarli muhim vazifasi.

Xulosa: Biroq, «sog'lom odam» ning ijodiy mavjudligini o'rganish va tushunish (L.G.Tatarnikovaning so'zlariga ko'ra) ushbu tadqiqotda uning «umumiy» sog'lig'ining ushbu global jarayonidagi roli nuqtai nazaridan biz qo'ymaymiz. Biz ushbu muallifning hozirgi zamon muammolariga muvofiq insonning yangi modeli – «sog'lom shaxs» yaratilayotgani haqidagi fikrini qo'llab-quvvatlaymiz. Tatarnikova yozganidek,» nafaqat insonning yangi modeli balki uning sifatli ijtimoiy-mantioy xususiyati – sog'lom shaxs ham tasdiqlangan " (Tatarnikova, 2013, 30-bet).

Insonning psixologik salomatligini rivojlantirish, yaratish va shakllantirish uning shaxsiyati bilan belgilanadi va u bilan bog'liq bo'lganligi sababli, bizning tadqiqotimizda biz insonning «umumiy» sog'lig'ining ushbu darajasiga e'tibor qaratamiz. Shu bilan birga, biz qadimgi odamlar tomonidan hayotdagi eng yaxshi o'qituvchi qiyinchiliklar degan fikrga amal qilamiz.

Ushbu «formula» ga rioya qilgan holda, biz shaxsning o'zi ham, uning hosilasi – psixologik salomatlik ham sotsializatsiya qiyinchiliklarini yengish natijasida shakllanadi, degan kuchli g'oyalarga tayanamiz, va'ni, ma'lum bir ijtimoiy – madaniy-tarixiy muhit tomonidan taqdim etilgan qarama-qarshiliklar. Sog'lom shaxsning xususiyatlari, fazilatlar va fe'l-atvorining shakllanishini tushunish, o'z sog'lig'ining o'zini o'zi qurish, uning ijodiy o'ziga xosligi, ma'naviy printsipdan «hayot beruvchi» hodisa sifatida kelib chiqqan holda, bizning fikrimizcha, «shaxsning psixologik salomatligi» ta'rifining mohiyatini tushunishga yordam beradi.

AGRESSIV VA ZO‘RAVONLIK FENOMENOLOGIYASINING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Yo.Yusupova – dotsent

Andijon davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: agressivlik, tarbiya va shaxs, stress, umidsizlik, xulq-atvor, tajovuz qurboni, «dahshatli va qo‘rqmas».

Ключевые слова: агрессивность, воспитание и личность, стресс, фрустрация, поведение, жертва агрессии, «ужасный и бесстрашный».

Key words: aggressiveness, education and personality, stress, frustration, behavior, victim of aggression, «terrible and fearless».

Bugungi kunda bolalar tarbiyasiga oiladagi shaxslararo munosabatlardagi o‘zaro kelishmovchiliklarning ta’siri keskin ortib borayotgani shaxs psixik taraqqiyotining pasayishiga olib kelmoqda. Ushbu o‘zgarishlar shaxs xulq atvorini shakllanishiga salbiy ta’siri jamiyatda o‘zlikni anglashga to‘siq bo‘lib shaxslararo munosabatlar keskinlashuviga sabab bo‘ladi.

Xulq-atvor deganda shaxs va atrof-muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayoni tushuniladi, bu shaxsning individual xususiyatlari va ichki faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, asosan tashqi harakatlar va xatti-harakatlar shaklini oladi. Agressiv xatti-harakatlar stress, umidsizlik va boshqalarni keltirib chiqaradigan turli xil noqulay jismoniy va ruhiy hayotiy vaziyatlarga javob berish shakllaridan biridir [1]. Psixologik tajovuzkor xatti-harakatlar individuallik va o‘ziga xoslikni saqlash, o‘zini o‘zi qadrlash hissi, va intilish darajasini himoya qilishni o‘stirish, nazoratni saqlash va kuchaytirish bilan bog‘liq muammolarni hal qilish usullaridan biridir.

Aksariyat tadqiqotchilar tajovuzkorlikni tug‘ma sifat deb bilishadi. Boshqalar buni sotsializatsiya natijasi deb hisoblashadi. Ehtimol, tajovuzkorlik - bu shaxsning tug‘ma xususiyati bo‘lib, u tarbiya va shaxsning rivojlanishi jarayonida o‘zini buzg‘unchi harakatlarda namoyon qiladi yoki zaiflashadi va dushmanlik ma’nosiga ega emas.

Shu munosabat bilan biz ba’zi odamlar uchun dunyoqarash va dunyoqarashning doimiy xususiyatlari sifatida potentsial tajovuzkor idrok va potentsial tajovuzkor talqin haqida gapirishimiz mumkin. Agressivlik - turli vaziyatlarda tajovuzkor harakatlarga nisbatan barqaror tayyorlanishni belgilaydi. Ushbu tushunchani «dushmanlik» tushunchasi bilan aralastirib yubormaslik kerak. Agressivlik bilan ajralib turadigan, ko‘pincha boshqa odamlardan tahdid va qiyinchiliklarni sezadigan va o‘zlari yoqtirmaganlarga hujum qilishga tayyor bo‘lgan odamlar boshqa odamlarga dushmanlik bilan munosabatda bo‘lishlari bilan ajralib turadi; lekin boshqalarga dushman bo‘lgan hamma odamlar ham tajovuzkor bo‘lishi shart emas [3]. Shunday qilib, tajovuzkorlikni tajovuzkor xatti-harakatlarga moyillik sifatida ko‘rish foydalidir.

Agressivlik - bu tajovuzga tayyorlik, shuningdek, boshqa bironing xatti-harakatlarini dushman sifatida qabul qilish va talqin qilish tendentsiyasida ifodalangan shaxsiy xususiyatdir.

Agressiya tushunchasi nihoyatda keng ma’noda qo‘llaniladi. Misol uchun, ko‘plab psixoanalistlar umumiy tajovuzkor harakatning mavjudligini taxmin qilishadi, bu xatti-harakatlarning keng doirasini belgilaydi, ularning aksariyati tabiatan aniq tajovuzkor emas. Agressiya nafaqat boshqa shaxsga asossiz hujum sifatida, balki mustaqillikka intilish yoki o‘z fikrini baquvvat himoya qilish sifatida ham ko‘rib chiqiladi. Agressiya ko‘pincha kimgadir jismoniy yoki ruhiy zarar yetkazishga qaratilgan xatti-harakatlarning har qanday shakli sifatida ta’riflanadi. Insonning tajovuzkor xatti-harakati, ta’rifiga ko‘ra, ijtimoiy o‘zaro ta’sir doirasida yuzaga keladi [2].

Hozirgi vaqtda ko‘pchilik quyidagi ta’rifni qabul qiladi: tajovuz (lotincha aggređi - hujum qilish) - bunday munosabatni istamagan boshqa tirik mavjudotni haqorat qilish yoki unga zarar yetkazishga qaratilgan xatti-harakatlarning har qanday shakli sifatida kuzatiladi.

Agressiyani jamiyatda odamlarning birgalikda yashashi normalari va qoidalariga zid bo‘lgan, hujum obyektlariga (jonli va jonsiz) zarar yetkazadigan, odamlarga jismoniy zarar yetkazadigan yoki ularga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan,

taranglik holatini keltirib chiqaradigan maqsadli buzg‘unchi xatti-harakat sifatida aniqroq ta’riflash mumkin [1]. Bu ta’rif tajovuzni his-tuyg‘u, motiv yoki munosabat sifatida emas, balki xatti-harakatlar namunasi sifatida ko‘rib chiqish kerakligini ko‘rsatadi. Ushbu muhim bayonot juda ko‘p chalkashliklarni keltirib chiqardi.

Agressiya atamasi ko‘pincha g‘azab kabi salbiy his-tuyg‘ular bilan bog‘liq; motivlar bilan - xafa qilish yoki zarar etkazish istagi kabi; va hatto salbiy munosabat bilan - irqiy yoki etnik xurofot kabi. Bu omillarning barchasi, shubhasiz, zarar keltiradigan xatti-harakatlarda muhim rol o‘ynasa-da, ularning mavjudligi bunday harakat uchun zaruriy shart emas. G‘azab boshqalarga hujum qilish uchun zaruriy shart emas; tajovuz to‘liq xotirjamlik holatida ham, nihoyatda hissiy hayajonda ham namoyon bo‘ladi. Shuningdek, tajovuzkorlar o‘z harakatlariga yo‘naltirilganlarni yomon ko‘rishlari yoki hatto yoqtirmasliklari ham shart emas. Agressiya jabrlanuvchiga zarar yetkazish yoki haqorat qilishni o‘z ichiga oladi degan fikrdan kelib chiqadiki, qabul qiluvchiga tan jarohati yetkazish shart emas [4]. Harakatlarning natijasi har qanday salbiy oqibatlar bo‘lsa, tajovuz sodir bo‘ladi. Shunday qilib, xatti-harakat bilan haqorat qilishdan tashqari, kimnidir yomon ko‘rsatish, kamsitish yoki omma oldida masxara qilish, kimnidir zarur bo‘lgan narsadan mahrum qilish, hatto sevgi va muhabbatni inkor etish kabi xatti-harakatlarni ma’lum sharoitlarda tajovuzkor deb atash mumkin.

Agressiyaning maqsadlari. Ko‘pgina tadqiqotchilar tajovuzning haqiqatan ham adekvat ta’rifi tajovuzkorning niyati bilan bog‘liq bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydilar. Biroq, deyarli barcha nazariyotchilar tajovuzning qasddan qilingan harakat ekanligiga rozi bo‘lishsa-da, tajovuzkorlar boshqalarga zarar etkazishga intilayotganda qo‘yadigan maqsadlarni umumiy tushunish yo‘q [3]. Hujumchilar birinchi navbatda o‘z qurbonlariga zarar etkazmoqchimi yoki ular boshqa maqsadlarga erishishga harakat qilmoqdalmi? Bu tajovuzni ilmiy o‘rganishdagi asosiy savollardan biri bo‘lib, olimlar unga turlicha javob berishadi.

Barcha tajovuzkor harakatlar umumiy narsaga ega. Ko‘pgina tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, tajovuzkor xatti-harakatlarning maqsadi har doim boshqa odamga qasddan zarar yetkazishdir. Agressor tajovuz qurboniga zarar etkazmoqchi. Tajovuzkor jabrlanuvchiga nisbatan shunday harakat qilayotganini tushunadiki, jabrlanuvchi bunday muomalaga qarshilik qiladi.

Agressiya boshqa maqsadlarga xizmat qilishi mumkin. Agressiya har doim zarar yetkazish niyatini o‘z ichiga olsa ham, bu har doim ham asosiy maqsad emas. Agressorlar o‘z qurbonlariga hujum qilishda boshqa maqsadlarni ham ko‘zlashlari mumkin. Askar o‘z dushmanini o‘ldirishni xohlaydi, lekin uning niyati o‘z hayotini himoya qilish istagidan kelib chiqishi mumkin, vatanparvarlik ko‘rsatishning bir usuli bo‘lishi mumkin yoki qo‘mondonlari va do‘stlarining roziligini olish istagi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Ko‘pgina ijtimoiy olimlarning fikriga ko‘ra, eng tajovuzkor harakatlar nafaqat tajovuz qurboniga zarar yetkazish istagi bilan bog‘liq. Umuman olganda, tajovuzkorlarning hisoblangan, oqilona harakat qilishiga rozi bo‘lish bilan birga, bu yondashuv tarafdorlari hujumchilar o‘z qurbonlariga zarar etkazish istagidan ko‘ra ular uchun muhimroq bo‘lishi mumkin bo‘lgan boshqa maqsadlarga ega ekanligini ta’kidlaydilar: [6]. vaziyatga ta’sir qilish, hokimiyatni qo‘llash istagi boshqa shaxs ustidan yoki qulay (afzal) identifikatsiyani shakllantiradi.

J.Patterson va J.Tedeshi kabi ba'zi psixologlar tajovuz ko'pincha majburlashga qo'pol urinishdan boshqa narsa emasligini ta'kidlaydilar. Hujumchilar o'z qurbonlariga zarar yetkazishi mumkin, ammo ularning harakatlari birinchi navbatda boshqa shaxsning xatti-harakatlariga ta'sir qilish urinishidir. Ular, masalan, boshqalarni ularni bezovta qiladigan narsalarni qilishni to'xtatishga intilishlari mumkin.

Boshqa nazariyotchilar tajovuz shunchaki majburlashdan ko'ra ko'proq narsani o'z ichiga oladi, deb ta'kidlaydilar. Ularning nuqtayi nazaridan, tajovuzkor xatti-harakatlar ko'pincha hujumchining kuchi va hukmronligini saqlab qolish va kuchaytirishga qaratilgan. Tajovuzkor jabrlanuvchiga hujum qilishi, uning istaklarini amalga oshirishga harakat qilishi mumkin, ammo bu yondashuv tarafdorlarining fikriga ko'ra, uning asosiy maqsadi jabrlanuvchi bilan munosabatlarda o'zining ustun mavqeyini o'rnatishdir. Bu talqin, ayniqsa, oiladagi zo'rvonlik muammolariga bag'ishlangan adabiyotlarda keng tarqalgan. Eng kuchli oila a'zolari - jismonan kuchli yoki ijtimoiy mavqe va hokimiyat kuchidan bahramand bo'lganlar - odatda ularning qurboni bo'lishdan ko'ra, kuchsiz oila a'zolariga hujum qilish ehtimoli ko'proq. Bu ehtimol, kuchlilar kuch bilan o'zlarining ustun mavqeyini saqlab qolishga intilishlari bilan izohlanadi.

G.Toch talqiniga ko'ra, tajovuzkorlarni asosan boshqalar ular haqida nima deb o'ylashlari qiziqtiradi. O'smirlar to'dalari va zo'rvon jinoyatchilar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar uzoq vaqtdan beri bu shaxslarning ko'pchiligi o'z obro'si haqida juda xavotirda ekanligini ta'kidlaydi [3]. Ushbu jinoyatchilarning aksariyati o'zlarining imijidan juda xavotirda edilar va o'zlarini «dahshatli va qo'rqmas» sifatida «taassurot qoldirish» uchun ko'p kuch sarflaganlar va ularning janglari qurbonlar va tomoshabinlarni hayratda qoldirish uchun mo'ljallangan ko'rgazmalar edi. Shunday qilib, tajovuzkorlik taassurotlarni boshqarish uchun ham ishlatilishi mumkin.

«G'azab» va «tajovuz» tushunchalarini farqlash ayniqsa muhimdir. Agressiya holatida biz aniq maqsadga erishishga qaratilgan harakat bilan shug'ullanamiz: boshqa odamga zarar yetkazish. Shunday qilib, bu harakat aniq maqsadga qaratilgan. Aksincha, g'azabning aniq maqsadi bo'lishi shart emas, balki o'ziga xos hissiy holatni bildiradi. Bu holat asosan ichki fiziologik reaksiyalar va noxush hodisalar natijasida yuzaga kelgan beixtiyor hissiy ifodalar natijasida yuzaga keladi: vosita reaksiyalari (masalan, mushklar siqilgan), yuz ifodalari (burun teshigi va burishgan qoshlar)

Adabiyotlar

1. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения. СПб.: -Питер: 2014. -С. 368.
2. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. - СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. -С. 512.
3. Фурманов И.А. Социальная психология агрессии и насилия : профилактика и коррекция. - Мн. : Издательский центр БГУ, 2016. -С. 401.
4. Бэрн Р. Агрессия . Р. Бэрн Р., Д. Ричардсон. - СПб: Питер: 2001. -С. 352.
5. Гребёнкин Е.В. Профилактика агрессии и насилия в школе: учебно-методический комплекс. - Ростов н/ Дону.: «Феникс», 2006. -С. 157.
6. Ениколопов С.Н. Агрессия в обыденной жизни. С.Н.Ениколопов, Ю.М. Кузнецова, Н.В.Чудова. - Москва: Полит. экнцикл. (РОССПЭН), 2014.

REZYUME. Ushbu maqolada, psixologiya fanida agressivlik va zo'rvonlik tushunchalarining ilmiy izohi ko'rsatilgan. Agressiv xatti-harakatlar stress, umidsizlik va boshqalarni keltirib chiqaradigan turli xil noqulay jismoniy va ruhiy hayotiy vaziyatlarga javob berish shakllaridan biri ekanligi yoritilgan. Tajovuzkorlik - bu shaxsning tug'ma xususiyati bo'lib, u tarbiya va shaxsning rivojlanishi jarayonida o'zini buzg'unchi harakatlarda namoyon qiladi yoki zaiflashadi va dushmanlik ma'nosiga ega emasligi tadqiqotlar tahlili bo'yicha ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлено научное объяснение понятий агрессии и насилия в психологии. Объяснено, что агрессивное поведение является одной из форм реагирования на различные неблагоприятные физические и психические жизненные ситуации, вызывающие стресс, фрустрацию и т.д. Агрессия является врожденной характеристикой человека, которая проявляется в деструктивных действиях или ослабевает в процессе воспитания и развития личности и, как показывает анализ исследований, не имеет значения враждебности.

SUMMARY. This article presents a scientific explanation of the concepts of aggression and violence in psychology. It is explained that aggressive behavior is one of the forms of response to various unfavorable physical and mental life situations that cause stress, frustration, etc. Aggression is an innate characteristic of a person, which manifests itself in destructive actions or weakens in the course of education and personality development, and it is shown by the analysis of studies that it does not have the meaning of hostility.

va boshqalar; Bu vaqtda yuzaga keladigan fikrlar va xotiralar ham ma'lum bir rol o'ynaydi. Bu hissiy oqimlarning barchasi shaxsning ongida «g'azab» tajribasiga birlashtiriladi. G'azab hissiy holat sifatida tajovuzni to'g'ridan-to'g'ri «qo'zg'atmaydi», lekin odatda faqat jabrlanuvchiga hujum qilish istagi bilan birga keladi.[5]

Biroq, hissiy tajriba va tajovuzkor istaklar har doim ham birgalikda harakat qilmaydi. Ba'zida odamlar o'zlarining g'azablanish holatini ongli ravishda bilmasdan, ko'proq yoki kamroq impulsiv ravishda boshqa odamlarga zarar yetkazishga moyildirlar.

Dushmanlik boshqa shaxsga yoki odamlar guruhiga nisbatan salbiy munosabat sifatida ta'riflanishi mumkin, bu uning obyektiga - jabrlanuvchiga nisbatan o'ta noqulay baho berishda ifodalanaadi.

Biz ma'lum bir odamni yoqtirmasligimizni aytganda, ayniqsa unga yomonlik tilaganimizda, dushmanligimizni bildiramiz. Bundan tashqari, dushman odam - bu odatda boshqa odamlarga nisbatan og'zaki yoki boshqacha tarzda salbiy baho berishga ko'proq tayyor bo'lib, ularga nisbatan umumiy nojo'yalikni namoyon qiladi.

Demak, tajovuzkorlik, tajovuzkor xulq-atvor, tajovuzkorlik, g'azab va dushmanlik bir-biri bilan bog'liq bo'lgan hodisalar bo'lsa-da, alohida-alohida ko'rinishlarda namoyon bo'ladi.

Zo'rvonlik xulq-atvor erkinligini maqsadli ravishda cheklash, bo'ysunish, huquqlarni buzish va odamlarga va ularning birlashmalariga zarar yetkazish bilan bog'liq bo'lib, uni «majburlash» tushunchasi orqali aniqlashga olib keladi. Zo'rvonlikning maqsadi shaxsni shunday ta'sir ko'rsatuvchining irodasiga bo'ysundirishdir, shuning uchun zo'rvonlik iroda erkinligini egallab olish, hukmronlikni ta'minlash usullaridan biri sifatida belgilanishi mumkin [4].

Bunday holda, zo'rvonlik texnologiyasi odamlarni ma'lum harakatlarni bajarishga majbur qilish yoki ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri jismoniy kuch yordamida muayyan harakatlardan to'xtatilishidan iborat.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti zo'rvonlikni o'ziga, boshqa shaxsga, guruhga yoki jamoaga qarshi jismoniy kuch yoki kuchni qasddan qo'llash deb ta'riflaydi, buning natijasida badanga shikast yetkazish, o'lim, ruhiy jarohatlar, rivojlanish xavfi mavjud nogironlik yoki turli xil zararlar belgilanadi. Shunday qilib, zo'rvonlik deganda, ayrim shaxslar (odamlar guruhlari) tashqi majburlash yordamida boshqalarni, o'z qobiliyatlarini, ishlab chiqarish kuchlarini va mulkini bo'ysundiradigan ijtimoiy munosabatlar va tajovuzkor xatti-harakatlar turi sifatida ta'riflanishi mumkin.

USTAZLAR SHEJIRESI

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ЖАНКҮЙЕРИ

ямаса математик-лингвист алым Мақсет Айымбетов ҳаққында

А.Пазылов – педагогика илимлериниң кандидаты, профессор,

Қарақалпақстан Республикасы халық мугаллими

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Дүньяда ҳеш бир адам бирден илимпаз болып кете алмайды. Деген менен олардың көпшилиги өзлериниң илимге болған талўасы, бир мақсетке умтылыўшылығы, излениўшилиги, «ийне менен кудық қазыў»лары, шыдамлылығы, төзимлиги, илимниң аўыр жүгин тарта билиўлери, исеними, тынбай мийнет ислеўлери, ўақыт пенен санаспаўлары нәтийжесинде илимпаз болып жетилисип кеткенин абайламайда қалады. Соңынан «қалайынша қас қағым ўақытта илимпаз болдым екен» деп өзине өзи исенбейде жүреди. Бирақ, сол «қас қағым» ўақыттың – бирнешше жылларды өз ишине алғанлығына налымайды.

Биз сөз етпекши болып атырған филология илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери Мақсет Қаллиевич Айымбетов – мине усындай, өзінше «қас қағым ўақытта», анығырағы 20 жыллық тынбай излениўшилигиниң нәтийжесинде илим докторы илимий дәрежесине ийе болған жанкүйер илимпазлардың бири болып саналады.

Бизлер студент ўақытларымызда (1970-1974) рахметли оның әкеси Қ.Айымбетовты көргенбиз. Оның китапларын китап дүкәнларынан сатып алып қайта-қайта оқығанбиз. Қайтыс болған ўақытлары қыйналғанбыз. «Орнында бар оңалар» дегендей Қаллы ағаның үш баласының да (Мақсет, Нағмет, Иззет) илим докторы, әсиресе бир баласының (Нағмет) Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының академиги болып сайланғанында куўанышқа да бөленгенбиз. Оқытатуғын студентлеримизге мақтаньш етип айтып жүргенбиз.

Мениң өзим Ташкент мәмлекетлик университетиниң аспирантурасында оқыған ўақытларымда Мақсет Қаллиевич Айымбетов пенен жақыннан таныс болғанман. Ол сол ўақытлары (1976-1977-оқыў жыллары) бизлер менен қатар аспирантлар үйинде жасайтуғын еди. Бираз сәубетлесип туратуғын едик.

М.Қ.Айымбетов 1954-жылы 1-январда Нөкис қаласында туўылған. Пайтахтымыздағы А.С.Пушкин атындағы улыўма билим берий мектебин 1972-жылы тамамлағаннан кейин, Ташкент мәмлекетлик университетиниң математика факультетине оқыўға кирген. 1977-жылы бул оқыў орнын питкерип, Қарақалпақстанда жаңадан ашылған Нөкис мәмлекетлик университетине жоллама менен келип, дәслепки мийнет жолын баслаған.

1987-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы А.Наўайы атындағы тил хәм әдебият институты жанындағы қәнигелестирилген илимий кеңесте «Қарақалпақ публицистикалық текстлериниң лексикасы хәм морфологиясының лингво-статистикалық анализи» темасы бойынша кандидатлық диссертациясын табыслы жақлап шыққан. Жақланған бул диссертацияда қарақалпақ халқы баспа сөзинде пайдаланылып киятырған

публицистикалық текстлердиң лингвистикалық-информациялық базалары менен усы базалардағы сөз формаларының жасалыў механизмлериниң моделлерин өзбетинше жаратыўға ериседи.

Илимпаздың жақлап шыққан диссертация темасы Россия алымларының да қызығыўшылығын өзине тартады. Нәтийжеде 1988-жылы Москвада болып өткен Түркология комитетиниң пленумында «Түркий тиллердиң машина фонды хәм түркологиялық изертлеўде компьютерлестирий» секциясының бюро ағзасы болып сайланады.

М.Қ.Айымбетов кандидатлық илимий дәреже менен шекленип қалмады. Ол әкеси Қаллы аға сияқлы илимниң ең бийик шоққысына шығыўды әрман етти. Усы әрманларды иске асырыў мақсетинде 1994-1995-жылларда Санкт-Петербург қаласындағы Герцен атындағы шет тиллер педагогикалық университетиниң докторантура курсында билим хәм тәжирийбелерин жетилистирип барыўды даўам етти. Тынбай изленди.

Бирқанша қыйыншылықларды басынан кеширди. Стипендиясын бала-шағасына, жол кирейге, өзине жеткерийде де қыйналды. Ол ўақытларда мен педагогикалық институттың Баслаўыш тәлим методикасы факультетинде декан болып ислейтуғын едим. Сонлықтан ол гейпара ўақытларда келип өзиниң жол кирейди үнемлеў мақсетинде хат-хабар тасыйтуғын рейслерде, суўық жерлерде отырып Санкт-Петербург, Ташкент қалаларына барып келгенлерин айтып отыратуғын еди. Усы жағдайларды еситкеннен кейин бизлер Мақсетке ара-тура үйине демалысқа келген ўақытларында факультет студентлерине саатбай саат оқытып берийге мүмкиншилик жаратып беретуғын едик.

Деген менен қанша қыйыншылықларға қарамастан тоқсаныншы жыллардың ақырларына келип М.Қ.Айымбетов гуманитар илими тараўында көзге көрине баслады. Буның тийкаргы себеплеринен бири, оның қарақалпақ тил билиминен басқа түркологияның ең аўыр, қурамалы хәм орайлық машқалалары бойынша изертлеў жумысларының нәтийжелерине ерисиўи менен тығыз байланыслы болды. Анығырық етип айтқанда, ол түркий тиллердиң классификациялық машқаласын шешиў жолындағы өзине тән болған методларды жарата алады.

Мийнетлери зая кетпеди. Бундай қурамалы бағдарлардағы изертлеў жумысларының нәтийжелери 1997-жылы Өзбекстан Илимлер академиясы Хамид Сулайман атындағы илим-изертлеў институты жанындағы қәнигелестирилген арнаўлы кеңесте «Түркий тиллердиң квантитативлик-типологиялық жақынлығын анықлаўдағы проблемалар хәм методлар» атлы темасы бойынша жақлаған докторлық диссертациясында толық сәўлелендириледи.

Алымның бундай изертлеў жумысындағы ерисилген унамлы нәтийжелерге Россия

Федерациясына хызмет көрсеткен илим ғайраткери, проф. Р.Г.Пиотровскийде үлкен қызығыушылық оятады. Ол М.Қ.Айымбетовтың докторлық диссертациясының тийкарғы бөлімлерин батыс Европа тиллерине аударыу зэрурлигин атап көрсетеди. Буннан басқа диссертанттың илим-изертлеу жұмысларына көплеген белгили, тил билиминиң ири қәнигелери жоқары бақа береді.

Ал, халықаралық қырғыз-түрк университетиниң профессоры Ташполат Садықов болса «Диссертанттың изертлеу усулларының өзгешелиги соннан ибарат, ол алдын ала программаластырылған теориялық-методикалық көрсетпелерден аулақ түрде басқа жұмысларға еликлеместен, бийғарез алып баратуғынлығын байқаймыз» - деп көрсетеди.

М.Қ.Айымбетов илимий-техникалық терминологиялық сөзликлерди дүзиуге де белсене қатнасты. Бул сөзликлер баспасөз хызметкерлери хәм лингвист-лексикографлар ушын пайдаланылатуғын әхмийетли әдебиатлар қатарынан орын алды.

М.Қ.Айымбетовты қарақалпақ тили текстлериниң лингвистикалық-информациялық базасын жаратқан биринши алым сыпатында есапласа болады. Себеби, оның түрли жанрлар бойынша дүзген алфавити, кери алфавитли хәм меншикли жийиликли сөзликлериниң көлеми ярым миллион сөз қолланысларынан асып кетти. Бундай көлемдеги изертлеу жұмысларының көлеми арқалы қарақалпақ тилиниң түрли жанрларының сөз формалар дизимлерин келтирип шығарыуға еристи. Сондай-ақ, бундай дизимлер арқалы болса қарақалпақ тилиндеги сөз формаларының жасалыу механизминиң моделин жаратыуға еристи, қала берсе, бундай көринистеги механизмлердиң кең фронт бойынша статистикалық анализлерине де илимий жуумақ берилди.

Илимпаз өткен әсир дауамында қызыл империяның миллий тиллер турмысына алып барған сиясатының тийкарғы бағдарын ашып бериуге де еристи. Атап айтқанда, араб жазыуынан латын жазыуына өтиулері, латыннан болса кириллицаға өтиуі, қала берсе еки тиллилик сиясатын рауажландыруы сиясатының мазмунында ашып берди. Жүргизилип атырған бул сиясат узақ жыллар дауамында жасырын түрде алып барылғанлығын атап өтті. Хәқыйкатында да, бундай жасырын түрдеги сиясат ғарезсизлик жылларына дейин дауам етті.

М.Қ.Айымбетов хәзирги күнге келип бир қатар китаптарды баспа сөзде жәриялауға еристи. Атап айтқанда, «Квантитативная типология тюркского текста» (2012-ж), «Миллий дәстүрдиң стратегиялық бағдарлары хәққындағы базыбир мәселелер» (2013-ж), «Лингвистикалық информатиканың семиотикалық тийкарлары» (2013-ж), «Ана тилди оқытыудың әхмийетли мәселелери» (2013-ж), «Жигирмаланшы әсир қарақалпақ терминологиясы» (2013-ж), «Семиотика» (2014-ж), «Тил-миллеттин

келбети, миллий садықлықтың нышаны» (2014-ж), «Жаңа әулад сабақлықларында дәретиушилердиң образын жаратыу мәселелери» (2024-ж) х.т.б.

Илимпаз өзиниң «Қарақалпақ тилиниң жаңа тарийхы бойынша очерклер» (2021-ж) атлы мийнетинде қарақалпақ тилин изертлеген шет елли алымлар хәққында мағлыұматларды бериуге ериседи. Мәселен қарақалпақ тили хәққындағы мағлыұматларды өз мийнетлеринде 1730-жылы жәриялаған П.И.Табберт, Стралленберг, 1806-жылы Х.Аделунг, 1823-жылы Клапрот, 1917-жылы А.И.Беляев, 1930-жылы С.Е.Малов, 1952-жылы Н.А.Баскаков, 1968-жылы В.К.Метьюс, К.Г.Менгес, Е.Д.Поливановлардың берген мағлыұматларына тоқталып өтеди.

Соның менен бир қатарда шет ел хәм республикамыз журналларында бир қатар мақалаларды жәриялады. Әсиресе олардың ишинде «Жигирмаланшы әсир миллий жазыуларындағы сиясий машқалалар», «Мәмлекетлик тил хәққындағы сиясий көзқараслар», «Имламыздағы модернизация – дәуир талабы», «Хәзирги қарақалпақ әдебиаттаныу илими қай дәрежеде рауажланбақта» хәм т.б. мақалалар өзиниң әхмийетин хәзирги күнге дейин жоғалтқан емес.

Баслауыш билимлендириу методикасы кафедрасын басқарыу дәуиринде оқыу процесин глобаллық машқалалар менен байланыслы түрде алып барыуға ересе алды. Атап айтқанда, «Лингвистикалық информатиканың семиотикалық тийкарлары», «Семиотика», «Ата-аналар менен ислесиу», «Оқыушылар жәмәати менен дослық қатнаста болыу», «Оқыушылар жәмәатиниң жас өзгешеликleri психологиясы» сыяқлы таңдау пәнлериниң есабынан арнаулы курсларды шөлкемлестириу арқалы кафедра жәмәати өзиниң илимий хәм илимий-методикалық бағдарын жарата алды.

Ол өзиниң дәретиушилик жолын көркем өнер тарауы менен де байланыстырды. Атап айтқанда, алымның сценарий авторлығында жаратылған «Қарақалпақ фольклоры», «Үлкемиз ғәзийнеси» хұжжетли фильмлери республикамыз руұхый ағартыушылық жұмысларының қатарынан орын алды.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы Жоқарғы Атгестация Комиссиясына еки мәрте эксперт кеңесиниң ағзасы болып сайланды. Хәзирги ұақытта қәнигелестирилген илимий кеңестин жұмысшы топарына қатнасып, илимий дәрежели кадрларды таярлауға өз үлесин қосып киятыр.

Биз юбилярымыз болған М.Қ.Айымбетовты мүбәрек 70 жыллық торқалы тойы менен шын жүректен қутлықлаймыз. Илимпаздың тезирек сауалып кетип қатарымызға қосылыуына тилеклеспиз.

**MAZMUNÍ
BAS MAQALA**

Камалов Қ. Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының 90 жыллығына арнаўлы шығып сөйлеў	3
---	---

PEDAGOGIKA ILIMLARI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

Abdreimova D.J., Tolepov B.T. Media kontent va uning talabalarda tarixiy tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyati	6
Аметова М.О. Специфика рекламы и рекламного слогана	8
Atamuratov R.K. Pedagogik dizayn modellari o'qituvchining innovatsion pedagogik faoliyatining tarkibiy qismi sifatida	10
Bekturdiyev A.E., Vaxitjanova K.J. Темурбеклар мактаби сифатини ошириш ва бошқариш тизими моделини такомиллаштириш	13
Ernazarov G'N. Jismoniy mashqlarda energiya sarflarining tahlili	15
Gilishtaganova O.M. Raqamli texnologiyalar davrida o'qituvchining kasbiy rivojlanishi	17
Haqnazarova N.Q., Mashrapova S.T., Mannopova R.B. Pedagog kadrlar kasbiy kompetentligini uzluksiz rivojlantirish muammosi	18
Isakova M.I. Bolajaq fizika o'qituvchilarining metodikalik tayarligin jetilistiriw faktorlari	20
Joldasova G.A. Talabalarda kreativlik sifatlarini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati	22
Joldasbaeva A.T., Arzieva B.A. Authentic video materials for developing learners' communicative competence	24
Махамматова С.С. Бўлажак ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятида касбий-педагогик ҳамкорликка тайёрлашнинг назарий асослари	26
Matnazarov J. Ta'lim jarayonlarni kuzatish va o'zlashtirish imkonini beruvchi texnologiyalardan foydalanish	28
Muxtarova L.A. O'quvchilarda ekologik xavfsizlik madaniyatini shakllantirishda ekopedagogik tashxis	31
Mustafayev Sh.N. Pedagogika fanining ta'lim mazmuni va asosiy yo'nalishlari	33
Оразымбетов Е.К. Қарақалпақ халқының батырлары минген тулпарлар ҳақында	35
Orinbetov N.T. Texnologik ta'lim yo'nalishida umumkasbiy va ixtisoslik fanlari integratsiyasini ta'minlash	37
Reymbaeva A.P. Baslawish klass o'quvchilarında baylanisli sóylewdi qáliplestiriwdin teoriyalıq hám metodikalıq áhmiyeti	40
Romanova S.E. Bolalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishda pedagogning faoliyati	41
Сайтбекова С., Сапарбаева Т. Национальная традиция возрождения наставничества в узбекской народной музыке	43
Seyfullaev A.S. Vaziyatlarni imitatsiyalash asosida o'quvchilarda tarixiy tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon modeli	44
Sulaymanova D.N. Kreativ tafakkur tushunchasining falsafiy manbalardagi talqini	46
Sultanova A. O'zbek tilini o'rganish mazmunini minimallashtirishning asosiy tamoyillari va zamonaviy metodlar	48
Toreshov D.B. Bo'lajak yo'l muhandislarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish dasturiy ta'minotini takomillashtirish modeli	50
Toleпов E.T. Bозor munosabatlari sharoitida talabalarni iqtisodiy ijtimoiylashtirishning mohiyati....	51
Тургунов Н.Ш. ИИВ олий таълим тизими курсантларида ўқув мотивация: муаммо ва ечимлар	54
Умаров М.Н. Основные направления в физическом воспитании	56

Tálim - tárbiya teoriiyası hám metodikası

Alaminov M.X. «Tarmoq texnologiyalari» fanini o‘qitishda amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuvdan foydalanish	59
Allamberganova M.X. Elektron ta’lim resurslari vositasida axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatga yo‘naltirib o‘qitish metodikasi	60
Akimova J., Otarbaev A. Development of a scientific worldview in the teaching of the topic "The sun and its physical nature"	63
Arzieva B.A. Importance of integrating intercultural competence into English language teaching.....	65
Atabaeva B.J. Sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida oliy ta’limda masofaviy o‘qitish tizimini rivojlantirish imkoniyatlari	67
Darmenov A. Ibrayim Yusupovtin “Menin uyim” qosigin oqitwda PSMU metodin qollanw	69
Исмайлов А.С. Қорақалпоқ анъаналарининг таълим-тарбиявий мазмуни	70
Jumabaev B.A., Zaripbaev K.Sh., Aytbaeva X.B. II a-topar elementlerin oqitwda klaster metodinan paydalanw	72
Kaipbergenova F.T. ICT in teaching technical students	74
Kamalova M.O., Aytbaeva X.B., Aymurzaeva L.G. “Marganec toparshasi elementleri” temasin uyreniwde interaktiv usullardan paydalanw	76
Kazbekova E. Informatika paninen elektron oqiw qollanbalardi jaratiwga qoylatugin talaplar hám jaratiw basqishlari	78
Kenesbayev A. Elektron tálim ortalgında informatika kursin oqitwdin úzliksiz sisteması hám onin mazmunı	80
Kurmanov A.P. Uhwma bilimlendiriw mekteplerinde texnologiya panin oqitwda ushirasatugin mashqalalar hám olardi saplastirw jollari	82
Qunnazarov A.Q. Zamanagoy dasturlew tilleri jardeminde mobil qosimshalar jaratiw metodikasi... ..	84
Моргунова И.И. Формирование базовых профессиональных умений, необходимых тренеру при обучении гимнастическим упражнениям на бревне	86
Otarbaev A.E. Ekologik tarbiyada fizika fanining roli	88
Utenova G.U., Uzaqbergenov N.J. Karbon kislotalari temasin jaña pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında uyreniw	92
Usmonova Sh.S. Ongli intizom negizida axloq funksiyalari va madaniyati	93

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

Dawkeeva A. Bo‘lajak pedagoglarning o‘ziga ishonchini rivojlantirish bo‘yicha qiyosiy natijalar tahlili	96
Xaitov A.U. O‘smir futbolchilarning faoliyatidagi to‘siq va qiyin vaziyatlarga psixik barqarorlikni ta’minlash asosi	97
Hasanova S.G. Abroad study about the problem of concern in preschool children	99
Клычева З.П. Результаты психологических исследований проблем межличностные отношения младших школьников	101
Сапаров Ш.Б. Раҳбар қобилиятининг психологик тафсифи	103
Sobirov A.A. Madaniyat va jamiyatning shaxs psixologik salomatligiga ta’siri	104
Yusupova Yo. Agressiv va zo‘ravonlik fenomenologiyasining psixologik asoslari	107

USTAZLAR SHEJIRESI

Пазылов А. Қарақалпақ тилиниң жанкүйери <i>ямаса математик-лингвист алым Мақсет Айымбетов ҳақында</i>	109
--	-----

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Belgili qaraqalpaq shayırı hám oyshılı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanıń 200 jılıǵın keń túrde belgilew haqqında»ǵı qararı tiykarında shólkemlestirilgen Ájiniyaz muzeyi 15-noyabr kúni saltanatlı túrde ashıldı.

Xosh xabar!

NMPIdiń 16 studenti Prezident hám ataqlı mámleketlik stipendiyalar tańlawınıń jeńimpazı boldı

- Ózbekstan Respublikası Prezidenti mámleketlik stipendiyasınıń jeńimpazı M.B.Mubarakova,
- Nawayı atındaǵı mámleketlik stipendiyasınıń jeńimpazları R.N.Maxsutbaeva, S.X.Xanmuratova, O.B.Rimbaeva, A.X.Narbaeva, A.O.Kudyarova, H.J.Palvonnazarova, Q.M.Usanova, A.Q.Berdimuratova, G.B.Nauruzbaeva, R.B.Eshmatova.
- Islam Kárimov atındaǵı mámleketlik stipendiyasınıń jeńimpazı G.T.Imamova;
- Ibrayım Yusupov atındaǵı mámleketlik stipendiyasınıń jeńimpazı G.K.Yuldashova;
- Tólepbergen Qayıpbergenov atındaǵı mámleketlik stipendiyasınıń jeńimpazı U.M.Umirbaeva;
- Babur atındaǵı mámleketlik stipendiyasınıń jeńimpazı B.A.Eshniyazov;
- Pahlavon Mahmud atındaǵı mámleketlik stipendiyasınıń jeńimpazı M.A.Turǵanbaev.

M.Q.Ayymbetov 70 jasta

M.Q.Ayymbetov 1954-jılı Nókis qalasında tuwılǵan. Paytaxtımdaǵı A.S.Pushkin atındaǵı mektepti 1972-jılı tamamlap, Tashkent mámleketlik universitetiniń matematika fakultetine oqıwǵa kirdi. 1977-jılı bul oqıw ornın pitkerip, Nókiste jańadan ashılǵan universitetke jollama alıp, dáslepki miynet jolın basladı.

1987-jılı Ózbekstan Ilimler akademiyası A.Nawayı atındaǵı til hám ádebiyat institutı janındaǵı qánigelestirilgen ilimiy keńeste «Qaraqalpaq publicistikalıq tekstleriniń leksikası hám morfologiyasınıń lingvostatistikalıq analizi» teması boyınsha kandidatlıq dissertaciyanı tabıslı jaqlap shıǵadı. Jaqlanǵan bul dissertaciya qaraqalpaq publicistikalıq tekstleriniń lingvistikalıq-informaciyalıq bazası menen sóz formalarınń jasalıw mexanizmleriniń modellerin jaratıwǵa erisedi.

1997-jılı Ózbekstan Ilimler akademiyası Xamid Sulayman atındaǵı ilim-izertlew institutı janındaǵı qánigelestirilgen arnawlı keńeste «Túrkiy tillerdiń kvantitativlik-tipologiyalıq jaqınlıǵın anıqlawdaǵı problemalar hám metodlar» atlı teması boyınsha jaqlanǵan doktorlıq dissertaciyasında túrkiy tillerdiń klassifikaciyalıq mashqalasın sheshiw jolındaǵı metodlardı islep shıqtı.

M.Q.Ayymbetovtı qaraqalpaq tili tekstleriniń lingvistikalıq-informaciyalıq bazasını jaratqan birinshi alım sıpatında esaplasa boladı. Onıń túrli janrlar boyınsha dúzgen alfaviti, kerı alfavitli hám menshikli jiyilikli sózlikleriniń kólemi yarım million sóz qollanıslarınan asıp ketti.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti janındaǵı Joqarǵı Attestaciya Komissiyasına eki márte ekspert keńesiniń aǵzası bolıp saylandı. Házirde qánigelestirilgen ilimiy keńestiń jumısshı toparında ilimiy dárejeli kadrlardı tayarlawǵa óz úlesin qospaqta.

Ilimiy miynetleri: «Kvantitativnaya tipologiya tyurkskogo teksta» (2012-j), «Milliy dástúrdiń strategiyalıq baǵdarları haqqındaǵı bazı bir máseleler» (2013-j), «Lingvistikalıq informatikanıń semiotikalıq tiykarları» (2013-j), «Ana tildi oqıtıwdıń áhmiyetli máseleleri» (2013-j), «Jigirmalanshı ásir qaraqalpaq terminologiyası» (2013-j), «Semiotika» (2014-j), «Til-millettiń kelbeti milliy sadıqlıqtıń nıshanı» (2014-j), Qaraqalpaq tiliniń jańa tariyxı boyınsha ocherkler (2021-j), Jańa áwlad sabaqlıqlarında dóretiwshilerdiń obrazın jaratıw máseleleri (2024-j).

- M.Q.Ayymbetovtıń doktorlıq dissertaciyasınıń tiykarǵı bólimlerin batus Evropa tillerine awdarıw zárúr.

**Rossiya Federaciyasına xızmet kórsetken ilim ǵayratkeri,
prof. R.G.Piotrovskiy**

- «M.Q.Ayymbetovtıń izertlew usullarınıń ózgesheligi sonnan ibarat, ol aldın ala programmalaştırılǵan teoriyalıq-metodikalıq kórsetpelerden awlaq túrde basqa jumıslarǵa eliklemesten, biyǵárez alıp baratuǵınlıǵın bayqaymız».

**Xalqaralıq qırǵız-türk universitetiniń
professorı Tashpolat Sadıqov**

Dıqqat, jazılıw – 2025!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2025-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 400.000 (tórt júz miń) swm.

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seıtov kóshesi, n/j.

Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.

JURNALDÍŇ BASÍP SHÍĠARÍLÍWÍNA

JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; INN: 201 122 919

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmaıwı, 8 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 23.12.2024 Buyırta: №0134 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 6 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>